

Моїм батькам – хліборобам Коріненку Степану Матвійовичу та Марії
Григорівні – присвячується

Коріненко П. С.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСТВА. ПОГЛЯД КРІЗЬ ВІКИ.

Тернопіль
2022

Рецензенти:

Корновенко С.В. – доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільних правових дисциплін Черкаського Національного університету ім. Б. Хмельницького.

Падалка С.С. – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Рекомендовано до друку: Вченою радою Тернопільського Національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка: протокол №8 від 22.03.2022 р.

Коріненко П. С.

Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. 444 с.

У монографії на основі широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел, фахових видань вперше в українській історіографії досліджується історія земельного питання під кутом зору його впливу на долю українського селянства від часів Київської Русі і до сьогодення.

Зроблено спробу спрогнозувати долю українського селянства на ближчу перспективу. Ця праця може бути корисна для істориків-аграрників, економістів., правознавців. Вона може викликати зацікавленість у сучасних фермерів, усіх, хто не байдужий до історії нашого народу.

ISBN № 978-617-595-117-0

Зміст.

ПЕРЕДМОВА.

РОЗДІЛ І.

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.

РОЗДІЛ ІІ. ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН.

1. Земельні ресурси: шанобливе ставлення селян до землі.
2. Вплив природно-кліматичних умов та сусідніх народів на набуття досвіду у сільськогосподарській праці.
3. Трансформації менталітету українських селян в умовах становлення нових земельних відносин (XX– початок XXI ст.)

РОЗДІЛ ІІІ. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІВННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ТА ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЛИТОВСЬКО - ПОЛЬСЬКУ ДОБУ (ІХ – СЕРЕДИНА ХVІІ ст.)

1. Селянське (общинне) землеволодіння в Київській Русі та зміни у його функціонуванні із зростанням князівської, вотчинної і монастирської власності на землю.
2. Привласнення земель українських селян литовською та польською шляхтою (середина ХІV – середина ХVІІ ст.).

РОЗДІЛ ІV. СУПЕРЕЧЛИВІ ПРОЦЕСИ В ЗЕМЕЛЬНОМУ ПИТАННІ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО – ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, ГЕТЬМАНЩИНИ. ВПЛИВ АГРАРНИХ РЕФОРМ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. НА СТАН ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ.

1. Земельне питання – важливий чинник участі селян у Національно визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Неочікуваний для селян поворот щодо вирішення земельного питання по її завершенню.
2. Політика Австро – Угорської і Російської імперії щодо вирішення земельного питання в українському селі. (ХVІІІ - початок ХХ ст.).

РОЗДІЛ V. ПОШУК ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.).

1. Регулювання земельних відносин українськими урядами.
2. Бачення вирішення земельного питання білогвардійськими урядами.
3. Радикальні підходи до вирішення земельного питання в українському селі радянських урядів у 1919 – 1920 рр.

РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В УМОВАХ ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В СКЛАДІ РАДЯНСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО - РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1921-1944 рр.).

1. Запровадження Нової економічної політики – стан близький до вирішення земельного питання в українському селі.
2. Колективізація сільського господарства в Українській СРР: насильницьке позбавлення селян землі і примус до спільної праці у колективних господарствах.
3. Інкорпорація західноукраїнських земель у польську державу та входження їх до Української РСР (1921 – 1941 рр.). Шлях від одноосібного господарювання селян на землі до її усупільнення в колгоспах.
4. Невизначеність для українських селян у земельному питанні в роки німецької та румунської окупації території Української РСР (1941-1944 рр.)

РОЗДІЛ VII. ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1944- 1991 рр.).

1. Політика радянської влади щодо запровадження суцільної колективізації в західних областях Української РСР - основна причина громадянського спротиву.
2. Адміністрування земельних відносин в Українській РСР (1944-середина 1980-х рр.). Суперечливість перебудовчих процесів в земельному питанні (1985 - 1991 рр.).

РОЗДІЛ VIII. КУРС НА УТВЕРДЖЕННЯ НОВИХ ЗАСАД В ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ В ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ.

1. Роздержавлення, розпаювання і приватизація земель колгоспів серед селян – шлях до деколективізації і нових векторів господарювання на землі.
2. Орендні відносини в українському селі: розширення нових стосунків у земельних відносинах.
3. Важкий шлях до відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення: позиція прибічників і супротивників щодо ризиків і переваг.

РОЗДІЛ IX. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЯХІВ НАБУТТЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ, УМОВ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ ЗЕМЛЕРОЗПОРЯДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (IX – початок XXI ст.)

1. Земельне питання в правовому полі українських та іноетнічних державних структур IX – XIX ст.

2. Земельне питання в роки реформ і революцій початку ХХ ст.: правочинність державних органів і застосування «революційного права» селянами.

3. Особливості правового регулювання земельних відносин в радянську добу.

4. Формування правової бази реформування аграрного сектора економіки та її застосування в добу незалежності України.

РОЗДІЛ Х. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ У ВИКОРИСТАННІ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В СВІТІ ТА В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.

1. Світові земельні ресурси та перспективи їх використання.

2. Земельні ресурси України: стан та перспективи їх використання.

3. Продовольча безпека України та місце України на світовому продовольчому ринку.

ПІСЛЯМОВА.

ПОСИЛАННЯ.

ДОДАТКИ.

ПЕРЕДМОВА.

В українському історичному процесі продовж багатьох століть важливе місце належало питанню землеволодіння й землекористування. Це питання більшою чи меншою мірою визначало хід політичних, правових, соціальних, культурних, психоментальних та інших процесів. Примітною є та обставина, що навіть зміна політичних режимів чи державних утворень не знімала це питання з порядку денного й здебільшого не применшувала його гостроти. Без розуміння усієї складності та неоднозначності цієї проблеми ми не зможемо повністю зрозуміти характер процесів в інших, позааграрних сферах історії України.

Природа розпорядилась так, що на більшій частині території України, яка є частиною Східно - Європейської рівнини, клімат помірно-континентальний. Землі придатні для сільськогосподарського обробітку, обсяги чорноземів (більше 40 млн. га) та їх родючість вражали і продовжують вражати людей в усьому світі. За природно-географічним розташуванням землі Наддніпрянської частини України та Півдня знаходяться в степовій та лісо - степовій зоні. Розташування земель західного регіону має певні природно-кліматичні особливості. Значна їх частина - це передгірські та гірські ландшафти, що дещо затрудняє використовувати їх для рільництва. В цілому ж, обсяги земель сільськогосподарського призначення і кількість людності, що проживала і проживає тепер на них, є достатньою, щоб виробляти необхідну кількість продуктів харчування для власних потреб і для того, щоб займати гідні позиції на світовому продовольчому ринку.

Попри такі об'єктивні передумови, земельне питання, його вплив на історичну долю українського селянства ще з часів Київської Русі визначалось тим, що мав місце нерівний розподіл земель серед суб'єктів господарювання. Малоземелля і безземелля ставали для українського селянина важко вирішуваною проблемою. Таке становище багато у чому пояснюється тим, що сусідні держави вели проти нашого народу загарбницькі війни, захоплювали наші землі і використовували працю українських селян задля свого збагачення. Українські селяни не раз піднімались на боротьбу за повернення свого права на землю. Вони вдавались до бунтів, повстань і навіть брали участь у революціях, однак продовж багатьох віків вирішити земельне питання по справедливості так і не змогли.

Так що ж є змістом земельного питання, за яких умов воно може уважатись вирішеним повністю, чи хоча б в основному, для всього селянського загалу? На наш погляд, земельне питання – це питання про шляхи набуття селянами земель сільськогосподарського призначення, існування задовільних умов їх використання та реальних можливостей розпоряджатися ними як основним засобом господарювання. Усі вищезначені фактори обов'язково повинні здійснюватися при справедливому юридичному супроводі. В середні віки в земельних відносинах на рівні общини, між окремими родинами досить важливим чинником виступало звичаєве право.

Земельне питання, його вирішеність, або невирішеність також залежить від функціонування форм власності на землю. Можна уважати оптимальним той стан,

коли одночасно функціонують і є доступними для громадян різні форми власності на землю: приватна, державна, комунальна, суспільна (колективна).

Досить складною і до того ж суперечливою була і залишається проблема щодо досягнення справедливого розподілу земель між сільгоспвиробниками, про що селяни мріяли з давніх пір. На наш погляд, то є утопія у свідомості селянства. В процесі реалізації такого економічного курсу це призвело б до дрібнотоварного, а отже малопродуктивного виробництва продукції сільського господарства. В інтересах всього суспільства було і залишається розумне поєднання в аграрному секторі економіки дрібнотоварного і крупнотоварного сільгоспвиробництва.

Стержневим елементом земельного питання, цього надскладного соціально-економічного явища є допустима величина концентрації земельних площ у окремих господарюючих суб'єктів. Без державного регулювання вирішувати цю проблему досить складно.

В нашій праці ми маємо намір досліджувати проблему земельного питання (землеволодіння, землекористування та землерозпорядження) під кутом зору впливу означених соціально-економічних відносин на історичну долю українського селянства.

Історична доля - це тривалий процес, в ході якого діють об'єктивні і суб'єктивні чинники, що сприяють або не сприяють вирішенню важливого для суспільства питання, зокрема, земельного. На кожному етапі переважаючий вплив об'єктивних чи суб'єктивних чинників може змінюватись. Чималу роль у цих процесах можуть відігравати зовнішні впливи, демографічні тенденції, зміни природно-кліматичних умов на усій території проживання, тощо .

Щодо історичної долі українського селянства, у тому як вирішувалось земельне питання, як воно впливало на його долю, то слід відзначити, що зміна соціально-економічних формацій, в основі яких були зміни форм власності і власників на землю, приводила до перерозподілу (часто у насильницький спосіб) земель і до того ж не на користь, а за рахунок земель селян .

Науково-технічний прогрес все більше доходив і до аграрного сектора економіки. Ставало можливим на основі удосконалених знарядь праці обробляти все більші за розмірами земельні ділянки і відповідно отримувати більші прибутки від використання земель. Цей об'єктивний фактор також буде спонукати окремих осіб до розширення своїх землеволодінь.

Історична доля українського селянства – це його реальне становище в матеріальному, духовному і культурному вимірі, це його соціальний статус з поміж інших верств населення, це реалізація чи не реалізація життєво важливих для нього потреб на кожному історичному етапі. Це міг бути збіг обставин (дій), які продукували органи влади внутрішнього чи зовнішнього походження. Однак, конкретні обставини, в конкретних історичних умовах могли визначати і визначали долю українського селянства на досить тривалий час.

В питанні відносно фатуму (неминучості) тих чи інших обставин економічного, соціального чи політичного характеру ми дотримуємось тієї думки, що в історичному процесі завжди були, є і будуть можливості для реалізації інших векторів розвитку історичних подій та явищ. Важливо буде в ході нашого

дослідження зрозуміти, чому ті чи інші історичні явища відбулися саме в такому, а не іншому прояві.

Звичайно, ми не можемо погодитись із твердженням, що кожна доля справедлива, або ж навпаки - це вдача чи випадковість. Доля – це не наперед визначені події та явища, а цілком продумані і до певної міри прогнозовані кроки органів влади, в нашому випадку, відносно земельного питання, які призводили до конкретних наслідків.

Історична доля – вторинне, похідне і залежить вона від конкретних дій, конкретних суб'єктів і конкретно-історичних умов. Простежити причинність, мотивації в підходах до вирішення земельного питання органами влади, суб'єктами господарювання на землі дозволить об'єктивно з'ясувати їх наслідки для історичної долі українського селянства.

В Державному Гімні України є такі слова : «ще нам, браття-українці, усміхнеться доля». П. Чубинський вірив, що такий час настане. В наступних рядках він описує ту усміхнену, а значить щасливу долю, коли ми будемо господарями усіх наших багатств, зокрема, і земельних ресурсів.

Продовж багатьох століть в суспільстві був запит на робочі руки селян, з огляду на це наявність робочих місць, а значить впевненість у завтрашньому дні сприяла зростанню чисельності українського селянства. До початку 1970-х рр. воно становило більшість населення України.

З кінця ХХ століття у світі настав час глобалізації, стираються кордони між державами: рух народів, товарів, капіталів набирає великих масштабів. З іншого боку, науково-технічний прогрес переростає у науково-технічну революцію і це явище стрімко вривається в аграрний сектор економіки. Зростає запит на інтелектуальну працю в сільському господарстві аж до застосування комп'ютерних технологій. З огляду на ці об'єктивні процеси мусимо відзначити, що доля українських сіл і селян на перспективу досить невизначена. Уже тепер відбувається скорочення кількості сіл і кількості сільського населення. Питання лише у тому, де та межа, за якою цей процес зупиниться?

Понад 30 років тому уряд України проголосив курс на проведення широкомасштабної аграрної реформи. Головним її завданням, з огляду на тривалу кризу в аграрному секторі економіки, визначалась потреба зміни земельних відносин і організаційних форм господарювання на землі. У 2021 році аграрна реформа вступила у завершальну стадію. Верховна Рада України прийняла Закон про обіг земель сільськогосподарського призначення. Цей Закон з погляду новизни основних його положень, перспективи їх реалізації, можна сказати, буде доленосним для всього українського суспільства щодо можливостей забезпечення рівного права доступу до земельних ресурсів. Адже «Земля, – записано у статті 14 Конституції України, є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» [1] .

Усі попередні покоління українського селянства з давніх часів ціною великої і важкої праці освоїли значні території, зробили їх придатними для ведення сільського господарства. Українське селянство завжди хотіло бути господарем на своїй землі. У боротьбі за це право воно пройшло надзвичайно важкий, а інколи і трагічний історичний шлях. Наша земля, родючість якої не має

аналогів у світі, була об'єктом численних ворожих дій з боку найближчих сусідів. Вони намагалися захопити, якщо не всю територію України, то хоча б якусь її частину. Так склалося історично, що, захопивши наші землі, пануючі іноетнічні владні структури продовж багатьох віків позбавляли українських селян можливості не тільки бути господарем на своїй землі, але й володіти нею у достатній кількості. Ця обставина призводила до їх незадовільного матеріального становища, консервації знарядь праці, ускладнювала підвищення культурного рівня. Усі вищеназвані явища мали місце і тому, що український народ, після знищення у середині XIII ст. Золотою Ордою держави Київської Русі, не мав своєї державності, яка могла б його захищати, гарантувати право на володіння землею.

Литовська і польська шляхта не тільки позбавляли права українських селян володіння землею, а, запровадивши кріпосну систему, позбавляли їх і волі.

Під час масового покозачення українських селян відбувався процес набуття ними земельних вакансій на Подніпров'ї, вони ставали їх господарями. У середині XIX ст. сподівання українського селянства на поліпшення свого становища були пов'язані з прагненням отримати землю й волю. У цьому бажанні віддзеркалювалася не лише нагальна потреба соціально-правових змін, а й драма в історичній долі хліборобів-українців. Російська та Австрійська імперії, у складі яких на той час перебували українські землі, провели аграрні реформи так, що повернули нашим селянам лише невелику частину земель.

У радянську добу, в результаті примусової колективізації, українські селяни не тільки не одержали права на одноосібне господарювання на землі, на яке вони так сподівалися, але й були позбавлені права власності на землю. Проти них радянська влада вчинила голодомор, примусила їх безоплатно віддати землю до утворюваних на ній колгоспів і запровадила її колективний обробіток.

На початку 1940-х років німецьке керівництво намагалося розширити свій «життєвий простір» шляхом війни, за рахунок загарбання українських земель. На окупованих німецькими та румунськими військами українських територіях утверджувалася приватна власність на землю німецьких та румунських окупантів. Українські селяни ними були позбавлені будь-яких прав, на землю у тому числі. Мільйони їх загинули у німецьких концтаборах та на фронтах війни.

У повоєнному українському селі радянська влада повернула земельні відносини до того стану, в якому вони були у довоєнні роки – колгоспи і колгоспники залишалися лише користувачами, а держава була єдиним власником землі.

У 1991 році, з проголошенням незалежності України, розпочалися трансформації, які мали відновити власність сільгоспвиробників на землю та засоби виробництва і на цій основі забезпечити подальший розвиток українського села.

Враховуючи те, що з часів Київської Русі і аж до початку XX ст. уже існувала приватна власність на землю, всебічне осмислення досить тривалого на її основі історичного досвіду земельних відносин в українському селі має важливе суспільне значення. Перш за все у тому сенсі, щоб не повторювати у сучасних умовах деструктивних дій владних структур попередніх історичних епох і, перш

за все, щодо надмірної концентрації земель сільськогосподарського призначення в руках небагатих власників.

В українському селі на різних етапах історичного розвитку поряд з приватною формою власності на землю існували й інші, зокрема, общинна (суспільна), подвірна, кооперативна та державна. Проте не було такого становища, крім радянської доби, щоб існувала лише одна, державна форма власності на землю. Історичний досвід радянської доби засвідчує, що то був малопродуктивний шлях у розвитку сільського господарства. У ті роки кризовий стан в аграрному секторі економіки набував ознак перманентності.

Ми вважаємо, що на сучасному етапі в умовах аграрної реформи не варто допускати абсолютизації лише однієї, приватної форми власності на землю. Органам влади бажано створювати умови для нормального функціонування й інших форм власності. Лише умови чесної конкуренції сільгоспвиробників мають визначити домінанти у цій досить важливій справі.

Верховна Рада України 20 років відтермінувала введення у дію закону, яким передбачався дозвіл на продаж та купівлю земель сільськогосподарського призначення, тобто запровадження ринку землі. Така обережність, на наш погляд, пов'язувалась із тим, що існувала ймовірність того, що у земельні відносини, які мають суто внутрішній характер, можуть втрутитися іноземні громадяни, їхні бізнесові структури. З огляду на це, нам видається важливим у нашому дослідженні закцентувати увагу на з'ясуванні того, як вирішувалось земельне питання в українському селі у подібних обставинах минулого.

У 2000 році, відповідно до указу президента України «Про невідкладні заходи щодо прискореного реформування аграрного сектора економіки», розпочався складний і, по суті, глобальний процес трансформації усього укладу селянського життя, формування нової долі селянина - власника, господаря. Пройдений з того часу шлях реформування засвідчив, що ще не усі аграрії усвідомили велику відповідальність власника, яка полягає у тому, що потрібно берегти землю, її родючість, примножувати її віддачу.

Без знання попереднього досвіду у цій площині важко прогнозувати подальший хід та наслідки аграрної реформи на сучасному етапі. Слід зауважити, що уже існують проблеми, на які суспільство поки - що не може дати вичерпних відповідей. Найскладнішою із них є проблема співвідношення в Україні різних форм власності на землю, ефективності нових організаційно - господарських суб'єктів, за великим рахунком, бачення долі нашого селянства на ближчу перспективу.

Розпаювання земель колгоспів і радгоспів, отримання сертифікатів на право власності на земельну частку (пай) і оформлення державних актів на право власності, самостійне господарювання на землі, створення на базі колишніх колгоспів нових господарських структур: колективних сільськогосподарських підприємств (далі - КСП) та досить стрімке припинення їх господарювання, гальмівні процеси у розвитку фермерських господарств, надшвидкі темпи розширення земельних площ агрохолдингів, агрофірм і проблеми виживання Особистих селянських господарств (далі: ОСГ), Особистих підсобних господарств (далі - ОПГ) – все це нові і досить неоднозначні реалії сьогодення. Виникає

питання: таке розмаїття організаційно-господарських структур та умови їх сільськогосподарської діяльності, що існують на теперішній час – це позитивний чи негативний процес у ході вирішення земельного питання на нових стратегічних засадах? У зв'язку з цим суспільно значимою є потреба дати науково обґрунтовані рекомендації, поради, хоча із впевненістю можна сказати, що лише час визначить які із названих нових суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки будуть найбільш ефективними і домінуючими у виробництві сільгосппродукції.

Актуальність наукової реконструкції регулювання усього спектра проблем щодо перспектив вирішення земельного питання та долі українського селянства на ближчу перспективу полягає у тому, що за своєю суттю і спрямованістю ці проблеми мають глибинні історичні коріння і значною мірою впливають із процесів формування сталих і результативних інститутів володіння, користування та розпорядження землею. Між тим, маючи вагоме науково-теоретичне і практичне значення для сучасного реформування земельних відносин в Україні, їх дослідження під кутом зору впливу земельного питання на історичну долю українського селянства, порівняння цих процесів на різних історичних етапах, з'ясування позитивних та негативних наслідків, поки – що не знайшло достатнього вивчення у вітчизняній науковій літературі.

Об'єктом дослідження обрано земельне питання в його трьох складових: землеволодіння, землекористування та землерозпорядження українського селянства продовж IX – поч. XXI ст.

Предметом дослідження обрано з'ясування причино-наслідкових зв'язків у процесі реалізації земельного питання, які безпосередньо впливали на історичну долю українського селянства.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі конкретно - історичного матеріалу здійснити порівняльний аналіз трансформаційних процесів у земельному питанні, їх характер, суть, розкрити спонукальні мотиви державних структур до змін в аграрній політиці, до запровадження ними основних напрямів аграрних реформ та з'ясувати їх вплив на історичну долю українського селянства.

Основна увага приділяється з'ясуванню процесу функціонування у ранньому середньовіччі общинної власності селян на землю, зародження на тому ж етапі феодальної приватної власності на землю, виявленню причино-наслідкових зв'язків щодо досить тривалого співіснування общинної та приватної власності, а також чинників, які на наступних етапах історичного розвитку призводили до існування лише єдиної форми власності на землю, або приватної, або суспільної. Спробуємо дослідити певні закономірності у реформуванні земельних відносин продовж XVI – XIX ст. та специфіку їх пролонгації у XX – початку XXI ст. При цьому будемо послуговуватися ключовими юридичними документами, які інколи визначали сутність земельного питання в українському селі на досить тривалу перспективу.

Ми маємо намір розкрити трансформації у земельному питанні українського села, які, як засвідчує історія, були перманентними, через призму їх позитивного впливу, (у разі збільшення у селян земельних ділянок) на покращення матеріального становища окремих верств селянства, агрокультури

землеробства, та негативного впливу на стан в аграрному секторі економіки, матеріального становища українського селянства, у разі відверто антинародних чи помилкових дій з боку владних структур. При цьому будемо підходити до аналізу вищеозначених процесів, враховуючи сутнісні зміни у земельному питанні, які на окремих етапах історичного буття проявлялися дещо асиметрично, особливо у революційні часи, коли селянство виступало не лише як об'єкт, але й як суб'єкт трансформаційних процесів.

З часів Київської Русі і аж до початку ХХ ст. мали місце тенденції до зростання приватної власності на землю, зосередження земель у невеликій кількості осіб. Вважається, що з цієї причини в українському селі відбувалося надмірне загострення соціально-економічних проблем, зростання радикальних настроїв. Настав час дещо змінити акценти щодо висвітлення вимоги українського селянства перерозподілу поміщицьких земель, простежити, які політичні сили продукували такі настрої в українському селі, особливо в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Настав час дослідити, чому у ті часи, щонайменше на рівні сільських общин, одноосібних господарств, практично не піднімалося питання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, застосування новітніх агротехнічних заходів задля підвищення родючості ґрунтів, які уже були в їх розпорядженні. Зазначимо, що така неувага до цих напрямів господарювання на землі мала негативні наслідки для усього сільськогосподарського виробництва на досить тривалу перспективу.

Відтак, в силу масштабності теми і неможливості охопити усі її аспекти, автор зосередив свою увагу на таких завданнях: визначити методологічні засади дослідження та здійснити комплексний аналіз історіографії та джерел; прослідкувати особливості формування менталітету українських землеробів; охарактеризувати основні етапи та закономірності трансформації у земельному питанні, а також з'ясувати наскільки ефективними були ці процеси, що здійснювалися як шляхом реформ, так і в ході революцій. З погляду вирішення земельного питання; будемо відслідковувати також роль окремих державних діячів та структур у розгортанні аграрних реформ, особливості правового регулювання земельних відносин в плині часу а також місце аграрного сектора економіки України у гарантуванні нашої продовольчої безпеки та збереження гідного місця на світовому продовольчому ринку.

Хронологічні рамки дослідження окреслені періодом від Київської Русі - до початку ХХІ століття. Нижня межа пов'язана з проведенням адміністративно-територіальної реформи князем Володимиром Великим, яка змінила порядок успадкування землями (територіями) у державі на рівні князів, дала поштовх до процесу формування нових поземельних відносин як на рівні правлячих кіл, так і на рівні селянського двору. Верхню межу визначено відмовою сучасної держави від монопольної власності на землю, започаткуванням приватної форми власності на землю, припиненням у кінці ХХ століття у результаті деколективізації функціонування колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі та запровадженням з 1 липня 2021 р. ринку земель сільськогосподарського призначення.

Ми усвідомлюємо, що такі параметри вивчення означеної теми є річчю майже неможливою, тим більше в однаковій мірі її глибини. Але, щоб краще зрозуміти сутність непростих процесів у поземельних відносинах дуже важливо з'ясувати висхідні позиції, їх подальшу еволюцію, власне, сукупність усіх різноманітних факторів, що супроводжували цей надскладний і багатовекторний процес, впливали на зміну ролі земельного питання, його місця у суспільстві.

По досліджуваній нами темі є досить великий обсяг статистичних матеріалів, особливо за XIX, і початок XX ст. При їх аналізі ми виходимо із того, що по ряду причин вони не завжди можуть бути достовірними: у деяких випадках був недостатній фаховий рівень тих, хто збирав і обробляв статистичні дані. Слід враховувати і те, що рух земель (продаж і купівля, дарування, передача у заставу та інше) має перманентний характер. Тому ми схильні підходити до аналізу статистики лише з погляду визначення тенденцій у кількісних показниках.

Ще однією складністю у дослідженні земельного питання продовж віків є недостатність джерел, неповнота їхньої інформації та складність їхньої інтерпретації. Це стосується перш за все давнього та середньовічного часу [2].

Територіально охоплені головним чином Правобережна, Лівобережна Україна і Східна Галичина, менше – Слобожанщина, Південна Україна, Закарпаття та Буковина.

Розділ I. Методологія, історіографія та джерела дослідження.

Методологія дослідження.

Методологічними засадами нашого дослідження є цивілізаційний підхід та врахування соціально-економічних формацій суспільного розвитку задля більш глибокого пояснення історичних явищ. Ми дотримуємось україноцентричної позиції щодо оцінок найбільш доленосних процесів нашого минулого.

Одним із базових методологічних принципів пропонованої праці є антропологічний підхід. Він, зокрема, передбачає розглядати селянство не як абстрактну знеособлену соціальну категорію, а як велику сукупність живих індивідів із наявними у них внутрішніми характеристиками і особливостями різних соціальних груп, верств, чи окремих індивідів.

Дослідження земельного питання та його впливу на історичну долю українського селянства потребує використання наявного широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію. Специфіка запропонованої проблематики ставить перед автором завдання витворити таку методологічну систему, у межах якої вдасться оптимізувати сутнісні аспекти насамперед щодо еволюції у земельному питанні.

До теоретико-методологічної палітри дискурсу залучені кілька методів, передусім метод аналізу та синтезу, що дає змогу науково систематизувати історіографічне надбання з історії земельних відносин, з'ясувати еволюцію поглядів істориків-аграрників, їх вклад у дослідження аграрного питання в українському селі, особливо продовж XIX – початку XXI ст.

Такою ж мірою корисним є історико - порівняльний метод. Він застосовується в якості засобу співставлення щодо вирішення земельного питання різними державними утвореннями на території України, з метою виявлення його закономірних рис та особливостей і з'ясування реакції українського селянства на ті зміни. Цей метод застосовано також в якості засобу співставлення заявлених різними урядами цілей аграрних реформ та досягнутими у ході їх проведення результатами.

Затребуваним у контексті вивчення поведінки селянства в умовах аграрних реформ постає проблемно-хронологічний метод, що дає можливість на кожному конкретно-історичному етапі виокремити у темі дослідження певні проблеми, визначити внутрішню періодизацію, простежити зміни різних форм землеволодіння та землекористування у результаті запровадження аграрних реформ.

Метод статистичного аналізу допомагає, з одного боку, показати кількісні зміни в земельній власності українських селян, а з іншого – дослідити динаміку чисельності сільського населення, яка на окремих етапах неодмінно впливала на зміни у поземельних відносинах.

Виходячи із зазначених методологічних засад у висвітленні обраної теми, ми керувалися передусім принципом історизму, який передбачає розгляд подій та явищ минулого у зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування. Ми його використовуємо для з'ясування діалектичної мінливості та постійності у

земельних відносинах в українському селі. Кожна з історичних епох, в якій відбувалися ці процеси, не тільки зафіксувала сутнісні ознаки того часу, але й продовжувала себе, хоч і дещо у видозміненому вигляді, у наступні часи. Отже, історизм дає можливість більш ґрунтовно уявити сутність земельного питання та його вплив на історичну долю українського селянства у плині часу.

Важливим для адекватного відтворення історичних процесів є принцип об'єктивності, що виявляється у потребі добирати джерела, які б дали змогу всебічно висвітлити та проаналізувати досліджувану тему у всій її складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того, чи подобаються вони досліднику чи ні.

Принцип системності спонукає враховувати багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне його осмислення, дозволяє розкрити мотивацію поведінки державних структур, окремих державних осіб при запровадженні аграрних реформ, які безпосередньо впливали на зміни у земельному питанні.

Оскільки українські землі продовж багатьох століть, не по добрій волі нашого народу, перебували у складі інших держав, з приходом кожної нової влади спочатку відбувалися адміністративно-територіальні реформи, запроваджувалися нові правові та управлінські системи і лише після того розпочиналися нововведення в земельних відносинах, які були неминучими. Вони, як правило, відбувалися в інтересах громадян нової влади, їм надавалось право власності на українські землі.

У добу середньовіччя земля, її кількість у володінні феодала вважалась мірилом його соціального і економічного статусу. Жа доба до збільшення величини своїх землеволодінь за рахунок селянських земель призводила до загострення соціальної напруги. Земельне питання, що називається, було на слуху в усіх тогочасних верств населення. Доля українського селянства ставала гіркою.

Земельне питання початку ХХ ст. набуло такої гостроти, що ставало чи не основним чинником усіх політичних і соціальних потрясінь, зокрема, столипінської аграрної реформи, селянських повстань і революцій.

З огляду на масштаби економічної розрухи в промисловості, на транспорті і в сільському господарстві, у роки НЕПу випрацьовувалися нові підходи до вирішення земельного питання. Були ознаки відступу від попередніх заходів радянської влади щодо насаджування комун, колгоспів та інших структур, зняті обмеження щодо допустимої кількості землі в одному селянському господарстві тощо.

З 1925 року в СРСР утверджується адміністративно - командна система. Органи радянської влади все більше зміщують акценти щодо реалізації аграрної політики в сторону необхідності запровадження колективних форм господарювання на землі і на цій підставі розпочався процес обмеження одноосібних селянських господарств, кількості землі у їх розпорядженні.

Повна реалізація цього курсу у 1930-ті роки виявилася катастрофічною для долі тогочасного українського селянства, і для аграрного сектора економіки зокрема.

З початком Другої світової війни земельні відносини в українському селі в межах УРСР (до того часу західні області України перебували в складі Польщі), базувались на основі суспільної власності на землю. З середини 1941 р. та початком окупації німецькими та румунськими військами нашої території українське село і селяни за короткий період часу пройшли шлях від відмови німецької, румунської окупаційної влади щодо суспільної форми власності на землю (при збереженні існуючих виробничих структур) - до повернення приватної форми власності на землю, щоправда тільки для себе.

У 1960–1980-ті рр. в умовах існування єдиної державної власності на землю у поземельних відносинах були відсутні явні ознаки будь-яких змін. Перерозподіл державними структурами земель між окремими користувачами відбувався шляхом адміністрування. Уряди СРСР, УРСР, обласні, міські, районні ради, видавали відповідні постанови, які належало неухильно виконувати колгоспам та радгоспам.

Трансформації у земельних відносинах Української РСР, до того ж революційного спрямування, розпочалися з початком перебудови. Запровадження орендних відносин, сімейного підряду, визнання на державному рівні права приватної власності – усі ці кроки не одразу, але неухильно вели до глибинних трансформацій у земельних відносинах і в аграрному секторі економіки зокрема.

Ми будемо використовувати термін «трансформації», який в останні роки все більше вживається у категоріальному апараті вітчизняної науки. Автори Великого тлумачного словника сучасної української мови дають таке означення цього терміну: трансформація – це зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей [1].

Трансформації в аграрному секторі економіки були і залишаються лише частиною хоч і досить поважних трансформацій в економіці України. Трансформаційні процеси у земельному питанні ми розглядаємо як перманентне і необхідне явище, яке має місце щонайменше у чотирьох напрямках.

Першим із них є на рівні селянського двору, села. Селянський двір як базова економічна одиниця поєднує сім'ю, земельну ділянку та працю на ній. Господарство селянина завжди забезпечувало споживчі потреби сім'ї та оплату її зобов'язань перед державою. Сімейний розподіл праці та споживчі потреби сім'ї змінювалися у часі і багато у чому залежали від кількості землі, кількості членів сім'ї. Ці та інші реалії визначали рівень добробуту селян, який не був і не міг бути статичним у різні роки і у різних регіонах України. Село було не тільки місцем проживання. У ньому зі зміною поколінь відбувалися суттєві зміни і в земельних ресурсах, які на основі звичаєвого права мали тенденцію до їх скорочення і, перш за все, у системі успадкування власності на землю.

Другий, і чи не найвагоміший напрям засвідчує, що трансформації відбувалися під впливом реформ. Серед усіх проблем системної трансформації однією із найбільш багатокомпонентних є аграрна реформа, яка в історичному вимірі завжди була складним і соціально значущим явищем. Зазначимо, що усі аграрні реформи розпочиналися виключно владою і вони мали за мету вирішення конкретних завдань. Кожна із реформ передбачала очікувані результати, обов'язково обґрунтовувалися механізми змін. Незаперечним є те, що усі аграрні

реформи, успішні або неуспішні, залишили помітний слід в історії, суспільній свідомості, значною мірою впливали на долю селянства.

Аграрна реформа завжди пов'язується з аграрною політикою держави. Метою аграрної реформи є намір змінити існуючу систему землеволодіння і землекористування, сформувати нову, більш ефективну систему аграрних відносин, яка мала стати моделлю сільського господарства на більш-менш тривалий період часу. Аграрна реформа має тенденцію дозрівати, виношуватися, наблизитися. Державні кола і громадська думка намагаються нащупувати основні вектори змін, обдумувати засоби реалізації, шукати прихильників, тобто тих, хто буде залучений до реалізації змін. Юридичні служби отримують завдання, їх націлюють на обґрунтування цього процесу, адже йдеться про долі мільйонів людей та їх економічне становище. В іншому випадку, може бути експериментаторство, яке, як правило, не має наукового підґрунтя і розраховано на нетривалий період часу, до того ж із досить не передбачуваними економічними і соціальними наслідками.

Третій напрям трансформації земельних відносин засвідчує, що вони відбувалися і у ході революцій, у кожній із них земельне питання було чи не найголовнішим економічним завданням тогочасного суспільства. Українське селянство своїми діями у революціях – збройні повстання, бунти, самочинне захоплення поміщицьких земель, намагалося впливати, докорінно змінити земельні відносини на свою користь.

Четвертий напрям трансформації земельних відносин відбувався, а в наш час набрав великого розмаху, під впливом сільськогосподарської науки, науково-технічного прогресу, які вносили докорінні зміни у можливості обробітку селянами землі, її кількості, зокрема, давали можливість застосовувати нову агротехніку, засоби захисту рослин та досягати підвищення їх урожайності. Нові технічні можливості в обробітку ґрунту дозволяли селянським сім'ям обробляти більші земельні ділянки, що було однією із спонукальних причин селян до боротьби за перерозподіл на свою користь поміщицьких земель. Підсилювалось їхнє бажання вести одноосібне господарство, а у наш час призводить до бажання і можливостей швидкого і до того ж надмірного збагачення окремих сільгоспвиробників.

Загалом, усі ці напрями взаємопов'язані і за певних умов (перенаселення, стрімке переміщення земельних ресурсів до однієї із суспільних груп, наприклад, (поміщиків), еволюційний процес заступає процес реформ, ініціатором яких виступає влада. У разі, якщо реформи здійснюються нею половинчасто, недосконало, тоді може наступити вибух, революція, ініціатором якої виступає народ. У ході революції усі верстви у поземельних відносинах (зокрема і ті, які не є прихильниками революції) проходять тест на випробування. Перемога у революції селян – це зміна земельних відносин на їх користь. Їх поразка у революції – збереження у земельних відносинах на певну перспективу статус-кво.

Історики-аграрники, економісти, юристи багато попрацювали над розробкою категоріального апарату, що дає можливість досліджувати проблему земельного питання конкретно і всебічно. У виконанні поставленої мети та завдань ми найчастіше будемо послуговуватись такими категоріями, як: земельне

питання, історична доля українського селянства, менталітет землеробів, земля, земельні відносини, землеробство, земельний фонд, земельна криза, земельний пай, земельна рента, форми власності на землю (державна, кооперативна, приватна, комунальна), землеволодіння та землекористування, землерозпорядження, займанщина, оренда землі, відруб, сервітут, аграрна політика, аграрна криза, аграрне питання, аграрний сектор економіки, аграрне перенаселення, колективне господарство (колгосп), радянське господарство (радгосп), агропромисловий комплекс (АПК), колективне сільськогосподарське підприємство (КСП), сільська громада, сільський схід (збори), селянське господарство та інші.

Земельні відносини – це суспільні відносини людей, що пов'язані з володінням і користуванням землею, складовим елементом усієї системи виробничих відносин кожної конкретно взятої епохи. За своєю соціальною природою вони належать до економічного базису суспільства. За багато століть вони еволюціонували від феодальних (вотчина) – повна власність князів, дружинників, бояр на земельну ділянку, помістя (поміщицьке) – тимчасове, передбачало обов'язкове несення державної служби, з часом переросте у спадкове володіння землею на засадах приватної власності.

Земельні відносини регламентуються в основному системою юридичних норм. Завдання цієї регламентації полягає у тому, щоб створити такий порядок, який охороняв би суспільно необхідну систему розподілу, впорядкування і використання земельних ділянок. У ст. 2 Земельного кодексу України від 2001 р. земельні відносини визначаються як «суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею», тобто відносини власності на землю як головним засобом виробництва у сільському господарстві». Близьким до такого визначення цієї категорії є дефініція подана авторами Економічного словника [2].

Земельний кадастр – оцінка землеволодіння, що містить список землевласників, а також план земель, відомості про місце розташування, розмір, вид угідь та оцінку за дохідністю, правовий статус.

Власність на землю – це економічна категорія, за допомогою якої характеризуються стосунки між людьми, їхніми колективами у процесі використання землі (землекористування) з приводу привласнення матеріальних благ. Власність на землю реалізується тоді, як починає приносити дохід. Дохід може бути індивідуальним (приватним) і сумісним (колективним). Звідси розрізняються дві основні форми власності на землю: приватна (об'єкт приватної власності – юридична чи фізична особа) і колективна (державна) форма власності. Приватна земельна власність – містить три складові: землеволодіння, землекористування і землерозпорядження.

Землеволодіння – володіння землею на правах власності або оренди, що визначають права і обов'язки її власників. Правники дають ще й таке визначення: землеволодіння – право утримувати певну кількість землі у своїй власності [3].

Землекористування – користування фізичною чи юридичною особою землею на певних умовах. Є і таке визначення: землекористування – це можливість, закріплена законом використовувати корисні властивості землі, отримувати від неї прибутки. При цьому важливо дотримуватися сівозміни,

зберігати природній гумус, дотримуватися науково обґрунтованих норм застосування засобів стимуляції росту рослин та використання засобів їх захисту від шкідників, дбайливе відношення щодо обробітку земельних площ.

Землерозпорядження – право на відчуження землі, її продаж, дарування, передача в оренду, тобто це право юридичної чи фізичної особи вирішувати долю землі.

Надільне землекористування - прикріплення селян до землі, яка їм не належала. За користування тією землею вони виконували різні повинності на користь колишнього власника (поміщика) землі. На основі надільного землеволодіння виникали дрібні селянські господарства.

Земельний пай (частка) набувається селянином в процесі розподілу земель, може ним використовуватися особисто, або ж бути переданим у власність колективної організації як юридичної особи для спільного ведення сільського господарства. В Україні громадяни – у 1990-ті роки поступалися своїм правом власності юридичної особи на користь Колективних сільськогосподарських підприємств (далі: КСП). При цьому право власності на свій земельний пай за ними зберігалось на весь період їх участі в КСП [4].

Займанщина – як правило, окремі вчені вкладають у її зміст поняття власності на землю [5]. Інші - вважають, що це правова категорія, яка стосувалася тих, хто перший зайняв земельну ділянку [6]. Ми погоджуємось з науковими дефініціями займанщини, що зроблені нашими попередниками, і у той же час вважаємо за необхідне додати наступне: займанщина – це передусім напрям трудової самоорганізації, землеробської діяльності соціально активних членів селянської спільноти, це шлях до утвердження та розвитку в українському селі одноосібного господарювання на землі, це підприємницька творчість селян, яка проявлялась у наслідок нерозвиненого земельного законодавства та існування значної кількості вільних земельних ресурсів.

Державна власність на землю - це ті землі, що належать народу України в особі його представницьких органів. Вона існує у таких формах: повна державна власність на землю і часткова, власність на землю місцевих органів влади. В СРСР була повна державна власність на землю, усі землі були націоналізовані.

Приватна власність на землю – захист прав володіння землею юридичною чи фізичною особою.

Аграрна криза – зменшення кількості землі на душу сільського населення, зниження рівня прибутку від обробітку землі. Аграрна криза може бути подолана екстенсивним і інтенсивним шляхом.

Аграрна політика – складова частина економічної політики. Вона повинна підвищувати продуктивність сільського господарства на засадах технічного прогресу; раціонального використання робочої сили; забезпечення гідного життєвого рівня сільського населення на основі зростання особистих прибутків. До завдань аграрної політики можна віднести заходи щодо стабілізації аграрного ринку; забезпечення прийнятних цін для споживачів. У межах аграрної політики формується аграрне законодавство, яке регулює правові земельні відносини між суб'єктами господарювання. Вона включає такі напрями як земельна, сільськогосподарська, агрономічна політика та землеоблаштування.

Аграрне питання – це питання про соціально-економічні закономірності розвитку сільського господарства, про земельні відносини, воно проявляється у способах володіння і користування землею. Аграрне питання умовно можна розкласти на три складові: аграрне перенаселення, нестача землі та низький рівень сільськогосподарського виробництва. Це дає підстави стверджувати, що аграрне питання за своїми сутнісними ознаками на різних історичних етапах проявлялося по-різному. Наприклад, на початку ХХ ст. А. А. Кауфман сутнісними ознаками аграрного питання вважав малоземелля та недостатню кількість землі у селян [7].

Агропромисловий комплекс (АПК) – сукупність галузей народного господарства УРСР, зайнятих виробництвом, переробкою, збереженням і доведенням до споживача сільгосппродукції. Складовими АПК було виробництво засобів виробництва для сільського господарства; сільське господарство; торгівля, переробка, збереження, транспортування сільгосппродукції. Землі колгоспів і радгоспів, що входили до АПК, були державною власністю.

Аграрний сектор сільського господарства – рільництво, тваринництво, овочівництво, садівництво, тобто ті галузі, які виробляють продукти харчування і сировину для ряду галузей промисловості, насамперед для харчової та легкої.

Аграрне перенаселення – гранична густина населення, яке може знайти собі в умовах певного господарювання необхідний засіб існування. При досягненні цієї мети настає аграрне перенаселення – відносний недолік землі. Подолати аграрне перенаселення можна двома шляхами: шляхом, розширення землекористування чи колонізацією незайманих земель, тобто екстенсивним, та інтенсивним шляхом – підвищенням продуктивності наявного землекористування [8].

Колективне господарство (колгосп) – спільне господарювання селян на усуспільненій землі, що була надана їм державою у користування. Винагорода за працю здійснювалася залежно від трудової участі кожного члена колгоспу.

Радянське господарство (радгосп) – спільне господарювання сільських робітників на державній землі. Винагорода здійснювалася залежно від трудової участі сільськогосподарських робітників, а також на певних ділянках могла бути фіксованою.

Колективне сільськогосподарське підприємство (КСП) – це господарська структура перехідного етапу від колгоспів до фермерського господарювання на землі, добровільне об'єднання громадян (лише засновників КСП) для спільного виробництва сільськогосподарської продукції, діяло на засадах підприємництва і самоврядування.

Відруб – ділянка з громадських земель, яку наділяли селянинові в процесі реалізації Столипінської аграрної реформи в особисту власність, в разі якщо він виходив із сільської громади.

Хутір – це окрема садиба (індивідуальна маєтність) земля, якою на відокремленій від села землі, володів шляхтич, козак, селянин. У 9 полках Подніпров'я їх було 5 747 [9]. Земля у Хуторян була їх власністю, яку вони набували шляхом займанщини, купівлі або дарування їм іншими особами.

Земельна реформа – є одним із напрямів здійснення аграрної реформи у певних хронологічних рамках. В сучасній Україні вона є складовою частиною

економічної реформи, здійснюваної у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну або колективну власність.

Земельний фонд – загальна площа земель, які входять до адміністративно-територіальної одиниці.

Земельна рента – це частка доданого прибутку, який створюється в сільському господарстві і привласнюється власником землі. Це оплата орендаром за тимчасове використання землі власника.

Сервітут – право частково використовувати земельні ділянки іншого власника.

Розселення сільського населення – це розподіл та перерозподіл сільського населення на території і його результат – населені пункти (села, селища).

Землеробство – обробіток землі для вирощування сільгоспкультур.

Селянське питання – це складний комплекс проблем аграрного сектора і, у першу чергу, перенаселення, малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва, це питання прав і свобод селян, способів реалізації ними доступу до земельних ресурсів.

Сільська біднота – це соціально - економічна категорія, сутнісними ознаками якої було недостатня у селянина величина землі, відсутність тяглової худоби, користування примітивними знаряддями праці, не упорядкована садиба (про такого селянина казали: ні кола, ні двора), перманентні боргові зобов'язання перед заможними односельчанами. Сільська громада зневажливо відносилась до таких осіб, називали їх голота, дідва, злидарі. Вони ж були позбавлені права голосу на сільських сходах.

Сільська територія – земельний простір, зайнятий населеним пунктом.

Сільський схід – збори общинників (народу), але тільки голів сімей. Там розподіляли землю між общинниками, вирішували податкові проблеми тощо. Це була прерогатива перш за все заможних селян. Присутніми могли бути і інші селяни, але без права голосу. У роки Української революції відбулась демократизація у проведенні сільських сходів, зборів селян.

Земельне право - це сукупність земельно-правових норм, що регулюють на засадах різноманітності форм власності на землю правовідносини щодо використання, відтворення та охорони земель, захисту прав і законних інтересів суб'єктів земельних відносин та дотримання встановленого земельного правопорядку.

Земельний кодекс – законодавчий акт, який регулює земельні відносини і пов'язані з ним відносини власності, це джерело земельного права, свідчення активності юридичних служб в процесі реформування аграрного сектора економіки.

Роздержавлення земель - це перереєстрація колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) з подальшим розпаюванням земель між вчорашніми членами колгоспу.

Приватизація землі - безоплатна передача земельних ділянок з юридичним оформленням права колективної або приватної власності юридичними чи фізичними особами з метою збільшення виробництва сільгосппродукції

фермерськими господарствами, використання земель ОПГ, присадибних ділянок селян, дач міських жителів, садівництва. Ці завдання покладені на місцеві ради народних депутатів. Приватизація земель - це формування багатокладності економіки. Право на приватизацію земель мають тільки громадяни України. Вони отримують державний акт на приватизацію землі, який реєструється у відповідних органах. Приватизація землі – перехід землі у приватну власність, у тому числі, конкретне межування, юридичне закріплення меж окремих володінь. [10]. В Україні цей процес був започаткований у зв'язку з деколективізацією.

Приватизаційний майновий сертифікат - особливий вид державного цінного паперу, який засвідчує права власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, колгоспів

Власність на землю юридичних осіб - це КСП, спілки селян, кооперативи, акціонерні товариства.

Сертифікат - це письмовий документ, що засвідчує право земельної власності. Він видається місцевими органами управління.

Приватизація присадибних земельних ділянок - вони надані у приватну власність селянам для ведення підсобних господарств. Вони уже давно їм належали і це формально потрібно було узаконити.

Право власності на землю (це приватна власність на землю).

Правові засади аграрної політики ми розглядаємо як регулювання органами влади аграрної політики, її основних напрямів .

Правові засади приватизації земель - це закони Верховної Ради України, постанови Кабінету Міністрів України, зокрема: постанова Верховної Ради України «Про земельну реформу » від 18 грудня 1990 р.; постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи і приватизацію земель» від 13 березня 1992 р.; Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р.; декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р.; указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільгоспвиробництва» від 10 листопада 1994 р.; указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільгоспідприємствам і організаціям» від 8 серпня 1994 р.; указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформи аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. та ін.

Оренда землі - це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, наданою орендареві для проведення підприємницької діяльності [11]. Оренда землі – форма землекористування, за якою власник землі надає земельну ділянку іншій особі (орендареві) для використання її на певний строк за винагороду (орендну плату). У законі «Про оренду землі» (ст. 1) та у Земельному кодексі України 2001 року (ст. 93) дано наступне визначення оренди землі: це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою необхідною орендареві для проведення підприємницької та іншої діяльності.

Об'єктом оренди можуть бути земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, а земельний сертифікат є тим документом, що тут використовується форма землекористування, за якою власник землі надає

земельну ділянку іншій особі (орендареві) для використання її на певний строк за винагороду (орендну плату). До 1990-х років - право брати землю в оренду надавалось лише фермерам, орендодавцем була не приватна особа, а сільська рада. У 1998 році Верховна Рада України прийняла відповідний закон, згідно якого орендодавцем є:

1) громадяни та юридичні особи України, у власності яких перебувають земельні ділянки;

2) органи місцевого самоврядування, сільські, селищні, міські ради (земельні ділянки, що перебувають у комунальній власності).

Орендарі земельних ділянок - юридичні та фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою. Ними можуть бути:

1) районні, обласні, Київська, Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів автономної республіки Крим та Кабмін України.

2) органи місцевого самоврядування, селищні, міські ради;

3) громадяни України, юридичні особи, релігійні, громадські організації, міжнародні об'єднання та організації, а також іноземці і держави, іноземні юридичні та фізичні особи без громадянства [12].

Об'єкти приватизації сільськогосподарських земель - землі колгоспів, кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, землі садівничих товариств, земельні ділянки для ведення ОСГ, земельні ділянки для фермерських господарств тощо.

Майновий пай в натурі - це рухоме і нерухоме майно колгоспів і радгоспів. Його отримували засновники КСП та члени колгоспів.

Земля – основний засіб праці для виробництва продуктів сільського господарства, що задовольняють потреби людей [13].

Земельне законодавство - це Кодекси й інші нормативно-правові акти у галузі земельних відносин. Воно регулює земельні відносини з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави [14].

Землі сільськогосподарського призначення - ті, що надані для виробництва сільгосппродукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідницької діяльності та ін. Вони можуть бути у власності і користуванні. До земель сільськогосподарського призначення належать сільськогосподарські угіддя (рілля), багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги.

Земельна реформа - це процес створення організаційно-правових, економічних, соціально орієнтованих засад для здійснення різних форм господарювання на землі.

Приватизація - відчуження майна, що перебуває у загальнодержавній власності на користь фізичних і недержавних юридичних осіб. Об'єктом приватизації є також земельний фонд України.

Власність на землю фізичних осіб - це економічна категорія, за допомогою якої характеризуються стосунки між людьми, їхніми колективами у процесі використання землі (землекористування) з приводу привласнення матеріальних благ. Власність на землю реалізується тоді, як починає приносити дохід. Дохід

може бути індивідуальним (приватним) і сумісним (колективним) звідси розрізняються дві основні форми власності на землю: приватна (об'єкт приватної власності – юридична чи фізична особа) і колективна (державна) форма власності. Приватна земельна власність – містить три складові: землеволодіння, землекористування і землерозпорядження.

Землеустрій – складова частина земельних відносин, це поділ землі на частки, це засіб зміни власника на іншого, присвоєння, перерозподілу земель землеустрій – складова суспільного способу виробництва, зміст його нерозривно охоплює організацію землі як засобу виробництва і ті відносини, якими характеризується володіння і користування землею. Зміни в землеустрої, як і в земельних відносинах, мають перманентний характер.

Особисте селянське господарство (ОСГ) - створюється для задоволення особистих потреб шляхом вирощування, переробки і споживання сільгосппродукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням інших осіб сімейного господарства.

Націоналізація землі - безоплатна передача земельних ділянок у власність нації, всього народу, що проживає у межах територіальних кордонів держави [15]

Денаціоналізація землі - надане державою право виходу селян із колгоспів зі своїм земельним паєм і вибору ними форм господарювання на землі.

Мілітаризація земель сільськогосподарського призначення - відчуження напередодні і під час війни на вимогу Міністерства оборони СРСР частини земель колгоспів і радгоспів для потреб військових підрозділів.

Демілітаризація земель сільськогосподарського призначення - повернення у повоєнні роки за поданням облвиконкомів і Ради міністрів Української РСР до Міністерства оборони СРСР земель попереднім користувачам (колгоспам і радгоспам).

Державний акт на землю - це юридичний документ, який засвідчує право його власника на довічне користування наданим йому земельним паєм.

Деколективізація – розколгоспнення селян, їхнє самозабезпечення шляхом вилучення земельних наділів через паювання і право отримання земельних паїв в натурі.

Мораторій на купівлю та продаж земель сільськогосподарського призначення - відтермінування Верховною Радою України введення в дію відповідних юридичних норм.

Приватизація в аграрному секторі економіки - основний зміст аграрної реформи, включає приватизацію землі, реорганізацію колгоспів в інші виробничі сфери шляхом розподілу між членами колективу майна.

Фермерське господарство - сімейне і родинне, є формою підприємництва громадян України, які виявили бажання виробляти товарну сільгосппродукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства відповідно до закону.

Сільська громада – це одночасно адміністративна і господарська одиниця. У ній аж до початку ХХ ст. була кругова порука, а звідси і абсолютна влада громади. Вона також при необхідності здійснювала перерозподіл землі між своїми

членами, виконувала соціальні, культурно-виховні функції. Цей термін вживається і у наш час як означення жителів конкретного села. Він набуває ще більшої ваги у зв'язку із початком в Україні адміністративно-територіальної реформи, в ході якої створені об'єднанні територіальні громади (ОТГ)

Селянське господарство – це праця на землі, утримання худоби, виготовлення реманенту тощо.

Село – невелика за чисельністю територіальна спільнота, усі члени якої були у прямому або непрямому відношенні родичами. З індустріалізацією аграрного сектора економіки, підвищенням культури сільгоспвиробництва і, як наслідок цього, запрошення на роботу у села спеціалістів різного профілю, рух сільських мешканців посилювався, родинні зв'язки поступово стали втрачатися.

Двір, подвір'я – основа сільського укладу, із них утворювалася селянська громада. Двір одночасно виступав у ролі території проживання і господарювання сім'ї, розподілу у ній трудових обов'язків за віком і статтю, він же виступав і як основна одиниця селянської земельної власності. У добу модернізації відбувалося дроблення родин, що призводило і до дроблення земельних наділів, малоземелля і навіть безземелля.

Особисте підсобне господарство (ОПГ) – дрібнотоварне селянське господарство, яке засноване на особистій праці членів сім'ї.

Деградація села – це там де частка осіб пенсійного віку понад 50-60%.

Територіальна громада – це спільнота громадян, які усвідомлюють свої права та інтереси, вміють конструктивно вирішувати питання власного розвитку, залагоджувати конфлікти, можуть управляти економічною, соціальною і культурною сферами життєдіяльності громади та реалізовувати власну стратегію розвитку [16].

Ринок землі – це мотивація селян до капіталізації своєї земельної власності. Ринок землі виникає тоді, коли виникає приватна власність.

Обезземелення селян в наших умовах може бути по оренді, продажу чи даруванні своєї землі.

Тіньовий ринок землі в наш час – це продаж селянами присадибних земельних ділянок, членами садово-огородніх кооперативів своїх ділянок.

Офіційний ринок землі – настає із запровадженням на державному рівні ринку земель сільськогосподарського призначення.

Первинний ринок землі – це безоплатно отриманий колгоспниками приватизаційний земельний пай.

Історіографія проблеми.

Сталось так, що до середини XIX ст. селянська тематика опинилась поза увагою істориків, економістів. І лише підготовчі роботи спеціальних урядових комісій Російської імперії з проведення аграрної реформи якби спонукали науковців, працівників статистичних служб на рівні повітів, губерній зайнятись пошуком інформативних матеріалів, які з часом були опрацьовані і вийшли друком.

Земельні відносини в українському селі залишались пріоритетними напрямками науково-історичних досліджень аграрного сектора економіки в

історіографії практично всього ХХ ст. Вийшло друком чимало монографічних праць, сотні статей, захищались дисертаційні дослідження. У багатьох із них досліджуються соціально-економічні відносини в українському селі від давніх часів і до сьогодення. Більшість авторів лише побіжно досліджували трансформаційні процеси в земельних відносинах.

Радянська історична наука виокремлювала класово-формаційні характеристики економічного укладу в українському селі, переймаючись теорією класової боротьби довкола приватної власності на землю, історією колективізації тощо. Практично поза увагою тогочасних дослідників залишалась проблема впливу земельного питання на історичну долю українського селянства. Опосередковано про цю проблему могла йти мова, і то лише щодо організаційно-виробничих здобутків колгоспів та радгоспів в українському селі та їх впливу на покращення матеріального рівня життя колгоспників, зростання рівня освіти тощо

Дослідження земельного питання в сучасній історичній науці передбачає дещо іншу парадигму наукового пізнання, яка ґрунтується на системному аналізі трансформацій у землеволодінні і землекористуванні, які на різних історичних етапах проявлялися досить неоднозначно.

Дослідження історії українського селянства стало однією із важливих ділянок вітчизняної історіографії останнього періоду. Однак, розгляд проблеми земельного питання у поєднанні із реальними наслідками на основних історичних етапах, його впливом на менталітет українського селянства, станом правового регулювання, ще не був предметом спеціального наукового дослідження.

В полі зору нашого історіографічного огляду постали праці, у яких розглядаються ті чи інші аспекти селянствознавчої проблематики, дотичні нашій темі, зокрема, про основні суб'єкти господарювання на землі, вплив органів влади та місцевого самоуправління на селі на зміни у землеволодінні та землекористуванні тощо. Історіографічний аналіз у даному дослідженні є вибіркоким, оскільки нас цікавлять праці, які безпосередньо, або дотично стосуються проблеми землеволодіння і землекористування, і, в першу чергу, змін у цій царині, а не всього аграрного сектора економіки.

Увесь комплекс наявної історичної літератури можна поділити на три групи: історіографія ХІХ – початку ХХ століття; радянська історіографія; сучасна історіографія, яка включає як вітчизняні, так і зарубіжні дослідження, опубліковані в період з 1991 року.

У розробці нашої проблеми ми орієнтуємося в основному на літературу ХІХ – ХХ століття, в якій досліджувався широкий спектр змін в українському селі, зокрема у земельному питанні, що настали після аграрної реформи в Австрійській та Російській імперії, а також на сучасну вітчизняну історіографію.

Реформи у поземельних відносинах українського села, що мали місце у середині ХІХ ст., були давно очікуваними не тільки для селянства, але й для патріотично налаштованої інтелігенції, істориків, економістів, правників. Чимало із них намагалися з'ясувати стан поземельних відносин у попередні епохи і особливо у добу Київської Русі та за часів литовсько-польського володіння нашими землями. Це, на їхню думку, було важливо з огляду на те, що земельні

відносини означених періодів були майже не дослідженими, для основної маси суспільства залишалися великою таємницею.

Зацікавлення історією селянства і поземельних відносин зокрема, поживалося у 50–60-х рр. XIX ст. у зв'язку з тією ідеологічною боротьбою, що розгорнулася в Росії напередодні та у період проведення аграрної реформи 1861 року. Її підготовка, хід і перші наслідки, з'ясування проблеми земельних відносин у дореформений період стало досить актуальним і необхідним завданням. З огляду на це, дослідження земельних відносин доби Київської Русі, запровадження регуляторних дій з боку князівської влади, трансформаційні процеси у земельних відносинах у Литовсько-польську добу, у роки Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького – це ті проблеми, що були затребуваними в суспільстві.

Науковці суспільний запит прийняли і, спираючись на доступні їм історичні джерела, довели, що першими власниками землі в українському селі (на основі звичаєвого права) були селяни. Лише у наступні історичні епохи їх позбавили природного права на володіння землею як основним засобом виробництва і забезпечення свого матеріального становища. Обмеження, а інколи повне витіснення селян із їхніх земель з боку князів, бояр, дворян, поміщиків, шляхти, церкви було для селян великою історичною несправедливістю.

Проблема зародження і функціонування власності на землю у добу Київської Русі перебуває у стані активного вивчення ще з XIX ст. М. С. Грушевський у 1902 р. проаналізував два контракти купівлі-продажу землі початку XVI ст. і дійшов висновку, що «право селянина на землю – одно з найбільш інтересних і важливих для пізнання суспільно-економічної еволюції історії Русі», але одночасно зазначив, що воно є «заразом одно з темних і не досліджених» [17].

Одним із перших, хто спробував простежити процес зародження селянської земельної власності ще у ранньому середньовіччі був Ф. Г. Еверс. Він виходив із того, що первинною формою власності на землю була родова, тобто вона була не особистою, а колективною, і земля належала цілому роду [18].

На думку К. А. Неволіна, виникнення земельної власності йшло кількома шляхами: по лінії общини – формування общинної власності, по лінії приватної ініціативи – виникнення особистої власності, по лінії великого князя – князівської, а після прийняття християнства і створення церковної організації стала формуватися ще й церковна земельна власність. Він також звернув увагу на дуже важливі зміни у земельних відносинах, що відбулися на українських територіях підвладних татаро-монголам. Тут, на його думку, було перервано право володіння землею вільними людьми, а натомість запроваджене монгольське право, згідно якого уся земля, що перебувала у межах влади хана, вважалася його власністю, а піддані могли бути лише її користувачами, а не власниками. Цей азійський принцип закоренився на наших землях і навіть після звільнення від татаро-монгольської влади він перейшов до місцевих князів і усі землі стали вважатися князівською власністю [19]. З утворенням Російської імперії і аж до її краху володарем усіх земель вважався цар.

В кінці XIX – на початку XX ст. затребуваною в суспільстві була проблема визначення підсумків земельної реформи 1861 р. Суспільство хотіло зрозуміти її позитивні і негативні прояви, місце общини до реформи та після її проведення. Тому з'явилася численна література з аграрної проблематики, зокрема щодо землеволодіння та землекористування. Історики, правники, досліджуючи витоки поземельних відносин, зайнялися ґрунтовним дослідженням місця та ролі селянської общини у земельних відносинах. Оскільки серед них з цієї проблеми не було спільної думки, то у вітчизняній історіографії їхні праці умовно поділяються на тих, що належали до ліберального крила, і тих, що належали до народників. До ліберально налаштованих істориків, які відстоювали первинним принцип общинної власності на землю, прийнято відносити М. Ф. Владимирського-Буданова, І. Д. Беляєва. Н. О. Ніконникова та інших [20].

Ф. Владимирський-Буданов був одним із засновників Київської історико-юридичної школи. Уже в «Обзоре руського права» (К., 1882) він накреслив певну схему виникнення права власності на землю, він вважав, що у давньоруський період земля була державною територією і не становила нічийої власності. Проте з поширенням землеробства, з'явилася необхідність для їхнього обробітку встановлення права на окремі ділянки землі. Спочатку, зауважував він, утверджувалося приватне право на орні ділянки, а пасовища, сіножаті та інші угіддя залишалися у загальному користуванні общини або роду [21].

М. В. Довнар-Запольський вважав, що приватна власність на землю у Київській Русі з'явилася не раніше XII ст., коли князі, бояри відчули цінність землі у контексті отримання від неї прибутків. Причому цей процес, на його думку, був неодноразовим в усіх князівствах, а першим із них було Галицько-Волинське [22].

М. С. Грушевський обстоював погляд особистої приватної селянської земельної власності і взагалі відкидав теорію общинного землеволодіння: «власивого спільного володіння громади у нас і у слов'ян загалом не виробилося, і великоросійська земельна «община» мусить уважатися продуктом північних чинників» [23].

О. Єфименко, як і М. Грушевський, стояла на тому, що індивідуалізм українського селянина у господарській діяльності був несумісний з общинним землеволодінням, основою селянських землевласницьких прав, на її думку, була займанщина [24].

Велика група дослідників історії українського народу Литовсько-польської доби, зокрема, Д. Іловайський, Ф. Леонтович, В. Антонович, П. Новицький, Н. Іванішев, М. Володимирський-Буданов, М. Любавський, М. Довнар-Запольський, О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський, М. Ковалевський, В. М'якотін, М. Грушевський, та інші намагалися розв'язати проблему щодо змін в історії земельних відносин у середині XV–XVII ст. на українському матеріалі. Так, Д. Іловайський зазначав, що у XV ст. українське селянство уже втратило право общинної власності на землю, яку обробляло [25].

Ф. Леонтович у праці «Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве» на підставі вивчення широкого кола джерел, в яких селяни називають землі «своїми», «отчинами», «дідиними», дійшов думки, що селяни-

отчичі вважалися здавна спадковими власниками своїх земель [26]. Корінним і споконвічним джерелом селянських «отчинних» прав на землю він називав селянські «займища», розробивши які селяни діставали, на його думку, такі ж права, як і пан – власник. Для наступних поколінь спадкоємців перших засновників заїмок ці землі одержували уже значення їхніх стародавніх отчин. Так само отчинами ставали куплені землі. Ось ці отчинні землі селяни обмінювали, передавали у заставу та інше, тобто вільно ними розпоряджались [27].

Він сформулював досить оригінальний погляд про подвійність землеволодіння – панського та селянського. Це явище, на його думку, проіснувало до часів повного розвитку шляхетських вільностей, коли «вічне право» панів-землевласників поширилося на особу і майно їх підданих. Якщо до XVI ст. поняття «отчич» мало значення спадкового власника землі, що дісталася йому від діда-прадіда, то уже у литовських статутах відбулася трансформація цього поняття і під отчичем розумівся селянин, який сам був у спадковій залежності від свого власника [28].

В. Антонович вважав, що литовські князі на підставі права завоювання перебрали на себе право власності усіх земель, хоча у Литовську добу до Люблінської унії українські селяни ще зберігали особисту волю і земельну власність, зокрема, «отчині» і «данники». Втрату селянами прав на землю В. Антонович пов'язував з перебудовою суспільних відносин, що сталися у результаті Люблінської унії, адже усі три редакції статуту обмежували землевласницькі права українських селян [29].

У той же час він вважав, що події першої половини XVIII ст. та Коліївщина сприяли відновленню селянських прав на землю, яка знову стала їх спадковою власністю, незважаючи на те, що ряд факторів обмежували це право. Серед обмежувальних умов він називав такі: необхідність для селян з певної кількості землі давати панові данину, неможливість продавати або передавати землю іншій людині без відома і згоди пана, а також втрату права на землю, якщо селянин покидав маєток [30].

В праці «Краткий очерк землевладений в Южной Украине» він описав ряд оригінальних спостережень стосовно аграрного менталітету, впровадження різних систем господарювання, земельного устрою у різні проміжки часу, а також досить принципові узагальнення щодо кардинального впливу литовсько-польських юридичних норм на розвиток трьох економічно-господарських зон України (Галичина, Полісся і степова Україна).

І. Новицький зазначив, що у Великому князівстві Литовському князівські земельні «пожалування» були умовними, той, кому вони надавалися, мав виконувати певні повинності. Князівське право на усі землі зберігалось до Люблінської унії. Аналізуючи литовські Статути, він зауважив, що перший Статут (1529 р.) ще зберігав право селян на землю, а другий Статут (1566 р.) це право у селян уже відбирав [31].

Відкриття общини як суспільної інституції в українських землях XV – XVI ст. належить М. Іванішеву, який виводив її із найдавніших часів. Щоправда, на цей час вона уже втратила права власності на землі, які вона займала, оскільки при переході українських земель до Польщі і Литви общинні землі були

приєднані до королівських маєтків або надані панам, містам, церкві. Селяни могли набувати право власності на землю у результаті купівлі [32].

М. Владимирський-Буданов доводить, що до XVI ст. селянам Великого князівства Литовського належало повне право вічного та спадкового володіння землею нарівні із боярами, бо спільною основою цього права була служба державі. Головним типом селянського землеволодіння він називав тягле. Визнаючи право власності селян на землю, він підмітив, що це право не було закріплене ніяким законом [33].

І. Новицькому і М. Владимирському-Буданову заперечував М. Любавський на предмет того, що не можна ставити знак рівності між селянським і боярським землеволодінням, бо останнє підкріплене багатьма законами. Селянське землеволодіння ґрунтувалося переважно на основі займанщини і розробки вільних земель, а відтак ці землі перебували лише у його користуванні. Наступним і до того ж логічним його висновком було те, що селяни не мали права власності на землю і до Волочної поміри. Проте він не міг обійти існуючу практику спадковості селянських земель і фактично змушений визнати власницькі права селян на землю, хоча вищим власником землі, на його думку, все-таки був князь [34].

У статті «Западно-Русская община в XVI в.» М. Довнар-Запольський на відміну від Ф. Леонтовича, В. Антоновича та І. Новицького більш обережно ставиться до висловів селян про «свою» землю, яка, на його думку, була у них лише у користуванні [35].

З критикою общинної теорії Литовсько-польської доби виступили О. Єфименко, Д. Багалій, Б. Барвінський. У своїх працях О. Єфименко досліджувала основні етапи набуття селянами власності на землю. Первісною формою селянського землеволодіння О. Єфименко вважала дворище. При подальшому розвитку родових спільнот з'являлося дві можливості: перша – подвірне володіння, друга – общинний порядок землеволодіння. Українські селяни пішли першим шляхом, у наших селах поширилося подвірне володіння (Хутірська система), що знаменувало перемогу приватної власності селян на землю [36].

На її думку, і у Литовському князівстві визнавалося право селян на землю, але за однієї умови – виконання усіх належних з даної ділянки повинностей. У зв'язку з цим вона негативно оцінювала «волочну» реформу 1557 р., вважаючи її своєрідним переворотом, який запровадив нову епоху в історії українського селянства, бо відтоді селянин-землевласник перетворився на наймача землі [37].

Д. Багалій намагався дослідити генезу приватної власності на землю, виступав з критикою теорії общинного землеволодіння. На його погляд, тільки займанщина, яка до того ж могла бути як індивідуальною, так і спільною, виступала в якості набуття селянами власності на землю. Теорію займанщини, принцип «захватного» володіння землею підтримував В. Барвінський, хоча і не відкидав існування суспільної займанщини, однак крім суспільної власності, набутої у такий спосіб, вчений виділяв також і особисту займанщину, за якою окрема родина займала землю у свою приватну власність. Таке землеволодіння В.О. Барвінський називає особистим [38].

В. М'якотін прослідкував шлях як із общинного землеволодіння з'являлося приватне. На його думку, він міг бути таким: оскільки у межах общинного землеволодіння практикувалася також особиста займанщина, то поступово поряд з общинною складалася приватна земельна власність. Це і засвідчувало перехід общинного землеволодіння у приватне, яке на кінець XVIII ст. витіснене приватним землеволодінням [39].

М. С. Грушевський на основі чисельних документів довів, що до приходу на наші землі польської влади тут було давньоруське поземельне право, яке передбачало власність селянина на землю. З цим правом наші селяни увійшли до Великого князівства Литовського, а потім до Корони Польської. У польській традиції поземельних відносин на цей час уже було право панського землеволодіння. Отож, відбулося зіткнення двох традицій поземельних відносин. І все ж, у свідомості українських селян право власності на землю утримувалося досить довго. Однак, польська влада цього не хотіла визнавати, а навпаки поширювала своє право у земельних відносинах [40].

Численні публікації з історії земельних відносин Київської Русі та Литовсько-польської доби мало Історичне товариство Нестора-літописця, засноване ще у 1872 р. при університеті св. Володимира у Києві. У його роботі брали участь Д. І. Багалій, В. І. Іконніков, О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович, М. П. Данилевич та інші. Вони продовжували досліджувати на дещо розширеній джерельній базі проблему «старозайманського» землеволодіння на Лівобережній Україні [41].

Таким чином, проблему земельних відносин, функціонування приватної власності на землю в українському селі Київської Русі та в часи перебування у Великому князівстві Литовському і Речі посполитій у XIX – початку XX ст. досліджували чимало вчених. Найбільше вони досліджували проблему функціонування приватної власності на землю і те, як ця норма поступово з огляду на внутрішні, а ще більше зовнішні чинники, перетворила селян у залежних від влади і окремих її представників.

В українській історіографії та історії українського селянства добу Української національної революції та Визвольної війни (1648–1676 рр.) репрезентували переважно науковці народницького та соціалістичного спрямування. Народ (селянство, козаки) розглядався як виключно позитивна сила та творець історії, а відтак його боротьба за національне і соціальне визволення, за землю, розглядалася як позитивне явище. Першопрохідцями такого підходу були В. Антонович, О. Єфименко, М. Грушевський, М. Ковалевський, В. М'якотін, М. Багалій, В. Барвінський та інші [42].

М. Ковалевський виходив із того, що козаки володіли землею не на особистому праві, а на товариському, общинному. Проте прототип самих общинних порядків він бачив все-таки у селянському землеволодінні. В. М'якотін так само, як І. М. Ковалевський вважав, що Хмельниччина не була корінним переворотом щодо порядку землеволодіння, оскільки, зачепивши тільки верхній поверх землеволодіння – панське, вона не зруйнувала інших його видів і форм, зокрема, і приватну власність, яка виникла у попередній час. Козаки, на його

думку, виступали одноосібними власниками і вільно розпоряджалися своїми землями без будь-яких обмежень до відчуження включно [43].

В. Антонович у стислому вигляді розкрив особливості формування козацького стану, його дотичність до земельних відносин на Подніпров'ї з часів Литовсько-польської доби і аж до зруйнування Запорозької Січі у 1775 р.

Аграрна реформа 1861 р. а її підсумки стали предметом дослідження багатьох істориків, землеволодіння в українському селі у пореформений період, базувалося на основі приватної власності на землю. Ця обставина після реформи, на думку багатьох селянствознавців того часу, була однією із причин всеосяжної аграрної кризи. Т. Осадчий, аналізуючи зміни, пов'язані із власністю на землю, що відбулися внаслідок скасування кріпацтва, зробив ряд висновків щодо купецького і селянського землеволодіння. Констатуючи розвиток капіталістичних відносин і майнове розшарування селянства, він застерігав від підштовхування еволюційних процесів, особливо проти ліквідації інституту селянського надільного землеволодіння: «нехай наділ нашого селянина занадто малий для людського існування, але він являє собою важливий регулятор попиту і пропозиції робочих рук, важливу умову, поки народне господарство перейде до вищих соціальних форм» [44].

Відомий мислитель, науковий діяч С. А. Подолинський, будучи добре обізнаним з проблемами щодо землеволодіння кінця XIX – початку XX ст., віддавав перевагу перед общинним користуванням землею, поширенішому на Лівобережжі та Півдні України, подвірному. Ідеальним він вважав можливість творення великих кооперативних господарств із спільною власністю на землю й інші засоби виробництва. Заперечуючи приватну власність на землю (велику і дрібну), він у той же час висловлювався як проти її націоналізації, так і муніципалізації [45].

Погляди науковців кінця XIX ст. щодо становища поміщицького землеволодіння були різними. Переважна більшість представників консервативного напрямку негативно ставилися до зменшення землеволодіння дворян. Ф. Бар. Вихід з кризового стану вбачав в наданні урядом дворянству певних привілеїв у питанні консервації станового землеволодіння. Особливо гостро з приводу негативних наслідків передачі землі селянам висловлювався А. Салтиков. Він вважав поміщицькі господарства ефективними виробниками сільськогосподарської продукції [46].

Взагалі то ліберальна історіографія, до якої належали також П. Лященко та В. Святловський, в цілому заперечувала життєздатність поміщицького землеволодіння і вбачала майбутнє земельних відносин у розвитку селянського землеволодіння [47]. Інша монографія В. Святловського заслуговує на особливу увагу, оскільки в ній дано ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів 1877, 1882 і 1905 рр., огляд руху дворянських і селянських земель. В ній також чи не в найбільш повній мірі відображено динаміку земельної власності за сорокаріччя – з 1863 по 1902 рр. Спираючись на значний статистичний матеріал, він з'ясував, що торгівля землею здійснювалась переважно серед дворян і відзначив тенденцію до подрібнення земельних ділянок при продажу поміщицьких земель [48].

Прихильниками часткового відчуження земель у поміщиків були А. Мануйлов та А. Чаянов [49]. А. Чаянов обґрунтував положення про особливу мотивацію селянського сімейного господарства, при цьому з'ясував, що розмір земельної ділянки у користуванні сім'ї не є показником її статку [50].

Академік В. Косинський довів, що аграрна криза (нестача землі для селян, що проживали у конкретній місцевості), причини які її викликали, перебувають поза природою селянського господарства і з ним органічно не пов'язані. Головним фактором у цій проблемі, на його думку, було успадковане від реформи 1861 року малоземелля. Він виступав за збільшення селянського землеволодіння, що мало сприяти знищенню оренди і зменшенню податків

На думку М. Грушевського, одним із найважливіших факторів кріпосницької політики було обмеження або повне заперечення селянських прав на землю і ця традиція перейшла в Україну з Польщі. Щодо українських земель, то на його думку, ще з давньоруських часів існувала група селян-власників (смердів), які мали право власності на землю. З ним вони увійшли до складу Великого князівства Литовського, а потім до Польщі [51].

Відтворення та осмислення історії земельного питання у добу Української революції 1917–1920 рр., зокрема, спроба з'ясувати невдачі українських урядів в аграрній політиці, мало місце у працях учасників революційних подій. При висвітленні аграрних відносин вони значну увагу приділяли історіографії аграрних програм українських урядів, тому ми їх зараховуємо не до мемуаристики, а до історіографії. У своїх публікаціях М. Грушевський накреслив мету та завдання українського визвольного руху, визначив роль селянства в українській революції. Він зазначав, що земля повинна бути у руках тих, хто на ній працює. Землі казенні, удільні, монастирські, великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, викуплені коштом українського крайового скарбу і роздано у користування людям трудящим, які будуть на них працювати [52].

Отож, на весні 1917 року М. Грушевський був прихильником поетапного вирішення земельного питання. Водночас він застерігав селян від захоплення поміщицьких земель. Восени 1917 року під впливом революційних виступів селянства Українська Центральна Рада (далі УЦР) в III-му Універсалі уже проголосила ліквідацію приватної власності на землю в УНР.

Вивчаючи події Української революції, В. Винниченко констатував, що «опорною силою українського визвольного руху було селянство, а провідники Української революції виступали за передачу землі селянам [53].

Таким чином, в історіографії дорадянської доби знайшли своє відображення практично усі важливі сторони земельних відносин від доби Київської Русі, хоча у дослідників не було єдиного погляду на трансформації форм землеволодіння та землекористування. Позитивною її рисою було використання значної кількості статистичного та фактичного матеріалу, хоча більшість робіт мала описовий характер.

Вивчення проблем земельного питання радянськими істориками теж мало свої особливості. В цілому, проблема дворянського землеволодіння зникла зі сторінок історичної літератури, а селянське надільне та приватне землеволодіння стало домінуючим для характеристики становища в аграрному секторі. У центрі

уваги радянських істориків того часу були питання, пов'язані з класовою боротьбою, а земельні відносини цікавили дослідників лише як тло, на якому розгорталася ця боротьба [54].

Українська історіографія 1920-30-х рр. ХХ ст. позначена сталінськими репресіями 1930-х рр., внаслідок цього історична наука почала втрачати український характер. Як результат, історія земельних відносин в українському селі на ту пору опинилася у числі найменш досліджуваних проблем.

Плідними, як для вивчення питань землеволодіння і землекористування виявилися 1950-1980 рр. Значною мірою цьому сприяли засудження на офіційному рівні культури Й. Сталіна та демократичні перетворення періоду «відлиги». Вихід у світ статті Л. Іванова та монографії В. Теплицького засвідчили початок спеціального вивчення земельних відносин в українських губерніях [55].

Л. Пойда при дослідженні селянських повстань, бунтів вивчав стан землеволодіння і землекористування, доводив, що ті виступи були спрямовані перш за все на завоювання права на володіння землею [56].

Радянські історики передвоєнної і післявоєнної доби Б. Греков, Д. Черепнін, Б. Рибаків, К. Тарнавський, В. Мавродін та інші опублікували узагальнюючі праці з історії російської держави ранньосередньовічної доби, в яких чимало уваги приділили дослідженню поземельних відносин на загальноросійському тлі [57]. Вони спиралися на дослідження істориків ХІХ – початку ХХ ст., залучили нові історичні джерела, поглибили дослідження зокрема таких фундаментальних проблем, як місце та роль общини у системі землеволодіння з часів Київської Русі, виникнення феодальних відносин та приватної власності на землю. Усі вони дотримувалися общинної теорії, тому то їх ще називають общинниками

Б. Д. Греков у своїх працях досліджував історію усіх князівств Київської Русі: від Уралу – до Галичини, від Помор'я – до Чорного моря. Власне, князівства, що існували на той час на території сучасної України, розглядаються ним як одна із територій великої держави. Важливо інше: проблема земельних відносин в Київській Русі у його працях присутня від найдавніших часів і аж до ХVІІ ст. Зокрема, у частині третій 2 тому «Крестьяне на Руси» зробив висновок про те, що галицькі землевласники йшли по шляху, який пропонувала польська шляхта, а юридичне закріпачення селян тут наступило дещо пізніше закріпачення польських селян. Він стоїть на тому, що з часів «Руської правди» відбувалося закабалення селян. Термін «мир» і «верв» він ототожнював з сусідською общиною, а розпад сусідської общини, на його погляд, сприяв формуванню приватної власності селян на землю з повним правом вільного відчуження. Він, вільний землероб-общинник, почав формуватися у клас селян, залежних від влади [58].

Л. Черепнін вважав, що з утворенням держави Київська Русь відбувся процес переходу общинних земель у власність держави, уособленням якої був князь, хоча у смердів залишалися власні одноосібні земельні ділянки, які переходили у спадщину до синів [59]. Однак, і цей процес, на його думку, не був статичним. Окремі члени роду більш родючі землі намагалися вивести перетворити їх у особисту власність.

Спільним для істориків того часу було те, що вони продовжили історичну традицію своїх попередників, вивчали проблему історії Київської Русі і земельних відносин у ній з погляду виникнення приватної власності як такої, існування общини як суспільної інституції та її прав.

Чимало знаних на той час українських науковців свої наукові інтереси також пов'язали з дослідженням історії українського села [60].

І.О. Гуржій у своїх монографіях і чисельних статтях із залученням значного масиву архівних документів і статистичних матеріалів ґрунтовно проаналізував стан земельних відносин в українських землях, зокрема, на Правобережжі. Вперше в українській історіографії вченому вдалося відтворити цілісну картину дореформеного правобережного села, з'ясувати особливості взаємовідносин домінуючого в аграрній сфері економіки регіону поміщицького землеволодіння і різних соціальних груп сільського населення. Крім того, автор поділяє поміщицьких селян правобережних губерній за земельно-майновим становищем на такі основні категорії як тягли, напівтягли, піші, городники і бобилі. Виконана ним дослідницька робота важлива ще й у тому сенсі, що дослідники історії українського селянства Лівобережжя, Півдня України відтепер у своїх працях будуть використовувати наукові підходи І. О. Гуржія. Основні положення та висновки його досліджень не тільки не втрачають свого значення у сучасних умовах, а й набувають актуальності при вивченні генези капіталізму у сільському господарстві України.

У центрі уваги М. А. Рубача були дослідження характеру аграрних перетворень на селі органами радянської влади у 1918–1920 рр. При цьому він багато уваги приділив з'ясуванню процесу утвердження в українському селі нових організаційно-господарських структур, зокрема, колгоспів, радгоспів, комун.

І. К. Рибалка досліджував соціально-економічні процеси в українському селі у 1919 р., зокрема, перші кроки радянської влади по конфіскації поміщицьких маєтків (земель), «вилучення земельних лишків у куркулів» та наділення землею селян. Не обійшов він і проблему «кавалерійського штурму», яка досить боляче вдарила практично по всіх верствах українського села у 1919 р.

Монографії П. В. Свенцицького і Г. І. Ковальчака мають ту особливість, що у них статистичний матеріал з українських архівів щодо ситуації у землеволодінні і землекористуванні якби перепроверяється і доповнюється документами з польських архівів, фактичним матеріалом, опублікованих там наукових праць. Г. І. Ковальчак пробує з'ясувати це питання, що називається, від первинного його прояву, тобто на рівні окремих селянських родин. На його думку, спочатку індивідуально – сімейне виробництво співіснувало з колективною власністю на землю. Орні землі і сіножаті періодично перерозподілялися між членами громади, а пасовища перебували у колективній власності. Шлях до приватної власності на землю, на його думку, пролягав через скорочення перерозподілів земель, збільшення періодів перерозподілів і аж до припинення перерозподілів і переходу землі у постійну (тобто) приватну власність. При цьому община зберігала за собою контроль за виконанням общинниками феодалських повинностей, а також за лісами, пасовищами [61].

Науковий аналіз економічного становища західноукраїнських земель в монографії Г. І. Ковальчака завершується кінцем 1930-х рр.

А. І. Баранович заперечує твердження М. Ф. Владимирського-Буданова про пустку українських земель нижче Чернігова, Києва, Вінниці. Він, як і інші історики тієї доби, вважає, що тільки розвиток міст в Європі потребував все більше і більше хліба і тому земля стала цінуватися, за неї вели боротьбу польські магнати [62].

Українські дослідники продовжували поглиблено досліджувати проблеми феодальних відносин в українському селі як у регіональному вимірі, так і у масштабах України [63]. О. І. Гуржій ретельно опрацював документи і матеріали «Генерального следствия о маестностях 1729–1730 рр.» по Лівобережним полкам, «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», зокрема, жалувані грамоти царів, гетьманські універсали, листи полковників та постанови Генеральної військової канцелярії і Малоросійської колегії про характер землеволодіння у приватних, монастирських, рангових та вільних військових поселеннях. Це дало йому можливість прослідкувати характер та особливості формування у середині XVIII ст. великої феодальної земельної власності на Лівобережній Україні.

В. А. Маркіна запропонувала розгорнуте визначення поняття феодальної власності на землю, яка, на її думку, є повною, вільною, необмеженою, безумовною і такою, що протистоїть селянам, які не мають своєї землі і отримують її у власника у користування на певних умовах [64]. Вона вивчала латифундії Правобережної України, значну увагу приділила регулюванню магнатами процесів колонізації правобережних земель, виникненню та формуванню фільварків, розвитку та ролі оренд (посесій) у земельних відносинах

Грунтовний історіографічний аналіз наукових видань, присвячених дослідженню історії українського селянства другої половини XVI – першої половини XVII ст. міститься у монографії І. Д. Бойка. Одночасно він багато уваги приділив дослідженню процесу обезземелення українського селянства у результаті земельної реформи Сигізмунда II Августа та з'ясуванню механізму закріплення селянства за феодалами. І. Д. Бойко, досліджуючи соціальне становище українського селянства, дійшов висновку, що селяни України і до реформи, яка здійснювалась згідно литовських статутів, не були повними власниками землі, бо їх наділяли землею феодали, які в будь-який час могли її відібрати [65].

Хронологічні рамки монографії Р. Д. Ляха (1917–1923 рр.) обрані автором таким чином, щоб можна було простежити розв'язання земельного питання на території України, яке він розумів як вирішення триєдиного завдання: ліквідація поміщицьких маєтків, вилучення і передача селянам лишків землі куркулів. Порівняно невеликий обсяг монографії у повній мірі компенсується складеними автором на основі чисельних архівних документів таблицями, (всього 8), зокрема, про розподіл землі між селянськими дворами в Україні у 1917 р, наявність в результаті того розподілу землі на душу населення, зміни форм селянського землекористування та інші [66].

Помітним явищем вітчизняної історіографії стала опублікована у 1980 році узагальнююча монографія П. П. Панченка [67]. Книга є багатоаспектним комплексним дослідженням розвитку сільгоспвиробництва і загального становища українського села. Цікавим є те, що у ній автор буквально по свіжих слідах зробив глибокий науковий аналіз тогочасних процесів, які доволі стрімко змінювались. У хронологічних рамках означеної монографії, трансформації земельних відносин розпочалися у другій половині 1980-х рр., лише з початком перебудови. П. П. Панченко один із перших дав їх характеристику і спробував визначити можливі напрями подальшого реформування аграрного сектору економіки.

І. П. Крип'якевич на завершальному етапі радянської доби опублікував підготовлену ще у середині 1950-х рр. монографію «Богдан Хмельницький» [68]. Нейтральна назва монографії, на думку Я. Ісаєвича, це чи не єдиний її недолік. Бо реально І. П. Крип'якевич досліджує історію українського народу середини 1630–1650-х рр. Б. Хмельницький був породженням тієї епохи, він же досить суттєво впливав на хід подій і особливо у роки Національно-визвольної війни. У третій частині монографії є три параграфи, в яких аналізуються проблеми селянсько-козацького, монастирського землеволодіння, а також землеволодіння козацької старшини. Одразу ж зауважимо, що І. П. Крип'якевич досить дозовано, але з достатньою переконливістю розкриває основні форми землеволодіння, їхнє місце та роль у суспільному житті тогочасних верств населення. На наш погляд, автору найбільше вдалося з'ясувати процес відновлення великого феодального землеволодіння, який розпочався ще у роки визвольної війни, і досить стрімко набрав обертів після смерті Б. Хмельницького. Щодо змін у селянському землеволодінні доби Української революції, то автор визначив лише тенденцію, яка без сумніву була такою, що селяни самочинно добавили собі землі. Проблема у тому, що через відсутність джерел визначити ті обсяги практично неможливо

У 1960-1980 роки в Україні постало кілька провідних наукових центрів, які спеціалізувались на розробці проблем історії українського села. В Інституті історії НАН України таку групу науковців очолює доктор історичних наук, професор С. В. Кульчицький. У коло їхніх інтересів попали проблеми українського села 20-80-х років ХХ ст.

В Національному аграрному університеті у Києві успішно працював великий колектив вчених-аграрників, у науковому доробку яких чимало ґрунтовних монографій, там проведені наукові симпозиуми та конференції фахівців аграрників. Чимало дослідників займаються проблемами історії українського села і в обласних центрах – Харкові, Львові, Вінниці, Миколаєві, Черкасах, Тернополі та інших.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що створені продовж 60-80-х років дослідження з проблем соціально-економічної й аграрної політики, є вагомим науковим доробком, який допомагає критичному переосмисленню історичного процесу, новому розумінню уже відомих явищ. Українськими науковцями у 1960–1980 рр. Зібрано чималий фактичний матеріал. Селянська тема розглядалася передусім через призму революційних перетворень у земельному питанні, скасування інституту приватної власності на землю, ліквідації поміщицького та

великого селянського землеволодіння в Україні. У них також проаналізовані нові напрями соціально-економічної політики радянської влади в українському селі у результаті зміни у 1921-1924 рр. аграрної політики, зокрема вирішення на законодавчому рівні питання землеволодіння та землекористування та проведення переділу земель сільськогосподарського призначення. Загалом, науковці радянської доби підняли і ввели в науковий обіг значний пласт історичних документів, здійснили науковий аналіз статистичних даних матеріалів, якими будуть оперувати наступні покоління істориків. Разом із тим, кожен із них досліджував історію українського села в обмежених хронологічних рамках і регіонах, що на той час було цілком виправдано. Проте у ході таких досліджень вони не могли аналізувати трансформаційні процеси в земельному питанні, які відбувалися досить тривалий час, інколи у досить специфічних умовах і охоплювали практично всю територію України.

При оцінці загального внеску історичної науки радянського періоду у вивченні земельних відносин продовж 1920-1980-х рр., необхідно відзначити, що цей доробок є досить значним. Він зводиться до того, що село було ареною боротьби, причина якої полягала в малоземеллі, безземеллі. Ліквідація поміщицького землеволодіння українськими селянами, окремими політичними партіями і їх очільниками бачилася як головний засіб вирішення земельного питання.

Наступний етап у розвитку вітчизняної історіографії розпочався із здобуттям у 1991 р. Україною незалежності. Значно розширився доступ науковців до архівних фондів, з'явилась можливість більш повно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли у минуле, принципи класовості та партійності, які до того часу насаджувалися у національній історіографії. Все це разом взяте сприяло розширенню тематики наукових робіт, стали більш продуктивними наукові конференції та симпозіуми, зокрема, і з аграрної проблематики. Одним словом, настав час для поглибленого дослідження багатьох сторінок історії українського народу, зокрема, і доби козаччини. Я. В. Бойко, В. А. Смолій, В. О. Степанков, В. О. Щербак, Л. О. Косенко, С. О. Борисевич та ін. підготували ґрунтовні дослідження з цієї тематики [69].

Монографія Я. Бойко стосується питання заселення Південної України. Розглядаючи причини переселень селян, автор цілий ряд сюжетних ліній в ній присвячує проблемам землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України, які виявилися одними із найбільших місць виходу переселенців. С. Борисевич у своїй монографії розглянув земельні відносини періоду 1793-1886 рр. під кутом правового регулювання цих питань, проаналізував вплив на них держави.

Цінність наукових досліджень В. А. Смолія та П. О. Степанкова полягає у тому, що в них на теоретичному рівні узагальнений процес становлення козацької держави, підґрунтям якої була економічна складова і, зокрема, поземельні відносини. Додамо до цього і те, що джерельна база з цих проблем чи не найповніша, включає також чимало архівних документів, що зберігаються в архівах Польщі.

Г. І. Сургай одним із перших у добу незалежності України на основі ретельно зібраного широкого і цікавого фактичного матеріалу здійснив спробу прослідкувати минуле в історії українського сільського господарства у 1920-ті і до кінця 1980-х рр. Хоча його монографія присвячена дослідженню господарської діяльності в аграрному секторі економіки, все-таки у ній є розвідки про особливості становлення системи землекористування в Україні у 1920–1930-і рр. П. Панченко продовжував плідно працювати над аграрною тематикою і фактично першим із вітчизняних істориків на основі новітніх документів проаналізував основні напрями дискримінаційної політики держави щодо українського села у 80-ті – на початку 90-х років ХХ ст., прорахунки початкового етапу перетворень на селі в умовах незалежності [70].

Зміни форм власності на землю та господарювання, що відбулися в аграрній сфері України продовж ХХ ст., успішне функціонування у 20-ті роки нових ринкових механізмів, зокрема, кооперативів і підприємництва, та відродження їх у сучасних умовах досліджуються в колективній монографії кийвських вчених-аграрників [71]. Досвід роботи створених у 1950–80-х роках агропромислових формувань досліджував також О. Бондарчук [72].

Продовж 1990-х років опубліковані нові змістовні праці з історії аграрних відносин. Вони створені на основі раніше невідомих архівних матеріалів, пропонують нові концептуальні підходи до системного аналізу поземельних відносин. Давно очікуваним, а відтак і знаковим явищем в історіографії історії українського селянства, став вихід двотомника «Історія українського селянства», до підготовки якого долучились найкращі фахівці з цієї тематики [73]. Тут уже відсутні марксистсько-ленінські концептуальні штампи, завдяки цьому історія українського селянства позбулася фальшивої риторики і нещирої апологетики колгоспного ладу. В усіх розділах (а їх 19) по новому досліджуються важливі етапи в історії селянства. Особливий інтерес викликає останній 19-й розділ «Українське селянство в незалежній Україні», де йдеться про демонтаж колгоспно-радгоспної системи господарювання, здійснюється реконструкція соціального статусу селянства, економічні аспекти сільськогосподарського виробництва. Його автори демонструють нове бачення, взятої до розгляду селянської проблематики, на підставі використання максимальної сукупності джерел, архівних матеріалів та літератури.

Академік П.П. Толочко продовжує прискіпливо досліджувати давню історію України доби Київської Русі [74]. У четвертому розділі його монографії йдеться про соціально-економічний розвиток русі IX - XIII ст. Окремим параграфом там виділена проблема феодального землеволодіння. На концептуальному рівні автор розставив акценти щодо землеволодіння Великого князя Київського, бояр, дружинників, удільних і волосних князів. Він розкрив механізми цього досить складного процесу, які до певної міри використовувалися і у наступному історичному періоді: захоплення силою земель общинників, освоєння нових земель, купівля, пожалування за службу тощо [75]. П. П. Толочко залучив чимало нових історичних джерел і у такий спосіб поглибив дослідження проблеми приватної власності на землю доби Київської Русі. Один із його

висновків полягає у тому, що в ту пору феодальне землеволодіння було двох видів – умовне (помістя – державні землі) і безумовне – вотчина [76].

Н. Яковенко плідно працює над дослідженням походження шляхти, цього упривілейованого стану на теренах України у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської кінця XIV – до середини XVII ст. Хоча авторка зауважує, що головним її об'єктом є витoki та соціальна структура української знаті, все таки при вирішенні свого головного завдання вона збагатила історіографію не тільки чисельними фактологічними, генеалогічними сюжетами, але й намагалася показати місце і роль української шляхти в економічних взаєминах того часу. Вона звернула увагу на місце української шляхти у земельних відносинах. Надзвичайно корисним є те, що у монографії послідовно простежується етнічний елемент в земельних відносинах, який на ту пору був доволі строкатим. Попри усі складнощі український елемент в складі землевласників щонайменше на Київщині і Брацлавщині сягав 50 % [77].

І. Ворончук здійснила ґрунтовний історіографічний аналіз наукових праць українських, російських та польських дослідників з 1830-х до 1990-х рр., що були присвячені Київській Русі та Литовсько-польській добі. Предметом її дослідження було з'ясування того як в історіографії відбувався процес дослідження змін у правовому статусі українського пізньосередньовічного селянства, власне його права на землю. Вона виходить із того, що право на землю є базовим, визначальним, без врахування якого неможливо визначити реальне становище селянства. І. Ворончук здійснила прискіпливий аналіз великої кількості наукових праць попередників, буквально вибрала із них усі найважливіші наукові положення і переконливо підтвердила висновки науковців дорадянської доби (у радянській історичній науці панівною була общинна теорія з її колективним началом) про те, що і в період Київської Русі, а потім і під час перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій існувала власність селян на землю, яку вони намагалися відстояти від зазіхань великих землевласників усіма можливими засобами. В даній статті (за обсягом – це стаття, а за змістовим навантаженням – це ґрунтовне монографічне дослідження) прослідковується вся складність політичного та ідеологічного протистояння довкола цієї проблеми не тільки на рівні урядовців, але й серед науковців. Як зазначає І. Ворончук, «складність самої проблеми через зазначені об'єктивні та суб'єктивні причини, різні висхідні завдання та підходи зумовили розбіжності думок і висновків, сформульованих дослідниками одних і тих самих джерел не тільки між різними історичними школами, але й всередині них» [78].

Трансформаційні процеси в історії хутірського землеволодіння XVII-XVIII ст. досліджував О. І. Гуржій [79]. Він звернув увагу на те, що в означений період Хутірські, одноосібні за своєю природою господарства, співіснували з общинними формами землеволодіння і за певних обставин намагалися їх витіснити. Він також прослідкував сам процес появи Хутірських господарств і на основі опрацьованих ним документів довів, що вони виникали спочатку за згодою сільської громади, інколи з дозволу землевласників, а інколи Хуторяни попросту захоплювали так звані «пустощі». Щоправда, у цьому дослідженні небагато міститься інформації про розміри земельних ділянок Хутірських господарств.

Можливо, це тому, що не збереглися в достатній кількості документи про ревізії земель Хуторян, які у ті часи здебільшого намагалися оволодіти різними угіддями, зокрема пасовиськами для розведення Худоби і ще незначна кількість землі була в обробітку.

Практично той же історичний період, але з погляду з'ясування поземельних відносин як етносоціальних трансформацій на Київщині, розглядається в монографії К. В. Івангородського. Він зауважив, що у XVI – XVII ст. на Подніпров'ї зіткнулися дві тенденції соціально-економічного розвитку тогочасного українського суспільства. Перша орієнтувалася на створення великих господарств консервативно-феодального типу, котру можна назвати магнатською моделлю. Інша – прагнула базуватися на невеликих господарствах фермерського типу, становлячи собою козацьку модель господарювання [80]. Нас зацікавило в цьому висновку те, що кожна із можливих форм господарювання передбачала, так би мовити, необхідну кількість землі, яку можна було в тих умовах здобути в основному шляхом перерозподілу.

Аграрні відносини доби Першої світової війни та Української революції 1914–1921 рр. на нових методологічних засадах плідно досліджують О. Реєнт. В. Верстюк, С. Корновенко, М. Кривошия, В. Лозовий, та інші [81].

О. Реєнт, І. Сердюк в монографії «Перша світова війна і Україна» зосередили увагу на соціально-економічних змінах українського суспільства і селянства, яке намагалось пристосуватися до вимог війни. В. Верстюк акцентує увагу на тому, і, це чи не вперше в українській історіографії, що гострота земельного питання, селянське малоземелля з одного боку, та значні землеволодіння здебільшого іноетнічних поміщиків – з іншого, тісно поєднували український селянський рух з соціальним. М. Кривошия вважає, що помилки в аграрній політиці УЦР були основною причиною її поразки. Тієї ж думки дотримується в. С. Лозовий. Залучивши чимало нових, раніше не публікованих документів, він довів, що наростання радикалізму селян влітку і осінню 1917 р. було і тому, що в Україні не вирішувалося земельне питання в такий спосіб як того бажали селяни [82].

У 2009 році С. С. Падалка опублікував цікаву монографію, в якій чи не вперше на той час розкрив складні і суперечливі механізми приватизації в Україні продовж 1990–2009 рр. Приватизаційним процесам в аграрній сфері присвячений останній розділ його роботи. Враховуючи суспільний інтерес до нових суб'єктів господарювання на селі (КСП, ОСГ, ОПГ, агрофірми і агрохолдинги), він розкрив механізми їх зародження, організаційні і фінансові аспекти діяльності. В той же час коротко, але досить чітко, при чому на значному статистичному матеріалі, окреслив трансформаційні процеси в земельних відносинах, які уже відбулися на той час, і дослідив загальні тенденції в цій площині, які полягали у тому, що кількість землі у фермерських господарствах, Особистих підсобних господарствах вчорашніх колгоспників (ОПГ) неухильно зростала [83].

В сучасну добу українські дослідники під впливом змін в системі власності на землю докорінно змінюють свої погляди на приватну власність на землю. Цей чинник призвів і до зміни оцінок істориками результатів аграрної реформи П.

Столипін: від негативної - до позитивної, необхідної та закономірної. В. Бочаров досліджує процес формування в роки Столипінської реформи нової соціальної верстви селян-власників землі у Катеринославській та Харківській губерніях. Він доводить, що Столипінська аграрна реформа зумовлювалася сприятливими економічними умовами, які органічно поєднувалися із законодавчою базою. Процеси руйнації селянської общини та формування одновірних селянських господарств були результатом давнього прагнення селян до індивідуального господарства, подолання черезсмузжя [84].

В. Посадський вважає, що Українська національна революція 1917–1920 рр. відбулася на хвилі високих темпів розвитку, що означало бурхливий розвиток нових соціальних груп та нових систем господарювання та соціальних взаємовпливів. Однією із класичних масових трансформацій, на його думку, було перетворення селянина в робітника. Цей процес дійсно у ті роки був досить значним, проте в силу матеріальних складнощів чимало робітників поверталися в села і, таким чином, на якийсь час, а можливо і назавжди, ставали селянами. В зв'язку з цим автор вважає, що важко встановити як ці процеси відбилися на зміні в земельних відносинах [85].

В. І. Дудка., Л.Г. Дудка на прикладі Правобережної України прослідкували трансформації великого землеволодіння напередодні Української революції 1917–1921 років. Вказані автори розглядають трансформації щодо величини земельних володінь поміщиків, яка мала тенденцію як у бік зростання аж до зрощення з промисловцями так і в діаметрально протилежному напрямі, аж до повної втрати земельної власності. Їх висновок однозначний: господарства, які мали 1500 і більше десятин землі, були здатні до ринкових нововведень і отримувати прибуток від здачі землі в оренду, вирощування зернових та технічних культур, різних промислів [86].

Проблеми аграрних відносин в Україні досліджують викладачі та аспіранти Київського національного аграрного університету (Національний Університет біоресурсів). Вони продовжують працювати над цільовою програмою «Історичний та соціальний розвиток аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ - ХХ ст.)». Програма включає, зокрема, такі розділи: становище і подальший розвиток аграрної політики у системі аграрних перетворень, психологічні проблеми реформ в аграрному секторі та інші. Там ще з 1960-х рр. Функціонує науковий центр, члени якого написали і захистили чимало кандидатських та докторських дисертацій, опублікували монографії, провели з аграрної проблематики ряд успішних міжнародних конференцій.

З 1990-х року вчені Аграрного університету розпочали роботу над такими науковими проблемами, як становлення і дальший розвиток державної політики розвитку агропромислового комплексу; становлення нових форм господарювання у агропромисловому комплексі та інші. Досить таки затребуваною для науковців та громадськості стала їхня нова колективна праця [87]. В ній добре відомі наковці-аграрники подали своє бачення можливих наслідків реалізації аграрної реформи в Україні. Автори звернули увагу на об'єктивні та суб'єктивні чинники, що гальмують процес реформування аграрного сектора економіки. Одночасно у цій праці досить добре прослідковуються основні тенденції, які незаперечно

отримають свій подальший розвиток у найближчому часі, зокрема, мова йде про місце та роль утвердження приватної власності на землю та нових підходів до вирішення проблеми ефективності сільського господарства новопосталими суб'єктами господарювання на землі.

У 1999р. вийшла фундаментальна монографія В. Ф. Солдатенка «Українська революція». Вона стала результатом його багаторічної наукової розробки історії Української революції. Це перше наукове дослідження сучасності, в якому здійснено аналіз складних соціально-економічних процесів тієї доби на концептуальному рівні, зокрема, щодо співвідношення політичних і соціально-економічних факторів, які зумовили хід та наслідки Української революції [88].

У 2000 році в Черкаському Національному університеті ім. Б. Хмельницького створений науково-дослідний Інститут селянства (директор, професор А. Г. Морозов). Довкола цього наукового центра поєдналися наукові інтереси перш за все викладацького корпусу Інституту історії і філософії Черкаського університету. Там сформувалось потужне ядро науковців-селянствознавців. Наукові інтереси однієї групи присвячені дослідженню історії селянства Подніпров'я XVI – XVIII ст., зокрема, А. Ю. Чабан, В. В. Гоцуляк, В.М. Мельниченко, Ю. М.Присяжнюк, К. В. Івангородський. Вони опублікували монографії, в яких прослідкували процес зародження козацтва на Подніпров'ї та початки його господарської діяльності [89].

Друга група науковців цього Інституту, зокрема, В. Ф. Боечко, С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, О. Г. Перехрест, І. А. Фареній плідно працюють над дослідженням історії українського селянства першої половини ХХ ст. Ними з цієї проблематики були захищені докторські дисертації, опубліковано монографії, чимало наукових статей [90].

Чимало наукових проблем аграрної проблематики у Черкаському Державному Національному Університеті ім. Б. Хмельницького пройшли апробацію на Всеукраїнських наукових симпозиумах з аграрної історії. Така форма роботи сприяє координації та консолідації дослідників селянствознавців. У 2014 році відбувся 10-й симпозиум. У його роботі взяв участь директор Інституту історії НАН України академік В. А. Смолій, академік В. Ф. Солдатенко, Р. Я. Пиріг та інші відомі історики України. В. А. Смолій у своїй доповіді звернув увагу істориків-аграрників на необхідність активізувати дослідження земельного ринку через призму землеволодіння; питання агрокультури як на рівні всієї території України так і на регіональному рівні; сконцентруватись на дослідженні господарювання практиків сучасного аграрного сектора, допомогти їм порадами, бо вони торують дорогу в майбутнє. На симпозиумі виступив один із сучасних практиків аграрної економіки, керівник агрокорпорації «Дніпро» П. Г. Душейко. Він звернув увагу учасників симпозиуму на те, що усі процеси, пов'язані з трансформаціями у сучасному аграрному комплексі, є об'єктивні і давно назрілі, хоч у сучасному українському суспільстві та й історики по різному оцінюють нинішні новації з погляду їх ефективності, що в принципі нормально.

Там же у Черкаському національному університеті у 2000 році створене наукове Товариство істориків-аграрників (голова, професор І. А. Фареній), яке

досить швидко посіло чільне місце у розробці багатьох рамкових проблем з історії українського села. Воно охопило практично усі регіони України, до його роботи через публікації у збірнику наукових праць «Український селянин» долучились сотні докторів, кандидатів історичних наук, аспірантів та магістрантів, практиків аграрної сфери доби незалежності [91].

У 2001 році редколегія «Українського селянина» започаткувала рубрику «Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій ХІХ – початку ХХІ ст.». Хоча у публікаціях цієї рубрики робиться акцент на політичні і економічні трансформації в аграрному секторі України, все-таки їх автори не оминають стороною і деякі зміни у земельних відносинах. Це стосується таких вчених як С. Кульчицький, С. Корновенко, В. Марочко, С. Маркової, П. Панченко, О. Перехреста, О. Реєнта та ін. Оскільки названі автори уже багато років плідно працюють над дослідженням аграрної історії кінця ХІХ – початку ХХІ ст. відповідно їхні публікації окреслені тим же історичним періодом. На сторінках «українського селянина» вони також розробляють проблеми методології, історіографії, джерельної бази минулого і сьогодення в аграрному розвитку України. Зокрема, П. Панченко послідовно з використанням наявних нормативно-правових актів аналізує згубність для сільського господарства України у 1950-1960 рр. експериментаторства, що здійснювалися за ініціативою владних структур. На його думку, названі дії ніякого відношення до трансформацій не мали. Попри усі нововведення, типу ліквідації МТС, встановлення дискримінаційних цін на сільгосппродукцію, широкомасштабне нищення малих сільських поселень та інші дії – змін у землеволодінні і землекористуванні у ті роки практично не було. Земля залишалася власністю держави, а колгоспи і колгоспники були лише її користувачами [92].

С. Кульчицький у статті «Ринкові реформи в сільському господарстві» відзначає, що за темпами і глибиною реформування виробничих відносин на сучасному етапі сільське господарство істотно поступається індустріальним галузям хоч розуміння українською політичною елітою необхідності прискорення реформування аграрного сектора прийшло ще на початку 1990-х рр. Автор послідовно аналізує головні кроки владних структур у цьому напрямі, звертає увагу на значимість прийнятої 18.12. 1990 р постанови Верховної Ради України, «Про форми власності на землю», яка допускала існування поряд з державною колективною і приватною власності на землю [93].

Ця норма закріплена у Конституції України. Вона виявилась однією із найскладніших конструкцій для впровадження в українську правову дійсність. Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері вважалася земельна реформа, у ході якої, на його думку, мало бути відновлене гасло «Землю – селянам!» і першим кроком у формуванні приватної власності на землю стало її роздержавлення. На завершальному етапі аграрної реформи мають з'явитися приватні господарства, що заступлять в усіх своїх функціях колективні сільськогосподарські підприємства [94].

М. Якименко вважає, що аграрну реформу 1861 року прискорила деградація сільськогосподарського виробництва, яка ставила під загрозу саме існування Російської імперії як великої Євро - Азійської держави. Автор,

залучивши чималий статистичний матеріал, дійшов висновку, що попри усі гальмівні процеси у ході реалізації аграрної реформи, як-то викупні платежі, збереження статусу селян як тимчасово зобов'язаних та інше, стало можливим створювати одноосібні селянські господарства, які доказували свою економічну ефективність, особливо на Лівобережжі, при одночасному занепаді поміщицького землеволодіння латифундистського типу. Заслуговує на увагу і висновок автора про те, що «говорити про зникнення з розвитком капіталізму дрібного селянського господарства, як про це неодноразово, маніпулюючи цифрами, писали марксистські ідеологи, немає жодних підстав. Логіка економічного розвитку забезпечила б у кінцевому результаті остаточну перемогу конкурентоздатного селянського господарства над поміщицьким [95].

С. В. Маркова прослідкувала взаємозв'язок між формою володіння землею та особливостями землекористування. Як фактичний матеріал у статті використані обставини еволюції українського села напередодні революції 1917-1921 рр. [96].

С. В. Корновенко по-новаторському підходить до дослідження проблеми земельної політики Білого руху у 1919–1920 рр. Його стрижневою позицією є те, що Білий рух, зокрема, уряди Денікіна і Врангеля, розробили позитивну на той час аграрну програму, в основу якої покладений принцип розширення соціальної бази їх прихильників. Причому трансформація поглядів Денікіна на вирішення аграрного питання полягала у відмові від монополії поміщицької власності на землю [97].

Аграрний сектор економіки України, його минуле і сучасний стан є благодатним полем для наукових досліджень економістів-аграрників. Над ними плідно працюють такі авторитетні науковці, як П. І. Гайдуцький, В. П. Горбулін, П. Г. Саблук, А. М. Третяк, Г. Черевко та інші [98]. Вони досліджують в основному господарську діяльність суб'єктів аграрного сектора на всіх етапах і особливо трансформаційні процеси у сучасному агропромисловому секторі економіки України, пропонують для органів влади цінні рекомендації по оптимізації земельних відносин на сучасному етапі і на перспективу. Разом з тим, для деяких наукових розвідок вчених-економістів притаманна перенасиченість статистичними матеріалами, які не завжди глибоко аналізуються. В основі досліджуваних ними наукових проблем були і залишаються земельні відносини і, у першу чергу, форми власності на землю, що склалися на сучасному етапі.

У 2002 р. А. Третяк опублікував монографію «Історія земельних відносин в Україні». Це була перша праця по цій проблематиці. В ній на основі численних документальних джерел у першому розділі розкриваються земельні відносини і землеустрій на території України у XVII - XX ст., а у другому – їхній розвиток в період незалежності України. А. Третяк стисло аналізує історію земельних відносин в українському селі. Автор досить багато уваги приділяє дослідженню змін у землеустрої, який, на його думку, серйозно впливає на ефективність використання земель, є стрижнем для здійснення земельної політики та зміцнення прав власності на землю. В монографії чи не вперше на досить високому професійному рівні розробляються та уточнюються важливі теоретичні положення, автор подає також свої дефініції важливих понять з аграрної

проблематики, які незаперечно слугують і ще тривалий час будуть слугувати дослідникам земельних відносин у розробці даної проблематики [99].

Колектив науковців-економістів під керівництвом академіка В. П. Горбуліна опрацював усі доступні їм матеріали та джерела щодо стану земельних відносин, власне, практично усі автори мали безпосереднє відношення до формування аграрної політики на певних її етапах, що дало їм можливість підготувати ґрунтовну аналітичну працю, присвячену розгляду трансформацій в земельних відносинах доби незалежності України. Вони розглянули перші наслідки та основні проблеми реформування земельних відносин, чітко заявили про своє бачення причин прорахунків в земельній реформі, прогнозують формування земельного ладу в аграрній сфері. Особливу цінність у цьому збірнику мають статистичні матеріали, які концентровано подаються в їх динаміці з 1990 до 2008 рр. включно. З них ми дізнаємося, що на 1990 р. присадибні земельні ділянки становили 9 206 059 га, а у 2008 р. – 10 399 239 га. Під городництвом у 1990 р. було зайнято 812 055 га, а у 2008 р. – 1 735 039 га, садівництво громадян у 1990 р. здійснювалося на площі 2 059 899 га, а у 2008 р. – 2 692 515 га. Особистих підсобних господарств у 1990 р. не існувало, а у 2008 р. їх було уже 63 768 [100].

В. Дудка, Г. Заремба Г. Черевко у своїй праці «Еволюція земельних відносин в Україні» виділяють щонайменше чотири великі трансформаційні періоди в історії земельних відносин: феодальний, капіталістичний, соціалістичний і нинішній – ринковий. Вони намагаються простежити їх шлях від доби Київської Русі і до сьогодення [101].

В іншій праці Г. Черевко, аналізуючи аграрну політику агрохолдингів, дійшов думки, що ці нові для аграрного сектора економіки суб'єкти господарювання мають велику перспективу у нарощуванні виробництва продукції і ми з таким висновком вченого-аграрника погоджуємось. Однак, він упускає із виду таку небезпечну для суспільства тенденцію, як надмірне зосередження у цих структурах земельних угідь і ігнорування ними соціальної сфери на селі [102].

Комплекс проблем аграрної реформи в Україні розглянутий науковцями на міжнародній науково-практичній конференції, що відбулася 29-30 вересня 2011 року в Київському національному аграрному університеті. Нас найбільше зацікавила доповідь С. М. Рогача: «Інституціональні засади трансформації земельних відносин в ринкових умовах». Він слушно зауважив, що політичні і економічні зміни зумовили необхідність трансформації земельних відносин в сучасних умовах, трансформаційні процеси обумовлені реформами земельних відносин. Мета трансформаційних процесів, на його думку, полягає у тому, щоб створювати інституціональні засади для більш ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, рівноправного розвитку усіх форм власності і господарювання на землі. Визначальним у процесі трансформації земельних відносин має стати перехід до нових структур підприємств в аграрному секторі економіки, а також трансформація відносин власності на земельні ресурси [103].

Досить оригінальний шлях для викладу основних результатів аграрної реформи обрали укладачі Інформаційного довідника для жінок-фермерів [104]

Крім стислого аналізу нормативно-правової бази щодо здійснення аграрної реформи, вони здійснили її поділ на три етапи:

– до першого вони відносять роздержавлення земель, створення земельного запасу, переділ землі, видача державних актів на колективну власність;

– на другому етапі завершилось розпаювання і видача членам КСП сертифікатів на право на земельну частку (пай);

– на третьому етапі відбулося об'єднання власників паїв на новій основі: формування виробничих структур.

Цей процес, на думку авторів довідника, ще триває, бо мають утвердитися ефективні господарські структури на нових принципах діяльності [105].

П. С. Коріненко започаткував дослідження трансформацій земельних відносин за двома науковими напрямками: під кутом зору порівняння цієї проблеми на різних історичних етапах і з погляду формування правових засад регулювання земельних відносин в українському селі [106].

У 2021 в «УІЖ» ним (у співавторстві Падалка С. С., Вароді Н.) опублікована стаття, в якій висвітлено впливи трансформацій земельних відносин на здобутки і втрати в аграрному секторі економіки України. Автори констатують, що поспішне запровадження нових форм господарювання на землі без належного теоретичного обґрунтування, фінансового забезпечення робило процес реформування продовж 30 років слабо прогнозованим. Селяни тривалий час не були впевнені в незворотності трансформацій земельних відносин, що підтверджується доволі сповільненими темпами отримання ними державних актів права власності на земельні паї. Простежено зміни у долі селян, налаштованість більшості із них на ведення дрібнотоварного виробництва [107].

Досить плідно над дослідженням історії земельних відносин в українському селі працюють вчені юристи, вони ретельно обґрунтовують нормативно-правову базу землеволодіння, землекористування та землерозпорядження, яка впродовж століть неодноразово змінювалась та доповнювалась. Чимало уваги вони приділяють розробці та тлумаченню на сучасному науковому рівні дефініцій щодо аграрної проблематики, нових структур господарської діяльності в аграрному секторі економіки України [108].

Досліджувана нами проблема земельного питання в українському селі та його вплив на долю селянства знайшла певне відображення і у підручниковій літературі з аграрної історії України [109].

Враховуючи нагальну потребу студентів сільськогосподарських навчальних закладів у нових підручниках, у 2000 р. П. П. Панченко і В. А. Шмарчук опублікували перший в сучасній Україні підручник з аграрної історії України. У ньому простежена аграрна історія усіх українських земель з середини ХІХ і до кінця ХХ ст., зацентрована увага на аграрні реформи, їх причини, хід та наслідки, розкриті особливості аграрного сектора економіки на Правобережжі, Лівобережжі та Півдні у України. З часом П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, а також вчені-аграрники Кам'янець - Подільського державного аграрно-технічного університету під керівництвом О. С. Каденюка досить оперативно підготували підручники, в яких розкривається аграрна історія

України від давнини і до початку ХХІ ст. Щоправда, автори підручників здебільшого аналізують проблеми господарювання, агротехніки, намагаються з'ясувати роль видатних вчених аграрників та основних наукових інституцій у вирішенні актуальних проблем сільського господарства України. Земельні відносини в сучасних ринкових умовах у них розкриваються лише побіжно. Вчені Львівського національного університету ім. І. Франка Л. Зашкільняк і М. Крикун підготували для студентів історичного і філологічного факультетів підручник «Історія Польщі». Оскільки поляки тривалий час і майже на половині території України були її господарями, то дослідники у цій синтетичній роботі не могли залишити осторонь аналіз їх впливів на українське життя, зокрема, і селян. На наш погляд, вони досить виважено розкрили суть аграрної політики Польщі в українських землях Східної Галичини, проаналізували як позитивні впливи, так і негативні наслідки для українського села колонізаційної політики Польщі.

П. С. Коріненко видав навчально-методичний посібник з історії українського селянства, в якому на основі інтегрованого вивчення економічного і соціального життя селян, впливів внутрішніх і зовнішніх чинників здійснив реконструкцію історії українського селянства продовж ІХ - початку ХХІ ст. У посібнику зроблено спробу з'ясувати впливи реформ, революцій, воєн на зміни у поземельних відносинах.

Передбачаємо, що в найближчі роки будуть опубліковані нові праці з селянської тематики. Підтвердженням цієї думки є вихід друком колективної монографії, авторами якої є С. С. Падалка, І. Г. Кириленко, В. А. Вергунов [110]. Автори названої праці досягнули аграрну історію України не тільки в хронологічних рамках історичного плину, але й зуміли ґрунтовно дослідити основні тенденції в цій площині. Підґрунтям для наукових суджень, висновків є опора на широку джерельну базу і нормативно-правові акти зокрема

До проблеми землеволодіння побіжно зверталися й історики української діаспори: О. Мицюк, М. Стахів, М. Сціборський, Л. Лащенко та інші .

Досліджувана нами проблема настільки багатогранна, що практично в кожному науковому дослідженні з історії українського народу міститься важливий інформаційний матеріал, який дає додаткові знання про життя, побут та господарювання українського селянства. Вважаємо за необхідне звернути увагу лише на декілька із таких наукових праць, що вийшли друком останнім часом. Це, передусім монографії, авторами яких є Ю. Присяжнюк, С. Корновенко, С. Герасимова, Н. Ковальова, І. Верховцева, А. Киданюк. В. Рекрут, В. Скоцик та інших [111]. В першій із них йдеться про формування менталітету українських землеробів, різноманітні впливи на цей складний процес, еволюція менталітету продовж століть. Ю. Присяжнюк вважає, що головним чинником, який був визначальним у цьому процесі було і залишається турботливе ставлення українського селянина до землі. І ми з цим висновком Ю. Присяжнюка погоджуємось.

В. Скоцик підняв проблему місця і ролі земельних ресурсів України у вирішенні такої глобальної проблеми як продовольча. Автор, спираючись на авторитетні дослідження, наголошує, що наші земельні ресурси є такими, що при

правильній їх експлуатації вони можуть прогодувати десятки мільйонів людей у світі.

Не можемо оминати увагою методологічні міркування І. Лисяка-Рудницького, висловлені ним у статті «Феодалізм» (Лисяк-Рудницький І. Історичні ессе. В 2-х т. Том 1.- К.: Основи, 1994.-с.47-52.) Він, зокрема, звернув увагу на істотні відмінності у сприйнятті феодалізму західною історіографією (інститут васалітету і лену) та радянськими істориками, які наповнювали феодалізм насамперед соціально-економічним змістом (юрисдикція поміщиків над селянами-підданими, експлуатація селян методом панщини, натурального чи грошового податку і т. д.) Історик звернув увагу, що в радянській історичній літературі термін феодалізм часто вживався як лайка для засудження проявів соціальної нерівності та класових привілеїв.

Загалом, аналіз наукової літератури засвідчує, що за майже два століття дослідники зробили чимало для вивчення земельних відносин в українському селі, нагромадили фактичний матеріал і тим самим підготували ґрунт для осмислення проблеми на сучасній методологічній і фактологічній основі. Продовж XIX ст. найбільше уваги приділялось вивченню функціонування общинної форми власності на землю, причин появи займанщини, зростаючого наступу на селянське землеволодіння князів, бояр, монастирів та пануючих в українських землях іноземних еліт, ходу та наслідків аграрних реформ.

Радянська історіографія досліджувала в основному організаційно-господарську діяльність в процесі аграрних перетворень першої половини XX ст. Головним її завданням було довести переваги сільгоспвиробництва на усупільненій землі і у зв'язку з цим неминучість та закономірність скасування приватної форми власності на землю.

Інтерес українських вчених у добу незалежності до проблем аграрної політики на різних етапах нашої історії значно зріс. Наукові праці з цих проблем все більше набувають комплексного характеру, урізноманітнюється їх тематика. Сучасна історіографія з історії земельних відносин відзначається новими позитивними оцінками щодо ролі та місця в аграрному секторі приватної форми власності на землю, не до кінця реалізованих потенційних можливостей поміщицького землеволодіння, ставиться під сумнів категоричність висновків попередників щодо масштабів малоземелля в українському селі, відзначається конструктивність в цілому аграрної політики білогвардійських урядів тощо.

Аграрна політика у наукових дослідженнях стає «прозорішою», доступною для сприйняття й оцінки як позитивних так і негативних її наслідків. Загалом, дослідники земельних відносин досить обережно підходять до аналізу глобальних перетворень в аграрному секторі економіки на сучасному етапі. І це зрозуміло, адже трансформації за своїми параметрами є глобальними, революційними. Проте, загалом, порушена нами проблема впливу земельного питання на історичну долю українського селянства комплексно ще не вивчена і залишається у числі нереалізованих проєктів. Ця тема досить широка, її можна і варто досліджувати за окремими історичними періодами, за регіональною ознакою, щодо ролі державних структур і окремих історичних осіб, впливу науково-

технічного прогресу на прискорення трансформацій в земельному питанні, через призму визначення місця і ролі зовнішніх чинників тощо.

Чималу складність для дослідників становить сучасний період. Попри те, що реформа в аграрному секторі економіки триває уже понад 30 років, вона ще далека від завершення, а це означає, що і висновки та рекомендації науковців можуть бути лише проміжними. Потрібен час, можливо і не такий уже й короткий, щоб усі грані змін можна було об'єктивно оцінити, а науковці на основі набутого досвіду могли дати конкретні рекомендації.

Джерела дослідження

Джерельну базу дослідження земельного питання в українському селі можна поділити на три групи: 1) опубліковані збірники документів і матеріалів, статистичні щорічники України; 2) не опубліковані архівні матеріали; 3) періодичні видання. Її особливістю є те, що у межах всього досліджуваного періоду органами багатьох влад, що були в територіальних межах сучасної України, приймалися чисельні документи, що визначали характер земельних відносин в українському селі на тривалий період, вчиняли сутнісні трансформації. Зокрема, їх аналіз дозволяє прослідкувати основні тенденції та шляхи у набутті власності на землю конкретними соціальними верствами на різних історичних етапах. До них належить «Руська правда», Литовські Статути (1529, 1566 і 1588 рр.), комплекс документів періоду реформ в Австро-Угорській та Російській імперії 1849, 1861 рр. та інші.

Для з'ясування процесів формування ментальності українського селянства, які тривали з давніх часів, маємо послуговуватися працями етнографів, які вивчали сільську людину в усій її різноманітності, тобто досліджували її ставлення до землеробської праці, домашній побут, громадський устрій, розумові й моральні відмінності конкретного історичного періоду. Досить корисними є чисельні сюжети польових досліджень, зібрані та впорядковані «Комісією для виучування звичаєвого права України», яка діяла в 1918 - 1934 рр. До історичних джерел щодо дослідження етнонаціональних процесів можна віднести мемуаристику, зокрема, спогади, щоденники, почасти історичні та художні твори. Цінні відомості щодо різних сторін життя, ментально-світоглядних реакцій селянства на соціальні процеси містяться в працях П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, П. Чубинського, Б. Грінченка та інших.

«Руська правда» є унікальним документом, який засвідчив наявність у добу Київської Русі общинного, князівського, вотчинного, церковного землеволодіння та зародження власності на землю.

Литовські Статути, Устава на волоки доносять до нас дух середньовіччя, ставлення різних верств населення до права власності на землю, закріплення на основі юридично-правових норм таких форм землекористування як оренда землі, дарування, застава тощо. Аналіз документів цього юридично-правового збірника, зокрема, артикул 20, розд. I, III тому Статуту 1588 р. «У справах про землеволодіння між маєтками нашими князівськими, панськими і шляхетськими», артикул 4 третього тому, розд. I «Про маєтки заставні, хто з них службу земську

служити має» дозволяє прослідкувати шлях утвердження станової форми власності на землю та поступове позбавлення землі селянських господарств.

Значну цінність становить академічне видання вітчизняних істориків «Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов, учрежденная при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе». –К.: 1870. –Ч. III. –Т. VI, Ч. VI, Ч. 6–Т. I, II, Ч. VII. Т. II, Ч. VI, VIII, яке до нашого часу не втратило своєї актуальності, залишається найголовнішою збіркою опублікованих документів та матеріалів Російської імперії, у складі якої були українські землі. У VII частині II тому «Архіву» опубліковані жалувані грамоти литовських і польських королів шляхті на маєтності, в яких розкривається процес складання шляхетської земельної власності в Україні у XVI – XVII ст. У Ч. VI, Т. I є свідчення того, що право селян на землю до появи першого литовського статуту було досить міцним, аж до права продажу своєї ділянки. Найбільший масив документальних свідчень з досліджуваної нами проблеми міститься у Ч. VIII, Т. VI «Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII ст.». Там є цінні матеріали про заставне (обмежене) право, про коронне, князівське, панське, шляхти-зем'ян, державне (старостинське і війтівське), а також про досить часте застосування права дарування землі родичам.

«Генеральное следствие о маестностях 1729–1730 pp.». підготовлене на вимогу гетьмана Д. Апостола по 9 Лівобережним полках. Є книги слідства по 7: Стародубському, Чернігівському, Ніжинському, Київському, Переяславському, Прилуцькому і Гадяцькому полках. Слідчі дії велися повітовими чиновниками шляхом звірки наявних документів на маєтності у їх власників, а також опитуванням старожилів про те, хто і коли володів даним населеним пунктом. Вражає те, як це видно із наявних там свідчень, з яким розмахом здійснювалась передача тогочасними можновладцями окремим особам, як правило, старшинського чи духовного рангу, сіл, хуторів і містечок разом з людьми що там проживали.

Особливістю дореволюційних збірників джерел є те, що їх збирали та опрацьовували великі колективи науковців, громадських діячів. До таких джерел відноситься опубліковане у середині XIX ст. «Полное собрание законов Российской империи» СПб. –1831. Т. V. Воно складається з трьох видань: у перше (ПЗЗ-1) увійшли законодавчі акти за період з 1649 р. по грудень 1825 р.; у друге (ПЗЗ- II) – з грудня 1825 р. до кінця лютого 1881 р., і у третє (ПЗЗ-III) – з березня 1881 р. до 1913 р. Там розміщені документи, які засвідчують втручання державних структур Російської імперії у питання земельних відносин, яке передбачало уніфікацію законодавства та поступову ліквідацію різних, не притаманних імперському правовому полю форм володіння і користування землею, спроби корегувати поземельні відносини різних категорій населення, але їх втілення у життя мало свої особливості у кожній губернії. Матеріали, які стосуються законодавчого регулювання питань земельних відносин в українських губерніях містяться в усіх трьох виданнях, хоча дослідницький інтерес представляє видання друге. Це пов'язано з тим, що на цей період припадає пік втручання державних структур Російської імперії у питання землеволодіння та

землекористування, яке передбачало уніфікацію законодавства та поступову ліквідацію різних, не притаманних імперському правовому полю, форм володіння і користування землею.

При вивченні земельного питання в українському селі необхідно користуватися статистичними публікаціями, адже в них зібрані опрацьовані і систематизовані дані статистичного обліку. Відтворити еволюцію землеволодіння у ХІХ – початку ХХ ст. допомагають відомості за 1887 та 1905 рр., що містяться у збірнику «Статистика землевладення. Киевская губерния. – С.П.б., 1905. – вып. ХІІІ». У розміщених там порівняльних таблицях за 1905 і 1877 рр. є відомості про наявність приватного землеволодіння, общинного користування землею, про державне та церковне землеволодіння. До того ж усі форми землеволодіння розміщені за основними категоріями тогочасного суспільства: дворяни, духовенство, селяни з означенням кількості землі у кожній із них на 1905 і на 1877 рр.

В наш час в Україні видаються Статистичні щорічники по роках. Останній вийшов за 2016 рік. В них за певною структурою подаються статистичні матеріали і коментарі до них з питань розподілу земель за господарюючими суб'єктами, стан демографії сільського населення, щодо кількості сільських населених пунктів, праце зайнятість в сільському господарстві та інше.

Патент про відміну кріпацтва у Східній Галичині 1772 року, Маніфест 19 лютого 1861 р про скасування кріпосного права у Російській імперії; Положення про викуп селянами у власність польової землі; Указ про початок реформи 1906 р. у Російській імперії, відповідні документи доби Української революції 1917-1920 рр., зокрема, І, ІІ, ІІІ і ІV Універсали УЦР; закон УНР «Про землю» від 18 січня 1918 року; закони, що визначали завдання в аграрній політиці П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, Директорії УНР та радянської влади – ось перелік лише самих важливих документів, реалізація яких на практиці призводила до глибинних трансформацій у земельному питанні, досить суперечливо впливали на долю українського селянства продовж ХІХ – початку ХХ ст.

27 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв Закон «Про трудове землекористування, в якому визначені найважливіші правові напрями, що мали забезпечувати сталість селянського землекористування.

З часом статті закону увійшли до Земельного кодексу УСРР, прийнятого 29 листопада 1922 р. Кодекс визначив норми земельного права в умовах НЕПу і регулював земельні відносини у доколгоспному селі. Основу поземельних відносин становила націоналізована земля і передача майже усіх сільгоспугідь в індивідуальне користування селян

У 1927 році видане (зі змінами до Земельного кодексу УСРР 1922 року) п'яте офіційне видання Земельного кодексу. У ньому більше уваги приділено тлумаченню понять землекористування, прав землекористувачів щодо порядку набуття та позбавлення землекористувачів земельної ділянки. У ньому також містяться норми про трудове землекористування, трудову оренду землі, про порядок перерозподілу громадського землекористування, про трудове землеробське господарство (двір), про порядок землекористування тощо.

У період колективізації прийнята низка законодавчих актів, спрямованих на закріплення колгоспного землекористування. У них також визначалися цілі, засоби та темпи її проведення. До них відноситься закон СРСР «Загальні начала землекористування та землеустрою» від 15 грудня 1928 р.; закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації по боротьбі з куркульством» від 1 лютого 1930 р. За цим законом «куркулів» позбавляли права на землю, їхні землі приєднувались до земель колгоспів. Постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР 1930 р. «Про заборону оренди землі та винаймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації» та постанова Наркомзему УСРР від 5 березня 1930 р. «Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації» були спрямовані на обмеження та ліквідацію одноосібного господарювання селян на землі. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про створення сталого землекористування колгоспів» від 3 вересня 1932 р. забороняла переділи земель між колгоспами, встановлювала порядок зміни меж колгоспів у зв'язку з їхнім укрупненням чи розукрупненням.

У 1935 р. відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, на якому прийнятий Примірний статут сільгоспартілі. Згідно цього статуту колгоспники отримували у користування невеликі земельні ділянки під городи, сади. Це мала бути ділянка від 1,4 до 1,2 га. Конституція СРСР 1936 р. закріплювала непорушність націоналізації землі як основи земельного устрою, сталість колгоспного землекористування, його безстроковість і безоплатність. Завершувала процес формування нормативно-правової бази колгоспного ладу постанова РНК СРСР від 7 липня 1935 р. «Про видачу сільськогосподарським артільям державних актів на безстрокове (вічне) користування землею».

У 1946 р. Інститут історії АН УРСР опублікував збірник документів « У період визвольної війни 1648-1654 рр.». Там розміщені актові книги, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві. Вони дають можливість простежити зміни в економічному становищі селян того часу.

У 2000 році під ред. В. Данилова, Т. Шаніна вийшов збірник документів і матеріалів «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921». – М.: , 2000. Це результат роботи авторського колективу, які працювали над проектом «Крестьянская революция в России». Там зібрані ще невідомі до того часу документи про селянський рух в Україні, зокрема, є й такі, з яких випливає, що селянські повстання не були контрреволюційними і не були спрямовані проти основних завоювань революції і аграрного законодавства більшовиків 1917 року. Селянські повстання не були «куркульськими», бо основними їх учасниками було середнє селянство. Центральне місце у комплексі джерел, які залучені до досліджуваної проблеми склали архівні документи та матеріали.

Науковці Черкащини опублікували збірник документів і матеріалів «Селянство Черкащини в добу Української революції 1917 - 1921 рр.» . В ньому зібрані документи, які засвідчують рішучість селянства до дій у ліквідації поміщицького землеволодіння і розподілу земель в революційний спосіб, тобто на основі конфіскації. У 2019 р. вони опублікували ще один збірник документів

«Аграрне законодавство періоду Української революції (1917-1921 рр.)» У книзі подані як опубліковані, так і виявлені, дотепер невідомі історичні джерела. Вони однозначно допоможуть науковцям у дослідницькому пошуку відповідей на багато питань з історії Української революції та земельних відносин зокрема. Чимало цікавих документальних свідчень про аналогічний період на Вінниччині міститься в додатках до монографії В. Рекрута «Нариси життя Гайсинщини. Українська революція(1917 - 1921 рр.): події, особи, роздуми. Кн.1. Доба Української Центральної Ради (березень 1917 - 29 квітня 1918 рр.)». Вінниця, 2018 р. та ін.

Значний документальний масив нормативно-правових актів готувався і реалізовувався правлячою КППС та Компартією України. Їх постанови, що приймалися на з'їздах, конференціях, пленумах, тривалий період часу були визначальними у сфері регулювання земельних відносини. Склалося так, що видавалась велика кількість нормативно-правових актів для органів влади і немає таких документів для селян.

Важливе значення для дослідження основних напрямів аграрної реформи на сучасному етапі має Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.; Земельні кодекси України; Укази Президента України; постанови Верховної Ради України; постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України.

Конституція України регулює законодавчо-правові відносини, зокрема, (стаття 13, 14, 142, 131); право власності на землю кожного громадянина, гарантує захист державою приватної власності та землекористування; рівність усіх суб'єктів земельних відносин (стаття 41 п. 36, стаття 85 п. 7, стаття 92).

Земельні кодекси України 1990 р., 2001 р. – це джерело земельного права, свідчення реформування аграрного сектору економіки. Трансформаційні процеси у земельних відносинах виявились настільки масштабними і настільки ж складними, що виникла потреба досить частого внесення змін та доповнень до земельного кодексу України. На сьогодні серед вчених аграрників, юристів, практиків аграрного сектора економіки існує думка, що є нагальна потреба здійснення нової редакції існуючого Земельного кодексу.

Укази Президента України регулюють земельні відносини, є підзаконними нормативними актами, які видані на виконання законів, зокрема, «Про паювання земель, переданих у колективну власність недержавним сільськогосподарським підприємствам».

Постанови Верховної Ради України мають політичну й організаційно-правову спрямованість, також регулюють земельні відносини: «Про земельну реформу» від 18.12.1990 р.; «Про прискорення земельної реформи та приватизації землі» від 13.03.1992 р.; «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10.11.1994 р.; «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8.08.1995 р. та інші.

Постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, якими врегульовано відносини власності на землю: «Про приватизацію земельних

ділянок» від 28. 12. 1992 р. Методика грошової оцінки землі затверджена постановою уряду від 23. 03. 1995 р. та інші.

Для більш повного висвітлення проблеми земельного питання та його впливу на долю українського селянства ми залучили також неопубліковані документи та матеріали, що зберігаються у центральних та обласних архівах України. Спеціальні державні структури радянської доби і, перш за все Наркомзем УРСР, вели чіткий облік своєї діяльності, зокрема, про ліквідацію попередніх норм та утвердження нових в земельних відносинах. Найбільш повно такого характеру матеріали відображені у річних звітах обласних управлінь сільського господарства.

Великий фактичний матеріал значної історичної цінності зосереджений у фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). У фонді 1060 «Генеральний секретаріат земельних справ» та у фонді 1061 «Міністерство земельних справ Української Держави, 1918 р.» містяться документи щодо вироблення у 1917–1918 рр. українськими урядами, політичними партіями аграрної політики. Підтвердженням цього є розміщені там копії Тимчасового земельного закону, обговорення Особливою нарадою основ земельної реформи. Там же є таблиці земельної власності на 1917 рік з розбивкою на землі ріллі, садиб, сіножатей. На жаль, даний документ знаходиться у вкрай незадовільному стані, важко без помилок з'ясувати наявні у ньому статистичні дані.

По темі нашого дослідження найбільшу цінність становлять документи та матеріали, що зберігаються у (фонді 27) ЦДАВО України «Наркомзем УРСР». Нами опрацьовані документи від утворення Наркомзему УСРР до початку 1930-х рр. та за 1960–1980-ті роки. Перший період в історії Наркомзему УСРР позначений такими сутнісними явищами, як ліквідація поміщицького землеволодіння і приватної форми власності на землю, розподіл на початку 1920-х рр. органами радянської влади конфіскованих земель між селянами за трудовою нормою, утвердження системи землекористування, реформа в аграрному секторі економіки у роки НЕПу, зокрема, дозвіл на оренду землі та ліквідація одноосібного господарювання українських селян. З усіх вищеназваних проблем є протоколи засідань комісій Наркомзему, плани роботи та досить ґрунтовні звіти про діяльність його відділів в губерніях та повітах. Особливо корисними для з'ясування особливостей трансформації земельних відносин стали документи про хід усупільнення землі на селі, які засвідчують, що той процес по відношенню до одноосібних господарств був примусовий. Чимало документів відображають складнощі та суперечливість у розподілі земель за типами господарювання: комуни, колгоспи, радгоспи, товариства по спільному обробітку землі, висілки. У (справі 649) знаходимо документи про здійснення у середині 1920-х рр. Внутрішньої колонізації селянами територій південних областей України, зокрема, є відомості про масштаби селянського переселенського руху, статистичні дані про отримання ними землі за новими місцями проживання.

Уже в ті роки радянська влада відчувала себе господарем всієї землі, а тому поступово, але з кожним роком в усе більших масштабах буде здійснюватися політика передачі земель до рук нових користувачів. Серед них

будуть промислові підприємства, державні установи, військові підрозділи, культурно-освітні та медичні установи. Великий масив рішень губземвідділів, Наркомзему УСРР про передачу земель новим суб'єктам господарювання міститься у (справі 3, 214, 791). Зауважимо, що землі, що їм відводилися, назавжди втрачалися для використання у сільському господарстві.

Досить репрезентативною є група документів щодо здійснення аграрної політики в УРСР у 1960 – 1980-ті рр. До них можна віднести річні звіти обласних управлінь сільського господарства про наявність та розподіл земельного фонду за категоріями користувачів. Нами опрацьовані річні звіти за 1967, 1972, 1980 і 1987 рр. 15 областей України, зокрема, Вінницької, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Рівненської, Хмельницької, Запорізької, Закарпатської, Івано-Франківської, Одеської, Миколаївської, Чернівецької, Чернігівської, Херсонської, Тернопільської областей. Опрацювавши такий масив джерел у певній періодичності, ми мали можливість побачити загальні тенденції, динаміку змін у земельних відносинах, їх позитивні та негативні прояви.

Документи засвідчують, що кількість землекористувачів в означений період не зменшилась. Однак, обсяги землевідведень для державних потреб суттєво збільшилися (Спр. 3269, 1141, 6424, 1148, 1149). Із усіх категорій землекористувачів нас більше всього цікавило, які зміни відбувалися у присадибному земельному фонді колгоспників і тих землевідведеннях, що використовувалися для городів міських жителів, також їх прибудинкових земельних ділянок і кількості землекористувачів. Це було пов'язано із тим, що в історичній літературі стверджується про постійні обмеження, які вели до скорочення величини присадибних земельних ділянок колгоспників та інших категорій населення. Аналіз документів, що зберігаються у ЦДАВО України та у регіональних архівах дозволяє стверджувати, що обмеження земельних ділянок колгоспників та інших категорій населення мали місце, проте вони не були систематичними і всеосяжними. Інколи ці обмеження здійснювалися за ініціативою окремих голів колгоспів, траплялись і необґрунтовані рішення місцевої влади (Спр. 6423, 1112, 6449, 8198). Документи засвідчують, що все-таки переважало зростання кількості землекористувачів та земель, які їм виділялись із запасного земельного фонду, міських земельних фондів, особливо це стало помітним після виходу постанови ЦК Компартії України від 28 жовтня 1977 р. №543 «Про особисті підсобні господарства колгоспників, робітників і службовців та інших громадян, колективне садівництво та городництво».

Вражає значна кількість документів, що засвідчують порушення окремими громадянами, промисловими, будівельними, транспортними підприємствами земельного законодавства України. Найбільш поширеним із порушень були самозахоплення (займанщина) земель (Спр. 2718, 3294, 3269). Ми розглядаємо ці «порушення» під таким кутом зору, що то була невмируща тяга українців до землі, її обробітку і бажання отримати від сільськогосподарської праці певну матеріальну вигоду, тим більше, що розміри земельних ділянок колгоспників все-таки були невеликими. Щодо «займанщини» земель підприємствами та організаціями, то це було мабуть тому, що з одного боку наділення землею вимагали працівники підприємств для вирощування там їх робітниками,

службовцями городніх культур. Захоплення земель для виробничих потреб, інколи у досить великих розмірах, на наш погляд, були безпідставними, хоча ніхто із керівників підприємств кримінальної відповідальності за ті дії не ніс.

У (фонді 1) Центральний виконавчий комітет УРСР. – оп. 1. – спр. 14) знаходиться інформація про хід обговорення на нараді з земельних питань порядку наділення землею радгоспів та селянських дворів та прийнята нею резолюція.

У Центральному державному історичному архіві у Києві (далі ЦДІА у Києві) (фонд 241, 2215, 847), міститься інформація про люстрації маєтків земельних магнатів Браницьких, Вишневецьких, Заремби, зокрема, про соціальну структуру українського селянства, а також опис панських маєтків, зокрема, і земель, що їм належали. У фонді 490 «Подільське губернське управління державними маєтками» є цінні матеріали про зміни у землеволодінні поміщиків Правобережної України.

У (фонді 1) ЦК КП(б)У Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) по темі нашого дослідження, особливо за 1920–1930-ті рр., зберігається незначна частина документів та матеріалів, вони відображають в основному хід обговорення земельного питання на пленумах та конференціях ЦК Компартії України.

Об'ємний та різноплановий масив документальних свідчень зберігається у регіональних архівосховищах. У (фонді р-3375) Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО) «Вінницьке обласне управління сільського господарства», (– оп. 2, – спр. 5, – спр. 29; – оп.7. – спр.47; – оп.7; – спр. 100 169, 205, 235) міститься детальна і до того ж по всіх районах області інформація фактологічного та статистичного характеру про хід підготовки постанов, розпорядження та переписка з облвиконкомом Наркомзему СРСР і районними земельними відділами по відведенню земель спецпризначення у користування колгоспів у перші повоєнні роки; директивні вказівки та переписка у 1945 – початку 1950-х рр. по відведенню земель, що були вилучені для оборонних потреб Міністерства оборони СРСР у передвоєнні роки та під час визволення української території від німецьких окупантів – попереднім (колгоспам) та новим землекористувачам у промисловості, на транспорті та в соціальній сфері; зведені річні звіти про розподіл земель за угіддями між колгоспами, радгоспами кооперативами, підприємствами та окремими громадянами; рішення та розпорядження виконкому вінницької облради про відведення земель для державних та громадських потреб. Окрім того, у названому фонді є велика кількість статистичних даних про зміни у землекористуванні за окремими напрямками, зокрема, щодо громадських земель, присадибних земельних ділянок колгоспників, робітників та службовців державних організацій, та підсобних господарств мешканців міст.

Зауважимо, що більшість справ ф.27 ЦДАВО України за 1960–1980-ті рр. та у ф.3375 ДАВО України за 1945–1960-ті рр. дослідники ще не опрацьовували. До наукового аналізу нами вперше залучені документи щонайменше 12 справ.

У Державному архіві Черкаської області (далі – ДАЧО) з (ф. 915. – Оп. – спр.1) ми почерпнули цінну інформацію про основні напрями розподілу земель між селянами у повітах та селах весною та осінню 1917 року, а також про

реалізацію на місцях основних положень III Універсалу УНР, бачення тогочасними волосними та повітовими земельними комітетами реалізації положення про скасування приватної власності на землю і у зв'язку з цим прослідкувати перші кроки у цьому напрямі.

У (ф.695) «Канівський повітовий землемір». (– Оп. 1. – Спр. 13, 20, 30, 41, 96) містяться матеріали про розмежування та встановлення нових меж серед окремих землевласників, ухвали судів з цього приводу, а також надання підтверджуючих документів на право землеволодіння конкретною ділянкою.

Після утворення у 1954 р. Черкаської області почалось інтенсивне наповнення архівосховища у м. Черкасах новітніми документами, зокрема, і про діяльність обласного управління сільського господарств про зміни у використанні земельних угідь, про відчуження земель для задоволення потреб промисловості, розвитку інфраструктури тощо (ф.2552). В річних звітах обласного управління сільського господарства у концентрованому вигляді містяться матеріали про організаційно-господарську діяльність обласного та районних управлінь сільського господарства (Оп. 1, Спр. 1, 4, 8, 17, 21, 39, 40, 45, 47, 66, 75, 91, 119, 190, 819; Оп. 2, Спр. 72, 75, 94; Оп. 3, Спр. 110, 124; Оп. 5, Спр. 185, 317). Методика підготовки річних звітів була досить ретельно продумана, в них зібрано великий статистичний матеріал, який розділений за певними напрямками господарської діяльності, зафіксовані зміни у землекористуванні на рівні області, районів і сіл.

Такого ж характеру документи знаходяться у Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО) (ф. Р-165. Обласне управління сільського господарства виконкому Львівської області депутатів трудящих Спр. 11, 222, 297, 862, 864, 1114, 1296, 1896, 2771, 2791, 1544, 1978, 1983, 1999. Та у ф р-221 Львівська обласна рада депутатів трудящих та її виконавчий комітет, м. Львів, Спр. 25, 210, 817, 519, 530, 995, 1797, 862, 1614, 297 і Тернопільської області (далі: ДАТО), ф.р-2, Тернопільське обласне управління сільського господарства. – оп. 4, Спр 1, 1а, 15, 34, 35, 38, 80, 313; Оп. 2, спр 9, 104, Оп. 4, Спр. 91, 244, Оп. 9, Спр. 6).

Опрацювання вищеназваних справ у ДАЛО і ДАТО дало можливість розкрити такі грані в земельних відносинах повоєнної доби в західних областях України, як співіснування суспільної та одноосібної форми господарювання на землі, приховування реальної кількості землі одноосібниками, членами колгоспів та, власне, самими колгоспами. Аналіз матеріалів перевірок щодо порушення земельного законодавства названими землекористувачами дає можливість з'ясувати причини цих явищ. На жаль, у цих архівосховищах, нам не вдалось знайти достатньої кількості матеріалів щодо забезпечення землею українських господарств, що переселилися з Польщі. Так само ми не можемо впевнено стверджувати про зміну землекористувачів у випадку виселення селянських господарств за межі України, чи переселення у південні області.

Оскільки суспільно-політична та економічна ситуація в Західних областях України у перші повоєнні роки суттєво відрізнялась від тих процесів, що були на решті території України, то і документи, що там відкладалися, були іншими за своїм характером та змістом. Вони засвідчують, що зміни в земельних відносинах

визначалися ходом повторної колективізації сільського господарства та намаганням одноосібників зберегти свої земельні наділи. З початку 1950-х рр. відмінності, що мали місце до того часу, поступово зникали, річні звіти обласних управлінь та інші документи відображають загальні напрями в аграрній політиці радянської влади. І тільки із здобуттям незалежності, в західних областях України документи зафіксували велику активність селян щодо набуття землі та створення особистих присадибних господарств.

Своєрідність матеріалів періодичної преси полягає в тому, що в ній переважаючими були сюжети щодо соціальної та господарської тематики. Такі матеріали, і в досить значних обсягах, збереглися в часописі «Основа», «Киевская старина», «Сельский хозяин», «Заможник», «Українська хата», «Село» та інші.

Опосередковано щодо дослідження історії українського селянства перебувають художні картини (переважно другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. та фотодокументи ХХ - початку ХХІ ст.). На них представлені типові сцени сільського життя, а також портретні зображення селян. Ці джерела дають можливість візуально уявити живу історію українських землеробів, колгоспного селянства зокрема.

Інформація, що міститься у центральних та регіональних періодичних виданнях різних політико-ідеологічних напрямів початку ХХ ст., цінна тим, що з неї можна почерпнути факти про участь селян у різного роду громадських і державних зібраннях, зрозуміти їх позицію в обговоренні земельних проблем і прослідкувати реалізацію заявленої ними позиції. Газети та журнали аграрної проблематики видавали повітові, губернські органи влади. Їх мета була у тому, щоб інформувати селянство про зміни в аграрній політиці, влада також хотіла почути думку селян щодо тих змін і тому часто надавала їм можливість це робити на сторінках газет.

Газетні матеріали радянської доби за своїм змістом, як правило, носять ознаки «одностайності», загального схвалення селянами аграрної політики влади, готовності вести боротьбу проти «куркулів» тощо. З газетних кореспонденцій можна почерпнути і чимало статистичних матеріалів. Однак, слід зауважити, що все-таки більшість газетних матеріалів радянської доби містять інформацію про завдання в господарській діяльності та здобутки колгоспів у виробничій сфері. До них, як і до іншого роду публікацій, потрібно ставитися критично, а при розгляді конкретних питань необхідно залучати додаткові джерела.

До участі у роботі сучасних українських періодичних видань редакційні колеги запрошують вчених-аграрників, юристів, керівників сільськогосподарських структур, бізнесменів, фермерів тощо. Публікації здебільшого носять аналітичний характер, у них міститься чимало статистичного матеріалу, до того ж у порівняльному аспекті.

Таким чином, дослідження опублікованих більш як за два століття документів та матеріалів, а також тих, що ще не опубліковані і зберігаються в центральних та обласних архівосховищах, аналіз різноманітних матеріалів періодичних видань дозволяє комплексно досліджувати земельне питання в українському селі. Більшість опрацьованих нами документів є базовими, вони

визначали характер земельних відносин на тривалу перспективу, особливо, ті із них, що давали старт реформам у земельних відносинах

Особливістю накопичення документальної бази ХІХ – початку ХХ ст. було те, що до її пошуку і опрацювання часто долучались не тільки науковці, але й громадські діячі, чиновники.

Документам радянської доби притаманні такі риси, як намагання штучно завищувати показники, і, це досить часто прослідковується у статистичних відомостях, демонструється показова «одностайність» селян, делегатів різного роду з'їздів, нарад у схваленні рішень партії та уряду щодо запровадження нових організаційно-виробничих форм, змін у земельних відносинах.

Сучасна документальна база знаходиться в стадії опрацювання архіваріусами. Публікації про хід реформи в Україні та її попередні наслідки містяться як у фахових, так і в періодичних виданнях політичних партій та органів державної влади, є поки-що розрізненими і неповними.

Розділ II. Основні чинники формування менталітету українських селян.

1. Земельні ресурси – шанобливе ставлення селян до землі.

Чи не єдино правильним і справедливим джерелом добробуту, багатства, власності селян традиційно вважали хліборобську працю. «хазяїном» вважали того, хто працював на землі, добре розпоряджався вирощеною на ній продукцією, давав раду подвір'ю. Праця на землі вважалась вищою правдою і справедливістю господаря. Спадок на землю був обумовлений значною кількістю звичаєвих правил і моральних принципів. Знову ж таки при вирішенні цього, часто досить складного і суперечливого для окремої родини питання, крім справедливого «рівного» поділу батьком землі між членами сім'ї, враховувалось і те, хто із них і як на ній господарював.

Земля для українського селянина – це джерело достатку: «в кого віл та коса, в того й грошей киса». Найзаповітнішою мрією селянина у пореформений період було отримати надільну по аграрній реформі 1861 року землю у власність, до того ж порівно для усіх дворів і без викупу. Земля була мірилом при утворенні сім'ї, якій батьки обов'язково дарували частку землі.

Земельні суперечки в сім'ї чи між сім'ями вирішували на найавторитетнішому зібранні селян - сільських сходах. У селах великою повагою користувалися ті, хто дбав про землю, добре її обробляв. Господар – це звучало гордо, який «не по землі бродить, а за плугом ходить». І навпаки, була зневага до неробів, голоти: «і це ти, голото, рівняєшся на мене!». Втрата землі селянином через заборгованість, пияцтво могла призвести до сварки в сім'ї і то була найбільша трагедія.

Для доказу особливої поваги до гостя, селяни клали руку на серце і схилили свою голову аж до землі. Якщо потрібно було засвідчити свою невинуватість перед тим, хто в тому мав підозри, також клялися землею.

При обговоренні видів на урожай, особливо в разі несприятливих кліматичних умов, селяни висловлювали надію на те, що «дасть Бог і свята земелька вродить». Після такого судження подальші сумніви ставали недоречними. Про стосунки українського селянина із землею можна приводити багато різних проявів. Ми ж завершимо цей сюжет словами із української різдвяної колядки: «Ой радуйся, земле, – син Божий народився». В цих словах наш селянин в єдності бачив Бога і землю. Звичайно ж він екстраполював цей погляд в першу чергу на свою, рідну йому землю.

Землеробство було сутністю українського селянина, основним засобом його існування. У його господарському циклі земля завжди була чи не найголовнішим чинником.

Одночасно слід мати на увазі, що з роками в господарстві українського селянина зростали від'ємні тенденції земельного забезпечення, тобто йшов процес дроблення на рівні сімей ще до недавня досить великого земельного клину. Звідси у свідомості селян зростала уява про те, що головне в їх житті - забезпечити свої мінімальні потреби в продуктах харчування, сільськогосподарському реманенті тощо.

Лише десь на рубежі ХХ ст. у селян з'явиться думка, що для набуття додаткової кількості землі, свого нормального господарювання треба переділити

землі поміщиків, причому на безоплатній основі. Розглядаючи ці нові для менталітету селянина вимоги, слід мати на увазі, що порушення норм недоторканості і навіть гріховності посягання на чужу землю засвідчувало їх безвихідь. Вони зовсім не задумувались над тим, що може настати час коли на їхню землю також можуть бути зазіхання інших осіб, чи державних структур. Менше із тим, ця вимога досить швидко набула поширення у селянському середовищі. Пріоритетність поля, на якому вони готові старанно працювати, як незамінного об'єкта індивідуальних зусиль залишалась для хліборобів беззаперечною [1]. Тим більше, коли чимало поміщицьких земель не оброблялись. Цей стан для селянина був не зрозумілий і неприйнятний. Взірцем його прагнень була вільна праця на своїй землі. У мріях про, нестерпне бажання набути більше землі бачилась часто щира наївність і відчуття справедливості. Нашим хліборобам доводилось жити в умовах обезземелення (скорочення наділів), згущення рільничого населення та багатьох інших обтяжливих для них явищ. І це була велика біль, здолати яку вони практично не могли.

Український селянин за багато століть настільки «вріс в землю», що зовсім не сприймав підприємницької діяльності, вважав її чимось таким, що засвідчувало про нескромність і навіть аморальність такої людини. Земля цінувалася більше, ніж гроші. Тоді казали так: «гроші круглі розкотяться, а хліб прогодує». Накопичення грошей у добрих господарів було зумовлене переважно для однієї, самої важливої з їх погляду потреби - на купівлю землі, утримання кас взаємодопомоги (на випадок не урожаю).

Український селянин був переконаний в перевагах одноосібного господарювання на землі, його можливостях самостійно гарантувати забезпечення сім'ї продуктами харчування і запобігання голоду. Причому вважалось, що землі мало бути стільки, скільки може обробити окрема сім'я (плюс угіддя). Так само і тяглової сили мало бути рівно стільки, щоб обробити свою землю. І це було вищим показником справедливості. І коли цей баланс порушувався, селяни могли вдатися до самовільного захоплення земель у тих односельців, які володіли досить великими земельними площами. Лише велике бажання до збільшення своїх земель призвело до використання з кінця ХІХ ст. окремими селянами земельно-орендних відносин.

У вирі змін історичних епох чимало різних чинників впливали на ментальність селянства, інколи відбувалися її серйозні злами. Однак, наш селянин навіть за умови, коли він змушений був працювати на панській землі, ніколи не ставився зневажливо до землі – годувальниці. За доби Київської Русі селяни в своїй більшості втратили власність на землю. Землею стали володіти князі і князьки. Одним із таких зламів було те, що Золота Орда домагалася від українських селян абсолютної покори, своєчасної і в повному обсязі сплати податків, за найменший непослух їх жорстоко карали. Деякі дослідники вважають, що з тих пір в свідомості українських селян закріпилися такі риси характеру, як надмірна покірність, терпеливість.

В Литовсько - польську добу відбувалося поступове, але неухильне закріпачення зовнішніми владними структурами українських селян, позбавлення

їх права на земельні ресурси, які вони вважали своїми, що також залишило свій відбиток на їх ментальності.

В роки Української національної революції під проводом Б. Хмельницького селяни вели боротьбу за волю, за землю. Однак, цього у більшості випадків не сталося. Швидше навпаки, продовжував свою дію Литовський статут (27 артикул IX розділу), який забороняв українським селянам мати землю у приватній власності аж до 1840 року.

Реформи в Австро-Угорській імперії 1848 – 1849 рр. та Російській імперії 1861 р. надали селянам особисту свободу, селяни в обов'язковому порядку наділені землею (за викуп), що не вирішувало земельного питання так, як вони того хотіли, а саме: отримати землю безоплатно. Наступила чергова зневіра селян у щирості намірів влади.

У пореформений період у зв'язку із тим, що в багатьох випадках реально збільшувались земельні площі окремих родин, прискорився процес формування одноосібних селянських господарств, тобто виділення із великої родини в окремий двір сімей зі своєю часткою родинної землі. Так було започатковано становлення індивідуального (одноосібного) господарювання, в основі якого була певна кількість земель [2]. Одночасно це був початок шляху, і, на нашу думку, досить тривалого, до формування «незалежної особистості» українського одноосібника, тобто господаря, який сам міг досить успішно вирішувати завдання організаційно-господарської діяльності.

На рубежі ХХ ст. українське селянство як соціум становило абсолютну більшість (понад 9/10) населення і залишалось більшістю аж до початку 1970-х років. Цілком слушним в свідомості тогочасного суспільства було ототожнення селян з усім українським народом [3]. Українську націю визначали як хліборобську не тільки в історичному, а й соціокультурному значенні.

Таким чином, продовж багатьох віків у наших селян вироблялось, відшліфовувалось шанобливе ставлення до землі і хліборобської праці на ній. Ця традиція передавалась із покоління в покоління.

2. Вплив природно-кліматичних умов та сусідніх народів на набуття досвіду у сільськогосподарській праці.

З часів Київської Русі сформувалися такі риси менталітету селян, як дбайливе, ще до прийняття християнства, обожаюче ставлення до природи, землі зокрема. Одні боги повинні були захищати людей від блискавиці, пожежі, інші - допомогти виростити хороший урожай. В усякому разі збереження життя, майна і праця селян біля землі були в основі тогочасного світосприйняття. Ці ж обставини спонукали їх до взаємодопомоги, колективних дій в разі якоїсь біди чи її ймовірності. Ці риси характеру з особливою масштабністю проявлялися в неурожайні роки.

Екологія рідного краю - це своєрідна книга, котру селяни намагалися зрозуміти, при звичаїтись і використовувати у своїй господарській діяльності. Особливу стурбованість у них викликали такі природні явища, які утаємничували небезпеку: повені, весняні заморозки, лісові пожежі та ін. В уявах селян вважалося, що до першого грому не варто приступати до обробітку землі. Чимало уяв «дозволеного» і «забороненого» характеру селяни поєднували з релігією. Однак, домінуючим для них залишався природній фактор [4].

В давні часи українські хлібороби значною мірою були заручниками природи. Вона суттєво впливала на їх ментальність, що формувалась в господарському, релігійному і морально-етичному вимірах. Довший час не було нагальної потреби будь-що змінювати у цій парадигмі. Швидше навпаки, селяни намагались пристосуватись до природно-екологічних реалій. І це було цілком виправдано, оскільки природа в усіх її позитивних і негативних проявах залишалась і все ще продовжує залишатись вагомим чинником впливу на продуктивність сільського господарства і на менталітет українського селянства.

Екологія для ведення сільського господарства - це перш за все продуктивна сила. Вона може сприяти підвищенню його продуктивності, а може гальмувати. Селянин вимушений був добре розумітися на проявах природи у різні періоди сільськогосподарського року. При цьому кожен регіон України мав свої особливості. Полісся - це регіон з відносно достатнім забезпеченням водою. Степ - край періодичних посух. Спільним для усіх регіонів є наявність досить родючих чорноземів. Вони до певної міри компенсували несприятливі природно-кліматичні умови. Спілкування селянина з природою - землею, дощем, лісом, худобою, урожаєм (чи не урожаєм) для нього інколи було більш вагомим ніж взаємодія з оточуючими його односельцями.

Сталося так, що розподіл людності по території України не співпадав із наявною кількістю землі. У північних і центральних районах землі було замало, а у південних - забагато. На півдні вільні землі без будь-яких застережень могли ставати власністю того, хто їх обробляв. І так буде аж до початку ХХ ст. [5].

Українські землі розташовані на дотик Європейської із Заходу й Азійської цивілізації – зі Сходу. В ранньому середньовіччі проникнення сусідніх народів на територію України було практично безперервним. Кочівники зі сходу, прийшовши на наші землі, частково асимілювалися і таким чином не тільки

перейняли культуру селян (виробничу), але й передавали місцевому населенню деякі свої звичаї, традиції.

У добу Київської Русі більш значимими були взаємовпливи з західними сусідами. З середини XIII ст. наші землі були завойовані монголо-татарами, які перебували тут більше ста років. В ті часи практично перервано спілкування з європейськими народами. Завойовники мали свій, переважно кочівний спосіб господарювання, побут, релігію, які були несумісні з традиціями українських селян-землеробів. І тільки груба сила ординців, покора з боку князів змусила наших селян підкоритись, не перервавши обробіток землі.

На середину XIV ст. українці все ще не мали своєї держави. Сусідні литовці і поляки мали свою державність, що полегшувало реалізацію їхніх планів щодо проникнення на територію України. Відносно селян і їх земель, вони проводили політику поступового закріпачення, перебирали до себе права власності. Разом з тим, у веденні сільського господарства вони запроваджували нові організаційно-господарські структури (фільварки), в українських землях почали вирощувати нові культури, в млинарстві використовувати силу вітру, води, було започатковано винокуріння.

Входження українських земель до складу Російської і Австро-Угорської імперії суттєво вплинуло на ментальність українських селян. Вони були позбавлені можливості самостійного вирішення усіх питань своєї життєдіяльності, земельного питання зокрема. Чи був діалог субкультур? Практично ні. Було бажання російської та австро-угорської влади змінити менталітет українського селянства через запровадження своїх управлінських структур. Однак, українське село практично залишалось поза цим процесом. Зі свого боку великороси не сприйняли культуру українських селян. Українські селяни не змогли адаптуватися до російської державності, вони не обіймали в ній жодних посад. Нашим селянам не дали можливості відчутти і сприйняти альтернативні способи діяльності, зокрема промислову, торгову.

Подвірні господарства часто включались до общин і це вело до змін в системі землеволодіння. Це в свою чергу вело до змін в ментальності, ставленні до приватної власності на землю, до відторгнення індустріального суспільства. Поступово частина селян перетворювалась у звичайних заробітчач [6].

На територію України за своєю ініціативою, чи по запрошенню імперських державних структур, поселялися колоністи: німці, болгари, греки, чехи, серби та інші. Слід зазначити особливий внесок німців у розповсюдження серед українців «картоплярства», сприяння поширенню поліпшеного господарювання навколо своїх поселень [7]. Доводити свою спроможність ефективно господарювати кожен мав сам. Своєрідний експеримент передбачав не лише конкуренцію, а й шанс взаємодопомоги, взаємозв'язків культур.

На середину XIX ст. земельні площі колоністів були досить значними. Продуктивність праці в їх господарствах була значно вищою, ніж в господарствах українських селян. Вони сміливіше використовували нові агродосягнення, зокрема, запровадження системи багатопілля. Чисельність заможних родин серед колоністів перевищувала 80% [8].

На Півдні України прибулі німці склали 4,4% місцевого населення, на Волині чехи склали 0,15%. Практично, усі чеські колоністи проживали в селах, займалися сільськогосподарською працею. Їх було на середину XIX ст. понад 17 тис. осіб [9]. Вони селилися переважно на поміщицьких і скарбових землях. Німецькі і чеські селяни хоч і жили окремішньо від українських селян, все - таки вчинили певний вплив на їхню агрокультуру. Вони запроваджували вирощування нових культур (льон, хміль), нові технології у сільгоспвиробництві (внесення органічних добрив) та ін. Усі ці агротехнології і новації переймали українські селяни зі значною вигодою для своїх господарств.

Значною за величиною на території України була єврейська громада. На початок XX ст. вона нараховувала 2,6 млн. осіб (9% населення України). В середині XIX ст. російська влада здійснила спробу пересилити євреїв із міст в села. Експериментальною площадкою обрана Подільська губернія. Туди було переселено 68 сімей, однак ні одна із них в селах не затрималася. Отож, не відбулося «сердечного пристосування українців і євреїв». Євреї більш за все займалися орендою та суборендою землі, торгівлею в селах.

Щодо конфліктів українців з колоністами, то вони відбувались доволі здебільшого проблеми «земельного голоду». То був відчайдушний спротив українського селянства «куркульській частині села», тобто заможним колоністам. [9]. Поява переселенців в окрузі нерідко позбавляла місцеве хліборобське населення сервітутних прав. А це чергова прикрість, додаткова трудність. Мешкаючи серед українських хліборобів колоністи звичайно трималися «на відстані» і не робили серйозних кроків щодо культурно-господарського зближення з нашим селянством. У свою чергу селяни надто поверхово переймали у сусідів-колоністів навички й досвід ведення торгівельно-комерційних операцій.

Таким чином, вплив природно-кліматичних умов на менталітет українського селянства особливо у землеробській праці був досить вагомим. Наші селяни продовж багатьох віків при звичаїлися до них, вели сільськогосподарську діяльність відповідно їх позитивних чи негативних реалій.

Сусідні народи, які захоплювали наші землі, не вчинили і не могли вчинити суттєвого впливу на менталітет досвідчених українських хліборобів. Такими ж, по суті, ізольованими були стосунки і з колоністами. Українське селянство залишалося чи не єдиним носієм виразної етнічності, хоча регіональні відмінності в територіальних межах Російської і Австро-Угорської імперії мали тенденцію до поглиблення. І все це було продовж XVII і аж до початку XX ст.

3. Трансформації менталітету українських селян в умовах становлення нових земельних відносин (XX – поч. XXI ст).

Боротьба селян за землю у 1902 – 1905 – 1907 рр. їх наступ на поміщицьке землеволодіння спонукали російську владу до політичного курсу на руйнацію селянської общини, яку вона вважала гальмом на шляху до виділення заможної частини селянства в окремі середньо товарні господарства, запровадження на селі товарно-грошових відносин. Столипінська аграрна реформа лише мала прискорити ці процеси, зокрема, руйнацію колективістських традицій в селянській свідомості. Ці процеси прискорювали і нові організації, що з'явилися на селі: кредитні установи, кооперативи, політичні партії тощо, котрі сприяли запровадженню серед окремих членів громади нових умотивованих правил поведінки. Однак, в своїй більшості, селянство сприйняло аграрну реформу і указ царя від 9 листопада 1906 р. як насильство, інтуїтивно відчувало загрозу своєму традиційному укладу життя, не було готове до зміни своєї ментальності.

В інтересах держави була потреба змінити застій в аграрному секторі на прискорення на капіталістичній основі. Однак, цей процес не міг відбутися і без певних втрат і, в першу чергу, послаблення централізованої влади на селі в результаті руйнації общини. Проти односельців, які в ході реформи виділились на хутори і відруби, селяни інколи вчиняли моральний терор: не допускали в церкву, били в їхніх будинках вікна, не дозволяли користуватися громадськими лісами, водоймами, дорогами, виганяли їхню худобу з громадської череди тощо. Посилення заздрості та злість бідної частини селянства до заможних знайшло відбиття у численних підпалах будинків, відмовленні відрубникам і Хуторянам у видачі відповідних ухвал сходів [10]. Мабуть, під впливом ось такого ставлення своїх односельців у Хуторян з'являлись специфічні, не притаманні для українського селянина, риси характеру. Вони ставали мовчазними і похмурими, у них зросла жадібність до збагачення, нетерплячим ставало їхнє відношення до своїх вчорашніх сусідів, що проявлялось в частих бійках між молодими чоловіками сіл і хуторів.

Аграрна реформа П. Столипіна і, перш за все, курс на ліквідацію общинного землеволодіння, внесла корективи також і в родинні стосунки. Подвірне землеволодіння з колективної власності буде перетворюватись у індивідуальне. Родинне майно передавалося у розпорядження глави сім'ї, який не завжди по справедливості ділив ним своїх синів. Внутрішньосімейні уособиці між батьками й дітьми, в основі яких було, як правило, земельне питання, ставали все більш частішими. За таких обставин інколи рідні брати і сестри ставали непримиренними ворогами. Опір селян реформі був такий сильний, що у 1916 році землевпорядні роботи в плані подальшого реформування були повністю припинені.

В початком Першої світової війни мало місце зростання політизації свідомості селян. Формула «За віру, царя і вітчизну» стала якби зрозумілою і повсякденною. Запроваджений державою «сухий закон» хоч на невеликий відрізок часу, але все-таки змінив багато чого в поведінці селян: зменшилися

витрати з сімейного бюджету на горілку, в селах стало менше крадіжок, побутових конфліктів.

Станом на 1917 рік похитнулися традиційні сподівання селян на владу у справі вирішення земельного питання. Знецінення грошей, спекуляція, «ножиці» цін на промислові товари і сільськогосподарську продукцію – все це змінювало ставлення селян до влади, з їхнього боку зменшувалася її підтримка.

Аграрна революція, що відбувалася в роки Української революції, спричинила нову поведінку селян у виробничій сфері, суспільних взаємозв'язках. Перш за все, вони стали більш рішучими у відстоюванні своїх інтересів і головним чином щодо вирішення земельного питання. Селянство залишалося вірним своїм вимогам: розподілити поміщицькі землі, зберегти самоуправління.

Якщо в дореволюційний період селяни неохоче збиралися на сільський схід, то в добу революції було навпаки, адже там могли бути вирішені досить важливі для їхнього життя проблеми. Вони без будь-якого спротиву ставали членами волосних та сільських селянських комітетів. І в ті часи громада залишалася досить авторитетною силою на селі. Інтерес до набуття землі, зокрема за допомогою громади не тільки не зменшився, а, навпаки, зріс. В цьому була головна причина зростання політизації свідомості та поведінки селян, яка особливо чітко проявилася під час сільських сходів.

До особливої категорії селян потрібно дорахувати солдат, які поверталися в села з фронту. Їхній менталітет під впливом реалій Першої світової війни, окопного життя продовж кількох років, поранень суттєво відрізнявся від селянина, який не був в армії, на фронті. Війна культивувала у фронтовиків злість, ненависть, зазіхання на власність іншого [11]. Всі ці нові ознаки ментальності мали тією чи іншою мірою місце у зміненому кодексі поведінки, моралі.

У 1917 р. частішають погроми, убивства поміщиків під час пограбувань їх маєтків, самовільні арешти й обшуки, самосуди, підпали, самозахоплення земель тощо. Часто в погромах поміщицьких маєтків разом з селянами брали участь солдати. Учасниками погромів були не стільки бідняки скільки заможні господарі, котрі, маючи коней та підводи, вивозили більше награваного. Деякі селяни втрачали почуття гідності, співчуття до ближнього, особливо, якщо він мав більше майна. В цій справі в селянському середовищі часто проявлялися почуття солідарності, кругової поруки, прагнення покласти відповідальність «на весь мир».

Війна вплинула і на зміну у ставленні селян до обов'язку перед державою, владою, що проявилось в масовому дезертирстві з армії та подальшого групування в повстанські загони. Селянський повстанський рух революційної доби засвідчував, що частина селянства відходила від традиційних землеробських занять і активно втягувалася в збройну боротьбу за землю. Колишні солдати-селяни відігравали роль детонатора у цій здавалось би незвичайній для селян справі. Пояснюється це тим, що війна сприяла мілітаризації свідомості селян, багато хто із демобілізованих солдатів не хотіли повертатися до селянської праці. До того ж безробіття також підштовхувало їх до вчинення дій, які в мирний час були просто неможливі.

Новизна ситуації, непередбачуваність, що сталися у роки війни і революції, перевертала життя багатьох селян. Порушувався їх селянський ритм. Все це страшило селян і одночасно зачаровувало, так «ламало» їхню хліборобську сутність, що вони, особливо не задумуючись, ставали на шлях збройної боротьби, вчиняли насильство стосовно до інших (часто таких же селян) і мали від того задоволення. Ментальність таких селян особливо змінилася щодо бачення шляхів збагачення. В мирні часи у них був єдиний шлях – праця на землі і тільки вона давала надію на прирощення майна. В роки війни чимало селян намагалися вирішити цю проблему шляхом грабежів, розбою.

Ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні розпочалася з осені 1917 р. і в основному завершилася весною 1918 р. Першим наслідком цього процесу було те, що чимало земель залишалися необробленими. Зрівняльний розподіл колишньої поміщицької землі не вирішив і не міг вирішити земельні проблеми, по крайній мірі, на тривалу перспективу. Хвиля погромів поміщицьких маєтків привела до знищення аграрного капіталізму, у тому числі, і рентабельних господарств з високою культурою сільського господарства.

В революції, особливо з 1919 року, радянська влада своєю, по суті, популістською земельною політикою, почала поглиблювати протиріччя між заможними з достатньою кількістю землі і малоземельними селянами. До цього часу бідні селяни були більш-менш толерантними до заможних, особливо тієї частини селянства, яка набула владних функцій.

У роки НЕПу ставлення до селянина з боку радянської влади залежало від того, чи підтримував він її дії. Якщо не підтримував, то його називали «куркулем», «буржуєм». У самому селянському середовищі цей поділ не практикувався

У селянському середовищі в роки НЕПу жадова до грошей виявилась одразу і повсюдно. Український селянин, який до НЕПу вкрай негативно ставився до спекуляції, в силу об'єктивних обставин, що склалися, що називається «наступив собі на горло» і почав освоювати ази тієї невідомої і непритаманної йому роботи, відривався від такої любимої йому сільськогосподарської праці.

В перші роки радянської влади з'явилася особлива група селян – активісти. В їхні обов'язки входило «викачувати хліб» у заможних селян, примушувати їх вступати до колгоспів, комун, «вибивати» сплату селянами податків, брати участь у розподілі земель та інше. Це, як правило, колишні бідняки, що повернулися з фронту і явно не бажали перейматися землеробством. Вони зосереджувалися переважно у комітетах незаможних селян (КНС). Діяльність цих новоутворених організацій на селі призвела до падіння традиційної моралі, генерувала настрої підозріння, соціальної злоби, що підсилювалась під час переділу земель. Спонукальною мотивацією для них стала також можливість отримати від влади ті чи інші матеріальні пільги. Так почав формуватися новий прошарок сільських керівників, вільних від роботи на землі, але «відданих справі». До рис їхнього характеру можна віднести кар'єризм, грубість з підлеглими, алкоголізм, хабарництво, використання службового становища в особистих цілях. З огляду на неписемність більш як 70% активістів, важко уявити, що вони були здатні ефективно, по справедливості виконувати свої функції. Вони ставали на шлях до

зловживань, корумпованості місцевої влади і в кінцевому результаті дискредитації радянської влади в очах селянства та розвитку антирадянського повстанського руху.

В добу радянського колективізованого села менталітет українського селянства ще більше змінився. Причиною цьому була зміна виробничих відносин. На зміну індивідуальному господарюванню на землі настав спільний обробіток землі, що належала не індивідуальним господарям, а була у користуванні всього села. З часом у свідомості селян все більше утверджувалися колективістські уяви: наш колгосп, наша земля, наша ферма, наш сад, наш став, наш клуб, наша школа тощо.

Змінювалися і світоглядні уяви колгоспного селянина. Зі зростанням рівня освіти, а вона стала обов'язковою, зростає і культурний рівень селян. Влада неухильно намагалась обмежити роль релігії в житті селян. Це робилося шляхом закриття і руйнації церков, примусу працювати в релігійні свята, ускладнювалось здійснення селянами релігійних обрядів тощо.

Селянство відчувало великий дискомфорт від зламу його ментальності, прагнуло відродити звичаєві традиції. Конфлікт між радянською державою і селянством відбувався в нових формах. Зміни, що сталися в радянському селі, слід розглядати як потреба самозбереження і пристосування до нових умов.

В наступні роки більшість ознак ментальності українського селянства, набутих в попередні століття, були втрачені. Найбільшою втратою стала поява у багатьох селян байдужості до землі, землеробської праці. Це була одна із причин кризи в аграрному секторі економіки України. В.І. Марочко пише: «оцінюючи колективізацію, не можна категорично заявити, що вона відкинула село до епохи середньовіччя, вона просто зруйнувала самобутній уклад життя в українському селі, запровадивши новітню систему кріпацтва».

Деякі вчені вважають, що селянство другої половини ХХ ст. це уже «пост-селянство». Зауважимо, що селянство збереглося в Україні, хоч на його долю випало будувати радянське суспільство. При всіх зовнішніх і поверхових змінах ядро селянської культури збереглося. Селянином називали сільського господаря у ХІХ ст. і селянина-колгоспника радянського періоду. Слід додати, що в історичній літературі продовжується дискусія щодо визначення терміну «селянства». О. Михайлюк, наприклад, вважає, що цей термін ще недовизначений [12].

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувся черговий злам у господарюванні селян на землі – повернення до індивідуального сільгоспвиробництва і відповідно в його ментальності. Не всі селяни виявилися готовими до такого повороту. Це з одного боку посилює розселення, а з іншого – почав формуватися прошарок нових землеробів, праця яких відбувається у великих сільгосппідприємствах із використанням новітньої техніки і технологій. На жаль, у багатьох із нових аграріїв поки що не сформувалося шанобливе ставлення до землі. Для більшості із них головним є отримання від праці на землі надприбутку.

Одночасно в умовах деколективізації має місце відродження деяких важливих елементів ментальності українського селянства, таких як повернення до одноосібного господарювання на землі, намагання розбагатіти, зберегти землю

для нащадків. Новими рисами ментальності є також спроба поєднання роботи на землі та підприємницької діяльності, долучення до товарно-грошових відносин. Почали формуватися такі нові риси ментальності селян, як зростання рівня запитів (на автомобілі, побутову техніку, комп'ютери тощо). Несподіваним для багатьох став прояв особистої ініціативи (фермерство, індивідуальне ведення господарства).

У той же час у внутрішньому світі частини селянства відбуваються досить негативні процеси: знецінення значення для молоді освіти, обмеженість культурного простору, алкоголізм, наркоманія, небажання працювати тощо. В українському селі відбувається розпад сусідських зв'язків, обмеженим стає спілкування між селянами. Наслідками деколективізації стало також розшарування в селах на багатих і бідних, що практично унеможливило між ними спілкування на рівних. Хочеться сподіватися, що ці негативні явища є результатом перехідної доби.

Таким чином, менталітет українського селянства формувався і трансформувався продовж багатьох століть під впливом різних чинників, зокрема, наявності достатньої кількості земельних ресурсів, екокультурних умов, впливів сусідніх народів. Стержневим елементом завжди виступала земля, праця на ній. Довкола землеробства формувалися традиції, світогляд, характер українців. Як засвідчує історичне минуле, ментальність українського селянина не є незмінним, законсервованим. Вона трансформується під впливом економічних, соціальних і культурних факторів. Однак, незмінним залишається ставлення селян до землі, землеробської праці. Вони були і будемо сподіватись залишаться визначальною особливістю українського народу.

Розділ III. Формування системи землеволодіння і землекористування в Київській Русі та її трансформації під час перебування українських земель у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій (IX – середина XVII ст.)

1. Селянське (общинне) землеволодіння в Київській Русі та зміни у його функціонуванні із зростанням князівської, вотчинної і монастирської власності на землю.

У добу Київської Русі, яка формувалася від IX до початку XII ст., основними видами землеволодіння з одного боку була земля громади (общини), індивідуальні сімейні земельні ділянки, що поставали шляхом «займанщини», з іншого боку - князівське землеволодіння, боярська вотчина, монастирська вотчина (особисте володіння церковних ієрархів). Можна припустити, що ще залишалось також чимало незаселених і необроблюваних земель. У ту епоху відбувався перехід від родового, общинного – до феодального поземельного устрою, від епізодичних переділів – до закріплення землі за окремими членами общини.

Селяни склали основну масу тогочасного населення. Серед них виділялися вільні (їх літописці іменують «люди»), які проживали у селах і об'єднувалися у сусідські територіальні общини-громади. Селища селян, від двох до п'яти розташовувалися на відстані від кількох сотень метрів – до 2–3 км. Одне від одного. Великою вважалася община, якщо вона мала до 50 дворів[1].

Декілька таких громад становили територіальний округ – «верв». Належні до нього селяни спільно володіли лісами, пасовищами, мисливськими угіддями, водоймами. Особисте володіння селянами землею могло набуватися декількома шляхами: можна було зайняти необроблювану земельну ділянку, розорати її і, таким чином, вважати її своєю (приватною), належною одній сім'ї. Той, хто першим освоїв земельну ділянку (батько) передавав її синові. Синові діти знали, що земельну ділянку освоїв їх дід і вважали, що вона належить сім'ї від діда-прадіда. Це, так би мовити, міг бути трудовий шлях набуття земель для ведення сільського господарства.

Набути певну кількість землі селянський двір міг і за допомогою сільської громади. Сільська громада – «верв» регулювала земельні володіння на рівні дворівих наділів, здійснювала контроль за «рухом» землі у межах свого поселення, при потребі здійснювала переділи землі серед своїх людей. Відносно ось цієї останньої функції, то слід зауважити, що в наукових колах існує думка про те, що в общині земля уже була розподілена між окремими її членами, які там постійно проживали. Проте ніхто із науковців не заперечує, що община за певних обставин могла передавати (наділяти) землею своїх общинників, яку спільно освоїли, або ж із наявного земельного фонду в разі позбавлення земельної ділянки общинника, котрий, наприклад, не сплатив податки. Попри те, що у добу Київської Русі, з урахуванням ще досить невеликої щільності селян, землі для ведення сільського господарства якби мало усім вистачати, проте мали місце самовільне захоплення окремими общинниками уже оброблених земель. Це було, мабуть тому, що освоїти додаткову земельну ділянку при тих примітивних знаряддях обробітку ґрунту було досить складно. Новоприбулі на територію общини селяни також могли розраховувати на отримання від общини земельної ділянки. [2].

Резервним земельним фондом для задоволення таких осіб землею могли бути запусілі ділянки, власники яких уже давно їх залишили: чи то змінили місце проживання, чи то через зменшення сім'ї, яка не могла її обробляти.

Община мала бути зацікавленою у тому, щоб земля не пустувала, а оброблялася, давала продукцію, що мала забезпечувати харчування общинників і виконання общиною податкових зобов'язань перед державою. Відтак, община виступала посередником між общинниками-землекористувачами і державою. Держава не могла допустити «самопливу» у земельному питанні, вона через общину контролювала усі процеси щодо руху земель. Припускається, що в общині усі селяни володіли землею, хоч і у різній кількості, яка однак не могла бути суттєвою за величиною. Землеволодіння общинників базувалося, як правило, на звичаєвому праві, тобто щонайменше сусіди повинні були визнавати належність конкретної земельної ділянки за конкретним общинником. З часом общинники будуть домагатися від представників влади видачі їм документа, який

би засвідчив їхнє право власності на певну земельну ділянку. При цьому єдиним аргументом у цьому випадку було те, що «конкретна земельна ділянка обробляється цією сім'єю «від діда-прадіда». Можна припустити, що такі дії з їхнього боку зумовлювалися у разі зазіхань на оброблювану ними земельну ділянку сторонньої особи, або у разі передачі її у спадок.

В історичній літературі склалася думка, що у X – XI ст. значна частина селян ще залишалася вільними людьми, а общинна власність на землю у селах була ще переважаючою (існує також історіографічна традиція, яка заперечує існування у добу Київської Русі общинної форми власності). Про це ми уже говорили в історіографічному розділі цієї роботи. Общинна (суспільна) форма власності – історично вихідна, її суть виявляється у праві кожного члена общини користуватися спільною землею згідно з встановленими правилами, але тільки до того часу, доки він є членом общини. Відносно можливої кількості землі, яка могла бути у користуванні однієї сім'ї то, за оцінкою П. Толочка, це могла бути ділянка приблизно 8 десятин, тобто стільки землі міг селянин обробити плугом чи ралом. З цієї ділянки землі можна було зібрати близько 300 пудів зерна, що вистачало на задоволення потреб селянської сім'ї, сплати феодалу податків і на посів [3].

Існує й інша оцінка щодо величини можливої земельної ділянки в селянському дворі. Г. Ковальчак вважає, що в Галичині доби Київської Русі вона могла сягати 15 га на плуг чи дим на 2-3 працюючих [4].

За кількістю землі общинники не були рівними. Це залежало від багатьох чинників: кількості членів сім'ї, наявності землеробських знарядь, наявності у даній місцевості вільної землі тощо. У процесі господарювання також могли бути різного роду непередбачувані проблеми. Усе це разом вело до розшарування серед общинників на заможних і збіднілих.

Для селян у добу Київської Русі і у наступні століття можливим джерелом прирощення землі могла бути «займанщина» – освоєння вільних земель, що були поруч. Враховуючи примітивність тогочасних знарядь праці можна стверджувати, що додаткове освоєння селянами земель з метою розширення сільгоспугідь у такий спосіб вимагало чималих зусиль значної кількості робочих рук та й тривалого часу. З цієї причини воно не могло бути економічно вигідним. На нашу думку, з цієї причини земельні угіддя селян залишалися невеликими за площею. Можна також припускати, що у окремих селян-сусідів могло виникати бажання привласнити якщо не всю придатну для землеробства ділянку, то хоча б її частину. Мабуть, цим пояснюється поява у Правді руській (1016 р.) статті 34, яка засвідчувала: « а иже межу переореть за лодью плати 30 резан» [5].

Феодальне землеволодіння у Київській Русі складалося так само як і в інших європейських державах. У процесі феодалізації суспільства наступаючою і перемагаючою силою ставав землевласник (князь, дружинник, церква), що присвоює землю й підкоряє собі общинника-смерда. Верховним власником усіх земель виступав князь як глава держави. Князь вважав, що земля належить державі, уособленням якої він був, і тому міг на свій розсуд відчужувати землю конкретної общини разом із селянами, що вело до поступової руйнації общинних відносин.

Князь, будучи власником вотчини і одночасно володарем усієї державної землі, розділяв її своїм васалам, удільним князям. Останні оволодівали також необробленими землями, а до селянських до пори до часу не втручалися. Цей процес міг відбуватися стихійно, тривалий час і отримав в історичній літературі назву «окняжіння» земель у межах удільних та волосних князівств і таким чином започатковувалося формування приватної власності на землю. Це стало результатом господарської діяльності окремої «приватної» особи, у даному випадку удільного чи волосного князя. У зв'язку із цим варто зазначити, що у добу Київської Русі мав місце двосторонній процес освоєння земель: з боку селян і з боку феодалів. Захоплення князями земель громади і окремих селян, мабуть, у той час ще не набуло значного поширення. Навпаки, у ті роки з боку удільних князів мав місце зворотній процес, а саме, дарування землі дружинникам та іншим особам, що виконували певні обов'язки у державі. Звичайно, що дарувати можна було тільки ту земельну ділянку, яка уже перебувала в їхній власності. Загалом же, «окняжіння», захоплення та дарування земель удільними князями з часом призвело до появи великих землевласників, яких стали називати боярами.

Становище бояр у добу Київської Русі було досить специфічним. Вони були на службі у князя, наприклад, могли бути воєводами, тисяцькими. За службу вони отримували (оплата праці) від князя у користування земельні ділянки разом з селянами і таким чином ставали землевласниками. Уже в X ст. окремі бояри дослужилися до того, що володіли навіть селами [6]. Схожою була ситуація і у дружинників, їм доводилося поєднувати в одній особі державного службовця і землевласника [7].

З часом процес накопичення земель у руках бояр, дружинників буде лише прискорюватися. Вільні люди, яким випало проживати у сфері їх земельних інтересів за борги, або якісь інші речі, могли втратити свою земельну ділянку, яка переходила у власність боярина чи дружинника. Мабуть, це був найпростіший шлях набуття селянином залежності від князя, у першу чергу через зміни у земельних відносинах. Донедавна будучи вільними, з погляду господарювання на своїй землі, вони через ту ж саму землю попадали у певну залежність від феодала, були вимушені погодитися з тим, що новий земельний власник – князь, боярин чи дружинник, «дав їм землю», дозволяє проживати відтепер на князівській землі. Але за це право селянин буде вимушений виконувати ті повинності, які на нього накладе князь чи дружинник у радянській історіографічній традиції сформувалася думка, що князі і дружинники постійно намагалися гнобити селян, позбавляли їх земельних ділянок, які були у їхньому користуванні з давніх часів. Такі оцінки істориків базувалися на класовому підході – землевласник вважався гнобителем, а селянин – завжди гнобленим.

На нашу думку, не варто перебільшувати, прискорювати процес втрати селянами землі. У ті часи реальність була такою, що існував і протилежний процес. Князі, або дружинники передавали селянам своє право власності на придбані ними землі, аж до можливості обміну чи продажу такої ділянки. Певний час за селянами зберігалось також право купувати землю і таким чином вони отримували можливість вибору – вийти із вотчини князя, або залишитися у ній.

Мабуть, ось такі, скажімо, досить привабливі для селян пільги мали місце тому, що кожний князь чи дружинник був зацікавлений у залюдненні свого краю.

Для розуміння економічних, соціальних і політичних процесів тієї далекої від нас епохи Київської Русі чи не найскладнішою є з'ясування генези землеволодіння. Земля була основним засобом виробництва і накопичення матеріальних статків. Власність на неї давала економічну основу отримання феодалної земельної ренти від залежних селян. Наділення землею окремих осіб з боку князів забезпечувало функціонування державного апарату, підтримання на належному рівні військової організації тощо. Уже у ті часи в суспільстві, у першу чергу можновладці, добре усвідомлювали ціну землі і намагалися у будь-який спосіб володіти якомога більшою її частиною.

Помістя (умовне землеволодіння) на кшталт західноєвропейських феодин, князь надавав у користування дружинникам, слугам на певних умовах: зобов'язання нести військову службу, виконувати певні обов'язки в удільному князівстві тощо. У разі непокори князеві, а тим більше зради, князь міг надане у користування помістя разом із землею відібрати. Щодо терміну «слуги князя», то варто зауважити, що мова може йти про родичів князя, які у багатьох випадках могли бути удільними князями, тобто служили князеві у певному регіоні держави. Тривале несення служби (служіння) і одночасне користування наданою князем земельною ділянкою призводило до того, що землекористування переростало у землеволодіння. Можна припустити, що одна особа могла мати якусь частину землі у володінні, а іншу – до пори до часу у користуванні. Мабуть, можна вважати природним і те, що було присутнім бажання ту землю, що ще не була у власності, перевести її у цей більш надійний правовий статус.

З хрещенням населення Київської Русі новою верствою великих землевласників ставало духовенство, що зосереджувалося у монастирях і церквах. Їхня служба князеві носила релігійний характер і вони допомагали князеві утверджувати у тогочасному суспільстві християнські цінності. Перший митрополит отримав від князя Володимира Святославовича м. Переяслав. Києво-Печерський монастир у XI ст. володів уже декількома селами. Документи засвідчують, що общинники, з остраху можливої втрати своїх земель, не хотіли мати сусідів багатих землевласників: «почто в нашей земле построил еси монастирь, или хочеш нашими землями и селами обладати» [8].

Наступним і цілком закономірним кроком на шляху трансформації земельних відносин у добу Київської Русі стали вотчини. Вотчина, це уже безумовне землеволодіння конкретної особи. Дослідники датують виникнення вотчини на зламі XI - XII ст. і першими великими вотчинниками у Київській Русі могли бути члени сім'ї князя Володимира Великого. Сам князь володів с. Берестове під Києвом. Ярослав Мудрий володів двома селами.

Земельна власність вотчин удільних і волосних князів, дружинників гарантувалася князем і формувалася у такий спосіб, що, отримавши землю від великого князя, в усякому разі на початках, вона не могла перейти у власність до інших верств населення, а залишалася у колі князівського роду, належала князеві (батькові) і, за певних умов, (з доброї ласки батька, чи по його заповіту, після смерті), передавалася у власність тільки його синам, тобто у спадок. Таким

правом володіли великі князі та їхні сини – удільні князі. Вони мали право свою земельну вотчину (земля, що передавалась синові від батька-князя) продати, дарувати. Зауважимо, що купівля чи то одержання землі у дарунок тягло за собою і виконання отримувачем у такий спосіб землі зобов'язань перед державою: долучатись до організації війська та виконувати інші повинності. Купівля, дарування землі відкривало шлях до збільшення числа крупних землевласників. Ними ставали князі, бояри, дружинники, монастирі, церква. Отож, вотчина була декількох видів: князівська, боярська, монастирська, церковна. На сьогодні, за відсутності необхідних історичних джерел, неможливо встановити кому із них і скільки було продано вотчин. Так само не можливо встановити яка кількість землі одночасно перебувала в однієї особи і у володінні, і у користуванні, хоча таке поєднання у земельних відносинах мало місце.

До вотчини (за згодою, чи проти волі общинників) можна було при бажанні приєднати їхні земельні ділянки, зокрема збіднілих. Це була ще одна можливість перетворення вотчин у великі землеволодіння. За відсутністю документальних свідчень неможливо навести будь-які статистичні дані цього процесу. Можна лише сказати, що із зростанням агрокультури сільського господарства і важливості для збагачення виробленої на землі товарної продукції, цей процес міг набирати обертів.

На кінець X століття у земельних відносинах Київської Русі відбувалися значимі зміни: чимало удільних князів, дружинників, інших слуг князя перетворилися із землекористувачів на землевласників; суттєво зросли, селянські земельні наділи, необхідно було задовольняти і потреби церкви у землі.

З метою утвердження верховного права власності на землю великого князя Київського Володимир Великий близько 988 року провів адміністративно-територіальну реформу. Усю територію поділено на волості довкола великих міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир на Волині тощо). В усіх землях він замінив на відповідних посадах вождів і князів племен своїми синами. Відтепер вони стали проживати в адміністративних центрах і звідти здійснювали безпосереднє управління підконтрольними їм землями. Проте ця реформа змінила лише форму управління територіями, внутрішні межі земель держави залишалися незмінними, що продовжувало жити у деяких очільників князівств місцевий сепаратизм.

Феодална драбина у Київській Русі була трирівневою: великий Київський князь – князі-намісники; Великий Київський князь – князівські бояри; князі – намісники – земські бояри. Отже, князь Київський надавав службовцям не право володіти землею, а лише право управління певними територіями. Лише з часом, у кінці XI – на початку XII ст. князь почав надавати боярам землі уже з селянами, що на них проживали.

В «Правді Ярославовичів» знайшло відображення облаштування вотчини як форми земельної власності бояр. У 1072 році князі внесли зміни і доповнення до кодексу законів «Руської правди». Нововведення стосувались, насамперед, земельної власності. Якщо в «Руській правді» власність на землю продовжувала залишатися колективною, то в «Правді Ярославовичів» впроваджується індивідуальна власність на землю, поки що князівська. Можна припустити, що утвердившись на своїй земельній ділянці, у бояр могло виникнути і виникало

бажання її розширити, а це можна було зробити шляхом прирощення неосвоєних земель, уже оброблюваних селянських земель та добавленою землею великим князем за добру службу. Такими нам видаються шляхи появи великих землеволодінь.

Згідно рішень Любецького з'їзду 1097 року, кожен із шести князів, що були там присутні, мав дотримуватися правила «каждо да держить отчину свою», однак, битви «за отчину» між князями і після з'їзду не припинились. Отчинний принцип заміщення князівських престолів не набув чинності, бо суспільство та його верхівка, як і раніше, надавали перевагу традиційному порядку зайняття престолів за родовим старшинством. На практиці це означало перехід престолу, а також маєтностей від старшого брата до наступного за часом народження.

У Галицькому князівстві найбільш поширеним було боярське (велике) землеволодіння. Впливові бояри задля утримання дружин практикували роздачу їм земель. Боярське землеволодіння переважало також у Чернігівському, Київському та Переяславському князівствах. Церковне і монастирське землеволодіння було ще відносно невеликим, хоча уже неодноразово згадується у джерелах. Великі церкви-собори володіли земельними ділянками і цілими населеними пунктами. Місто Полонне, наприклад, з прилеглими до нього волостями належало Київській десятинній церкві, а місто Гороховець – Волинському Успенському собору. У цей час починають складатися і земельні володіння Київського Софіївського собору [9].

У розширеній редакції «Руської правди», що оформилася наприкінці XII – початку XIII століття, бачимо ще більш вагомні докази поширення боярського землеволодіння, яке могло з часом перетворити його власників на потужних удільних князів, які мали б дбати про процвітання своїх земель. Однак історична доля їм не усміхнеться. Насувалася нова доба, яку ніхто із них не передбачав – доба Золотої орди.

Таким чином, доба Київської Русі з погляду формування земельних відносин, можна сказати, була перехідним етапом від родового устрою і общинного землекористування до зародження і утвердження власності на землю. Первинним у цій тріаді все-таки було користування селян землею, яке з часом (важко визначити його тривалість) перетворювалось у володіння ними землею. З появою князів та близьких до них осіб з'явиться і їх власність на землю, тобто вони на відміну від селян оминули шлях користувачів землею. Не варто їх за це дорікати, адже земля у їх руках відігравала роль найважливішого матеріального ресурсу, що самим безпосереднім чином впливав на вирішення важливих державних завдань. Князі Київської Русі враховували те, що держава постала на ґрунті існування традиційного звичаєвого права у земельних відносинах, не вдавалися до брутальних дій щодо позбавлення селян оброблюваних ними земель.

Внутрішнім регулятором земельних відносин в селах і селищах виступала община і, можна сказати, що її дії у цій площині були досить ефективними і демократичними. Власність на землю з боку князів, бояр, дружинників, хоч і мала тенденцію до поширення, все ж ще не була загрозливою для існування селянської общинної земельної власності.

В Київській Русі співіснували такі форми власності на землю: державна (уособлення верховної влади Київського князя), общинна, або громадсько-селянська, та приватна феодальна. До великого приватного феодального землеволодіння належало власне князівське, боярське, церковне. В історичній літературі велике приватне землеволодіння і господарство-масток мають назву вотчина.

Земельне питання доби Київської Русі, а саме: перші кроки в набуті земельної власності князівськими родами, досить демократичні умови для користувачів землею і, в першу чергу, для общинників та полегшені правила її розпорядженням дозволяють припускати, що його вплив на долю селянства був відносно необтяжливим. Мабуть, ця обставина сприяла тому, що в ті часи попри все ще примітивні знаряддя праці, було введено для сільськогосподарського обробітку значні земельні площі. Продукція, яка на них вироблялась общинниками, однозначно сприяла зміцненню держави Київська Русь.

У 40-х роках XIII ст. землі Київської Русі потрапили у залежність від Золотої Орди. Це призвело до змін у діючій на той час системі землеволодіння і землекористування. Відтепер руські князі повинні були отримати від монгольського хана грамоту (ярлик) на право володіння своєю ж землею, а, по суті, великою територією з населенням, що там проживало. До речі, чимало українських селян вперше через загрозу бути полоненими золотоординцями, почнуть мігрувати за межі свого історичного проживання на територію Чернігівського князівства і – далі на північ. Ще донедавна добре оброблені землі, часто перетворювались на пустки. Власне, у таких обставинах князі зі свого боку намагалися взяти під свій контроль такі земельні ділянки, що прискорить процес «приватизації» ними ще донедавна належних селянам земель. За невиконання податкових повинностей князь міг позбавити селянина земельної ділянки. Більш як столітнє монгольське панування призвело до суттєвої трансформації поземельного права, що, у свою чергу, викликало зміни у земельному праві цілої селянської верстви [10]. Лише у Галицько-Волинському князівстві земельні відносини залишались практично без змін.

Головною ознакою змін у долі селянства доби Київської Русі була поява приватної власності. На нашу думку, ця нова соціально-економічна категорія найперше поширювалась щодо земельних відносин. Селянам тієї доби нічого іншого не залишалось, як пристосовуватись до нових реалій у поземельних відносинах.

2. Привласнення земель українських селян литовською та польською шляхтою (середина XIV – середина XVII ст.)

Із середини XIV ст. і аж до середини XVII ст. українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. З погляду етапності земельних відносин, їх трансформації, варто цей досить великий, майже у 300 років історичний період, умовно розділяти на два етапи: перший етап – час із середини XIV ст. до Люблінської унії (1569 р.) і другий етап – від Люблінської унії 1569 р. - до середини XVII ст., початку Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

На першому етапі на Волині, Поліссі та Поділлі поступово відбувалось утвердження влади литовської шляхти, поширювалось литовське земельне право.

На другому етапі, після проголошення нової держави – Речі Посполитої, домінуючим на більшості українських земель ставало польське земельне право та його носії – польська шляхта.

На територіях України, якими оволоділо Велике князівство Литовське (Луцька земля – з 1341 р., Східна Волинь – з 1366 р., до 1569 р йому належали також Київське, Чернігівське, Волинське і Брацлавське воєводства). Литовська зверхність, зокрема, і у земельних відносинах, на початках не спричинилося до суттєвих змін у житті українських селян. Зокрема, не відбулося швидкої зміни у поземельній власності, бо литовці на тому етапі визнали право земельної власності за тими, хто визнавав литовську владу [11].

Першою територією, яка увійшла до складу Великого князівства Литовського у 1340 р. і перебувала у його складі до 1349 р. була Східна Галичина. Цього часу було замало, щоб вчинити будь-які зміни у земельних відносинах, крім оголошення надбаних земель належними литовській державі

Із 1387 р. після другого військового походу польського короля Казимира III у Галичину, наслідком якого було оволодіння ним Львовом, Володимиром, Белзом та ін. містами, Східна Галичина остаточно увійшла до складу Польщі і стала однією із її провінцій. Господарювання польської шляхти у Галичині розпочалося з того, що іменем короля почали утверджуватись закони польської держави, органи влади ставали розпорядниками земель і почали роздавати землі тамтешніх селян запрошеним іноземним колоністам з німецьких, чеських і, власне, з польських земель, в основному збіднілій шляхті. З 1372 – 1379 р. у Східній Галичині у такий спосіб роздано більше 100 сіл з належними їм землями [12].

Закріпившись у Східній Галичині, польські королі почали використовувати її територію як плацдарм для поступового просування на схід, оволоділи Володимирщиною, Західним Поділлям, на територіях яких у 1432 р. створене Руське і Подільське воєводства.

З 1447 р. польські магнати (так називали великих землевласників) почали запроваджувати на території підвладних їм воєводств прикріплення українських селян до конкретної земельної ділянки, яка оголошувалась власністю конкретного пана. Цю традицію вони перенесли із етнічних польських територій, де така система уже існувала понад пів століття. Особливість цього процесу полягала у

тому, що його здійснювали на наших землях іноземні громадяни. Звідси бере свої витoki боротьба українських селян проти національного і соціального гноблення.

У Східній Галичині польська шляхта почала створювати особливий тип господарств (фільварки), які дуже швидко стали великими зерновими господарствами. У середині XVI ст. їх було декілька сотень. Умовно їх можна поділити на великі – 400 – 600 дес. ріллі, середні – 100–200 дес. ріллі. Причому мала місце тенденція до збільшення ними орних земель. Можливими шляхами збільшення земель фільварків були: присвоєння земель селян, що втекли в інші регіони від татарських набігів чи від польського пана (в основному на Подніпров'я); конфіскація тих земель, що селяни освоїли самовільно; деяку частину землі вони докуповували у збіднілих селян.

Станом на середину XVI ст. селянське землеволодіння у Руському і Белзькому воєводствах було приблизно таким: 41,3 % усіх селян мали пів ланові земельні наділи, а більш як пів лану – лише 16,4 %. Малоземельними вважалися селяни, які мали менше пів лану землі., 42,3 % селянських господарств не мали польової землі, а інколи і городів [13].

Одночасно йшов процес дроблення селянських земель. Кількість халупників і городників (на певних умовах володіли чужими присадибними ділянками (городами) у Львівській землі на той час зросла з 12 % до 16 %, а у Холмській – з 17 % до 38 %. Хоча війти, солтиси, купці, бояри у тих же місцевостях володіли по 2-3 лани кожний [14].

Литовські феодалі у земельних відносинах, якщо довіряти заявленим цілям, чогось особливого, тим більше посягань на землі українців на підконтрольних територіях не передбачалось. Вони з самого початку обіцяли українським княжим родам «старовини не чіпати, нічого нового не вводити». Цією парадигмою визнавалося право руських князів на владу на їхніх територіях і право розпоряджатися землями «по старовині». За собою феодалі залишали зобов'язання звільняти і берегти землю від ординців.

Насправді ж, у 40-х роках XIV ст. шляхта стала на шлях трансформації у існуючій на наших землях системі землеволодіння і землекористування. Вона почала закріплювати за собою право на володіння землею, усували традиції та звичаєве право селян, згідно з якими їх земельна ділянка розглядалася як володіння з правом вільного наслідування, купівлі-продажу або передачі у спадок, а земельні володіння громади – як спільна власність села.

Наступним кроком став поділ удільних князівств на земельні ділянки, що називалися службами, кожна із яких мала приблизно 200 десятин. Їх литовські князі надавали тим особам, зокрема, і українцям, хто зобов'язувався виставити до війська князя одного озброєного чоловіка. Можна було взяти і декілька таких ділянок землі, але за умови виставити з кожної по одному чоловікові до війська. Такі пільги з боку князів були вимушеними, оскільки з кінця XV ст. Кримський хан Менглі Гірей часто робив спустошливі військові напади на південну Україну, що призвело до вимушеного масового переселення людей із степової України на Полісся та Волинь, багато земель лишилися пустою. Як засвідчують історичні джерела, у Канівському, Брацлавському і Вінницькому повітах ніхто не хотів

брати пропоновані земельні ділянки і нести службу, а у Черкаському повіті лише два чоловіки взяли такі ділянки [15].

Феодали на Волині, Поділлі та Поліссі здійснювали необхідні запобіжні заходи по зміцненню обороноздатності підконтрольних їм територій. Вони намагалися збільшити територію волості, приєднували інші землі та поселення. Волості могли бути перетворені з великокнязівської власності у приватну [16]. До складу волості входило від 20 до 70 сіл, сілець, дворищ. З іншого боку часті адміністративно-територіальні зміни на місцевому рівні вели до руйнації кордонів традиційних старовинних землеволодінь.

Невдовзі князівства, що існували на Волині, Поділлі, Подніпров'ї до приходу литовців, були поділені новою владою на невеликі за розміром удільні князівства. Така доля спіткала і найбільше до того часу Київське князівство. На чолі кожного із новоутворених князівств литовська влада призначила воєводу, яким міг бути лише крупний феодал. Відтепер він визначав право і правила володіння землею у підконтрольному йому князівстві, яке переважно буде ґрунтуватися на «пожалуванні», тобто князь (глава території) на свій розсуд міг надавати землі певним особам, а це означало, що у когось він мав право рівно стільки землі відібрати. Це його право підтверджувалося виданою воєводою конкретному шляхтичеві грамотою або давністю часу. Нова влада пильно слідкувала, щоб кожне земельне володіння у князівствах відповідало тому, що про нього записано у грамоті воєводи. Уряд Великого князівства Литовського суворо пильнував за цим. На території руських князівств розпочата перевірка прав, які підтверджували селянське володіння землею. У кінцевому рахунку в результаті усіх цих кроків і де-факто і де-юре українські селяни або втрачали свої землі, що були у їхньому володінні від діда-прадіда, або повинні були у «добровільно-примусовому порядку» погодитись із тим, що їм землю «надав» феодал.

За таких обставин в процесі становлення нових земельних відносин, з'явилися нові верстви населення, які умовно можна поділити на вищі і нижчі. До вищих верств належали князі, пани, замкові бояри, лицарі, шляхта, дворяни. До нижчої верстви належали тяглі люди і міщани. Усі вони володіли певною кількістю землі. Але єдиним власником землі вважалась держава. Вона, задля вирішення проблеми захисту підконтрольної їй території від зовнішніх збройних нападів, надавала захисникам держави землю як оплату їхньої праці. Великий князь утворював округ, потім ділив його на частки між зем'янами, а ті у свою чергу ділили між воїнами [17]. Спочатку ці надання були умовними, тобто лише на час несення конкретною особою служби. З кінця XV ст. уже практикувалася видача привілеїв на землю пожиттєво. Цілком закономірно, що тимчасові земельні володіння служилих людей з плином часу поступалися місцем спадковій власності, й одним із перехідних містків до цього стало пожиттєве володіння землею [18].

Задля прискореного заселення земель Східного Поділля, Середнього Подніпров'я, і на тих територіях були неминучими зміни у системі землеволодіння та землекористування. Однією із таких новацій було те, що старостам надавалося право роздавати земельні наділи за несення військової

служби не тільки окремим особам, а й окремим громадам за умови, що вони повинні спільно боронити свої землі і майно. М. Грушевський назвав це початком литовського феодалізму. Н. Яковенко слушно зауважила, що це було запровадження жорсткої регламентації поземельної власності, тобто держава на той час могла утримувати військо тільки шляхом роздачі своїм воїнам українських земель [19].

Залежно від способу придбання, маєтки (земельні володіння разом із селянами) поділялися на декілька категорій: «отчини», або «дідини», тобто одержані у спадок; родові володіння; вислужені або одержані у користування («держання») на визначений час; одержані довічно внаслідок купівлі-продажу.

Основним документом, який засвідчував право надання литовською владою шляхті земель були жалувані «привілеї». Вони могли бути трьох видів: тимчасові – без визначення строку користування («до волі». «до ласки панської»); тимчасові, але на конкретно обумовлений у пожалуванні строк «до тих часів», поки) [20].

Це сталося з декількох причин. По-перше, влада проявляла свого роду гуманізм відносно тих, хто добре виконував свої військові зобов'язання. Окремі ветерани-воїни мали у своєму розпорядженні навіть ленні села. Другим був зовнішній чинник, загроза з боку кримського ханства, яке мало підтримку могутньої Османської імперії. Відповідно мала зростати обороноздатність країни. Запровадження позитивного землеволодіння мало полегшити виконання цього надважливого завдання. Набори шляхтичів до війська, як бачимо, мали ось таку заохочувальну, за рахунок земель українських селян, традицію.

Складається враження, що феодали дещо захопилися роздачею земель, бо інколи ставалося так, що висока знать отримувала землі, які уже були розподілені між дрібними власниками. Українські селяни були фактично поза цим процесом і не могли скористатися такою «пільгою» тому, що не мали достатніх матеріальних статків для виставлення воїна з усім спорядженням, яке на той час було занадто дорогим.

Отже, реальним і досить часто застосовуваним шляхом набуття земельної власності в руських воєводствах була військова служба. Земельну власність можна було набути і шляхом купівлі землі у селян. Усі ці можливості відкривалися для заможних верств населення, використовуючи їх вони ставали ще заможнішими.

Н. Яковенко, чи не вперше, досить ґрунтовно дослідила проблему набуття земельної власності окремою, досить непростою для розуміння земельних відносин в литовську добу верствою родовитих бояр – зем'янами – шляхтою. Ця категорія землевласників, як і інші, не була і не могла бути однорідною, мається на увазі за майновими (земельними) статками. Були зем'яни вищої і нижчої категорії. Вищі зем'яни уже мали достатній обсяг прав на землю, зокрема, за родинним її походженням, а нижчі зем'яни ще не мали повних прав на землю і повинні були ці права ще набувати, головним чином шляхом несення державної служби. Відповідно між ними неминуче мала бути різниця у величині земельних володінь, причому ця величина була на користь перших.

Були зем'яни замкові, які несли службу у замках і на цій підставі володіли землями на основі ленного права. Чимало тих і других зем'ян буде зосереджуватися на королівських землях Подніпров'я, але ж там уже були реєстрові козаки, селяни. На 1590 р. козацький реєстр становив 1000 осіб. Вони, за несення військової служби, також отримали від короля певну кількість землі і не хотіли уступати свої права на неї будь-кому. Зіткнення (навіть збройні) на основі поземельних відносин між козаками і «королев'ятами-поляками», були неминучими. Однак, ні влада, ні польська шляхта, мабуть, і козаки навіть на початку XVII ст. ще не передбачали того, у що вони виллються в середині XVII ст.

Чи не найважливішу роль в утвердженні нових земельних відносин відігравали такі законодавчі акти, як Статути (закони). Зауважимо, що то були нормативно-правові акти, що стосувались практично усіх сторін життя людей, зокрема захисту честі та гідності, недоторканості особи, організації військової служби у державі, роботи судової системи тощо.

Досить чітко і послідовно у статутах виписані норми, яких належало дотримуватись у земельних відносинах. Було видано 3 Литовські Статути що засвідчувало швидкі темпи змін соціальної структури і відповідно трансформацій у земельних відносинах. Зрозуміло, що цей надскладний і досить болючий для української еліти процес розпочинався із змін у земельних відносинах, прав власності на землю, до того ж не на її користь.

Перший Литовський Статут (старий) з'явився у 1529 р. У ньому містилася окрема норма, яка стосувалася земельних відносин – «О праве земские, о границах и о межах, о коптах». Основною мотивацією появи цього юридично-правового документу з погляду інтересів шляхти було подальше обмеження прав власності українців на землю. Згідно положень цього статуту, на території України заборонялось без дозволу пана (власника) розпоряджатися землею приватновласницьким селянам, передбачалася обмежувальна норма, згідно якої визначались 10 років володіння селянином землею, лише після цього терміну вона могла бути визнана його власністю. Якщо селянин не міг доказати перед владою володіння земельною ділянкою продовж 10 років, вона могла бути у нього відчужена.

Щодо українських селян Волині, Поділля, Київщини, то у земельних відносинах, і це підтверджувалось в Статутах, Велике князівство Литовське стало на шлях обмежень, зберігаючи лише за собою право приватної власності на землю. Феодали визнавали українських селян лише користувачами, а не власниками землі, поступово усували їх традиції та звичаєве право, яке у них було ще з часів Київської Русі. Зауважимо, що згідно з тим звичаєм наші селяни, свою земельну ділянку розглядали як володіння з правом вільного наслідування, купівлі-продажу, або передачі в спадок, а земельні володіння громади вважалися спільною власністю села.

З початку XV ст. литовська влада в українських землях запровадила заставне землеволодіння, в результаті чого землі передавалися кредитуру як забезпечення боргу позичальника. З огляду на те, що за українськими селянами не визнавалося право власності на землю, вони не могли користуватися цим правом.

Їм же заборонялося купувати землі поза межами маєтку, до якого вони належали. А в кінці XVI ст. українським селянам уже заборонялося продавати землі шляхті, а феодалам купувати у них землю [21].

У 1557 р. польський король, великий князь литовський Сигізмунд II Август прийняв рішення розпочати великомасштабну земельну реформу на території Великого князівства Литовського, в основу якої покладений юридично-правовий документ «Устава на волоки». Згідно цього документу шляхта отримувала можливість набувати у свою власність за рахунок привласнення земель українських селян додаткові сільгоспугіддя. Ця реформа розпочалась з Волочного поміру земель (нарізання нових земельних ділянок для селянських дворів, які називалися волоками). У ході реформи, хоч і не повністю, руйнувалася вікова система відносин у сільській громаді і пов'язана з ними громадська форма селянського землекористування. Вона замінена на нову - подвірну, що фактично позбавило селян права безоплатно користуватися лісами, пасовищами, луками. Побічним наслідком цієї прямо скажемо, трагічної для долі українського селянства реформи, стало збільшення повинностей для селян аж до їх закріпачення.

На українських землях Волочна реформа проведена у Кременецькому повіті, Ратненському й Ковельському старостах на Волині (за своєю площею ці території склали більшу частину сучасної Рівненської, Волинської, частково Львівської і Тернопільської областей).

З початку Волочного поміру (обміруванню і переділу) підлягали лише загосподарені земельні володіння, що належали великому князю, тобто на державних землях. У такий спосіб землі розділялися територіально й організаційно. Особливістю реформи було те, що започатковувався на наших землях новий землеустрій. Усі землі, що оброблялися, вимірювалися і ділилися на однакові частки (волоки). У залежності від якості ґрунтів одна волока могла складати від 16,8 до 21,8 га. Це був, по суті, державний реєстр земель, яким ставилась перепона хліборобській займанщині порожніх земель.

Результатом Волочної земельної реформи литовсько-польської влади на значній частині території України ставало позбавлення права українських селян на земельну власність, утвердження права на земельну власність за литовсько-польським шляхетським станом, ліквідація українського общинного землеволодіння, переведення аграрного господарства з оброчної системи на панщизняну, шляхом прикріплення українських селян – однодвірців до фільварків шляхти. Тоді ж започаткована ліквідація дворищ українських селян, в яких до того часу проживали і вели спільну господарську діяльність декілька сімей - родичів. Вони могли обробляти до 200 і більше десятин землі [22]. Тільки ось цей перелік новацій у земельному питанні засвідчує те, як ламались долі окремих селянських родин, їх права самим визначати форми своєї господарської діяльності.

Волочна реформа – це знакове історичне явище. Як відомо, в кожному явищі є позитивні сторони і негативні. Про негативні наслідки для українських селян ми уже сказали. До позитиву слід віднести те, що заможні селяни, вирвавшись із «обруча» общини, могли відтепер самостійно розширювати своє

господарство, зокрема, і свій земельний клин. Загалом, співвідношення земель, що були перемиряні і відповідним чином оформлені, було 1 до 7, тобто на один фільварок доводилось 7 селянських волок. Селянський двір міг отримати одну, половину і навіть четвертину волоки землі. Розмір наділеної волоки землі залежав від наявності у селянському дворі засобів для її обробітку, від якості ґрунтів, від волі пана. Але улюбому випадку селянин позбавлявся права нею розпоряджатися, тобто продати, подарувати тощо, хоча зберігалось право спадковості на волоку [23]. До позитиву земельної реформи слід віднести те, що величина земельної волоки була достатньою для запровадження трипільної системи землеробства, що мало привести до суттєвого збільшення продуктивності праці у сільському господарстві

Хід реалізації Волочного поміру був таким, що бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища, а ті селянські двори, що могли обробляти і більші частки землі, орендували землю у сусідніх селах. Крім цього, селяни отримували по одному моргу землі під гори, які не обкладались податком.

Таким чином, влада у ході цієї реформи, хоч і не повністю, руйнувала на Поліссі, Волині, Поділлі традиційний земельний уклад, у першу чергу руйнувалось громадське землеволодіння, воно замінювалось подвірним, при зменшенні площ земель суспільного користування (пасовища, луки) і фактично позбавила селян права користуватися лісами. Введення волочної системи землекористування у багатьох випадках вимагало переселення селян з їх старих ґрунтів на нові значно гірші місця [24].

У ході цієї реформи практикувалась також передача державних земель в оренду. Їх можна було взяти під заставу майна, у тимчасове користування за військову чи адміністративну службу. У результаті феодалі, будучи спроможними виконувати державні служби, одержували у власність додаткові орні землі, ставали ще більшими землевласниками й приступали до організації на кращих із них нових фільварків. Одночасно волочний перемир обмежував українських селян у розпорядженні землею: селянин не мав права покидати наділ, а також освоювати для землеробських потреб нові землі.

З часом волочна система розповсюджена і на приватновласницькі та церковні землі, хоча на Поліссі, на хуторах і пасіках степової України волочну реформу було важко реалізувати. Там земельні відносини регулювались старим правом. Схожою була ситуація і на західноукраїнських землях, які з XIV ст. перебували у складі Корони польської.

Далекосяжним наслідком Волочної земельної реформи було те, що українські селяни визнали факт наділення «посаження» паном землею у певних розмірах і у конкретному місці і на певних умовах. Це призводило до того, що вони втрачали відчуття того, що це їхня земля і звикали до думки, що це земля пана, бо він її надав. Ліквідація сільських дворощ, які до Волочної реформи могли мати від декількох десятків до декількох сотень десятин землі, та перехід до одноосібного селянського господарювання – це були такі значні трансформації у житті селян, що не усі селяни з тим змирилися [25].

Спільним для українських селян в усіх регіонах попри неоднаковість змін у земельних відносинах залишалось збереження у їхній свідомості основних

поглядів на родинне і громадське землеволодіння (отримання наділу у спадщину, купівля-продаж землі, передача у спадок нащадкам, користування громадською землею). До того ж це стосувалося як земельної ділянки двору, так і общинної. Зауважимо, що «Устава на волоки» 1557 р., другий Статут 1566, та третій Статут 1588 рр., саме це право селян заперечували, що є свідченням наступу феодального права на традиційне землеволодіння українських селян.

Перемір земель призвів до ліквідації історично сформованого общинного селянського землеволодіння та права вільного розпорядження землею. Нові земельні ділянки (волоки) у деяких випадках могли бути меншими за розміром від тих, якими володіли окремі селяни до реформи. На вивільнених таким чином землях (найякісніших) створювалися фільварки. Селяни продовж усього XVI ст. пробували чинити спротив таким протиселянським діям, однак особливого успіху не мали. Аграрна реформа мала далекосяжні наслідки і у тому сенсі, що частина селян і навіть української шляхти, втратили повністю або частково свої землі, вимушені будуть пересуватися на південний схід України у пошуках нових земель і не знайшовши їх там, або втративши уже вдруге, з часом поповнять ряди українського козацтва.

З погляду економічної доцільності і ефективності господарювання на землі, безкоштовне надання селянському двору 20–30 дес. землі, на нашу думку, було цілком логічним і виправданим. Це був шлях до розвитку середньотоварного виробництва сільськогосподарської продукції (зерна у першу чергу) і становлення середнього класу на селі. Той, хто хотів і вмів господарювати на землі, в принципі міг цією можливістю скористатися. Щодо тих селян, що не змирилися з ліквідацією общинного (дворищного) господарювання на землі, то нам видається вони мали на те моральне право, а страх бути вирваним із общини міг спонукати якусь їх частину до відмови від волоки землі і переселення в інші території

У 1566 р. виданий другий литовський Статут. У ньому земельним відносинам присвячений дев'ятий розділ «Про права земельні», який буквально розв'язав руки великим землевласникам, оскільки у ньому було передбачено право відчуження тих земельних володінь, що були отчинами, або куплених. Там же була виписана норма, згідно якої шляхтич не мав права продавати свою землю простій людині [26].

За другим литовським Статутом українські селяни уже втрачали право власності на землю, проте другий литовський Статут передбачав урівнення у земельних правах шляхти і магнатів [27].

Інший артикул другого Статуту визнавав за шляхтою право власності на усі типи земельних маєтностей, якими вона володіла від часів Казимира III і надавав гарантії недоторканості їхньої земельної власності [28].

Еволюція феодальних відносин у XIV – XVI ст., свідченням чого є правові норми статутів, призвела до того, що починало зростати не тільки князівське землеволодіння, а й боярське. Понад 100 магнатських родин та близько 1000 шляхтичів зосередили у своїх руках більшість українських земель підконтрольних литовсько-польській державі. Це був час концентрації українських земель у руках польських магнатів, їх наступу на селянські общини. Вільні общинні землі в Україні просто зникали. Шляхта оволодівала українськими землями і таким

чином окремі із них ставали земельними магнатами. Земельні надбання феодалів, як правило, відбувалися шляхом захоплення, які з часом передавалися у спадок. Найбільшим привілеєм князя вважалось володіння якомога більшою кількістю землі на будь-якій частині території держави.

Феодальна власність на землю існувала у трьох вимірах: станова; розчленована між великим і удільними князями; та велика за розмірами [29]. За підрахунками в. А. Маркіної, на середину XVI ст. в Україні було не менше 100 крупних землевласників [30].

В означений період у земельних відносинах відбувалося два процеси: колонізація поляками земель у межах Галицького, Волинського та Подільського воєводств і колонізація українськими селянами та шляхтою іншої території – степової України. Там «українські колоністи» переважно набували нового статусу – козаків. Їх історична доля буде складатись так, що вони в силу конкретно-історичних обставин змушені будуть очолити боротьбу українського селянства не тільки за відібрану у них литовсько-польською шляхтою землю, але й - за національне визволення. Додамо, що перший процес у земельних відносинах був завчасно спланований польською владою і всіляко нею заохочувався, а другий – з боку українців був вимушений і всіляко нею переслідувався.

Отже, на останню третину XV ст. шляхта домоглася захищеного владою короля, підтвердження станових, політичних і майнових прав, які вкупі з фактичною монополією на землеволодіння забезпечили їй вийняткове становище серед інших соціальних груп населення. Головним у ньому було право на успадковане та необмежене розпорядження землями, чого так домагалась шляхта. Це право виявилось особливо затребуваним на східному Поділлі, Подніпров'ї. Там все більше і більше шляхти залучалося до несення військової служби, за що вона відтепер могла розраховувати на застосування права приватної власності на землю на тих нових територіях.

Одночасно в боротьбу за таке право активно буде включатися і козацтво, особливо реєстрове. В цьому двобої козаки були поставлені в нерівні умови з польською шляхтою, їх обмежували в здійсненні купівлі, продажу землі і набуття власне права приватної власності на землю.

У березні 1569 р. до складу Польщі приєднане Волинське, Київське і Брацлавське воєводства, а 1 липня 1569 р. між Великим князівством Литовським і Королівством Польським у м. Любліні укладена унія (союз). Велике князівство Литовське фактично припинило своє існування і інтегрувалося у Річ Посполиту. Розпочався другий етап в історії українського народу і у поземельних відносинах зокрема. Історії і долі українського народу доведеться в найближчі кілька десятків років пройти через надскладні випробування, сотні тисяч українців проявлять свою жертвовність в боротьбі за землю і волю. Новоутворена держава Річ Посполита, запроваджувала свої порядки у земельних відносинах. Верховним власником землі у Речі Посполитій, української зокрема, уважався сам король, який делегував своє право власності призначеним ним намісникам-старостам. Вони були реальними розпорядниками української землі.

На Люблінському з'їзді юридично українські воєводства передані від Литви до Польщі. Польським магнатам і шляхті дозволялося набувати землі у Литовському князівстві, а магнатам і шляхті Литви дозволялося набувати землі в Короні (до якої були долучені і українські землі), тобто шляхта литовська і шляхта польська були зрівнені у правах. Верховна влада у новоприєднаних землях відтепер буде у польського короля. Із 7 млн. українців обох берегів Дніпра, 50% проживали на Правобережжі. На землях Брацлавського та Подільського воєводства будуть здійснювати управління переважно представники польської влади. З цих пір чітко визначався курс Корони на утвердження на цих територіях польського характеру суспільно-економічних відносин, зокрема і земельних. З цих пір аграрна експансія польських феодалів досить швидко набула ще більших розмірів. Наприклад, магнат Я. Замойський в Подільському і Брацлавському воєводствах володів уже 11 містами і 200 селами, 38 % селян. У той же час селяни Руського воєводства не були в достатній кількості забезпечені землею і майже 40 % волинського воєводства не мали землі [31].

До територій України, де мали місце суттєві особливості у системі землеволодіння, належало середнє Подніпров'я. Там досить слабо розвивалась феодално-кріпосницька система, практично були відсутні фільварки. Причиною тому була досить незначна залюдненість того краю. Так, у Канівському повіті на середину XVI ст. було 239 сімей, Черкаському – 730 [32].

Порубіжне становище в земельних питаннях все-таки давало більше можливостей для збереження місцевим населенням відносно більшої незалежності ніж в інших регіонах. До того ж на державних (королівських) землях було можливим засновувати козакам Хутірські господарства, які вони отримували як «пустиню». Проте, була одна проблема, яка ускладнювала набуття земель та їх обробіток – збройні напади татар, що робили неможливим стабільність у поземельних відносинах. Землеробство на хуторах у ту пору велося, проте у незначних розмірах. Інколи доводилося полишати обжитий хутір. Стримуючим фактором у розвитку землеробства було також те, що на той час ще не існувало стабільних угод про збут продукції рослинництва.

Волочна реформа Великого князівства Литовського 1557 р., хоча вона і не стосувалася середнього Подніпров'я, все-таки спричинила там суттєві суспільні зрушення. Там польська шляхта також обмежувала права українських селян вільно розпоряджатися землею. Попри схожість аграрної політики литовсько-польської держави на всій території, все-таки на Подніпров'ї були певні особливості у земельних відносинах. Велике землеволодіння там ще не набуло такого поширення як на Поділлі та у Галичині і не зруйнувало дрібних селянських господарств, хоча загальні тенденції до концентрації земель у латифундистів і там простежувались. [33].

Новоприбула польська шляхта, не обмежившись колонізацією земель східного Поділля, досить швидкими темпами рухалась на середнє Подніпров'я з метою присвоїти нові землі і козаків, що там проживали. Той край у силу вищеозначених особливостей виявиться в епіцентрі політичних, економічних та військових подій і вони стануть визначальними у подальшій долі і українського, і багато в чому польського народу.

Розпочалось усе з того, що тамтешні землі оголошувались королівською власністю (державною). Королівські землі – це новий тип великих державних господарських комплексів, що склалися з фільварків і згрупованих довкола них «ключів» – окремих груп поселень. Загалом, у Речі Посполитій у першій половині XVII ст. на королівські маєтки припадало близько 10 % усіх поселень. Проте високий рівень концентрації земельного фонду в державних (королівських) маєтках не свідчив про економічну могутність короля. Ця власність часто була формальною, оскільки фактичними власниками землі були магнати та шляхта, орендарі цих земель. Якщо польські магнати могли виступати у ролі кредиторів короля і не терпіли банкрутства навіть у разі неповернення ним грошей, то, звичайно ж, вони були фінансово спроможні купувати землю у селян. Як приклад, наведемо дані про купівлю К. Острозьким та його сином Янушем в останній чверті XVI та початку XVII ст. на Київщині та Брацлавщині чималої кількості маєтків. Їм, окрім великих латифундій на Волині, належали 14 міст з ближніми селами на Київщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – в Руському воєводстві [34].

На кінець XVI ст. Річ Посполита уже завершувала утвердження своїх правил у земельних відносинах на Волині, Поділлі і розпочала їх поширення на середнє Подніпров'я. Однак, вона не враховувала серйозних відмінностей того великого регіону. На відміну від Волині та Поділля геостратегічне становище середнього Подніпров'я, природно-кліматичні умови, демографічний стан (досить невелика залюдненість) тамтешньої спільноти серйозно відрізнялись від Волині і Поділля і особливим чином впливали на характер поземельних відносин та використання земель. Новим і найважливішим чинником, який визначав економічні особливості того краю, була наявність там особливого стану – козацтва. Це та частина переважно селян-утікачів, що вступала до вічового товариства. Якась частина селян-утікачів з панських маєтків Галичини, Поділля, Волині у Подніпров'ї намагалась через займанщину розпочати вільне господарювання на землі.

Нездоланим протиріччям у новій системі земельних відносин на Подніпров'ї з кінця XVI і аж до середини XVII ст. було те, що польська влада намагалась створити там, на «нових землях», великі латифундії, організаційно-виробничими структурами яких виступали фільварки, а козаки намагались відстояти свої землі, на яких уже були дрібні та середні господарства

Якщо ми до цього протиріччя додамо і те, що перший тип господарювання на землі передбачав підневільну працю селян, козаків, а другий – базувався на особистому приватному господарюванні, то розв'язати це протиріччя мирним шляхом було просто неможливо.

Не відставала від магнатів дрібна і середня шляхта. Просуваючись, вслід за чиновниками, на схід України, вони брутально порушували усі права тамтешніх мешканців і особливо щодо статусу їхніх земель, якими вони уже володіли. На землі там господарювали переважно селяни – втікачі з Галичини, Волині, Поділля. Причому намагання польської шляхти позбавити селян землі мали тенденцію поширюватись далі, на південно-східні території України. Це було не що інше як широкомасштабна колонізація земель, що були до того часу мало заселеними. XIV–XVII ст. М. Грушевський характеризував цей процес як такий,

що вів до зростання привілеїв шляхти та зменшення прав українського селянства. Подальший історичний процес у XV, XVI ст. розвивався у напрямі нівеляції селянських верств до рівня безземельних, обтяжених панщиною робітників. Закріпачення селян мало місце і в інших сусідніх країнах. Проте в Україні цей процес мав чіткий інонаціональний характер, тобто закріпачення іншим етносом [35].

Отож, селян-утікачів Галичини, Волині, Поділля польська шляхта «дістала» і на Подніпров'ї. Самовільно здобувши собі волю, українські селяни набували статусу козаків. Вони аж ніяк не могли змиритися з можливістю повторного закріпачення польською шляхтою і з тим, щоб їхня доля повернулась до попереднього кріпацького стану. Багато із них почали шукати порятунку від такої невтішної перспективи на землях Дикого поля, Приазов'я і Слобожанщини. Там же вони започаткують і нові земельні відносини, що будуть ґрунтуватися переважно на основі займанщини. Загалом же генеза козацьких земель тісно пов'язана із трудовою колонізацією південного прикордоння [36].

Землевпорядкування, яке запроваджувала нова влада на українських землях, мало чітку економічну мету: магнати бажали позбавити українських селян права на землю і забрати її у свою власність, а селян закріпачити, перетворити на робочу силу, яка б її обробляла. Стратегічна мета полягала у тому, щоб сприяти магнатам та шляхті прискореними темпами освоїти та колонізувати землі України, примножувати за їх рахунок багатство польської держави, підвищувати ефективність сільського господарства. Засобами досягнення вказаної мети слугували Статути (закони), які видавалися у 1529, 1566 рр. Ці документи виконували роль кодексів (правових) документів щодо розпорядження землею, визначали вимоги держави до землевласників. Вони фіксували захист власності шляхти на землю. Землевласники відтепер називалися шляхтою (панами), яка мала правові підстави феода (за землю) експлуатувати українських селян.

Третій литовський Статут 1588 р., (новий) уже вийшов в умовах нової держави Речі Посполитої і відображав політичні зміни після Люблінської унії. Польща пішла Литві на поступку у земельних відносинах, в ньому закріплена недоторканість земельної власності шляхти та права шляхти на селян, які на ній проживали [37].

Третій литовський Статут юридично запроваджував кріпосне право на Брацлавщині і Придніпров'ї, оформив створення єдиного стану повністю закріпачених селян шляхом злиття закріпачених слуг з іншими розрядами залежних селян. Шляхта у системі земельних відносин залишилась єдиним привілейованим у суспільстві станом. Статут забороняв шляхті продавати землю людям простого стану (українським селянам – П. Коріненко) [38]. Цей Статут діяв у Київській, Подільській та Волинській губерніях аж до 1840 р.

Селяни-утікачі, прибувши на Подніпров'я, часто свою свободу так би мовити закріплювали, доповнювали використанням так званих уходів (території для мисливства, бортництва, рибальства), які можна було на певних умовах брати у старостинських або у приватних власників. Козаки після відносного облаштування своїх уходів, які інколи розташовувалися неподалік міст, переставали виконувати «міщанські» обов'язки і таким чином вступали у

конфлікт з містом, його громадою. Історичні джерела зафіксували найбільше конфліктів козаків з містом Каневом у частині небажання виконувати ними міські повинності. Вихід із ситуації козаки знаходили у тому, що почали так облаштувати вибрані для уходу за містом території, щоб там можна було постійно проживати. Використання уходів (однієї і тієї самої території тривалий час) могло вести аж до заснування там хуторів. Нові поселенці на місцях промислу започатковували по-суті, багатогалузеве господарство – пасіки, городи, садки, тощо. Землі, здобуті у такий спосіб, по суті, займанщини, козаки закріплювали за собою як приватну власність, шляхом одержання від намісника великого князя або князя жалуваної грамоти. Можемо припустити, що це були такі зміни в земельних відносинах, які, однак, реалізовувалися невеликою групою козаків і селян

Розміри земель утікачів на нових місцях їхнього проживання залежали від різних обставин. Позаяк їх вистачало, то після досягнення порозуміння з сусідами новоявлений господар переважно орієнтувався на сили власної родини, а також наявності робочої Худоби. Особливістю тамтешнього господарювання на землі було й те, що до оброблюваної сім'єю землі, як правило долучали ще й угіддя: сіножаті, ставки, тощо.

З наступом шляхти на землі козаків та селян, реальними загрозами їх втрати, останні намагались будь-що їх утримати, а якщо була можливість то і додати до свого земельного клину. Можемо говорити про ренесанс, відродження інтересу у козаків до землі. Реалізація цієї нової для них потреби буде відбуватися декількома шляхами.

Перший шлях набуття козаками земель був за несення військової служби в королівській армії.

Другий – через освоєння земель і заснування хуторів.

Третій – міг бути реалізований через купівлю землі. І це уже були власні землі.

Загалом же, традиційною і переважаючою нормою в утворенні козацького землеволодіння залишалась займанщина. До займанщини вдавались не тільки і, можливо, не стільки козаки, а й так звана «еліта», тобто досить заможні втікачі. При бажанні ще можна було у важкодоступних місцях, біля боліт, лісів знайти певну земельну ділянку і приступити до її освоєння.

Значним імпульсом для зростання середнього, а з часом і великого козацького землеволодіння, був дозвіл Речі Посполитої на формування козацького реєстру. Питання землеволодіння цією верствою козацтва ще не до кінця з'ясоване. Справа у тому, що реєстрові козаки тривалий час жили в містах, а за несення військової служби отримували гроші, або якісь товари. Навіть в Ординації 1614 р. нічого не говориться про землеволодіння реєстрових козаків. Найбільше ясності у це питання вніс український дослідник В. Щербак. Він його дослідив через призму становлення козацького землеволодіння. Козаки спочатку заявляли свої претензії на землі не сільськогосподарського призначення – мисливські, рибальські уходи, борті. Однак саме з цих видів трудової діяльності козаків з часом будуть засновані хутори і козаки почнуть переселятися туди на постійне місце проживання, що автоматично вело до привласнення тамтешніх

земель. В історичних джерелах є згадки про землеробство козаків на Черкащині, Брацлавщині, проте немає відомостей аж до 1648 року про землеробські заняття на Запоріжжі [39].

Документальні підтвердження про землеволодіння реєстрових козаків досить розрізнені і неповні. Відомо, що у 1577 році реєстрові козаки отримали землі на р. Марефа, у Гайсині на р. Соб зі всіма угіддями. У 1590 році козацький ватажок отримав від короля грамоту на урочище Рокитне, м. Бориспіль, Федору Загорівському дісталася Володарка на р. Рось.

Господарська діяльність козаків на хуторах була досить специфічною, на що були певні причини. хутори у Черкаському, Канівському повітах спеціалізувалися на вилові риби, розведенні пасік, Худоби тощо [40].

Слід зазначити, що у ту добу Хутірське землеволодіння ще не було розвинутим. Лише в окремих оазах, як-то, територія, так званого Дикого поля, степова частина півдня України, там з'являлися сміливі козаки, які ставали Хуторянами.

З часом козаки Запорізької Січі витворять свої правила ведення сільського господарства, для чого потрібна буде земля (зимівники). Козак-воїн буде існувати рядом з козаком-хліборобом. Це був вільний виробник на вільній землі для догляду на хуторах, зимівниках за тваринами, городами козаки наймали певну кількість робітників. Козак-землевласник – це уже не феодал, але ще і не буржуа [41].

Запорізькі козаки проживали на родючих землях, які вважалися власністю усього Війська Запорізького. Тому правом займання земельної ділянки формально користувався кожен козак. Для одержання земельної ділянки необхідно було дотримуватися певних встановлених формальностей. Земля відводилася, як правило, кошем, на прохання як козаків, так і посполитих. У багатьох випадках козаки самі вибирали собі ділянки (найчастіше розташовані на берегах річок, у місцях, де було зручно випасати худобу та займатися рільництвом). І уже після цього намагалися отримати від коша письмовий дозвіл «білет» на право користування цією землею. На цих ділянках облаштовували зимівники [42].

Отримавши білет на право користування землею, козак набував, по суті, право власності на земельну ділянку. Він міг її продавати, дарувати, віддавати як заставу та ін. При цьому сам зимівник і земля довкола нього були невіддільні. З часом зимівники стали найпоширенішою формою господарювання на Запоріжжі. Межі ділянок не мали чітких означень, це призводило до того, що дехто із козацької старшини намагався самовільно розширювати свої землеволодіння за рахунок інших.

Хоча право на зайняття земельної ділянки мав кожен козак, проте використати його міг лише той, хто мав відповідні засоби або кошт для заснування власного господарства, тобто був спроможний обробляти отриману від коша земельну ділянку. Заможні козаки, особливо зі старшинського середовища, володіли інколи кількома зимівниками.

Щодо купівлі козаками землі, то дослідники таких документальних підтверджень поки що не знайшли, хоча цілком реальним було те, що заможні козаки могли такі операції здійснювати.

Всупереч усім намаганням магнатів і шляхти обмежити доступ козаків до земельних ресурсів у Подніпров'ї, у приватному секторі землеволодіння усе більше стає козацьке чи то на правах оренди, чи то на приватних правах, а також слобідське. Напередодні Хмельниччини заможні верстви населення Подніпров'я мали до 20-30 дес. землі [43].

В середньому Подніпров'ї не було фільварків, великого землеволодіння. Доля козаків розпорядилась так, що на освоєних ними землях не було і панщини. Натомість там було чимало слобод, селян-утікачів, євреїв-орендарів і козацьких хуторів. Усі ці особливі форми господарювання на землі мали одну причину: порубіжне становище Черкаського і Канівського повітів (найвіддаленіші території) у Речі Посполитій, а постійні напади кримських татар, метою яких було встановлення свого контролю за українськими територіями належними Речі Посполитій, робили неможливим правильне господарювання на землі [44].

Освоєння Подніпров'я українськими селянами почалось ще у середині XV ст. утікачами з Галичини, Волині та Поділля. Повномасштабна колонізація краю почалась після Люблінської унії, державної політики Речі Посполитої на якнайскоріше і безумовне підпорядкування Подніпров'я. Відома постанова Сейму про роздачу «пустель», що лежать за Білою Церквою. Король видавав окремим шляхтичам грамоти, якими найперше започатковувалось право власності на надані землі. На ділі часто було так, що до «пустель» попадали землі, які уже належали козакам та селянам.

Отримані від короля польськими феодалами у Подніпров'ї за службу «пустоші» сприяли зростанню прошарку великих землевласників. Такі земельні пожалування називалися «королівщина». Наприклад, у Київському воєводстві 27 родин магнатів володіли 68 населеними пунктами, 117 – середня шляхта і 242 – дрібна шляхта, що складало 6 % усіх селянських і міщанських дворів. У такому ж ключі діяли і місцеві старости [45].

Втручання Речі Посполитої зі своїми правилами у встановлену козаками систему земельних відносин Подніпров'я, які абсолютно не кореспондувались з тамтешніми звичаями та реаліями, дуже швидко призведе до серйозних конфліктів у поземельних відносинах. Козаки і польська шляхта стали принциповими супротивниками за право володіння землею. Додатковим елементом несумісності козаків і польської шляхти було те, що козаки вели сільськогосподарську діяльність за відсутності кріпосницьких відносин, а польська шляхта намагалась і у Подніпров'ї запроваджувати кріпосну систему. Річ Посполита не хотіла рахуватись з тим, що на ту пору, а вірніше ще з Литовської доби козакам передано у володіння землі, які мали оборонне значення. Одночасно козаки використовували надані чи зайняті землі як мисливські угіддя, під ставки, пасовища, для потреб пасік, для розвитку тваринництва і воно було головним у їхній сільськогосподарській діяльності, давало чималі прибутки.

В історії добре відомі повстання К. Косинського, Б. Хмельницького. Висхідною позицією повстань були земельні суперечки між козаком-шляхтичем і шляхтичем-паном.

З іншого боку магнатські родини Потоцьких, Калиновських, Конєцпольських, Вишневецьких привласнювали і королівські землі, що стануть

їхніми спадковими володіннями. З 1630-х років і козацькі землі, передусім учасників конфліктів, як це було із землями гетьмана Я. Остряниці, спіткає такаж доля.

Внаслідок усіх можливих і неможливих дій земельна власність польських і українських магнатів досягла у цей час казкових розмірів. Князеві Заславському належало 80 міст і містечок, 2760 сіл. Магнати Калиновські володіли усією Уманщиною. Ярема Вишневецький привласнив 40 тис. селянських господарств.

Така радикальна зміна поземельних відносин викликала небувалу соціальну напругу, котра дедалі більше забарвлювалася й у етнічні кольори, проти «ляхів». Зіткнення економічних інтересів на тлі землеволодіння козаків і шляхти там ставало неминучим.

На Лівобережжі, і особливо у Слобожанщині, у XV - XVI ст. поширена займанщина земель, тобто сільськогосподарське освоєння новоприбулими селянами, козаками вільних земель. Такі дії вчиняли як громади так і окремі особи, тому набуте у такий спосіб земельне володіння розмежовували на громадське і особисте. На думку І. Д. Багалія, це було результатом колонізації Слобожанщини прибулими утікачами з Галичини, Волині та Поділля, хоча паралельно існувало особисте, приватне і громадське землеволодіння. У XVII ст. на Слобожанщині приватне землеволодіння переважало, а громадські землі були поділені і кожен член наділу став власником землі [46].

Займанщина там відбувалася і в іншому вимірі. Інколи селяни явочним шляхом займали землі, які належали поміщикам, магнатам, шляхті. Селянам дозволялось займанські землі обмінювати, продавати.

Деякою своєрідністю вирізнявся розвиток традиційних устоїв українських селян Лівобережжя. Користуючись земельними угіддями та водопоями для Худоби за жеребом, хлібороби цього регіону відносно менше виявляли схильність змінювати місце проживання та вид діяльності.

Таким чином, із середини XIV і до середини XVII ст. в земельному питанні, мова йде про землеволодіння, землекористування і земле розпорядження, в українському селі переважав зовнішній, польсько-литовський чинник – мав місце перманентний процес загарбання українських земель литовською та польською шляхтою та встановлення ними своїх правил у земельних відносинах, в основі яких нестерпне бажання до збагачення. З цієї причини вони позбавляли українське селянство права власності на землю, чимала його кількість була прикріплена відтепер до землі литовсько-польських панів. Інші – перейдуть у стан козацтва.

Такою була доля нашого селянства на тому історичному етапі. Однак, як засвідчать історичні події найближчого часу, то був не вирок. Козаки та селяни не змирились з таким становищем. Вони усвідомлять, що тільки спільними зусиллями можна буде повернути собі право на землю і волю.

Розділ IV. Суперечливі процеси у земельному питанні в роки Національно-визвольної війни українського народу, Гетьманщини. Вплив аграрних реформ середини XIX – початку XX ст. на стан земельного питання.

1. Земельне питання – важливий чинник участі селян у Національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Неочікуваний для них поворот щодо вирішення земельного питання по її завершенні.

Найважливішою економічною причиною Національно - визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького було земельне питання. Продовж другої половини XVI і першої половини XVII ст. українські селяни вдавалися до різних форм соціального протесту проти несправедливих земельних відносин, які насаджувала Річ Посполита: від втеч в інші повіти, регіони – до збройних повстань проти існуючої системи землеволодіння. У поєднанні з наростаючою боротьбою козаків вони становили передумову та складову широкого козацько-селянського руху кінця XVI та першої половини XVII ст.

У Визвольній війні козаки і селяни вели боротьбу, масово гинули, зокрема, і за власність на землю, розуміли, що для досягнення цього треба було ліквідувати «панування ляхів» відібрати у них землі, які вони захопили у селян і козаків. На початок революції 1648 р. усі без винятку групи селян України мали взагалі підставу для невдоволення системою землеволодіння, що склалася на той час. Селянське землеволодіння постійно скорочувалось і на 1648 рік становило приблизно 1/4 лану [1].

Свою ненависть селяни спрямовували проти польської шляхти, громили її маєтки, садиби. Зі свого боку шляхта намагалася силою придушити протестні рухи селян. Частина із них рятуватися від гніву повсталих селян, козаків втечею. За таких умов землі, що у такий спосіб звільнялися, лишалися без землевласників-панів, ставали на якийсь час нічийними.

Це був перший позитивний результат боротьби козаків та селян. І ось тут у свідомості селян мав наступити і наступав морально-психологічний перелом. Вони мали прийняти для себе рішення оволодіти землями що звільнилися, повернути їх у свою власність. Цей новий фактор започаткує в історичній пам'яті селян нову історичну епоху – «до ляхів» і «після ляхів», за Хмельниччини. Тобто, селяни сприйняли сам факт набуття у таких обставинах і у такий спосіб земель як давно очікувану і справедливу справу. Щоправда, Б. Хмельницький, особливо до військової перемоги над польським військом у 1652 рр. біля гори Батіг (сучасна територія Вінницької області) козацько-селянського війська, був дещо іншої думки – селяни, на його думку, повинні лишатися у такому ж становищі як за короля польського [2].

У роки Хмельниччини основним джерелом прав, які регулювали земельні відносини, залишалися правові звичаї, а також продовжував діяти Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Новим у земельних відносинах у той час стали гетьманські Універсали на право володіння окремих осіб землями. Вони надавались козацькій старшині, особам, які приносили чималу користь для держави.

Перебіг бойових дій у ході Визвольної війни самим безпосереднім чином впливав на стан у земельних відносинах, у першу чергу, на територіях, звільнених від польської шляхти. На середину літа 1648 р. козацько-селянське військо,

рухаючись на Захід, звільнило Київське, Чернігівське, Брацлавське, східні повіти Подільського воєводства. Це означало, що на звільнених територіях розпочалися, до речі, як в організований спосіб, так і стихійно, серйозні, по суті, революційні зміни у земельних відносинах тієї моделі, що була до середини XVII ст. і, у першу чергу, вони були спрямовані проти відновлення магнатського землеволодіння [3].

Практично усі соціальні верстви українського суспільства оволодівали у першу чергу землями, які до революції належали польській шляхті. Не втримався в Україні навіть Є. Вишневецький. Моральне піднесення козаків, селян, духовенства на цій основі було повсюдним. Панувала думка, що відтепер землі будуть належати їм завжди і, що ляхи в Україну більше ніколи не повернуться. На жаль, не збереглися документальні свідчення про те, хто, скільки і де перебрав у свою власність землі, якою до цього часу володіли польські магнати та шляхта. Під час бойових дій не було можливості обраховувати хто із селян і скільки землі собі здобув. Можна сказати лише одне, що у звільнених козацько-селянським військом 42 000 сіл, слобод, хуторів розподіл залишених польськими панами земель відбувався за участю громад села і по справедливості [4].

На відвойованих у польських магнатів українських землях постала українська держава Війська Запорізького, яку ще називали Гетьманщина (існувала до 1764 р.). Вона була багатоскладовим соціальним організмом. Основну масу населення, безперечно, складало вільне селянство. Силою зброї воно відвоювало собі особисту волю і у перші повоєнні роки навіть вільно розпоряджалося землею [5].

На цю пору відбувалась докорінна зміна у землеволодінні. Була ліквідована власність на землю католицької й уніатської церков, короля польської держави. За безпосередньою участю Б. Хмельницького збережена і навіть розширена, за рахунок ліквідації приватної власності на землю католицької церкви, земельна власність православної церкви та монастирів. У грудні 1648 р. Київський монастир Флора і Лавра одержав від Гетьмана у володіння села, залишені паном Гуменицьким. У січні 1651 р. Гетьман віддав Богоявленському братському монастиреві с. Мостица, яке до того належало Київським домініканцям, «со всеми прилежающими грунтами, полями, сіножатями, лісами». За підрахунками І. П. Крип'якевича, 17 монастирів отримали від Б. Хмельницького 48 пожалувань на землю [6].

Значна частина земельного фонду вигнаних феодалів, королівщини і маєтності католицької церкви перейшли у володіння Війська Запорізького, звідки Б. Хмельницький роздавав їх козацькій старшині за ранг (службу) [7]. Це відкривало дорогу для утворення індивідуального козацько-старшинського землеволодіння.

На початковому етапі Визвольної війни позиція Б. Хмельницького щодо селян, можливих кроків по набуттю ними земель зводилась до того, що вони мали виконувати роль «підпори», помічників козакам. Логічно припустити, що питання про їх землекористування не було для гетьмана першочерговим. З позицій сьогодення така позиція гетьмана виглядає алогічною, враховуючи їх масову участь у Визвольній війні. Однак, варто мати на увазі, що Гетьман та козацька старшина ще до війни були землевласниками, а значна частина селян – кріпаками,

тобто то були зовсім різні соціальні групи за своїм майновим статусом. До того ж, у тогочасному європейському просторі не було прикладу наділення селян землею. Інша річ – козацтво. Воно повинно було отримати землю і, з погляду тогочасного права – це було справедливо.

Проте українські селяни у земельних відносинах пішли далі тогочасних правил. Вони з перших же місяців Визвольної війни почали самочинно захоплювати землі шляхти, костелів. І це буде єдиний шлях, що вів до зростання у них кількості землі. Оскільки селяни не мали коштів для її купівлі, вони не долучались владою до несення державної служби, за що могли б розраховувати на винагороду землею. Зі свого боку, селяни були впевнені, що це земля їхня і вони її безоплатно лише повертають у свою власність. Селяни, козаки в означені роки повертали собі землю шляхом захоплення, намагалися в такий спосіб надбати хоч якусь частку панської, монастирської землі і вважали, що це справедливо, що вони її завоювали у боротьбі проти польської шляхти.

Деякі заможні козаки, на здобутих землях, запроваджували типові фермерські господарства. Козацьке землеволодіння, будучи де-факто фермерським за своєю суттю, з правової погляду, несло на собі карб феодальних відносин, адже за право користуватися землею козаки були зобов'язані відбувати власним коштом військову повинність. У протилежному випадку вони могли втратити право козацького землеволодіння.

Згідно сформульованої Б. Хмельницьким ідеї, етнічні території України мали стати територією самостійної держави. 24 лютого 1649 р. У Зборові укладене перемир'я з Польщею, яким визначалися кордони української держави – ріка Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський. Радість українських селян, козаків від таких здобутків була нетривалою.

Перше випробування для них наступило після ратифікації польським Сеймом Зборівського миру та початку реалізації однієї із його статей, яка передбачала право польської шляхти на повернення у втрачені продовж 1648 – 1649 рр. маєтки, а отже відновлення свого землеволодіння. Такий поворот виявилася для українського селянства, козаків повною несподіванкою і тому більшість із них не могла те зрозуміти і сприйняти. Вони повстали проти повернення шляхтичів до маєтків. Селяни уже обробляли залишені панами землі, отримали перші прибутки і тепер вимушені були заново розпочинати боротьбу за особисту волю, за право своєї власності на землю.

Наступне випробування для селян, козаків наступило у результаті підписання Білоцерківського (1651 р.) мирного договору, в якому також передбачалося повернення в українські землі польської шляхти.

Перемога козацько-селянського війська біля гори Батіг у 1652 р. спонукала Б. Хмельницького до односторонньої відмови від виконання Білоцерківського договору, корекції курсу у поземельних відносинах. З цього часу він виступив за ліквідацію великого і середнього польського землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва, панщини. Це був серйозний поворот у його аграрній політиці, на жаль дія якого виявилася досить обмеженою в часі. До того ж він продовжував уважати козацтво привілейованим станом, а селянство –

«підданським». Як бачимо, перспектива щодо надання козацькою державою селянам землі все ще залишалася невизначеною.

Союз з Московською державою 1654 року, незалежно від того, усвідомлював це Б. Хмельницький чи ні, призведе до того, що попри надані в Переяславі обіцянки зберегти за Військом Запорізьким власне управління, функції регулятора і навіть розпорядника у земельних відносинах поступово від гетьманів переберуть до себе російські царі, дворяни. Інакше і бути не могло, бо визнання козацькою старшиною свого підданства царю Російському саме це передбачало. Реалізація цієї державно-правової норми започаткує трансформацію у визначенні нової (царської) зверхності.

Сталось те, що мало статися. І на цей раз не усміхнулась доля рядовим козакам, селянам. Розпочався процес надання тепер уже царем Російської держави козацькій старшині грамот на земельні володіння з населенням на них. Такі трансформації у земельних відносинах будуть мати далекосяжні наслідки. З одного боку, це призведе до суттєвого розширення козацько-старшинського землеволодіння, з іншого, та ж сама козацька старшина буде втрачати підтримку тієї самої «підпори» і саме тоді, коли потреба у тій підтримці буде вкрай необхідною.

Важко пояснити той факт, що ініціативу в отриманні грамот від царя Російського на земельні ділянки буквально з перших же місяців після підписання Переяславської угоди, проявляла козацька старшина. Перші заходи у цьому напрямі зробили послы Війська Запорізького, які у березні 1654 р. виїхали до Москви для оформлення умов об'єднання України з Московським царством – генеральний суддя Самійло Зарудний та Переяславський полковник Павло Тетеря. Вони одержали царські грамоти для Війська Запорізького й української шляхти, які торкалися також землеволодінь, домоглися надання особисто Б. Хмельницькому Суботіва й інших селищ, а також містечка Гадяча. А далі, використовуючи своє становище, послы випросили маєтності і для себе: Зарудний – містечко Старий Мліїв « з селянами і зо всіма угіддями», Тетеря – містечко Смілу. Як виходить із заяви П. Тетері, обидва вони одержали ці землі потай від Гетьмана [8].

Наведені факти розкривають прагнення старшини заступити колишніх польських поміщиків, утворити власне велике землеволодіння. Старшина здобувала не окремі землі, а цілі округи з містами, селами, хуторами в основному на Київщині, Чернігівщині. Деяка частина старшини намагалася здобути собі землі на території старих козацьких полків – Канівського, Черкаського, Чигиринського. Найбільше земель зуміла надбати родина Виговських. Генеральний писар І. Виговський одержав «грамоти» на кілька містечок та села Городище, Лісовичі, Ківшовате « з усіма доходами та угіддями», також місто Ромни з селами [9].

Це означало, що землі, якими уже розпоряджалися козаки, селяни відтепер, на підставі отриманих царських грамот, будуть відібрані у них козацькою старшиною. Така політика козацької старшини вкупі з російською владою буде у скорім часі мати вкрай негативні наслідки. І справа не стільки у тому, що селяни, козаки будуть втрачати відвойовані у ході революції землі, а у тому, що ця

політика боротьби старшини за особисте збагачення буде посилювати розбрат, ворожнечу і між окремими представниками козацької старшини, яка, за відсутності такого авторитету як Б. Хмельницький, буде шукати захисту своїх майнових інтересів, зокрема, і у земельних відносинах, у російських можновладців. На 1666 р. у руках козацької старшини Ніжинського, Канівського, Переяславського полків було уже близько 17 % усіх земель тих полків [10].

У роки Визвольної війни та по її завершенні не були осторонь процесів, що відбувалися у земельних відносинах, православні монастирі. Вони повернули собі практично усі землі, що їм належали до Визвольної війни і навіть добавили за рахунок нових дарувань з боку гетьманів. Так би мовити, законодавчою основою для таких дій було те, що землі їм у свій час дарували князі, бояри та інші заможні особи. Моральним правом для розширення монастирського землеволодіння, і це добре розумів Б. Хмельницький, були заслуги православного духовенства у війні селян і козаків. Гетьман Б. Хмельницький, і частково старшина, надали у володіння землі за службу Пустинно-Микільському, Києво-Печерському жіночому монастирю та ін. Гетьман для потреб православного духовенства у землі використовував в основному земельний фонд колишніх католицьких монастирів. Продовж 1655–1657 рр. Б. Хмельницький здійснив ще кілька дарувань земель Батуринському, Крупецькому та іншим православним монастирям. Наступні гетьмани також опікувалися монастирським землеволодінням, збереглися універсали І. Виговського з вимогою до козаків та селян не захоплювати монастирських земель Михайлівського золотоверхого, Батуринського, Києво-Печерського, та інших монастирів [11].

Складається враження, що переможці, по крайній мірі на підконтрольних їм територіях, поспішали замінити старих власників земель, польську шляхту на нових – козацьку старшину. Мабуть, це можна пояснити революційною справедливістю і мораллю, бо було надто велике бажання оволодіти землями колишніх утискувачів. Козакам, а особливо селянам, у цих процесах практично місця не було. Швидше навпаки, залежно від того, землі якого рангу отримували новий власник, йому ж переходили і селяни, які будуть називатися ранговими. Вони стануть приватними при передачі їх новим власникам, а з часом складеться традиція передачі їх у спадок. Цим шляхом набуття земель і селян йшли і гетьмани, Б. Хмельницький, зокрема, «на булаву» (ранг) отримав Чигиринське староство (кілька суміжних сіл [12]).

Збереглося чимало універсалів, виданих Б. Хмельницьким у 1656–1657 рр. і світським особам. Як приклад приведемо універсал Б. Хмельницького про надання Катерині Грязній на Чернігівщині 5 сіл, шляхтичі Ворони мали 6 сіл,, Рубці –7, Борзна –14 [13].

Ось такі масштабні земельні пожалування свідчили про те, що земельним фондом за життя Б. Хмельницького і, у перші роки після його смерті, крім царя Російського ще розпоряджалась і козацька держава. І вона стала на шлях переходу від середнього до великого козацько-старшинського землеволодіння. Воно зростало за трьома можливими напрямками: козацька старшина мала гроші і вкладала їх в купівлю землі; одержувала землю на ранг від гетьманів а також у вигляді царських привілеїв.

Таким чином, в ході Національно - Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького відбулися суттєві зміни у системі землекористування і землеволодіння. Польська шляхта на підконтрольних гетьманові територіях України на певний час втратила більшість земель, якими досить оперативно, з погляду революційної законності оволодівали українські селяни. Як правило, козацька старшина та монастирі оволодівали землями колишніх польських поміщиків та католицької церкви на підставі пожалувань, які так само могли з'явитися і бути реалізованими тільки у результаті переможної Визвольної війни козаків та селян.

Революційна модель змін у земельних відносинах не передбачала збереження великого, за окремими винятками, землеволодіння. Землі, ще до початку революції належали польській шляхті і католицькій церкві, переходили у власність Війська Запорізького. Це призводило до розширення земельної власності православної церкви, започаткування гетьманського і старшинського землеволодіння; утвердження козацької власності на землю [14].

Не зважаючи на непослідовність, особливо щодо надання землі селянам і внутрішню суперечливість аграрної політики Б. Хмельницького у цілому, вона відзначалася прогресивністю, оскільки враховувала заслуги козаків і частково селянства у війні, хоча не була і не могла бути повністю реалізована у тих умовах, оскільки все-таки головним було військове питання. Ускладнюючим елементом для утвердження нових земельних відносин була швидкоплинність існування української влади у результаті військових успіхів козаків та селян.

Проте і ті, насправді революційні перетворення у земельних відносинах, не знайшли відповідного законодавчого затвердження з боку української влади. А це у недалекій перспективі буде створювати сприятливі потенційні умови для відновлення дореволюційної феодальної моделі поземельних відносин. Відсутність чіткого розмежування прав поземельної власності молодій державі та селян і козаків, які виступали співвласниками землі, неминуче вело до зіткнення їхніх інтересів у майбутньому. Адже держава формально визнавши право займанщини, все ж передбачала відбування селянами своїх «звиклих послушенств», зокрема, положення стосовно цього було включено до тексту українсько-російського договору 1654 р.

Глобальним результатом Визвольної війни українського народу стало те, що було ліквідоване велике землеволодіння польських магнатів і шляхти; збільшився прошарок вільних селян, відбулось захоплення селянами земель шляхти; головною формою господарства стало дрібне землеволодіння селян і козаків.

Поземельні відносини істотно змінилися, вони відрізнялися від російських. Ключовим у їх функціонуванні було те, що практично (окрім монастирського) було ліквідоване магнатське землеволодіння, йшов процес утвердження права власності на землю козаків та селян у вигляді вільних військових сіл, переходу селян у козацький стан, заснування хуторів, окремих дворів. З іншого боку, в Росії ще ніхто і ніщо не порушував виключне право власності царської корони, що передбачало верховне панування держави над іншими формами земельної власності, зокрема й приватною. Інститут неповного володіння землею

(старостинське, ленне) в Росії не набув значного поширення. Ось це не співпадіння у земельних відносинах не мало легкого і простого шляху вирішення. З часу підпорядкування території Гетьманщини, російські бояри, дворяни набували землі Війська Запорозького і тогочасне українське суспільство з його багатолітніми традиціями державного устрою, інституціями управління і традиціями землеволодіння. Одночасно розпочався процес надання царем грамот козацькій старшині на земельні ділянки з населенням на них. На нашу думку, це було не що інше як реалізація принципу; розділяй і володарюй. На жаль, значна частина козацької старшини повелась на такі пропозиції з боку російського самодержавства.

Генеральний писар І. Виговський і близька до нього старшина шляхетського походження, зокрема, Немирич, взяли курс на повне відновлення шляхетського землеволодіння. Гадяцька угода 1658 р. І. Виговського з королем польським надавала йому можливість реставрувати земельні відносини в Гетьманщині в такому вигляді, у якому вони були до 1648 р. Повертались польські землевласники і заодно повертався латифундистський тип землеволодіння. Це був відступ козацької старшини від аграрної політики, яку проводив Б. Хмельницький. Прихід до влади І. Виговського (1657–1659 рр.), наступних гетьманів означав докорінну зміну у поземельних відносинах гетьманського уряду, оскільки він, як і старшинське угруповання у цілому, що його підтримувало (переважно вихідці із шляхти), був прихильником поновлення старої моделі соціально-економічних відносин, не розуміючи того, що уже перші кроки по цьому шляху спровокують вибух громадянської війни [15].

Польська шляхта уже вкотре отримала право повертатися до відібраних у неї маєтків і відновлення там у земельних відносинах своїх порядків. Козацька старшина зі свого боку не тільки не хотіла втрачати набуті землі, а й намагалася їх збільшити. Цю проблему вона вирішувала декількома шляхами. По-перше, вона мала достатньо грошей, щоб купувати землю. По-друге, вона випрошувала у гетьманів універсали на володіння землями. Збереглися документи, які засвідчують, що військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав від гетьмана слобідку Ройську і села Сибереж та Ямище, Слабинський сотник Іван Димонтович – села Смолин і Максим. Збереглося два універсали Б. Хмельницького від червня 1657 р., якими він повертав дітям померлого Паволцького полковника Івана Миньківського села Миньківка, Вербівка і Верхіця [16].

Про масштаби гетьманських і полковницьких надань земель окремим феодалним групам свідчать такі далеко неповні цифри: монастирі одержали понад 80 маєтків, шляхта близько 50, старшина – близько 20. Виходить, що старшина була дещо ущемлена у набутті земельної власності. І. П. Крип'якевич на цій підставі зробив висновок про те, що це могло бути однією із причин повороту І. Виговського і старшини у бік Польщі, яка обіцяла їм рівні права з польською шляхтою і забезпечення повних прав на землю [17].

Цей процес також можна вважати докорінною зміною в ставленні до земельного питання, однак лише у зворотному напрямі, тобто повернення до попереднього стану. Сталося так, що укладенням угоди з Росією українське

суспільство буде втрачати свою державність, а потім – селянство та козаки будуть втрачати здобутки Національної революції в земельному питанні зокрема. В кінцевому результаті станеться те що станеться; у однієї частини суспільства (козацької старшини) кількість землі буде зростати, а у іншої – селян, рядових козаків, буде зменшуватися. За великим рахунком, мова може йти про реставрацію земельних відносин дореволюційного періоду.

Слід зауважити, що процеси реставрації великого землеволодіння у Війську Запорізькому якби вписувалися в загальну канву тогочасної Російської держави. У 1649 р. там прийняте «Соборное уложение», яке зміцнювало феодальну земельну власність і посилювало кріпосницькі права на селян. Військо запорізьке, будучи інкорпорованим у ту державу, не могло бути поза її внутрішніми процесами і, у поземельних відносинах, зокрема.

У наслідок низки проведених адміністративно-територіальних перетворень продовж 1670 – початку 1680-х рр. розпочалася правова регламентація та інтеграція поземельних відносин у загальноімперську систему. Самодержавство вдалося до поступових трансформацій приватної власності на державну шляхом викупу, видачі грамот.

На територію Гетьманщини, на зміну польським землевласникам, розпочався рух російських дворян, чиновників, військових. Влада «потурбується», щоб вони прийшли, так би мовити, на законному праві. На землях, які раніше належали польській шляхті, католицькій церкві, а також фільваркам, будуть інтенсивно утворюватися державні маєтки. Їх російська влада надавала у власність прибулим в Гетьманщину дворянам, військовим чинам, окремим держслужбовцям, козацькій старшині терміном на 50 років. На 1838 рік в українських губерніях уже було 404 державних маєтки і вони володіли 150 тис. душ. І все ж, феодально залежними було не більше 2/3 селян. Землі, що були покинуті їх попередніми польськими власниками, продавалися. Так, П.Я. Хмельницькому за 8 тис. польських злотих продано 4 села (Бугаївка, Беркове, Масани і Борщівка) [18].

Щодо появи вільних військових сіл, дозвіл на заснування яких отримали вчорашні кріпаки, то слід мати на увазі, що вони у подальшому виникали на колишніх землях польських магнатів та католицького духовенства. Це була, по суті, займанщина земель, що стали нічийними. На 1666 р. у Ніжинському, Переяславському і Київському полках їх було близько 50 % загальної кількості населених пунктів, а на Лівобережжі їх було близько 800 [19].

Чи мали там, в тих вільних військових селах селяни власність на землю? Формально так, особливо у той невеликий проміжок часу, коли вони їх засновували, обживали. Реально вони не мали права власності на землю, хоча могли вільно ними розпоряджатися, могли передавати їх у спадщину, обмінювати, заставляти і навіть продавати. Козацька старшина, російські урядовці будуть землі вільних поселень використовувати для різних «пожалувань» – роздач на ранг, бо реальним власником землі була держава. Чимало цих земель з часом ставали власністю і козацької старшини. Старшина освоювала ще вільні і уже невольні землі, що належали козакам. Процес мобілізації землеволодіння

знайшов своє завершення у концентрації маєтків (разом із належними до них земель) у руках окремих старшин [20].

На цей час ще існували різні проміжні групи селян (підсусідки, городники, бобилі, захребетники). Ця сільська людність не визначала характеру і масштабності руху земель. Підсусідки жили у господарствах монастирів, старшини і заможних селян та козаків. Бобилі та захребетники не мали власної орної землі, а жили від заробітків у наймах. За ревізією 1724 р. в 10 полках Лівобережної України нараховувалося 7560 підсусідків, а за ревізією 1751 р. – уже 15505, тобто їх кількість за 27 років зросла більше, ніж у двічі [21]. Це є свідченням того, що прискорювався процес обезземелення українських селян, а значить загострювалось земельне питання. За таких умов доля селян в добу Гетьманщини була досить важкою.

Події 70–80-рр. XVII ст. продовжували переломлюватися через призму зовнішньополітичних акцій, в яких були зацікавлені великі на той час держави – Росія, Польща, Туреччина. У 1667 р. згідно з Андрусівським перемир'ям між Росією і Польщею територія України поділена на Лівобережну (належну Росії) і Правобережну (належну Польщі). У ті роки з участю, або за підтримки названих держав, особливо на Правобережжі, здійснювалися спустошливі військові походи і війни, в яких брали участь українські селяни і козаки. Великі регіони того краю були театром бойових дій, швидкоплинність господарювання землевласників була вражаючою. Вони то набували нові землі, то втрачали їх. Тому не доводиться говорити про будь-яку стабільність чи визначеність у земельних відносинах на тій території тієї пори.

У 1662 р. польський сейм скасував на Правобережжі отримані раніше українськими селянами, козаками права на шляхетські володіння й повернув їх польській шляхті, зокрема власність на маєтки. Селяни Правобережжя втрачали свої землі, у ті роки не раз шукали порятунку на Лівобережжі. Наприклад, населення Поділля на початок 1880-х рр. скоротилося майже в 10 разів, з 300 тис. у 1648 р. до 37,6 тис. [22].

Це означало, що відбувалося обезлюднення місцевості, донедавна оброблювані ними землі перетворювалися в пустку. З обранням на посаду гетьмана І. Самойловича Гетьманщина якби повернулася до старих часів, коли було можливо збагачуватись за рахунок набуття земель самому гетьману, він же роздавав землі своїм родичам, козацькій старшині. Справа доходила до того, що в ту пору з'являлися перші симптоми відродження козацькою старшиною кріпосного права, поступово зникала категорія т. з. «вільних» військових сіл, які разом з землями переходили в руки старшини різних рангів. З часом вона почала перетворюватися у справжніх поміщиків і прагнула узаконити свій особливий статус за допомогою царських грамот [23].

Отже, під час перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої феодальна економіка полягала у поєднанні володіння феодалів (феодальна держава) на землі з господарюванням українського селянина на дрібній земельній ділянці, переданій йому феодалом у користування. Для феодала було важливо отримати земельну ренту, тобто додатковий продукт, який виробляли селяни. Економічний інтерес крупних

землевласників полягав у тому, щоб у будь-який спосіб прикріпити селянина (без прав власності на землю) до землі. Утвердженню цієї системи були підпорядковані усі нормативно-правові акти та реформи, що здійснювалися органами влади.

Українська національна революція відбувалася у декілька етапів, відповідно і характер, стан земельного питання змінювався на кожному із них. У 1648–1649 рр., під час військових перемог козацько-селянської армії та звільнення української території від польської влади, разом з польською владою відступали і польські землевласники. За таких обставин земля ставала якби «вільною, нічийною». Природним для українських селян способом було її зайняти, почати обробляти і вважати її своєю. З боку козацької адміністрації ніяких заборон на цей рахунок не було. Однак, умови Зборівського і Білоцерківського договорів з Польщею якби повертали земельне питання до того стану, у якому воно перебувало на початок Визвольної війни козаків і селян. Частина із них на знак протесту проти таких вимог договорів самовільно почне переселятись на Слобожанщину. Іншим – доведеться сприйняти ті вимоги, як кажуть, « до виконання». Такою була доля українських селян на час підписання угоди з Московським царством.

Поразка Національної революції 1648–1676 рр. означала те, що і земельні відносини, які склалися у її ході, не могли залишитися без змін. Йшов процес поступової втрати української державності. На зміну польській державності, що утверджувалася на українських землях з 1569 р., за результатами Визвольної війни на території Брацлавського, Київського, Чернігівського і частково Волинського воєводств, відвойованих у Речі Посполитої, постала козацька держава Гетьманщина. На Правобережжі польські магнати і шляхта практично повернули собі землі, що їм належали до початку Української революції. Українські селяни відповідно втрачали набуті в ході звільнення території України землі. Такою була неочікувана для селян реальність і, відповідно, їх доля у повоєнний час.

2. Політика Австро – Угорської і Російської імперії щодо вирішення земельного питання в українському селі (XVIII – початок XX ст.).

XVIII ст. – це час пролонгації в земельному питанні того, що уже було започатковано після поразки козаків і селян в Національно-визвольній війні. Тільки відтепер ця проблема на українських землях буде вирішуватись одночасно, але порізно в масштабах Російської імперії і Польщі, а після розділів Польщі – Австро – Угорською імперією.

На інкорпорованих в російську державу українських землях будуть не тільки збережені земельні відносини в попередньому вигляді, але й за окремими напрямками (кріпацтво) навіть посилені. Єдине, що помітять українські селяни Правобережжя, що замість польських землевласників все більше і більше будуть з'являтися російські.

На Лівобережжі, яке реально знаходилося під владою Московського царства ще із середини XVII ст., козацька старшина знаходила різні шляхи для

набуття земельної власності. До них можна зарахувати наступні: спадщина, землі, надані російською владою полковникам, сотникам; займанщина (хутори й слободи і купівля – сплата за борги або за провини. Надзвичайно збільшилось надання гетьманами маєтків старшині і духовенству (здебільшого монастирям). Достеменно не відомо скільки і яких маєтків надано через те, що багато земельних універсалів не збереглися. Однак, навіть та кількість універсалів І. Мазепи (близько тисячі), що збереглися, беззаперечно свідчать про зростання старшинського землеволодіння. Лише у Чернігівському полку роздано 48 маєтків [24].

Мабуть, це була спроба І. Мазепи віддячити своїх прихильників за підтримку при його обранні на посаду гетьмана, а також намір створити українське дворянство, економічною основою якого мали стати великі латифундії. Все це було б добре, якби він хоч в якійсь мірі зважав на інтереси селянства, козаків [25].

Для козацької старшини продовжував діяти ранговий принцип можливості володіння землями, тобто кількість землі визначалася відповідним рангом (посадою). Чим вищим був ранг, тим на більшу земельну ділянку міг розраховувати чиновник. Згодом ця система землеволодіння буде дещо видозмінена. Така земля буде вважатися платою за службу. Втрата урядовцем посади могла вести до втрати права на рангову землю. Однак, у переважній більшості випадків рангові землі після здійснення ранговими особами певних клопотань у відповідні інстанції, перетворювалися на спадкову земельну власність. Так само поступали і деякі гетьмани. У кінці XVII – початку XVIII ст. в руках урядовців відбувалася концентрація великого землеволодіння, зокрема, В. Кочубея, Д. Горденка, С. Скоропадського, Д. Апостола та ін.

У 1728 р. Д. Апостол отримав «справжні (Решительні)» пункти із 28 статей. Один із пунктів підтверджував право на володіння землею козаків і селян, на рангові маєтки старшин. Росіянам дозволялося купувати і продавати землі в Гетьманщині (як і козацькій старшині в Росії). З метою врегулювання поземельних відносин (насамперед для повернення рангових маєтків) він розпорядився провести «Генеральні слідства про маєтності». Ревізія маєтків засвідчила, що 70 % дворів посполитих уже перебували у власності панів та монастирів і майже 30 % зберегли свою свободу [26].

Одночасно йшов процес зростання визиску селян. Селяни стали «підданими» російської держави. Усі ці трансформації щодо шалених темпів і масштабів у набутті великої земельної власності козацькою старшиною могли призвести і призвели до того, що селяни і чимало козаків залишалися без землі і вихід для себе з цієї нової ситуації вони знаходили у самовільному переселенні до сусідніх ще мало заселених повітів Росії. Це уже був другий масштабний переселенський рух українських селян і козаків. Зауважимо, що із запровадженням в середині XV ст. в Галичині, а пізніше й на інших територіях України кріпацтва, чимало українських селян на знак протесту проти цього неприйняттого для них становища самовільно переселялося на середнє Подніпров'я

Специфіка даного моменту була у тому, що козацтво в Україні уже зникало і це ускладнювало вирішення на користь селян земельного питання. Частина козацтва, що залишалась проживати на території Гетьманщини, і на цьому етапі пробувала висувати вимоги до російської влади, які були спрямовані на повернення «давніх вольностей і свободи», що асоціювалось з поняттями «земля» і «воля», означало вільне, ніким не регламентоване господарювання на власній землі.

На XVIII ст. уже існували такі категорії земельної власності: особиста власність селян (зайняті землі, що колись належали шляхті); землі ратуші (магістрати) – на міський бюджет; землі вільних військових поселень; державні – для розподілу серед чиновників; старшинське, поміщицьке та церковне землеволодіння. Старшинське землеволодіння було двох типів: рангові землі, як винагорода за службу, а також земельні пожалування з боку гетьманів, царя, які були особистим феодалним володінням (постійним, або тимчасовим).

Основними територіями господарювання заможних козаків на землі ставали зимівники, хутори. Общинне землеволодіння на Лівобережній Україні також зберігалось, але переважало приватне. Там ще була в наявності значна кількість пустих земель, а тому обчинне землеволодіння не могло бути достатньо поширеним, хто де хотів там і міг поселитися. Община дозволяла займану земельну ділянку, здавати в оренду, а могла своїм членам заборонити продавати у чужі руки.

З другої половини XVIII ст. серед козацтва стало поширюватися особисте (подвірне) володіння і це було більш прогресивно ніж обчинне землеволодіння. Серед усіх прошарків запорізького населення посилилась боротьба за землю, вона ставала прибутковою. У слободах, паланках козаки отримували землю від коша.

XVIII ст. – це час зростання економічної потужності хуторів. Хутір у ту пору складався якби з декількох частин: «пляц» землі довкола хати, орне поле, млин, озера, ліс. Такі хутори були у заможних козаків, міських чиновників. Православна церква також мала свої хутори. В 9 полках Слобожанщини у 127 попів, дияконів і дяків (а всього їх налічувалося до 900) існували особисті земельні ділянки і хутори [27].

Хутори засновувались на вільних землях, а також на куплених. Звісно, що купити землю для заснування хутора могли лише заможні козаки. Хутірське господарство було ознакою диференціації козаків за земельними статками. У Хутірському землеволодінні у XVIII ст. загальним правилом було намагання їх власників перевести зайняті ними вільні землі із тимчасового користування у спадкову власність. Такі проблеми вони вирішували на рівні козацької старшини і російських урядовців.

На землях колишніх польських поміщиків, із-за потреби відновлення економічного життя, козацька старшина давала дозвіл на заснування прибулими з інших територій України, а також Росії, Білорусії, Грузії, Молдови нових поселенських пунктів (слобод). Їх мешканці були лише користувачами землі, за що повинні були сплачувати податки. Якихось єдиних правил щодо наділення мешканців слобод землею не було. Це залежало від місцевості, наявної вільної землі і, мабуть, спроможності поселенців обробляти певну кількість землі.

У 1764 р. Катерина II скасувала гетьманство на Лівобережжі. З цього часу вводилось пряме управління російських державних структур. Значно прискорився процес «русифікації» українських земель у тому розумінні, що великими і дрібними власниками ставали переважно російські дворяни, чиновники, військові чини. Не була осторонь цих процесів і на цьому етапі козацька старшина. Організаційно-виробничими структурами козацької старшини залишались зимівники, хутори. У її зимівниках розгорнувся процес формування козацьких господарств фермерського типу. У Золотоніському повіті на 1775 рік від 37 до 75 дес. мали 216 дворів; від 75 дес. і більше – 61 двір. У 9 полках Подніпров'я було 5747 хуторів [28]. Такої кількості оброблюваної землі було достатньо для отримання чималої кількості товарної сільгосппродукції і зерна, зокрема. Саме тому О. Апанович зазначала, що «запорізький зимівник був першим в Європі господарством такого типу, яке в наш час називають фермерським [29].

На хуторах на цей час уже міцно утвердилася приватна власність на землю і індивідуальна незалежність його мешканців. хуторами можна вважати і козацькі зимівники, але були і хутори, які належали магнатам, козацькій старшині (Суботів). На 1772 р. у Київському намісництві було 700 хуторів. Взагалі-то хутір – це ознака економічної колонізації вільних земель основними територіями цього колонізаційного типу хуторів були Дике поле, Подніпров'я. Хуторянами ставали, як правило, заможні селяни, козаки. Вони намагалися будь-що отримати документи на землю довкола хутора, яку передавали потім у спадкову власність. Як правило, після тривалих клопотань, Хуторяни, зокрема, сотники, полковники отримували відповідні документи. [30]

В. Смолій і В. Степанков вважають, що подих нової цивілізації на українських землях виявився «не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільгоспвиробництві товарної продукції на південному сході України. Адже саме там формувався якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерський» [31].

Хутірське землеволодіння у XVIII ст., як і у попередні часи, співіснувало з общинним. Однак, тепер тенденція була такою, що Хуторяни часто задля розширення свого землеволодіння намагалися відчужувати ближню до хутора общинну землю і часто село нічого не могло вдіяти.

На другу половину XVIII ст. крупна приватна власність козацької старшини на землю та засоби виробництва стала визначальним явищем. Вражають розміри земельної власності козацької старшини, яка сягала 1 966 4 дес. землі, І. Скоропадський – 19 882, Д. Апостол – 9 103, К. Розумовський – 9 628 дес. землі [32].

Закріпачення ними частини селян ставало доконаним фактом. Катерина II у 1783 р. фактично лише узаконила кріпацький статус українського селянина. Селяни, як до її указу так і після його виходу, на знак протесту переселялися на Дон, в Астраханську, Оренбургську губернії. Це уже була третя міграційна хвиля українських селян (перша – із Східної Галичини, Волині, Поділля на Подніпров'я, друга – з Подніпров'я – на Слобожанщину і третя – за межі України). Ось ця третя хвиля міграції фактично уже була еміграцією і вона виявилась найбільш неприйнятною і, по-суті, загрозливою, оскільки українське селянство втрачало

зв'язки зі своєю землею, своїм народом. На цей раз емігрувала і частина козаків, що в перспективі послаблювало боротьбу українського народу проти кріпацтва. До вищесказаного варто додати, що основною мотивацією селян і козаків до міграції і, аж за межі України, було земельне питання, його невирішеність для них. Вирішити там на нових землях земельне питання в більш щасливий спосіб і як наслідок здобути кращу долю, буквально виштовхувало селян з місць свого проживання.

Інша частина селян, які залишалися в місцях свого проживання, намагалися записатися в козаки і у такий спосіб набути для себе і волю, і землю. Козацька старшина зі свого боку намагалася у будь-який спосіб зашкодити таким переходам.

На кінець XVIII ст. земельні фонди на Лівобережжі з вільними військовими, ранговими, ратушними, магістратськими селянами практично вичерпалися.

О. Барвінський розмежував категорії селян від того де вони мешкали: монастирські, приватні, рангові, вільні, військові та магістратські (ратушні) [33].

Основними ж категоріями селян на Лівобережжі були монастирські і приватні. У 9 полках там на 1730 рік їх було 136 із 1524. Рангове землеволодіння поступово занепадало. Причиною цього було перетворення рангових селян на приватних. Їх привласнювали гетьмани і монастирі. На 1729 рік монастирі володіли 305 маєтками, в яких нараховувалось 11 073 двори. Монастирські латифундії існували аж до 1786 року, коли була здійснена секуляризація церковних земель [34].

Таким чином, з кінця XVII і до кінця XVIII ст. українські селяни і значна частина козаків Лівобережжя фактично втратили основний здобуток революції – право на землю. Козацька старина, а тим більше російські дворяни та поміщики різними способами здійснювали обмеження селянського землеволодіння.

У той же час міцніли хутори та зимівники козацької старшини. Вони перетворювались у крупнотоварних та середньотоварних виробників сільськогосподарської продукції і, по суті, мали усі перспективи заступити фільварки польської шляхти. Гальмівним фактором для них було те, що у цей процес активно втручались російські поміщики та дворяни, наслідком чого були з їхнього боку різні утиски щодо старшинського господарювання на землі.

Приставаючи до аналізу стану земельного питання на Правобережжі, яке перебувало в складі Речі Посполитої від 1667 р. (Андрусівського перемир'я) і до 1793 р., (у 1795 р. до Російської імперії відійшла і Західна Волинь), слід відзначити, що і там, як і на Лівобережжі, спостерігалось зростання різних форм феодального землеволодіння, зокрема, великого. Магнатські латифундії зростали загалом трьома основними шляхами:

- по-перше, шляхом захоплення селянських земель;
- по-друге, за рахунок володінь корони;
- по-третє, в результаті пожалувань державних і конфіскованих земель.

Коронний гетьман К. Браницький мав у володінні 14 містечок, 92 села. За розмірами приватне поміщицьке землеволодіння, як правило, поділялось на три

розряди: велике (латифундійне, площею більше 500 дес.), середнє (від 100 до 500 дес.) та дрібне (від 50 до 100 дес.).

Найбільшими землевласниками на Правобережжі були Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Тишкевичі, Браницькі, Яблонські та ін. Користуючись слабкістю королівської влади, вони освоювали королівські та колишні шляхетські землі. Так, Потоцькі прибрали до своїх рук Канівське староство, що раніше перебувало у власності короля. Сангушки і Яблонські – Корсунське, Черкаське та Чигиринське староства. Магнатам Потоцьким належало майже все Покуття. Більша частина дрібної та середньої шляхти, яка не зуміла довести обґрунтованості своїх претензій у земельних суперечках з магнатами, була змушена або одержати маєтності на умовах васальної залежності та оренди, або просто поступала на службу до них економами, управителями, адміністраторами.

У той же час на Правобережжі фільваркова система господарювання не тільки зберігалася, але й суттєво зміцніла. Це проявилось перш за все у значному розширенні земель, що належали фільваркам. Тепер на 1 фільварок припадало понад 200 моргів (більше 100 га) землі (без врахування лук, лісів). Були і такі фільварки, що мали понад 900 моргів землі [35].

Існували також ленні земельні володіння, які польською королівською владою роздавалися магнатам і шляхті. Право на ленне земельне володіння скасовувалося з припиненням існування чоловічої гілки роду. Після поділів Речі Посполитої переважна більшість власників ленів почали вважати їх частиною своїх вотчин.

Іменем короля польського на поселення в Правобережжі запрошували козаків з Лівобережжя, надавали їм право бути користувачами землі, хоча козаки вважали землю своєю і намагалися утвердити приватну власність на неї. Реалії однак були такими, що основний земельний фонд Правобережжя і Східної Галичини з кінця XVII ст. уже належав польським магнатам і шляхті. Королю належало до 20 % земельної площі цього регіону, зокрема, у Київському воєводстві – 17 сіл, Богуславському старостві – 40, Білоцерківському – 114, Димарецькому – 3, Звенигородському – 19 [36]. Це і є королівщина, за користування цією землею козаки і селяни платили королю чинш. (1/4 від отриманого прибутку з даної ділянки землі).

Деякі польські поміщики на Правобережжі зі свого боку з метою відновлення власних господарств почали роздавати частину своїх земель польським шляхтичам, для прибулих з Лівобережжя селян, козаків утворювали слободи (цей же процес мав місце і на Лівобережжі), поселенці яких звільнялися від податків на 5–6 років. Ці заходи дозволили досить швидко відновити економічне життя на Поділлі. За короткий час тільки в Подільському воєводстві утворено 158 нових поселень [37].

Слобідські роки (роки вільні від оподаткування) швидко скінчилися і шляхта почала вимагати від селян повної покори, заперечувала їхнє право на земельні ділянки, що були у їхньому володінні. Реакцією селян став протестний рух, який увійшов в історію під назвою гайдамаччина. Повстале селянство хотіло повернутися у земельних відносинах до часів Хмельниччини. Польські магнати навпаки хотіли і робили все можливе для збільшення своїх земельних площ,

кількості панщинних днів тощо. Один із них, Ф. Потоцький на Уманщині у цей час володів 173 селами [38].

Основними групами селян на Правобережжі під час перебування краю в складі Речі Посполитої були поміщицькі і державні селяни. Основою кріпосного господарства залишалася феодальна власність на землю, якою мали право володіти тільки дворяни. Кріпосні селяни перебували в особистій залежності від поміщика, «прикріплювалися» до його землі, щоб гарантувати робочі руки феодалу. Закріплений за селянами земельний наділ не був їхньою власністю і міг бути у них відібраний поміщиками. В стані кріпосної залежності в Київській та Подільській губерніях перебували 80,1% осіб, у Волинській – 80,8% від загальної кількості селянства [39].

До державних селян належали ті, що проживали на території державних володінь – староств. Вони зобов'язані були відбувати на користь орендодавців повинності, розмір яких визначався орендними контрактами. Селяни, котрі мешкали на землях, які були конфісковані в різні часи в ордену єзуїтів, називалися поезуїтськими.

Досить поширеною практикою в земельних відносинах Правобережжя було існування (ще з часів Волочної поміри) подвірно-надільної системи землекористування. Селянські господарства отримували земельний наділ в прямій залежності від свого розряду, тобто від наявної кількості робочої Худоби в господарстві, ступеню матеріального благополуччя. Однак господарства однакових розрядів у різних маєтках мали неоднаковий земельний наділ. Він залежав від кількості придатної для ведення сільського господарства землі в маєтку, загальної кількості селян, матеріальної здатності поміщика вести власне господарство тощо.

Для характеристики землекористування селян на Правобережжі можна навести відомості про середні розміри їхніх наділів. Наділ тяглих господарств був в межах від 6 до 12 десятин, піших – від 3 до 6,5 десятин. У той же час на 1848 рік там було не менше 17 % селянських господарств, які не мали земельних наділів, серед піших селянських господарств безземельні сягали 50 %. [40].

Землеволодіння церкви на Правобережжі структурно складалося із латифундійських володінь католицького та уніатського єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного духовенства. Греко-католицький митрополит був найбільшим земельним власником серед служителів церкви правобережної України. Його землі знаходились на Київщині, Волині. Там йому належало 1740 дворів. У Фастівському ключі Київському католицькому єпископу належало 802 двори. Близько 3 тис. селян мав Кам'янецький католицький єпископ, а Луцький уніатський єпископ – понад 1,8 тис. селян [41].

У XVIII ст. великими земельними площами володіли монастирі, що дозволяло їм вести багатогалузеву господарську діяльність, включаючи і неабияку прибуткову її частину – землеробство. Ця обставина буде спонукати церковних ієрархів до суттєвого збільшилося монастирських землеволодінь. Монастирі збільшували свої землеволодіння різними шляхами, зокрема, їм заможні люди дарували землі. Наприклад, поміщик Сосновський у 1719 р. подарував Шаргородському монастирю с. Калинівку Ямпільського повіту (201

ревізька душа), Немирівському монастирю граф В. Потоцький у 1783 р. подарував «поля орного на 25 днів, сіножаті на 10 косарів, лісу 22 морги [42]. Ця система земельних відносин буде зберігатися і у XVII - XVIII ст., однак новий час внесе до них глибинні зміни.

Наприкінці XVIII ст. розпочався новий період у житті населення західноукраїнських земель. У цей час карта Європи знову змінена відповідно до геополітичних інтересів великих держав. У наслідок цього до складу Австрійської імперії після першого (1772 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі відійшла Галичина, а після укладення Австро – Турецької Константинопільської конвенції (1775 р.) під владою австрійського імператора опинилася Північна Буковина. Крім того, з XVII ст. у складі Австро-Угорщини перебувало ще й Закарпаття.

На землях Східної Галичини існувало 10 округів: Золочівський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Тернопільський, Чортківський, Станіславський, Стрийський, Самбірський, а також Північна Буковина і Закарпаття. На початок XIX там проживало 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. були українцями, або 70 % усього населення, 600 тис. поляків, 300 тис. євреїв та інші.

Економічну основу земельних відносин в цьому краї, становила земельна власність. Власність ця була зосереджена в руках австрійських баронів, польської шляхти, князів і графів, мадярських, румунських та українських поміщиків.

Усі землі були поділені на двірські (фільваркові), селянські (були у них у користуванні), вільні і державні. Двірські землі – панський двір, величина земельної ділянки сягала у середньому до 390 га. Селяни за користування землею повинні були працювати на панській землі до трьох днів на тиждень. Були і вільні землі – власність костелів, церков, солтисів, дрібної шляхти.

Особливістю інкорпорації Східної Галичини й Буковини до складу Австрійської імперії, на відміну від подібних процесів у Наддніпрянщині було те, що цей процес у часі збігся з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Реформи, що запроваджувалися у 70-80 рр. XVIII ст. Марією Терезою та Йосифом II носили комплексний характер. Особливо значними були реформи у сфері земельних відносин в Галичині, де ці проблеми були найгострішими. Земельна реформа розпочалася у 1772 р. з видання Патенту (Закону) про укладання інвентарів, проведення першого статистичного перепису населення та його земельних володінь.

Законом від 3 червня 1775 р. поміщикам заборонялося вимагати у селян більше від того, що записано в інвентарях, зокрема відбувати панщину у неділю і святкові дні, був обмежений також «рустикальний» – сімейний податок тощо.

Законом від 5 квітня 1782 р. (виданим спеціально для Галичини) започаткований процес скасування кріпацтва і заміни його «підданством». Проте, згідно цього закону, земля залишалася у власності панів, а за користування нею українські селяни повинні відробляти панщину, платити оброк.

І все ж, законами 1785–1786 рр. усі землі, що знаходилися на той час у користуванні селян, проголошувалися рустикальними, тобто належними селянським сім'ям, дворам, а решта земель – доменікальними, тобто належними поміщикам, церкві та державі (приблизно 50 %). Так відбулось відділення селянських земель від поміщицьких. Відтепер поміщики не мали права

переділяти, скорочувати селянські наділи. Селяни отримували право передачі землі у спадок, але без права її дроблення і продажу.

На середину XIX ст. соціальний порядок, вибудований на основі кріпосного права, доживав свого віку, і у освіченої частини австрійського і російського суспільства міцніло відчуття його приреченості.

У Східній Галичині на початок XIX ст. основою економіки залишалося сільське господарство, серед галузей якого переважало землеробство. Польській шляхті, церкві та державній казні належало 2,6 млн. га землі. У користуванні селян перебувало 2,1 млн. га землі. За даними на 1819 р. у краї було 5 429 поміщицьких і 359 180 селянських господарств. На одне великопомістне господарство в середньому припадало 755 моргів землі, на селянське – близько 8,9 моргів [43].

В середині століття ці показники змінилися таким чином: розмір поміщицького землеволодіння зріс до 590 га, а селянського – зменшився до 4 га. Поміщицькі землі у Галичині за своєю кількістю зрівнялися з кількістю землі у селян. І це не дивлячись на те, що ще у 1787 р. виданий указ австрійського імператора про відділення селянських земель від поміщицьких і заборону поміщикам ними розпоряджатися. Як приклад приведемо Чортківську округу, де поміщики збільшили свої землі на 1815 р на 34 %, а селянські – по всій Галичині зменшилися на 7,4 %. На Закарпатті поміщицькі землі зросли на 20 %. Площа їх земельних угідь становила близько 4,7 млн. га, зокрема, 1,4 млн. га займали ліси. Поміщикам, церкві та державній казні належало 2,6 млн. га (47,1 %). У користуванні селян перебувало 2,1 млн. га землі [44].

У поземельних відносинах Галичини, через збільшення з 1819–1859 рр. кількості селянських господарств на 53 %, прискорювався процес дроблення земель, що неминуче призводило до зменшення у їх розпорядженні кількості землі. У 1820 р. земельний наділ селянина в середньому становив 15 моргів, а у 1859 р. близько. – 9, у 1900 р. – 4 морги. 2/3 селян Галичини не мали мінімуму землі, який визначався у 5–7 га. [45].

Рятуючись від проблеми безземелля, яку селяни не могли вирішити за місцем свого проживання, вони втікали на Поділля, Подніпров'я, у Бессарабію.

На середину XIX ст. у Східній Галичині було 3500 сіл, на Буковині – 318 українських громад, а на Закарпатті – 517 громад. Сільське населення переважало усі інші верстви. 80–90 % українського населення займалося землеробством. Серед власників маєтків з великими земельними площами переважали поляки. Крупним землевласником була католицька церква. На 1844 рік у Східній Галичині доменікальні землі складали 47,1 %, рустикальні – 48,9 %, вільні – (міських громад, вільних селян, церковних парафій) – 4 %. У користуванні селян було 70 % орної землі, 2/3 лук і пасовищ. Поміщики володіли 98 % лісів, 1/3 луків і пасовищ, 25 % – орної землі один маєток мав приблизно 755 моргів землі, а одне селянське господарство – 8,9 моргів [46].

Так сталося історично, що першим регіоном, де у середині XIX ст. розпочалися глибинні трансформаційні процеси у земельних відносинах, стали українські території, що входили до складу Австрійської імперії.

У західноукраїнських землях рушійною силою здійснення аграрної реформи і відміни кріпацтва, зокрема, стала Європейська революція, яка в Австрійській імперії розпочалася у березні 1848 р. Хоча питання про скасування панщини постало значно раніше. Слід зауважити, що починаючи ще з 30-х років XIX ст. серед шляхти Галичини велися дискусії щодо необхідності змін у стосунках між нею та селянами. Власне, галицька шляхта була надзвичайно невдоволена тими змінами, які стали результатом реформ Йосифа II, а також втратою державності Польщею і неодноразово піднімала повстання з метою відновлення Речі Посполитої, проте усі вони залишалися невдалими, не підтриманими основною масою селянства, яке було придушене тягарем панщини та інших повинностей.

Починаючи із 1843 р. питання панщини та селянських повинностей неодноразово розглядали у Галицькому сеймі. Постанови сейму мали досить обмежений характер, наприклад, створити певні комісії, які б розглядали зміни «у відносинах підданських»). У 1845 р. цісар Фердинанд дав дозвіл на створення спеціальної комісії, яка однак через шляхетське повстання 1846 р. так і не приступила до роботи. Маршалок (голова) Галицького сейму Т. Василевський вносив пропозицію задля встановлення у подальшому нормальних стосунків між селянами і шляхтою «признати ґрунти, находячіся в посіданні селян, їх власністю цілковитою і щоб невільно було їх ані ділити, ані куснями розпродувати».

Під час революції 1848 р. австрійська влада на підконтрольних їй землях Східної Галичини розпочала аграрну реформу. Її зміст для Угорщини і Закарпаття визначали закони від 18 березня 1848 р., для Галичини, поширений за рішенням уряду від 1 липня 1848 р. На Буковину закон від 17 квітня 1848 р., для Австрійської імперії – закон від 7 вересня 1848 р. Останній розширював і уточнював попереднє законодавство. Зміст аграрної реформи охоплював такі питання:

- надання селянам прав громадянина держави;
- наділення селян землею;
- організація викупу підданських обов'язків (феодалної земельної ренти і повинностей) селян.
- селяни отримували права громадян держави.

Поміщики втрачали над селянами верховну владу, одночасно звільнялися від «опікунських обов'язків». Селяни ставали власниками 70 % орної землі, що була у їхньому розпорядженні до початку реформи, а за поміщиками залишалося 30 % землі. Сервітути (обмежене право користування за певну плату чужим нерухомим майном, зокрема лісами, пасовищами, луками), якими до реформи спільно користувалися земельні власники і селяни, залишалися власністю поміщиків. Селяни могли користуватися ними за відповідну плату на основі спільної угоди з поміщиками. Лише у 1853 р. за спеціальним законом установлені умови викупу або регулювання користування сервітутами [47].

Встановлювався порядок компенсації земельним власникам земельної ренти та повинностей, які до реформи забезпечували своєю працею селяни. Так, 2/3 від її вартості зобов'язувалася сплатити держава, 1/3 оцінювалася як вартість скасованих «опікунських обов'язків». При визначенні вартості феодалної

земельної ренти та повинностей основою була їхня річна ціна, прийнята за 5 % річних з капіталу мінус вартість скасованих «опікунських повинностей» шляхти стосовно селян. Сума викупних платежів становила 70 % від вартості дореформених селянських повинностей і земельної ренти. Держава зобов'язувалася виплачувати викуп 5-відсотковими облігаціями (від якого вона відмовиться), які мали погашати державі кредитні установи продовж 40 років, незалежно від того, чи землю обробляли.

Першим позитивним наслідком реалізації реформи було те, що до 70 % галицьких селян ставали власниками тих земель, якими вони користувалися на час оголошення реформи. До того ж спільним для австрійських, польських, угорських і українських поміщиків було те, що вони здебільшого використали аграрну реформу для збільшення своїх земель. У ті часи «не було майже ні одної громади в Галичині, котра не мала б причини жалування на самовільне забирання ґрунтів» [48]. Практика судової тяганини між селянськими громадами і поміщиками стали звичайним явищем для Галичини. Нам видається, що досягати справедливості в тогочасних судових установах для наших селян - то була річ майже неможлива.

Ще однією проблемою для селян було те, що уряд, попри попередньо взяті на себе зобов'язання, відмовився від сплати викупного боргу за державний рахунок. Його сплату – (дві третини) перекладено на селян як додаток до прямих платежів (27 % від загальної суми).

У Східній Галичині і у пореформеній час влада сприяла формуванню латифундій. Серед великого землеволодіння виділено 10 майоратів – маєтків, які не підлягали роздробленню. Це були передусім землі польських та сполонізованих українських магнатських родів графів Потоцьких, Замойських, Борковських, Голуховських, Семевських, Чарковських, Стадіонів та князів Любомирських. Майоратом було також проголошено 85 тис. моргів земель – власності родини імператора, що перебували у володінні ерцгерцогів Альберта й Райнера, які орендувалися місцевими магнатами і шляхтою.

У Галичині в цілому під час реформи і у наступні роки поміщики захопили 46 000 га. рустикальної землі [49]. Особливо активно поміщики діяли у не урожайні роки, коли селяни голодували і «продавали» панам свої землі за безцінок в обмін хоч на якісь продукти харчування, наприклад 300 моргів за ціною по два корці картоплі і 1 корець ячменю за морг [50].

Національний склад великих землевласників не був надто розмаїтим. На початку ХХ ст. із 4084 поміщиків лише 56 (1,4 % від загальної кількості) були українцями – брати Шептицькі, Ю. Лаврівський, Й. Борискевич, М. Криськів та ін. Вони володіли майже 78 тис.га землі (біля 3,4 % всієї табулярної власності). Більше 340 тис. га (11 %) перебувало у руках єврейських землевласників. Їх налічувалося всього 630 осіб, або 15,6 % від всієї кількості поміщиків. Великими землевласниками були 4 австрійські банки. Спільно вони володіли біля 150 тис. га (6 % усіх поміщицьких володінь). Серед магнатів була незначна кількість вірмен, караїмів та ін. Таким чином, лише біля 18 % великих землевласників були не поляками, а 82 % належали до польських магнатських родів. Значною була частка польського землеволодіння серед маєтків розміром більше 10 тис. моргів. З 46

світських фільварків 36 належали полякам, а 10 австрійцям та євреям. Завдяки цьому великі польські землевласники економічно були найбільш впливовими. Магнати Галичини володіли значними земельними ресурсами. Їм належало 2 257 тис. моргів орних земель та 2 227 тис. моргів лісів. Більше половини поміщицьких угідь зосереджувалися в східній частині Галичини, де серед сільського населення переважали українці [51].

Масовому обезземеленню селян Закарпаття сприяли видані угорським урядом на користь поміщиків аграрні закони про комасацію (зведення земель до однієї ділянки), урбаріальний (патент 1858 та закони від 1868 і 1871 рр. по урегулюванню земельних відносин). Ці закони визнали права і привілеї поміщиків священними і недоторканими.

Незважаючи на, здавалось би безмежні можливості великих землевласників, їхні земельні ресурси у Галичині мали тенденцію до скорочення і, у першу чергу, через накопичені ними борги. У 1876–1897 рр. з цієї причини через аукціон продано 1 620 маєтків. Частина з них подрібнена на малі ділянки (парцелі) і розпродана. Зокрема, у 1887 р. на кожен із них припадало 5 773 моргів землі, а у 1890 р. – на 277 тис. моргів, або на 2 % менше чисельність фільварків на початок ХХ ст. також скоротилася з 4500 до 3117 [52].

Причинами занепаду великого землеволодіння у Галичині було також помітне відставання регіону від західної Європи і, власне, самої Австрії, надмірна розкіш поміщиків у побуті.

Попри усі негаразди, які мали місце у системі поміщицького землеволодіння в Галичині у кінці ХІХ – початку ХХ ст., вони займали важливе місце в економічному розвитку регіону. Вони зберігали за собою домінуючі позиції в усіх сферах суспільно-політичного життя.

В Галичині землі табулярної власності (поміщицькі, державні, монастирські і церковні) складали 2 229 469 га, або 40,3 % на початок ХХ ст. У Східній Галичині спостерігалася велика концентрація землі у небагатьох власників. 45 % землевласників мали 1000 і більше га землі. У цей же час в Галичині було 4084 поміщики, які становили лише 0,62 % загального числа землевласників, володіли 40,3 % землі. Причому державні латифундії (господарства від 5 тис. га і більше) становили 85,1 %. 21 такій латифундії належало разом 471 600 га ріллі і лісу на одну з них в середньому припадало 22,5 тис. га [53].

На Буковині у руках великих землевласників перебувало 567 290 га, або майже 54 %, а в руках селян – 477 000 га., або 46 %. Тут приватне землеволодіння німецьких, австрійських, румунських та українських поміщиків, купецтва становило 201 000 га. У приватній власності селян було 463 381 га.

На Закарпатті великим землевласникам належало 894 692, або 70,9 %. Державі належало 400 тис. га., а церкві і монастирям – 20 000 га. У приватній власності селян перебувало – 269 225 га, у громадському користуванні – понад 100 тис. га [54].

В кінці ХІХ – початку ХХ ст. відбувався рух (мобілізація) земель і у селянських господарствах. Причинами цього було зростання величини податків, нехватка продуктів харчування у не урожайні роки, невдалі операції з банками

тощо. В цілому тенденція була такою, що мало місце зростання в них кількості землі. Однак, треба враховувати той факт, що розподіл землі був далеко не рівномірним і також те, що природний приріст сільського населення був доволі значним. Тому то і на цей час заможніші селяни, поміщики, що мали більше землі, ставали ще заможнішими, а бідні селяни, що мали мало землі, ставали ще біднішими. Однією із причин цього було також подальше, на 1/4 зростання кількості селянських господарств. На 1900 р. в Галичині було уже 30 % безземельних селян. Хоча були і такі, що мали 100 і більше га землі. Щоправда, такі селяни не займалися захопленням землі у своїх сусідів, а скуповували її у селян, і у поміщиків. Були випадки, коли земля окремих збіднілих селян переходила у власність заможних за борги, несплату податків тощо [55].

У ході післяреволюційних реформ земельних відносин в Галичині лише церковне землеволодіння не зазнавало відчутних кількісних та якісних змін.

Таким чином, земельні відносини, як до реформи в Галичині 1848 р., на Буковині у 1849 р. і в Закарпатті у 1853 р. ,так і після її здійснення мали чітко видимий колоніальний характер. Реформа проведена в такий спосіб, що поміщицьке землеволодіння було збережене, а їхні землі за рахунок сервітутів навіть збільшені. Вони зберегли землю як головну умову своєї влади над селянами. На середину 1870-х рр. в Галичині 4 084 поміщики (0,68 %) мали 40,3 % загальної площі. Серед поміщицьких володінь латифундії становили 85,1 %, вони володіли 45 % земельних площ. У той же час селянські господарства з ділянками до 2 га землі становили в Галичині 42,7 % і на Закарпатті – 51 %. В середньому на одне господарство в Галичині припадало 1 га, на Закарпатті – 0,75 га [56].

Іноетнічним земельним магнатам належало найбільше і найкращих земель краю. До них слід віднести таких польських князів як К. Стефан, А. Чорторійський, Н. Любомирський. В. Сапега, закарпатського графа Шернборна, який володів 232 дес. землі та інші, всього 21 особа.

Можемо лише констатувати, що доля селян Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття стосовно земельного питання нічим не відрізнялась від долі селян Лівобережжя і Правобережжя. Єдине в чому їм поталанило було те, що від кріпацтва їх звільнили дещо раніше, ніж селян-наддніпрянців

У 1793 р. Правобережжя приєднане до Російської імперії, а у 1795 р. – Західна Волинь. Відповідно відбувались зміни в правовому полі і, перш за все, щодо набуття земель новими власниками. Земельне питання в Правобережжі, його стан ускладнювався тим, що ці території в кінці XVII ст. були в процесі переходу від польського підпорядкування до російського. Російська влада взяла ці питання на контроль. Одразу ж проведена ревізія маєтностей. За даними п'ятої ревізії 1795 р. в трьох губерніях Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська) нараховувалось 3,2 млн. осіб [57]. Дані ревізії також засвідчили, що на Правобережжі польська шляхта у поземельних відносинах зберігала сильні економічні позиції. Правобережжя все ще залишалось територією польського економічного, політичного та культурного домінування.

Тамтешні поміщики прийняли присягу на вірність російському престолу, а тому за ними зберегли їхні майнові права. Проте у 1794 р. частина з них брала

участь у повстанні Т. Костюшка. Одним із покарань з боку російської влади «за зраду» було позбавлення права на земельні маєтності та передача їх у власність казни. У 1795 р. в такий спосіб відібрано 18 607 душ, що перебували у їх власності на території Волинської, Київської та Подільської губернії [58].

Новими власниками тих земель, що відібрані у польської шляхти, з дозволу російської влади ставали російські офіцери, новоприбулі на ці території чиновники і православна церква. Частина пожалувань дісталася і польським дворянам, насамперед великим магнатам, які змогли довести свою повну лояльність до російської влади.

Однак, польське повстання 1830–1831 рр., яке частково поширилося і на Правобережжя, спонукало російську владу спочатку стати на шлях посилення централізації управління у Південно-Західному краї, а потім перейти до обмеження там польського землеволодіння.

Російська влада вдавалась і до інших дій задля збільшення обсягів державних земель, зокрема, відбирала право на ленне користування, у її власність перейшли і землі конфісковані у Ордена ієзуїтів. Імператор Олександр I повернув чимало маєтків, значною мірою відродивши колишнє землеволодіння церкви, хоча із політичних міркувань в невдовзі припинено передачу земель католицької та греко-католицької церкви православним церквам.

Збільшення поміщицького землеволодіння на Правобережжі продовж першої половини XIX ст. відбувалося головним чином за рахунок перетворення тяглих селянських господарств на піші. Так, якщо в Сквирському повіті на початку століття наділ тяглих господарств становив 8, а піших 4 дес., то у 1847 р. тяглі, що працювали трьома парами волів, мали наділ розміром 4 дес., тяглі з двома парами волів – 3 [59]. Селяни намагались компенсувати зменшення своїх орних земель за рахунок розорювання вигонів та земель, що були під їхніми садибами. За даними 1833 р. в Київській губернії під садибами і городами було 325 тис. дес. землі, а у 1861 р. – лише 227 дес. [60].

Державні селяни на середину XIX ст. в цьому регіоні становили до 12%, в Подільській губернії до 18 % [61]. Вони традиційно намагались розглядати землю як свою власність, але влада постійно їм нагадувала, що земля та інші угіддя дані їм у користування і складають власність казни. У 1850 р. земельний фонд державних селян складав у Волинській губернії – 299,2 тис. дес., у Київській – 369,8 тис. дес., і в Подільській – 206 тис. дес. [62]. Характерною ознакою землекористування державних селян на Правобережжі було малоземелля та безземелля. На початку 1850-х рр. на Київщині 86 тис. державних селян, або 38% не мали землі і утримували себе поденщиною [63].

У 1841 р. в Російській імперії почалася секуляризаційна реформа, яка мала за мету серйозно змінити стан справ у церковному землеволодінні. Найперше відбувалося вилучення земель вищого і монастирського православного духовенства, а за ним – «іновірного», тобто католицького. Внаслідок проведення секуляризації у римо-католицького духовенства на Поділлі відібрано 29 маєтків, на Київщині – 3 і на Волині – 69 маєтків [64]. Спрямована проти католицького духовенства секуляризація церковного землеволодіння зачепила майнові інтереси і православного духовенства. Стосовно нього уряд застосував іншу політику. У

1842 р. опубліковане положення про забезпечення в західних губерніях православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою. Цей указ зобов'язував сільські громади виділити причетам по 33 дес. орної землі, 3 дес. сіножаті та 3 дес. землі для городу. Реалізація цієї постанови дозволила церковним установам на Київщині заволодіти майже 49,8 тис. дес. землі [65].

Власне, щодо селянського землеволодіння, то слід зазначити, що на початку XIX ст. в українському селі було два типи: приватне (селянське і двірське) і надільне селянське (общинне та подвірне). Попри усі зміни в земельному питанні революційного і реформаторського характеру, єдиною соціальною верствою, яка збереглася від «старої» гетьмансько-козацької України було селянство, до якого приєдналося рядове козацтво і навіть частина збіднілої шляхти та старшини [66].

В українських землях, які на той час перебували у складі Російської імперії, поміщицьке землеволодіння складало майже 75 % всіх земель. Із 13 млн. населення українських земель у складі Російської імперії, до середини XIX ст. 5,3 млн. становили приватновласницькі, а 5,2 млн. – державні селяни [67].

І перша, і друга категорія селян у Російській імперії на початок XIX ст. ще не мали громадянських прав і відповідно права приватної власності. До державних селян належала та група, яка, по-перше, не була в кріпосній залежності і, по-друге – платила в казну податок у вигляді оброку. Це були в основному селяни, які поселилися на державних землях, українські козаки, військові відставники, вільні хлібороби, колоністи та інші. Забезпечення їх землею було різним: на одних припадало до 20 дес., на інших-півдесятини [68].

Інкорпорація українських земель у державну систему Російської імперії співпала з початком занепаду феодальної системи господарювання. За таких умов царат почав вносити суттєві юридичні зміни в земельні відносини, в основу яких покладено становість російського суспільства. У 1785 р. українська козацька старшина зрівняна у правах із російським дворянством, що дало їй можливість закріпити за собою раніше надбані землі. На наш погляд, одночасно це була реалізація на практиці колонізаційної політики з боку імперської влади: розділяй і володарюй. Щодо козацької старшини, то її «вдячність» царській владі є підтвердженням лише того, що вона була далека від інтересів рядового козацтва та селян і, найперше, в земельному питанні.

Усі вищезначені заходи з боку російської влади не давали для неї бажаного результату. Соціальна напруга через невирішеність земельного питання зростала. У земельних відносинах накопичилось стільки проблем, що без глибинних змін у цій царині уже не можна було обійтись. Це добре усвідомлювали в уряді. Шукав шляхів модернізації, щоправда досить обережно, і цар Олександр I. У 1803 р. він видав закон про «вільних хлібопашців», який передбачав можливість звільнення кріпосних селян на волю за викуп із землею, або цілими селами, або окремими сім'ями, але обов'язково за спільною угодою селян зі своїми поміщиками. Це мало дати можливість поміщикам продавати землю не тільки у чужі руки, але й своїм селянам. Однак, цей закон фактично не спрацював. Інерція кріпосної системи і оманлива видимість її доцільності не

дозволила поміщикам ще на початку XIX ст. стати на шлях трансформацій у земельних відносинах.

У 1817 р. російська влада в степових малозаселених районах Лівобережжя та Слобожанщини розпочала експеримент, яким передбачалося частину українських державних селян і козаків перетворити на «вічних солдатів», тобто вони мали одночасно виконувати свої сільськогосподарські роботи і нести військову службу. Створення економічно сильного військово-землеробського стану розширило би соціальну базу монархії [69]. Таких селян найбільше було на Лівобережжі і нараховувалося їх 375 тис. осіб. Військові поселення на Правобережжі з'явилися у 1836-1837 рр., коли у військове відомство передали конфісковані в учасників повстання 1831 р. маєтки в Київській та Подільській губерніях 80 543 ревільських душ [70]. Проживали вони у 4 містах і 125 поселенських пунктах. Поселенцям введено в обов'язок обробляти до 30 дес. землі, кожний поселенець мав від 2 до 3-х дес. землі [71]. Розміри поля поселянина залежали від кількості вільних земель в даній місцевості і якості ґрунту. Під час передачі конфіскованих маєтків у військове відомство спостерігалися зловживання офіцерами, що служили у поселеннях. До них можна віднести урізання розмірів поселенського земельного фонду. Військові поселення склалися із двох частин: діючої і поселеної. До першої належали військовослужбовці, що знаходилися у поселеннях. До другої частини входило усе населення зі всією землею. За даними С. А. Сидорука, загальна територія Києво-Подільських військових поселень складала 353 990 тис. дес. землі, на яких проживало 111 662 особи [72]. Після ліквідації у 1857 р. військових поселень їхні мешканці переведені в розряд державних селян під назвою «колишні південні поселенці».

Польське повстання 1830-1831 рр. спонукало царат до вироблення нового курсу щодо польського елемента на Правобережжі і, у церковному землеволодінні, зокрема. Релігійна панорама та система церковної земельної власності на Правобережжі забезпечували відносну економічну самостійність передусім римо-католицької та греко-католицької конфесій. Враховуючи це, самодержавство стало на шлях радикальних перетворень. Урядові заходи у церковній політиці проводилися послідовно у два етапи. Стан церковного землеволодіння став залежати від конфесійної належності: у греко-католицької церкви землі відбиралися і надавалися православним. Умовою збереження земель за уніатами була їхня згода перейти у православ'я. У католицької церкви воно також поступово зменшувалося, їхні землі за державну грошову винагороду попереднім власникам, передавали у власність російської держави.

Другий період щодо змін у земельних відносинах церковників позначився секуляризацією переважно земельної власності римо-католиків, остаточним знищенням греко-католицької конфесії та переведенням усього духовенства на грошове утримання. Земельні володіння церкви розглядалися російською владою як державні і передавалися у корпоративне володіння духовенству. За ним збережено власність з обмеженням прав розпоряджатися землею та заборонаю набувати нові земельні володіння. У такий спосіб царизм забезпечував контроль

за церковним землеволодінням та поступово уніфікував землекористування конфесій.

У 1870 р. на території Правобережжя ліквідований Орден єзуїтів, а землі, що йому належали, передані у державну власність, зокрема Браїлівського, Могилівського, Ушицького і Кам'янецького монастирів. У результаті таких дій російської влади землеволодіння католицької церкви суттєво зменшилося, православної – збільшилося у 2 рази. У той же час православному монастирю дозволено володіти лише 60 десятинами землі. Лишки монастирських земель перейшли у власність держави, що привело до їх суттєвого збільшення.

Розглядаючи еволюцію в системі землеволодіння на приєднаних до Російської імперії землях Правобережжя, можна зробити певні висновки: царський уряд продемонстрував, що він шанує майнові права землевласників. Однак, така позиція в силу ряду повстань польської шляхти, буде поступово трансформуватися в обмеження землеволодіння польської шляхти, католицького і греко-католицького духовенства і передачі права на землі російським дворянам, чиновникам та православній церкві.

На території колишньої Гетьманщини у 1831 р. під час уніфікації російською владою територіально-адміністративного поділу утворені Полтавська та Чернігівська губернії. У 1835 р. Київська, Подільська і Волинська губернії разом утворили Південно-Західний край, який підпорядковувався Київському генерал-губернатору.

У 1844 р. Микола I. дав дозвіл поміщикам відпускати кріпаків без землі на волю. Однак і цей крок не давав результату. Частина селян залишала свої земельні ділянки і вимушена з часом заробляти на проживання, ставала батраками у панських дворах. У той час поміщики використовували це як додаткову можливість для зростання приватної земельної власності.

У 1840 – 1850 рр. земля уже була не тільки предметом купівлі-продажу, а й ставала об'єктом оренди. Поміщики у багатьох випадках здавали частину своїх земель в оренду купцям, міщанам та заможним селянам. Орендні земельні відносини, з одного боку свідчили про зростання майнових можливостей селян брати землю в оренду, а з другого боку, для тих, хто мав великі земельні площі і не міг з ними впоратися, або мав боргові зобов'язання, у такий спосіб міг вирішити свої проблеми.

Інвентарна реформа в селах Правобережжя, тобто описи поміщицьких маєтків з чіткою фіксацією розмірів земельних наділів селян та обсягів виконуваних ними повинностей, закріпила землі, що були у користуванні селян за останні 6 років. До складання інвентарів, тобто отримання інформації від селян на предмет того за що вони повинні відбувати повинності. долучались поміщики польської національності. Важко уявити, що вони могли лояльно ставитися до українських селян, готові були на додаткове наділення їх землею. Швидше, навпаки, вони самочинно скорочували селянські наділи, що були зафіксовані в переписах, переселяли селянські двори на гірші землі. У результаті цих вищеназваних реформ поміщицьке землеволодіння лише зміцніло. І у цей час поміщики різними способами захоплювали землі селян. У Харківській губернії на

середину ХІХ ст. співвідношення селянської і поміщицької землі було уже 31,82 %, і 68,18 %, Катеринославській - 18,4 % і 81,57 % [73].

Північне Причорномор'я з його родючими чорноземами приваблювало можливістю вирощення там хліба на експорт. Наприкінці ХVІІІ ст. російським поміщикам в південних губерніях належало 4,5 млн. дес. землі [74]. Російські владні структури створювали вигідні умови для переселенців з інших губерній імперії. Царським указом ще від 12 грудня 1801 р. купцям, міщанам та державним селянам дозволялося купувати там землю, незаселену кріпаками. Такі пільгові умови сприяли тому, що три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі у Російській імперії показники приросту населення. Це дало початок зростанню там приватного землеволодіння, де господарство велося на нових, ринкових засадах. Як наслідок, наприкінці 1850-х рр. на Лівобережжі, Катеринославщині і Херсонщині 34,5 тис. державних селян мали у приватній власності понад 86 тис. дес. землі.

Малоземелля і безземелля в українському селі – це явище економічне, соціальне і морально-психологічне. Воно зростало зі зростанням товарно-грошових відносин, ціни на землю. Було декілька шляхів втрати селянами землі: за борги, продаж своєї землі повністю чи якоїсь її частки, програвали в карти, пропивали в шинках, дарували дітям тощо

На всій території України незалежно від її належності до Австро-Угорської чи Російської імперії сформувалось три групи власників на землю: держава, приватні особи (поміщики), церква. Основними шляхами переходу землі у власність були: старшинські, поєзуїтські (ті, що раніше належали Ордену єзуїтів), ленні землі (державна власність). З ленного фонду їх отримували за службу у війську і з часом вони переходили у власність тримачів. Земля була найдорожчим і найвигіднішим товаром. Її купували купці, міщани.

Українські селяни були лише користувачами у цих трьох категорій власників. Вони отримували у користування землю залежно від кількості днів роботи на панській землі чи у його господарстві. Пан, і тільки він, визначав величину наділу селянинові. Хоча і громада мала певне відношення до розподілу земель. Сільські старости розподіляли землю серед селян за спеціальними (неписаними) правилами, що передбачали наявність у їхньому господарстві тяглової сили. Ті селяни, що мали 2-3 пари волів отримували землі більше, ніж ті, що мали одну пару волів. Ті із селянських сімей, що не мали тяглової сили не могли претендувати на отримання якоїсь кількості додаткової землі. На середину ХІХ ст. поміщики в українських губерніях мали 65 % землі, селяни – 34 %, хоча 37 % поміщицьких земель були у користуванні селян. Поміщики, аби не втрачати селянські робочі руки на своїх землях, неохоче давали свою землю у користування селянам [75].

Таким чином, перша половина ХІХ ст. в економічному житті селян Лівобережжя і Правобережжя позначилася певними трансформаціями у земельних відносинах. Перш за все, це були прояви достатньо гострої кризи феодалного господарства. Ця криза проявлялася перш за все в низькій економічній ефективності кріпосницьких методів господарювання, які були засновані на використанні примусової праці селян, уже не могли задовольнити

зростаючі потреби ринку. Намагання ж збільшити виробництво товарної продукції за допомогою старих методів (посилення феодалної експлуатації, збільшення панщинних днів у тиждень, оброку тощо) уже не давали позитивних результатів, а лише посилювали невдоволення селян, приводили до селянських повстань.

Отже, в першій половині XIX ст. в силу загострення земельного питання, а саме, неухильного зменшення кількості землі у вільних селян і вкрай обмежених можливостей, отримання землі селянами-кріпаками, зниження ефективності поміщицької системи господарювання і влада, і поміщики нащупували шляхи зменшення напруги довкола цього питання. Видані владою законодавчі акти тієї пори носили суто рекомендаційний характер, апелювали здебільшого до моральності поміщиків і, по-суті, не враховували протилежності економічних інтересів тих, хто володів землею і тих, хто її не мав, але дуже хотів мати. Неодноразові спроби внесення коректив у земельне питання не зменшили гостроту селянсько-поміщицького антагонізму, Як засвідчує історичний досвід, тільки радикалізація дій селян, їх готовність до рішучої боротьби за землю, були здатні змусити владу до серйозних трансформацій в основу яких буде покладено модернізацію аграрного сектора і, земельних відносин, зокрема. Наступали часи, які мали засвідчити великий злам в історичній долі українського селянства Лівобережжя і Правобережжя.

З усіх проблем Російській імперії на середину XIX ст. найболючішим і найнебезпечнішим для її подальшого існування було земельне питання. Практично ніхто із представників влади і сам цар не заперечували необхідності його корегування, внесення деяких змін на законодавчому рівні і в першу чергу щодо додаткового наділення землі селянам. Розбіжності були лише довкола того скільки і на яких умовах треба буде надати селянам землі. Хоча усі сходилися на тому, у будь-який спосіб треба зберегти для поміщиків дешеvu селянську робочу силу, якщо не на завжди, то хоча б на досить тривалий час. Так з'явиться ідея тимчасово зобов'язаних перед поміщиком (визволителем) вільних селян. Офіційно це обґрунтовувалося необхідністю надання поміщикам часу для перебудови свого господарства без потрясінь. Отож, щоб досягти цієї бажаної для поміщиків мети, земельний наділ селянина у результаті реалізації аграрної реформи мав бути мінімальним.

Детонатором, який прискорив започаткування аграрної реформи була Кримська війна (1853 - 1856 рр.), власне кажучи, поразка в ній Російської імперії. Кріпосницька система гальмувала промисловий розвиток імперії, внаслідок чого рівень технічної оснастки російської армії (застарілий парусний флот, кремнієві рушниці) був нижчим ніж англійської і французької.

Зрозуміло, існував цілий ряд об'єктивних передумов для проведення докорінної перебудови аграрного сектора. І це, передусім те, що поміщицьке землеволодіння і вся система господарювання на землі, заснована на позаекономічному примусі, дедалі помітніше знижувалась економічна ефективність поміщицьких господарств, а це на Лівобережжі 61,1 % на Правобережжі – 69,3 %, на Півдні – 85,7 % усіх володінь [76]. Банкрутство феодалних методів господарювання проявилось, зокрема, і у розоренні

господарств поміщиків, які були вимушені закладати та перезакладати свої маєтки та селян, що їм належали. На наш погляд, варто враховувати і приклад Австро-Угорської імперії. Все-таки це були сусідні держави. Можна сказати, що взаємна інформація щодо важливих державних рішень мала місце.

Як і належало, в започаткуванні аграрної реформи на урядовому рівні були створені спеціальні структури, яким поставлені конкретні завдання. Це були перш за все спеціальні комісії. За короткий період часу вони підготували документи, які мали спрямовувати аграрну реформу за трьома основними напрямками – юридичний, адміністративний і господарський. В сукупності пропозиції урядових комісій стали компромісом між представниками різних груп дворянства та уряду і певною мірою враховували об'єктивні вимоги економічного та політичного розвитку країни.

Із законодавчих актів, які тлумачили ті чи інші питання селянської реформи в Російській імперії, на українські губернії поширювалися «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Положення про влаштування дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності», «Положення при викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їх садибної осілості і про сприяння уряду про придбання цими селянами у власність польових наділів» та інші. Визначальним в пропонованих нововведеннях було те, що в них допускалось право селянина на отримання садиби і польової землі. До оформлення викупних документів вони продовж двох років мали відбувати панщину, або сплачувати оброк. Як і передбачалось, «загальне положення» було доповнене виданням «місцевих положень». Попри його досить розлогий зміст (22 окремих законодавчих акти), все-таки 9 нормативно-правових актів стосувалися врегулювання земельних відносин в українських губерніях, зокрема, «Загальні положення», «Положення про устрій дворових людей, що вийшли із кріпосної залежності», «Положення про викуп», «Місцеві положення про поземельний устрій селян», та інші безпосередньо регламентували порядок трансформації земельних відносин у трьох групах територій України, а саме: норми наділення селян землею та нормативи викупних сум (вартість земельної ділянки).

До першої групи віднесена Катеринославська, Таврійська, Херсонська і частково Харківська губернії. Розмір наділу там мав бути від 3 до 6,5 дес. на ревізку душу, у південних губерніях – від 3 до 4,5 дес. і від 3 до 4,5 дес., - у Лівобережних губерніях.

До другої – віднесена Чернігівська, Полтавська і частково Харківська губернії.

До третьої – віднесена Київська, Подільська і Волинська губернії. Така завбачливість розробників аграрної реформи зумовлена тим, що в цих українських губерніях переважало одноосібне, а не общинне землекористування. Загалом, принциповим підходом влади до формування принципів аграрної реформи в Російській імперії було те, що визнавались лише дві головні форми землеволодіння: приватне і общинне.

Що ж вирішував весь комплекс підготовлених документів:

- по-перше, селяни ставали у правовому відношенні вільними;
- по-друге, отримали можливість стати власниками землі;

- по-третє, задовольнялись бажання поміщиків, які отримували викуп за землю.

У глобальному вимірі комплекс законодавчих актів умовно можна поділити на три рівні.

Перший рівень – безкоштовне звільнення селян від особистої залежності, тобто надання їм волі.

Другий рівень, це встановлення перехідного періоду для селян, що уже отримали волю, і за певний період часу вони повинні були адаптуватися до нових умов, особливо щодо налагодження власного господарства на наділеній землі.

Третій рівень був найскладнішим для селян, адже мова йшла про викуп землі у «свого» поміщика, власником якої поміщик залишався аж до повного розрахунку селянина – викупу.

Ми зосередимо свою увагу на становленні нових земельних відносин у ході аграрної реформи. «Загальне положення» зберігало право власності на землю за поміщиками до повного викупу її колишніми кріпаками, яка розподілялася та надавалася вільним селянам у безстрокове користування, відповідно до розмірів, встановлених місцевими поміщиками. Розміри польового наділу і повинностей мали бути зафіксовані в уставних грамотах. Складання уставних грамот доручалось самим поміщикам, а перевірка і введення їх в дію – мировим посередникам, які призначалися із числа місцевих поміщиків.

Аграрна реформа відривала селян від поміщиків, але прикріплювала їх до землі. В радянській історіографічній традиції на підставі цього реального факту робився висновок про те, що то відбувалось повторне закріпачення селян. З формального погляду це начебто відповідало дійсності. Насправді ж, як можна було собі уявити життя вільного селянина без землі? Обов'язкове наділення селян землею якби пролонговувало його природний уклад життя, мало умотивовувати його до підвищення продуктивності праці і, насамкінець, утримувати стабільність в селянському середовищі (а це абсолютна більшість тогочасного населення).

Аграрна реформа – це завжди досить значиме явище. Чи може воно відбутись без утисків інтересів окремих груп селянства на певних етапах її проведення? Ні. До такого роду проблем слід віднести те, що:

- по-перше, «вільний» селянин не мав права відмовитися від земельного наділу продовж 9 років.

- по-друге, у разі зміни місця проживання, селянин повинен був сплатити поміщику увесь оброк чи вартість панщинної повинності.

- по-третє, до початку викупу свого земельного наділу селяни перебували у статусі тимчасово зобов'язаних й повинні були продовжувати відробляти повинності, які вони виконували до звільнення з кріпацтва.

Згідно положень про реформу частина земель в кожному селі передавалась в общинне землеволодіння, тобто у власність общин як юридичних осіб, які могли надавати їх у користування у повному обсязі чи частками сім'ям своїх членів. З 1893 р. обмежене право общини без згоди 2/3 селянського сходу продавати земельні ділянки. Садибні землі поділялися на дворові (спадкове користування селянських сімей) та ділянки спільного користування. Визнавалася оренда землі. А щодо сервітут, то вони суттєво зменшилися [77].

Таким чином, виділення землі селянам саме собою не позбавляло поміщиків права власності на земельний наділ, який відводився у безстрокове користування селян за визначений законом оброчний податок. Власністю селян надільна земля могла стати лише після переведення даної общини на викуп, але і тоді права власника одержували, як при общинному, так і при подвірному володінні не окремі господарі, а земельне товариство в цілому як юридична особа. Понад 80 % селян Правобережжя й близько 70 % селян Лівобережжя вели одноосібне господарство. Внаслідок цього більшість українських сімей отримували індивідуальне право на землю, це сприяло зміцненню прив'язаності селян до приватної власності [78].

Попри такі неоднозначні і навіть обтяжливі для селян реалії, слід визнати, що започатковані владою реформи у земельних відносинах були досить поважні. Чого варто лише те, що звільненим селянам залишався у постійне й безстрокове користування земельний наділ.

При спадково-сімейному землекористуванні (Чернігівська, Полтавська і частково Харківська губернії) земля наділялася усій громаді, а потім розподілялася між селянами у спадкове користування. Розподіл землі всередині сільської громади проводився шляхом виділення спадково-сімейних ділянок, які включали садиби і польовий наділ, або тільки садибу. Вища норма польового наділу для сім'ї, що не мала коней, складала по окремих місцевостях від 4 до 7 дес. Якщо розмір польової сімейної ділянки був вищий за норму, надлишки визнавалися «податковою ділянкою». Згідно з цим «положенням» сімейні ділянки зберігалися у дореформених розмірах, зменшуючись пропорційно до розмірів землі, що відрізалась. Громада наділяла селян землею у постійне користування, при цьому за внесення викупних платежів відповідала кожна сім'я окремо. Подвірні земельні ділянки відтепер могли бути передані самими господарями у спадкове користування своїм дітям. Відтепер кожен двір окремо відповідав перед поміщиком за виконання повинностей, що у принципі було вигідно, і у першу чергу, самодостатнім господарям на селі. У випадку общинного землекористування громадська земля розподілялася між окремими господарствами (на тягла). При внесенні платежів за землю діяв принцип кругової поруки.

Аналіз основних положень аграрної реформи дозволяє зробити висновок про те, що на теоретико-ідеологічному рівні все було досить добре продумано і обраховано. Реалізація їх на практиці буде мати суттєві відхилення від теоретичних засад і, не на користь селян. Найбільший обсяг робіт і відповідальності покладено на мирових посередників. Вони забезпечували введення уставних грамот по губерніях. Уставні грамоти були юридичними документами, в яких фіксувалися, зокрема, кількість землі, виділеної селянам поміщиками. Засадничими нормами у процесі реформи були наступні: поміщики залишалися власниками усієї землі; кожна ревізька душа мала отримати обов'язково земельний наділ; розмір земельного наділу мав бути від 3 – 6,5 дес. на ревізьку душу.

В українських губерніях, особливо південних, спостерігалась така ситуація, що в уставних грамотах рідко зазначався розмір дореформеного наділу.

Це впливало із характеру селянського землеволодіння, оскільки чітко окреслених меж селянських наділів не існувало. В обов'язки Інституту мирових посередників входило також здійснення на місцях контролю за правильністю наділення селян землею. Вони повинні були також слідкувати, щоб поміщик самовільно не зменшував належний селянам наділ. Власне, на практиці їхні функції обмежувалися тим, що вони слідкували за величиною земельного наділу кожному селянському двору, яку зобов'язаний був надати поміщик, але вони ніяким чином не могли впливати на якість отриманого селянином земельного наділу.

Згідно «Положення про устрій дворових людей», дворові люди (ті, що не працювали у полі на панщині, а виконували різні роботи у панських маєтках, і, таким чином належали конкретному власнику помістя), наділу землі не отримували. Це був, ймовірно, шлях до розселення, поступового переходу їх в інший стан. Таких селян в Україні налічувалося близько 400 тис. [79]. Щось подібне повториться в кінці ХХ ст. в ході розпаювання між членами колгоспу колгоспних земель

Реалізація реформи призвела до скорочення селянських наділів у середньому на 28 %. Майже 14 % селян Правобережжя не мали польової землі і обходилися лише городами. Із поміщицьких селян (їх було більше половини) Польові наділи за викуп отримали 87 %. В Полтавській та Катеринославській губерніях селяни втрачали по реформі 37 % свого попереднього наділу. За даними офіційної статистики, відрізки з селянських наділів на користь поміщиків становили понад 2 365 тис. дес. землі, що дозволило поміщикам збільшити свої посівні площі на 18 %. Найбільші втрати земель понесли господарства на Півдні України, до 70 %. За оцінками М. Котляра, С. Кульчицького, селяни Лівобережжя та Півдня України втратили майже 1 млн. дес. землі, якою вони володіли, а на Правобережжі збільшили на 1/5 за рахунок землі польської шляхти [80].

Втрата деякими селянами частки своєї землі мала місце тому, що фактично відбувався новий «перемір» земель, тобто переділ, який мав вписатися у чіткі межі для кожної місцевості. Вихід за рамки передбачав відрізання (відбирання) того лишку. Це призведе не тільки до зменшення у деяких регіонах землі у селян до 50 %, але й якісна земля буде бажаною справою для поміщиків, яку вони аж ніяк не хотіли віддавати селянам. У селян не було ніяких можливостей відстояти якісні ділянки землі. І. Ледовська зробила підрахунок «відрізків» по Полтавській, Харківській і Чернігівській губернії за даними уставних грамот. Її результати виявилися дещо іншими, у сторону зменшення кількості відрізаних земель, а саме, відповідно в Полтавській губернії – 5 %, Харківській – 3 %, Чернігівській – 14,2 % [81].

У кращому становищі і в роки проведення аграрної реформи були іноземні колоністи. На Волині згідно перепису населення 1897 р було 27 670 осіб чеської національності, в Київській губернії – 3 294 особи. На одне їхнє господарство припадало до 22,3 дес. землі [82]. Ще більшу кількість землі мали німецькі колоністи у степових районах південних губерній. До кінця ХІХ ст. їх там було понад 40 тис. осіб. Маючи великі наділи землі, вони, як до реформи, так і після неї, користувалися всякими пільгами. Так, вони вносили до казни у два-три рази

менший оброчний податок ніж державні селяни. Переважна більшість колоністських господарств становила собою великі фермерські господарства, що широко використовували сільгосптехніку та найману робочу силу.

В українських губерніях, як і передбачалося законодавчими актами про аграрну реформу, у пореформені роки склалося три види селянського землеволодіння: особисте, подвірне та общинне. Ідеологія аграрної реформи надавала перевагу поширенню особистого і подвірного землеволодіння. З розвитком капіталізму у сільському господарстві (купівля-продаж земель сільськогосподарського призначення, поширення орендних відносин, застава землі в банках) община з її натуральним господарством мала бути зруйнована. Це станеться пізніше, у ході Столипінської аграрної реформи.

Особисте земельне володіння – це те, що викуплено у поміщика чи держави або земля, яку з часом селяни докупували. Це була реальна приватна власність селянина, якої до аграрної реформи у нього не було і бути не могло.

Подвірне землеволодіння ще з часів Волочної поміри поширене у господарствах Правобережжя, частково Чернігівській та Полтавській губерніях. При подвірному господарстві селяни з часом також ставали власниками своєї землі і практично повністю втрачали економічні стосунки зі своєю громадою. Ці категорії селян, а це 80 % на Правобережжі і 70 % на Лівобережжі отримували індивідуальне право на землю й несли особисту відповідальність за сплату за неї боргу. Це сприяло зміцненню прив'язаності до приватної власності, що й відрізняло більшість українських селян від російських, де переважало общинне землеволодіння.

Общинне землеволодіння передбачало володіння землею усією громадою. Громада надавала землю зі свого фонду частинами селянам у тимчасове користування. Можна припустити, що при сумлінному виконанні общинником усіх обов'язків перед громадою, така ділянка могла залишатися у його користуванні тривалий час, а, можливо, і назавжди. Щодо існуючої в історичній літературі думки про те, що в общині землі постійно переділялися, то ми вважаємо, що міг відбуватися наділ землею (якоюсь невеликою часткою) новоутворених сімей, або прибулих на постійне місце проживання нових членів общини. Переділи землі без нагальної потреби були недоцільними з економічного і морально-психологічного погляду. Такі дії могли вести до загострення відносин між членами общини і ускладнювати виконання общиною повинностей перед державою. І взагалі, з огляду на те, що на Правобережжі общинне землеволодіння складало лише 20 % (у Волинській губернії взагалі не було общини), а на Лівобережжі – 30 % селянських господарств, а решта були подвірними (одноосібними), то, власне, і проблеми як такої практично не повинно було існувати.

В ході аграрної реформи за короткий період часу здійснені суттєві трансформації у системі землекористування і землеволодіння. Вона стала знаковим кроком на шляху від феодального до капіталістичного суспільства. Закріплювалося право селян, звільнених від кріпацтва, на земельний наділ, одночасно зберігалось і право поміщика на земельну власність. Єдине чого вимагала влада, щоб поміщики стали на шлях передачі частини своєї нерухомої

власності уже звільненим селянам у постійне користування за викуп. Селян буквально «обкладали» землею. Поміщик зобов'язаний був надати землю під садибу, земельний наділ у полі. Селянин отримував право докуповувати собі землю на стороні, інколи навіть в іншому селі. З часом в українському селі стануть звичними і орендні земельні відносини. І чи не найголовнішою ознакою трансформації у поземельних відносинах у пореформений період було те, що дворяни втратили монополію на володіння землею. Земля у пореформений період і особливо ближче до початку ХХ ст. так «рухалася» (продавалася, заставлялася, переділялася, дарувалася) як ніколи до цього часу.

Як бачимо, земельне питання після оголошеної реформи, було на слуху практично в усіх верств тогочасного суспільства. Зміни і то у багатьох випадках, на краще, тобто збільшення кількості землі у розпорядженні селянської сім'ї, ставали реальністю. Селянин за короткий період часу пройшов шлях від користувача у садибі невеличким клаптиком панської землі – до можливості набути земельний клин в полі, купити, стати власником землі. Це уже був зовсім інший рівень вирішення земельного питання і, відповідно, розпочинались суттєві зміни і в його долі.

Отож, з погляду формального підходу до з'ясування трансформацій у земельних відносинах пореформеного села, усе виглядає досить привабливо. Однак, маємо зауважити, що з цього часу і, щонайменше аж до початку ХХ ст. в земельному питанні були такі дві проблеми, які вирішити не змогли ні на той час, ні в наступні часи. Мова йде про безоплатний підхід щодо отримання селянами землі і про рівний її розподіл між ними. Українські селяни хотіли мати у власності землю (про це добре знали укладачі Положення) і вважали, що «милостивий цар» її мав безкоштовно надати. Стосовно розміру наділу, то перш за все у його основу покладений існуючий у селянській сім'ї наділ, але це був наділ феодальної системи, який лише у випадку сплати чиншу давав можливість і чинш сплатити, і себе прогодувати. Але в Україні переважала панщина, і розмір наділу визначався з того, що селянин не менше 50 % часу мав працювати на пана. Тобто наділ був формою оплати праці, а не базою для самостійного економічного розвитку селянського господарства. Це і визначило перенесення відносин старої господарської системи у нову. До того ж у законі зазначалося, що розмір наділу мав визначатися за добровільною угодою між поміщиками та селянами. Але ж інтереси їхні були протилежними, так що важко було очікувати таких добровільних і до того ж взаємовигідних угод. Норми наділу вказано у правилах поземельного упорядкування. Все наділення землею відбувалося за ревізькими душами, тобто кількості осіб чоловічої статі від 12 років, які були зафіксовані ревізією у 1858–1859 рр. У Чернігівській, Полтавській і частини Харківській губернії землею наділяли за принципом спадкового сімейного користування.

Слід зазначити, що законом норми наділу визначалися і залежно від місцевості. Вони були меншими там, де ґрунти більш родючі, і більшими там, де ґрунти – малородючі. В різних регіонах України наділи були різними: від 3 до 6,5 десятин у південних і від 3 до 4,5 десятин у лівобережних губерніях. У лівобережних і південних губерніях українські селяни втратили до 1 млн. дес. землі, якою володіли до реформи. На Правобережжі селянські наділи збільшилися

приблизно на 1/5 за рахунок поміщицької землі (переважно поляків). Під цю мінімальну норму не підпадали державні селяни. Їх було 43,9 %, зокрема козаки, колоністи, чиновники, по суті, це була привілейована група. Вони отримали 20 % усієї надільної землі, хоча склали всього 11 %.

Положення про аграрну реформу містило ряд обмежувальних позицій:

- по-перше, земельні наділи отримували ті селяни, які уже мали землю до реформи. Це означало, що дворові селяни не могли отримати земельний наділ;
- по-друге, реформа не передбачала наділення селянських господарств лісами, угіддями тощо;
- по-третє, наділ ставав власністю селянина лише після внесення ним всієї вартості землі та ще й з відсотками;
- по-четверте, з 1881 р. викуп селянами отриманих наділів став обов'язковим. Мабуть, ця норма була встановлена тому, що селяни через безгрошів'я досить повільно здійснювали викупні платежі.

Згідно вимог реформи, поміщикам надавалося право без згоди селян робити «розверстання угідь до одних місць», виділяти селянам землі в інших місцях, а також переносити селянські садиби, якщо це викликалося «господарськими міркуваннями», тобто коли в землях селянського наділу знаходилися корисні копалини, прокладалась дорога тощо. Поміщики використовували право «розверстання» під час складання уставних грамот і розподілу земельних угідь. Інколи землі розмежовувалися так, щоб сільські наділи були розташовані далеко від села, склалися із багатьох смужок, з незручними під'їздами. Розверстання землі стосувалося значної частини лише поміщицьких селян. Для частини селян, які належали дрібнопомісним дворянам, пропонувалось переселитися в маєтки на казенні землі. Проведення розверстань, мабуть по причині спротиву селян, розтягнулося на довгі роки.

Аграрна реформа 1861 року в Російській імперії проводилась поміщиками, тобто власниками майже половини усіх земель в українських губерніях. Вони апріорі не могли самі себе полишити основного засобу набуття прибутків. Попри усі новації реформи, 33 тис. поміщиків, церковників, купців зберегли в українських губерніях за собою 23 млн. дес. землі, а 1 510 тис. селянських дворів належало 22 млн. дес. землі. На один селянський двір припадало в середньому 10 дес. землі, а на одне поміщицьке господарство – 507 дес. [83].

Законодавчі акти, покликані регулювати земельні відносини при переході від феодалної до капіталістичної системи суспільних відносин, не привели до чіткого розмежування поміщицької і селянської землі, залишалися різного роду сервітути. Спосіб розділення земельного фонду, прийнятий за реформою, призвів до зтяжненого обезземелення селянства на основі незмінності селянського наділу. Цей вкрай негативний соціально-економічний процес в українському селі відбувався в значній мірі по причині різкого збільшенні чисельності сільського населення.

Землі, наділені селянам у порядку поземельного устрою, стали їхніми наділами, так виникла окрема категорія земель – надільні землі. В цілому ж, реформа 1861 р. залишила великі земельні багатства за колишніми власниками.

Реальний перехід селян із статусу землекористувачів у статусі земельних власників відбудеться дещо пізніше.

В адміністративному відношенні на Правобережжі на час реформи була Київська, Подільська і Волинська губернії, населення яких на 1859 рік складало 5 221 118 осіб, або 42,9 % від населення усіх українських губерній у складі Російської імперії. За правовим і майновим становищем селяни були поміщицькими – 3 026 834 особи (57,9 %). Усього населення Правобережжя, у тому числі ревізьких душ (осіб чоловічої статі, вписаних під час ревізії до списків) то їх на 1861 рік було у Київській губернії 550 821 особа, Подільській – 510 543, у Волинській – 422 721 [84].

Найболючішою проблемою для українських селян був викуп надільної землі. Селяни аж до відміни викупних платежів не могли повірити, що це була вимога царя і влади. І все ж, викупні операції проводилася за спеціальним «Положенням про викуп», відповідно до якого розрізнялося право викупу садиби та польового наділу. Садибу селянин міг викупити будь-коли, однак лише за відсутності недоїмок, а польовий наділ – лише за згодою пана. При визначенні викупної суми виходили із так званого капіталізованого оброку. Необхідно було заплатити таку суму, яка, якщо покласти її у банк під 6 % річних, давала б річний чинш. А оскільки в Україні переважала панщина, то за грошовий оброк брали ціну певної кількості днів панщини, або перераховували повинності у чинш за певним коефіцієнтом. Так, якщо оброк становив 12 крб., то викупна сума – 200 крб. Нараховані викупні платежі на догоду поміщикам були настільки великими, що селяни були неспроможні сплатити їх відразу. Тому уряд взяв на себе проведення викупу: 80 % викупної суми держава сплачувала поміщикам у вигляді цінних паперів під 5 % річних, а 20 % селянин повинен був виплатити панові готівкою при укладанні викупної угоди. До тих пір поки ці 20 % не сплачено, селянин залишався тимчасово зобов'язаним; потім він набував статусу «вільного хлібороба».

Сума, на яку випущено цінні папери, проголошувалася селянським боргом державі, який вони повинні погасити продовж 49 років, сплачуючи щорічно 6 % від викупної ціни (при цьому лише 0,5 % йшло на погашення викупної позички, решта ж – на виплату відсотків за цінними паперами). Власне, у результаті зростання ціни на землю, селяни сплатили державі суму втричі більшу від суми боргу. Викупні платежі були повністю відмінено лише з 1 січня 1907 років.

Завершуючи аналіз основних аспектів аграрної реформи, варто сказати кілька слів про реакцію селян, якщо не усіх, то мабуть якоїсь їх частини на оголошену аграрну реформу у 1861 р. Прокотилася хвиля повстань. Невдоволення селян викликали умови відміни кріпацтва, збереження на два роки залежного стану, вищі та нижчі норми наділів, розмір викупної суми. Це все так, але у якоїсь частини селян-кріпаків був страх за своє майбутнє, яке відтепер мало бути лише їхньою проблемою. Пан звільнявся від опіки селянського буття, скажімо, допомагати збудувати хату, надати допомогу у разі якогось стихійного лиха чи сімейної біди.

Я, автор цієї наукової праці, пам'ятаю оповідь сусідської дуже старої жінки Софії. Вона засвідчувала такий епізод щодо оголошення про звільнення

селян від кріпацтва. В село приїхав пан, селян зібрали біля церкви. Пан оголосив, що від нині за рішенням царя, вони усі вільні. Усі присутні на сході селяни, згадувала ця жінка, впали на коліна і благали пана не робити цього, бо вони без нього, його ласки пропадуть.

В січні 1863 року (через два роки після оголошення аграрної реформи) почалось польське повстання, керівники якого в разі їх перемоги, обіцяли селянам вічне право власності на землю, а безземельним гарантували по 1,5 десятини [85]. На більшій частині Правобережжя при проведенні реформи розміри наділів – чи не найменші по всій Російській імперії. П. Лещенко наводить дані, за якими середні розміри селянських наділів у Київській та Волинській губерніях склали лише 1,9 дес., а у Подільській – 2,3 дес.

Згідно указу від 1 березня 1863 р. розпочалася загальна перевірка уставних грамот і переведення їх у викупні акти. З цією метою розроблені спеціальні «Правила про порядок переведення в маєтках Київської, Волинської і Подільської губерній уставних грамот у викупні акти». Місцеві селяни переводилися на обов'язковий викуп, тимчасово зобов'язані переходили до розряду селян-власників.

Влада пішла на значні поступки селянам. Уставні грамоти перетворювалися на викупні акти з одночасним збільшенням площі належної селянам землі. Зміни у земельних наділах відбувалися у безпосередньому зв'язку з викупом. За цих обставин попередні розміри викупних платежів зменшилися на 20 %. Закон забороняв відрізати землю від селянських наділів. Аналіз уставних грамот показав, що до появи цього указу селяни втратили близько 6 % своїх дореформених земель, а у результаті перевірки та впровадження обов'язкового викупу покращили свій стан – кількість селянської землі збільшилася за рахунок повернення інвентарних наділів, що були до початку реформи. Кількість землі у селян Правобережжя зросла на 28 % [86]. Однак, навіть і ці заходи уряду не забезпечили мінімальних потреб усіх селян в землі. Перетворення уставних грамот на викупні угоди було тривалим, однак незворотнім процесом. У 1867 р. розпочалось переведення на викуп державних селян. Їм надавалися у повну власність земля, якою вони користувалися.

Великою проблемою для багатьох селян Правобережжя у пореформені роки було обезземелення, яке набрало перманентних проявів. При цьому 5149 поміщиків були власниками 63,3 % землі, в середньому на одного поміщика припадало 272 кріпаки, а 1 484 135 селян володіли лише 36,7 % землі. На ревізку душу припадало від 1,25 до 2,85 дес. землі [87]. Ця остання обставина з погляду українського селянства була великою несправедливістю, це буде свого роду детонатором, який може і за певних обставин призведе до небачених до того трансформацій у поземельних відносинах.

У пореформеній період неоднозначні процеси відбувалися і у поміщицькому середовищі. Значна частина поміщицьких маєтків перебудовувалась і переходила на капіталістичний шлях, відбувалися істотні зміни у земельних відносинах, перш за все щодо тенденцій у розмірах їхніх земельних володінь. Розподіл земель між поміщицькими господарствами ставав все більш нерівномірним. Так, Браницьким належало до 300 тис. дес., князю

Лопухіну – 100 тис. дес. На кожне дрібне помістя припадало до 275 дес. орної землі. На Правобережжі $\frac{3}{4}$ усієї землі перебувало у власності поміщиків. У Київській губернії 1266 поміщиків володіли 3 631 тис. дес. землі, у Волинській – із 6 930 778 дес. землі поміщикам належало 4635 тис, або 66,9 %, у Подільській – із 3 974 880 дес. частка поміщицької землі була ще вищою [88].

Основними шляхами зростання поміщицького землеволодіння були: купівля, як правило, у тих селян, які мали перед поміщиком заборгованість і захоплення окремими поміщиками ділянок у селян; освоєння цілинних та занедбаних ділянок землі. З огляду на ці та інші об'єктивні процеси, селянське землеволодіння мало тенденцію до скорочення. Досить важливим чинником, який носив об'єктивний характер, було непередбачуване стрімке зростання чисельності сільського населення. І, як наслідок вище зазначених факторів, на 1 ревізьку душу в Подільській губернії припадало лише 1,23, Київській - 1,9 Волинській –2,85 дес. землі [89].

Стосовно Лівобережжя місцеве положення про поземельний устрій селян, поселених у поміщицьких землях Чернігівської, Полтавської й частині Харківської губернії регламентувало розмір наділу для цих губерній. Встановлений цим положенням розмір викупу значно перевищував реальні ціни на землю. У процесі визначення викупних платежів за основу бралися розміри загальних грошових повинностей тимчасово зобов'язаних селян (оброк). Так як у тих губерніях основною формою повинностей селян була панщина, то для визначення обсягу викупних платежів встановлювалася певна кількість днів панщини з відповідним грошовим еквівалентом. Цим же положенням запроваджувалося два розміри душевого наділу – вищий та нижчий. Останній становив половину вищого наділу.

Пішою (або корінною) ділянкою наділялися усі селяни, додаткові наділи отримували лише тяглові господарства, які мали робочу худобу. Від додаткового наділу селяни мали право відмовитися продовж перших 9 років. Корінний наділ надавався в обов'язковому порядку, в разі відмови від нього селянин сплачував оброк і втрачав право на садибу. У лівобережних губерніях ділянки землі у селян мали найбільший розмір. На Півдні, у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях, де переважало общинне землеволодіння, діяло «великоросійське положення». Там дозволялося й подвірне землекористування при згоді громади й губернської адміністрації.

Важливим завданням аграрної реформи була проблема визначення статусу державних селян. У зв'язку з цим у 1866 р. прийнятий закон, згідно якого їм було дозволено купувати землю не заселену кріпаками. В середині XIX ст. 34,5 тис. державних селян володіли 86 тис. десятин землі. У цілому по українських губерніях вони складали понад третину всього селянства. У їх власність перейшли земельні ділянки, що були у їхньому розпорядженні до реформи, але не більше 8 дес. У малоземельних губерніях, і 15 – у багатоземельних. Державні селяни у правобережній Україні володіли більшими від середніх наділів кріпаків. У результаті реформи виявилось, що у більшості українських губерній земельні наділи державних селян були вдвічі більші ніж у поміщицьких селян.

Існуючі залишки кріпосництва (поміщицькі латифундії, відробітки, викупні платежі та ін.) уже не могли зупинити просування капіталістичних відносин в усіх галузях сільського господарства. Трансформації відбувалися перш за все у формах земельної власності. Ці процеси тривали протягом усього пореформеного періоду й характеризувалися поступовим витісненням феодального спадкового землеволодіння безстановим, набутиим за гроші землеволодінням.

З розвитком капіталізму у сільському господарстві (набирав обертів реальний ринок землі і передача землевласником частини своїх земель в оренду) прискорився процес майнового розшарування на селі. В його основі був розмір землі у селянської сім'ї. На ділі ставалося так, що заможні селянські сім'ї забезпечували суттєвий приріст своїх земельних площ, економічно зміцнювалися, були джерелом росту нової сільської буржуазії. З 1863 до 1902 рр. в українських губерніях продано і куплено 25 600 тис. дес. приватної землі [90].

Зростання кількості населення і зростання попиту на землю призвели до нестачі землі, зростання на неї ціни. Як вирішити ці проблеми? Першим напрямом могла бути купівля землі (при наявності грошей), другим - оренда землі і третім – були подружні стосунки між окремими сім'ями. Ті із селян, що не могли вирішити земельну проблему, йшли на заробітки. Переселення селян у віддалені райони імперії також ставало все більшою необхідністю. І на кінець, була ймовірність і четвертого шляху вирішення проблеми нестачі землі – революційний, який передбачав конфіскацію поміщицьких земель і розподіл їх між селянам. Влада, аби не допустити такого розвитку подій буде змушена стати на шлях реформ, але при збереженні поміщицького землеволодіння, хоч і не у повному обсязі.

Напруга щодо набуття землі дещо спадала, оскільки поміщики з огляду на високу ціну на землю, стали більше продавати і менше купувати землі. Однак, слід мати на увазі, що процес продажу землі поміщиками не був однаковим на всій території України. Найбільше земель продали поміщики півдня України, більшість її стала власністю заможних селян. Вони купили у дворян близько 4,5 млн. дес. Перетворення землі у товар ще більше посилювало диференціацію єа майновим (земельним) станом серед селянства. На середину ХІХ ст. в українському селі було 13,3 % заможних і 23,4 середняків, які мали перспективу піднятися до заможних селян [91].

Продавали землю поміщики і на Правобережжі. На той же час вони продали 6 602,4 тис. дес. землі для 2 318 тис. колишніх кріпаків. Продовж 1863-1905 рр. селянські наділи зросли там на 1 922 тис. дес. землі, а дворянські землеволодіння за той же період скоротилися на 25 % [92]. Ця обставина докорінно змінила структуру землеволодіння:

- а) поміщицьке землеволодіння скоротилося на $\frac{1}{4}$;
- б) селяни купили 4,5 млн. дес. І селянське приватне землеволодіння зросло в 4 рази;
- в) в руках поміщиків ще залишалось 11 млн. дес. землі [93].

Чи були гальмівні процеси щодо купівлі селянами землі у пореформений період? Так, були. До них можна віднести :

1. Відсутність у селян достатньої кількості капіталів для придбання ними землі.

2. Надвисока ціна землі на ринку, яка до того ж постійно зростала.

У 1878–1887 рр. середня ціна 1 дес. землі коштувала 26,5 крб., 1888–1897 рр. – уже 42,5 крб. На 1906 р. (скасування викупних платежів) – 200 крб. З 1861 – 1914 рр. селяни. докупили у поміщиків понад 7 млн. дес. землі [94].

Щодо другого можливого шляху збільшення землі у користуванні – оренди, то і тут у селян були певні проблеми. Поміщики в очікуванні подальшого зростання ціни на землю, не поспішали з нею розстатися через що зменшилась кількість землі, яку вони здавали в оренду до цього часу. Ця обставина привела у свою чергу до того, що на ринку землі зросла орендна плата, що унеможливить для багатьох селян скористатися послугами орендодавців. Хоча на 1880 р. кількість селян орендарів сягала 40 % і більше. При такій кількості бажаючих взяти землю в оренду, орендна плата постійно зростала. У кінці XIX – початку XX ст. вартість оренди 1 дес. землі у Київській губернії становила 16,36 крб. (орендарями було 10,1 % селян), Чернігівській губернії відповідно – 10,08 крб. (15,4 % селян), Полтавській губернії – 9,34 крб. (9,2 % селян), Харківській губернії – 9,9 крб. (8,7 % селян). Херсонській губернії - 8,57 крб. (57,3 % селян), Таврійській губернії – 8,65 крб. (29 % селян). Катеринославській губернії – 7,77 крб. (6,4 % селян). Всього по Україні орендарями були 21,3 % селян [95]. Такі високі орендні ставки призводили до того, що селяни, вступаючи в орендні відносини, часто не могли реально заробити.

На 1882–1889 рр. 85 % селян Полтавської губернії самі займались землеробством, 15 % – здавали землю в оренду, безземельних і малоземельних селян було 23,3 %. На 1900 р. ситуація у земельних відносинах губернії суттєво змінилась, безземельних і малоземельних селянських господарств стало 28,6 %, а в оренду здавали свої землі лише 7 % селян [96].

Отже, кількість тих, хто став самостійно обробляти землю зросла, зросла ціна на землю, орендовану зокрема. Паралельно відбувався й інший процес. Приведемо приклад по Полтавській губернії. Селяни Полтавщини стали більше купувати землі. За 1897–1906 рр. вони купили 105 852 дес. землі, площа посівів у них зросла на 13 %. Заслуговує на увагу інформація щодо земельних володінь в козацьких сотнях Полтавщини. Піщанська сотня на 100 душ мала 79 дес., Золотоніська – 56 дес. землі., Мліївська – 68 дес. землі, Гельмантівська – 75 дес. посіву [97]. Ці статистичні дані засвідчують, що і на початок XX ст. землеробство в козацьких господарствах не було пріоритетним видом занять.

У 1882 р. російський уряд заснував Селянський поземельний банк. Ця фінансова установа була вкрай необхідна для нормального функціонування ринку землі. Він надавав селянам позики під заставу куплених земель від 12 до 55,5 років. У його розпорядженні було зосереджено чималу кількість казенних та державних земель. Його діяльність була розрахована на те, щоб головними користувачами цієї банківської установи були малоземельні та безземельні селяни. Позику банк видавав під 90 % вартості заставленої землі для селян-одноосібників. Діяльність цього банку була свідченням високого рівня розвитку аграрного капіталізму. В кінці XIX – початку XX ст. безземельних було 18,5 % –

стало 17,9 %, середняків було 42 % – стало 36 %, багатих селян було 12,9 % - стало 12,3 %. Менше 1 дес. мали 8 % селян, 5-6 дес. – 6 %, від 15–18 дес. – 6 %, понад 50 дес. – 1 % селян [98]. Як бачимо, динаміка руху земель і, відповідно, зміни в майновому статусі селян були взаємопов'язаними.

Ще одним результатом змін у земельному питанні у пореформені роки було витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. У пореформений період 6 млн. дес. землі купили особи недворянського походження, а це 1/2 дворянського землеволодіння. Найінтенсивніше ці процеси проходили на півдні, де дворяни продали іншим станам 3,2 млн. дес. (49,9 %) загальної площі землі. Поміщики Лівобережжя продали близько 1,7 млн. дес. (2/5 площі їх земель). Поміщики Правобережжя продали 0,9 млн. дес. (12,6% їх земель) [99]. Спонукальною мотивацією для таких дій було масове розорення дрібних поміщиків

Найменших втрат землі зазнали поміщики Правобережжя. Продовж усього пореформеного періоду вони продали лише 1/6 всієї землі. Це можна пояснити переважанням на Правобережжі великих поміщицьких латифундій. Їхні власники, володіючи великими капіталами, зуміли безболісно перейти до нового, ринкового способу землеробства. Вагому роль у цьому зіграли також інтенсивний розвиток цукрової промисловості та регулювання царським урядом процесів розподілу земельної власності на користь російських дворян. Зауважимо, що у ході Столипінської аграрної реформи трансформації у цій площині наберуть ще більшого поширення.

Послаблення дворянського землеволодіння відбувалося і за рахунок здачі ними своїх земель у тривалу оренду. Спонукальними мотивами для здачі землі в оренду були: щоб виручені кошти використати для організації виробництва на нових територіях; було зниження врожайності земель; низькі цени на вироблену продукцію; зростали витрати на виробництво продукції. Кількість землі, що здавалась в оренду мала тенденцію до зростання. У Золотоніському повіті в оренді перебувало 37,4 % орної землі, що призвело до збільшення земельних площ у селян на 12 %. Загалом, на кінець XIX ст. селяни орендували у поміщиків 3,5 млн. дес. землі [100].

Отже, у пореформений період у землеволодінні та землекористуванні відбувалися істотні зміни. Поміщицьке землеволодіння явно втрачало свою монополію на землю. Його місце заступали власники, які належали до інших станів. Вони набували власність на землю на ринку за власні кошти.

Селянське землеволодіння та землекористування у ті роки пройшло шлях від складання поміщиками уставних грамот – через оформлення викупних актів і – до оренди та придбання за гроші землі. В цьому надскладному і тривалому процесі пореформеного часу відбувалось дроблення надільної селянської землі (рівно як і дворянської), зростала майнова диференціація серед українського селянства.

У світовій економічній історії відомі два можливі шляхи капіталістичного розвитку сільського господарства. Поміщики в Україні відстоювали шлях розвитку (в науці його умовно називають пруським), при якому забезпечувалося б максимальне збереження їхнього землеволодіння та кріпосницькі методи

господарювання. За цієї схеми феодальні відносини в аграрній сфері не ліквідовуються одразу, а поступово пристосовуються до ринкових умов. Такий шлях був небажаним для селян, адже він на тривалу перспективу, зберігав їхнє малоземелля та безземелля і залежність від поміщиків. Селяни боролися за утвердження власне такого шляху аграрного розвитку (умовно названого американським), за якого дрібні селянські господарства витісняють поміщицькі латифундії й розвиваються по шляху капіталістичного фермерства.

В українській аграрній пореформеній історії цілком виразно проявилися обидва ці шляхи і, як засвідчить історія, жоден із них не переміг. На українських землях прусський шлях мав перевагу у лівобережних та правобережних губерніях. Водночас у південних причорноморських губерніях, де залишки кріпацтва були неістотними, домінував подібний до американського шлях капіталістичного розвитку, там поруч з великим поміщицьким землеволодінням розвивалися господарства фермерського типу. Обидві течії аграрних перетворень зустрічалися практично всюди.

Трансформаційні процеси у земельному питанні за 40 пореформених років виявились, мабуть, і для її ініціаторів несподіваними. Земельні відносини, які до цього часу базувалися на поміщицькій власності на землю, змінювались до деякої міри у небезпечному, небажаному для влади напрямі. Головною небезпекою для влади була втрата монополії дворян на земельну власність. Чимало кроків буде здійснено, щоб цей процес якщо не можна уже зупинити, то хоча б його загальмувати.

Однак, те, що відбулося у селянському середовищі за 40 пореформених років, ніхто не міг передбачити. Ми маємо на увазі демографічний «вибух». Населення українських губерній зросло з 13,4 до 23,4 млн. осіб, тобто на 80 %, а площа їх земель лише на 31 %. Наприклад, у Харківській губернії на 1797 р. на 1 км. кв. припадало 1,1 мешканців, а у 1897 р. – 49 [101].

З 1880 по 1890 рр. середній розмір надільної землі на наявну душу чоловічої статі у Волинській губернії зменшився з 2,6 до 1,7, Подільській – з 1,8 до 1,2, Київській – з 1,9 до 1,2 дес. Кількість дворів з земельним наділом до 5 дес. сягала на 1905 р. 1,4 млн. або 44 %. Земельний фонд оброблюваних площ явно відставав від кількості зростаючого сільського населення. Скорегувати хід реформи до цих нових реалій виявилось неможливим. Можна сказати, що переповнені селянським людом села зведуть нанівець усі попередні, до того ж у значній мірі позитивні наслідки реформи. Трансформуватися, пристосуватися до нових умов в рамках заданих координат буде неможливо. Це мало стати передвісником того, що аграрна реформа на той час себе вичерпала і, що потрібно було з урахуванням «людського чинника» готуватися до нових масштабних пошуків вирішення земельного питання.

Найближчі результати аграрної реформи у сільському господарстві у цілому були не сприятливі. У результаті її проведення занадто багато землі залишалося у поміщиків. Темпи сільгоспвиробництва у найближчі 20 років після реформи були нижчими від очікуваних. Помітний прогрес означився з початком діяльності земельного банку, через який кредитували селян для придбання ними поміщицьких земель. Це буде початок виміру, після якого можна говорити про

поступове скорочення поміщицького землеволодіння і, відповідно, зростання кількості приватної (купленої) землі селянами.

На початку ХХ ст. Російська імперія, у складі якої перебували українські землі, була великою аграрною державою. Понад 75 % усього населення України та понад 82 % українців займалися хліборобством. У 1905 р. загальна кількість оброблюваної селянами землі була 39,2 млн. дес. Основними формами господарювання на землі були крупнотоварні поміщицькі господарства, общині, та подвірні (одноосібні) господарства, 38,6 % землі було у приватній власності. Общинних земель, за різними оцінками, було від 52 % до 66 %, а у Харківській губернії – 53 %, Катеринославській – 94,4 %, Чернігівській – 51,5 %, Київській – 16,7 %, Полтавській – 15,4 %. В Подільській та Волинській губерніях понад 90 % селянських земель були в подвірному користуванні [102].

Наводячи таку статистику, С. В. Маркова застерігає, що вона є лише однією зі спроб встановлення істини, що, на її думку, на даний час є дуже проблематично. Це застереження нею зроблено з огляду на те, що в історичній літературі попередніх років, і радянської зокрема, наводились дещо інші дані про розподіл земель за формами господарювання. Там зустрічаються суперечливі дані та оцінки щодо розподілу земельних угідь на початок ХХ ст. між різними групами сільгоспвиробників України.

Розбалансованість у статистичних даних по досліджуваній нами проблемі, мабуть, має місце тому, що на той час не існувало української держави і відповідно спеціальних органів обліку земель та їх господарів. Статистика, що велася у рамках Російської імперії, не завжди вірно відображала ситуацію в українських губерніях. Нижні межі статистичних даних не є однотиповими, вони могли визначатися як кінець року, початок року, середина року, перша чи друга половина десятиліття тощо. До того ж земельні відносини ніколи не були сталими, навіть у рамках досить невеликого проміжку часу: купівля землі, продаж, застава в банку, оренда, дарування – усі ці напрями землеустрою мали тенденцію до змін, що ускладнювало їх облік. Були проблеми щодо кадрового забезпечення статистичної служби. Ми, по можливості, користуємося новітніми статистичними даними, що містяться у збірниках документів, фундаментальних дослідженнях українських істориків.

На початок ХХ ст. в українському селі існували три основні проблеми: малоземелля і безземелля; викупні платежі за надільні землі; висока орендна плата за тимчасове користування землею. Продовж 1861–1900 рр. населення українських губерній зросло майже у два рази, вільних земель залишалось все менше. Земельний голод в українському селі, особливо на Правобережжі, ставав жорстокою реальністю. Все більше зростало розшарування на заможних і бідних селян. Із майже 4 млн. селянських дворів лише 5 % були заможними (мали 9-10 га землі), 44 % дворів мали не більше 5 га землі. Прибутковими були селянські господарства, які володіли від 6-9 га землі.

Одночасно з цим 32,5 тис. поміщиків володіли 10,9 млн. землі, тобто в середньому по 400 га на одного поміщика. До найбільших земельних магнатів належали Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Терещенки, Харитоненки та ін.

Схожою була ситуація і у Східній Галичині, на Буковині і у Закарпатті. Там 85 % всього українського населення було зайнято у сільському господарстві, яке давало до 70 % загального прибутку. 40 % усіх земель належали польським, румунським, угорським, австрійським і українським поміщикам, зокрема, родинам Потоцьких, Сапег, Козебродських та іншим у Східній Галичині, графу Шернборну в Закарпатті. Серед українців великими землевласниками були В. Федорович і М. Василько. 80 % галицьких селян володіли земельними площами до 5 га. На Буковині таких було 85 %, у Закарпатті – 73 %. Більше 10 га у Східній Галичині мали 5 % селян, на Буковині близько 5 % і у Закарпатті – 10 %. 70 тис. селянських дворів не мали землі.

Отже, наприкінці XIX– на початку XX ст. в українських губерніях існувала чітка тенденція до кількісного зменшення феодальних форм земельної власності (дворянське і надільне землеволодіння) на користь капіталістичній, що підтверджується як розпадом дворянського землеволодіння, так і тенденцією до збільшення селянського землеволодіння., участю у купівлі землі міщанами, купцями тощо. Залишалась практично без змін лише одна складова земельних відносин: дрібному селянському землеволодінню протистояли величезні поміщицькі латифундії.

Питання про необхідність нової аграрної реформи піднімалося у правлячих колах Російської імперії ще у 90-ті роки XIX ст. Було декілька причин, які спонукали владу до початку нової аграрної реформи: це гальмівні впливи общини на прогрес у землеробстві, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві поставив питання про необхідність переходу до нового типу селянського господарства. Головною причиною початку нової реформи С. Ю. Вітте ще у 1898 р. назвав низьку можливість селян сплачувати податки. У Російській імперії сільське населення платило вчетверо менше податків, ніж у Франції, а його матеріальне становище було набагато гіршим.

Аграрні реформи, що проводились іноетнічними землевласниками на українських землях, мають тривалу, складну, інколи трагічну історію. Їх наслідки суттєво впливали на долю українського селянства. Не була виключенням із цього правила і аграрна реформа в Австро-Угорській та Російській імперії середини XIX ст. Про кожну із них написано чимало історичних праць. Пильна увага до них з боку вчених і громадськості цілком зрозуміла, оскільки в історії аграрної країни вони визначали долю переважної частини населення.

Селяни ще не забули «змін» 1861 р., а на них, їх земельні відносини уже наближались нові. В кінці XIX – початку XX ст. аграрна криза в Російській імперії стала доконаним фактом. Її ознаками було малоземелля (багато користувачів землею), демографічний бум. Влада усвідомлювала необхідність певних кроків задля її пом'якшення. У 1902 р. указом царя створена Особлива нарада, якій доручено зайнятися розробкою конкретних пропозицій щодо запровадження аграрної реформи. Уже на тому етапі визнано за необхідне надання селянам дозволу на вільний вихід із общини та надбання ними землі у приватну власність. У 1903 р. уряд скасував кругову поруку, один із залишків кріпосницьких взаємовідносин (забезпечувала надходження викупних платежів і

інших зборів). У 1904 р. скасоване право тілесних покарань селян за виροками волосних судів.

Державні структури Російської імперії усвідомлювали, що економічною основою революції 1905–1907 рр. було земельне питання. Ця обставина змусила Урядовий сенат, міністерство земельних справ і голову уряду П. А. Столипіна невідкладно приступити до реформування аграрного сектора економіки. Ініціатором і провідником аграрної реформи в цій системі координат вважається голова Ради міністрів Російської імперії (уряду) П. А. Столипін. Він планував здійснити її за 15–20 років. У процесі аграрної реформи передбачалося розв'язати проблеми, породжені ще реформою 1861 року: неефективність общинного землекористування; малоземелля селянських господарств; черезсмужжя, далекоземелля, вузькоземелля тощо.

Як передбачалось організаторам аграрної реформи подолати ці проблеми? Найперше, зруйнувати общину шляхом передачі земель у приватну власність селян, які мали бажання вийти з общини; надати їм право об'єднувати свої ділянки в одну – відруб і створити Хутір на власній землі; заохотити селян купувати та орендувати землю; у територіальних межах імперії здійснювати переселенську політику. Чи здогадувались наші селяни, яка їх чекає доля? Мабуть, ні. Чи відчували вони на інтуїтивному рівні потребу у змінах щодо стану в земельному питанні? Так. Чи будуть ті зміни для них безболісними? Ні.

Непрості проблеми за основними напрямками реформи могли бути реалізовані тільки після виходу окремих сімей із общини. Реальність початку ХХ ст. була такою, що община, яка існувала в українському селі понад тисячоліття, досить швидко зникала, все більша кількість селяни з неї намагались вийти. Можливо це було тому, що в українських губерніях община функціонувала у вигляді подвірного землекористування, при формальному праві общини на землю, хоча без її дозволу селянин все-таки не мав права вільно розпоряджатися своїм наділом. Її ліквідація де-юре, це лише фіксація цього процесу. М. Х. Бунге, міністр фінансів Росії, характеризував общину як пережиток, що знайшов свій вирок у народній свідомості. Він був категорично проти переходу селянських дворів на її основі до колективного землеволодіння у кооперативних формах [103].

Нова (Столипінська) аграрна реформа розпочалась з опублікування 3 листопада 1905 р. Маніфесту та прийняття урядовим Сенатом указу « Про відміну викупних платежів», який вступав у дію з 1 січня 1907 р. Цей указ започаткував правові засади аграрної реформи та розпочав реалізацію нової земельної програми. Одночасно розширювалася діяльність Селянського банку з мобілізації поміщицьких земель і продажу їх селянам. У 1906 р. уряд передав Селянському банку 9 млн. дес. казенних і удільних земель для продажу малоземельним селянам за зниженою ціною. Однак, селяни хотіли і вели боротьбу у роки революції проти подальшого збереження поміщицького землеволодіння, за здійснення перерозподілу поміщицьких земель між собою на безоплатній основі, за зрівняльним принципом. Вони уважали, що конфісковані у поміщиків землі перейдуть у їхнє користування і таким чином раз і назавжди будуть вирішені усі

їхні економічні проблеми. Політичним гаслом селян революційної доби було «Землю тим, хто її обробляє!»

В багатьох випадках вони самочинно приступали до реалізації свого права на землю. На сільських сходах приймали рішення про розподіл між собою необроблюваних поміщицьких земель. Деяких поміщиків проганяли зі своєї місцевості і, щоб вони не змогли повернутися, палили їхні маєтки, їхнє зерно забирали у свої господарства. Влада намагалася зупинити такі дії селян, жандарми арештовували бунтарів, інколи хати їхні спалювали.

Для втілення у життя розроблених урядовими структурами заходів ними підготовлена відповідна документальна база, яка складала основу реформи. Можна виділити два напрями формування правових норм Столипінської реформи:

1) законодавство про зміну характеру землеволодіння та землекористування;

2) законодавство про державну підтримку переселення на добровільних засадах сільських жителів до неосвоєних чи малозаселених регіонів Російської імперії.

До першого блоку законодавчих актів слід віднести:

царський указ від 4 березня 1906 року «Про організацію землеустрою та утворення комітету по землевпорядкувальних справах, губернських і повітових землевпорядних комісій», «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р».; закон «Про зміну і доповнення деяких постанов щодо селянського землеволодіння» від 14 червня 1910 р».; «Положення про землеустрій від 29 травня 1911 р». Указом 14 жовтня 1906 р. змінювалися строки та розміри банківських платежів, які суттєво спрощували цю процедуру.

Основним державним актом реформи був царський указ від 9 листопада 1906 р. Суть його полягала у наступному: усі землекористувачі (домогосподарі) отримували на підставі своїх заяв у приватну власність ті землі, які знаходилися у їх користуванні на час закріплення. Це могли бути належні їм присадибні ділянки, а також і ті земельні ділянки, які були в общинному володінні, але за умови, що вони були передані цим «домогосподарям» у постійне (не засноване на оренді) користування. Селяни, які виходили із общини, були вправі вимагати надання у їх особисту власність замість декількох наділів єдину земельну ділянку – польовий відруб, (знаходився на території общини) з можливістю відселення на неї із подальшим утворенням там самостійного хутора (знаходився за межами общини). Принциповим моментом у цій системі було те, що селянин міг вийти на хутір тільки після закріплення своєї земельної ділянки у приватну власність. Вийшовши із общини, селяни зберігали за собою право користування громадськими неподільними угіддями (ліси, пасовища тощо) у попередньому порядку [104].

Побічно, і це було важливо, мало бути ліквідоване багатосмузжя і черезсмузжя. Зведення земель в єдине ціле – відруб, а також облаштування земельного наділу у полі мало засвідчити появу нового господаря на землі. Важливо, що цей процес відбувався добровільно і був вигідний для багатьох селянських родин. До 75 % одноосібних господарств відтепер мали землю на

одній ділянці, тоді як до реформи майже стільки ж становило черезсмужжя і багатосмужжя [105].

Продовж 1909–1911 рр. прийнята низка законів та доповнень до указу від 9 листопада 1906 р., зокрема, 29 травня 1911 р. закон «Про землеустрій». Його норми регулювали земельні відносини у нових умовах і таким чином значно прискорювався землевпорядний процес у селах з різними видами землеволодіння як з громадським, так і з подвірним.

Закон від 14 червня 1910 р. «Про зміну та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» містив у собі значні нововведення порівняно з указом від 9 листопада 1906 р. Стаття 1 закону закріплювала автоматичний перехід усіх сільських общин, утворених до 1887 р. без проведення загальних внутрішніх переділів земельних ділянок, у приватне особисте або подвірне володіння незалежно від бажання членів общини. Отже, особиста заява селянина уже була не потрібна, а це на практиці значно прискорювало хід реформи. Стаття 56 встановлювала максимально допустимі розміри надільних земель в одних руках шляхом їх купівлі у межах одного повіту. При цьому передбачалася диференціація за регіонами (Великоросія, Малоросія, Бессарабія тощо). Розділ III закону врегульовував права неповнолітніх селян на отримання земельної ділянки [106].

Розглядаючи «переселенське» законодавство слід сказати, що воно сформувалося ще напередодні революції 1905–1907 рр. Основний законодавчий акт переселенської політики затверджений царем 6 червня 1904 р. «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських жителів і міщан-землеробів». Згідно цього документу допускалось два види переселення, яке відтепер не потребувало спеціального дозволу уряду. Для самовільних переселенців встановлювалася заборона з приводу отримання компенсації від громади за свій наділ. Для законних переселенців (ті, що уклали угоду із відповідними державними службами) скасовано вимогу безкоштовної передачі свого наділу громаді.

Фактично цим законом встановлювалося вільне переселення селян, яке мало зменшити гостроту селянської потреби у землі. Зростанню переселенського руху сприяв царський указ від 9 листопада 1906 р., який надав можливість селянам при переселенні продавати свої земельні наділи односельцям, родичам. Нам не вдалося знайти інформацію на предмет того скільки землі переселенцями було продано. Відсутність таких даних, мабуть пояснюється тим, що часто такі операції здійснювалися у родинному середовищі і вони не реєстрували їх у відповідних земельних установах.

Зі свого боку урядові служби здійснювали агітаційно-роз'яснювальну роботу серед селян на предмет того наскільки вигідно їм переселитися в Амурську область та на Зелений клин, бо там кожному переселенцю гарантовано отримати безкоштовно від 8 до 15 дес. землі [107].

Важливим і, до певної міри новим для багатьох селян було те, що з'явилися можливості передачі землі в оренду іншим селянам, тобто здійснювалася перебудова сільського господарства на засадах господарства фермерського типу. В оренду могли здаватись найперше казенні землі терміном

від 12 до 30 років. На ту пору в оренді перебувало біля 20 % площ земель селянського землекористування [108].

Значну роль в утворенні хуторів П. Столипін відводив Селянському поземельному банкові. Йому надано 1 800 тис. дес. казенних земель для продажу селянам. Банк також скуповував поміщицькі землі, а потім за більш високими цінами розпродував їх окремими ділянками селянам. Число господарств Полтавської губернії, що купили землю у банку менше 6 дес. складало 35 %, від 6-9 дес. 47 % від 9–15 дес. 16 %. У 1906–1909 рр. через банк поміщики продали 385 тис. дес. землі [109].

Чимало селян купували у банку землі, та не маючи змоги виплачувати щорічні внески й відсотки, розорялися, а земля у такому випадку поверталася до банку. Зауважимо, що високі ціни, за якими банк продавав землю селянам, були одним із суттєвих недоліків Столипінської аграрної реформи. В даному випадку скористаємось статистичними даними щодо зростання ціни на землю з 1861 до 1906–1915 рр., приведену М. Прядкою. За 100 % він бере ціни 1863–1865 рр. У 1891–1895 рр. вони зросли на 381 %, у 1901–1905 рр. – на 710 %, у 1906–1914 рр. – на 943 % [110].

Не слід забувати, що аграрну реформу 1905–1914 рр. уже вдруге започаткували і проводили власне поміщики. Для себе вони і на цей раз також визначили проблеми, які належало вирішити у нових умовах. Першою із них було завдання зберегти своє землеволодіння при частковій продажі (на досить вигідних умовах) своїх земель.

Важливою ланкою Столипінської аграрної реформи було переселення заможних селян на хутори і відруби. Нам видається, що П. Столипін хотів відродити в нових умовах ті організаційно-виробничі форми господарювання, які були у козацькому середовищі – відруби (в них було щось подібне на зимівники та хутори). П. Столипін планував у такий спосіб вирішити щонайменше дві проблеми: ліквідувати багатосмужжя і черезсмужжя, утворити за межами перенаселеного і до того ж збіднілого села міцну верству багатих господарів-селян. На них же покладалися сподівання щодо того, щоб вони з часом заступили товарне виробництво поміщицьких господарств.

Заснування хуторів відбувалося на надільних, поміщицьких та казенних землях. Селяни-хуторяни об'єднували свої землі в одну ділянку, і розпочинали будівництво хати, господарських приміщень. Ця нова система землеустрою формувала вільне індивідуально-господарське землеволодіння. В українських губерніях, без урахування Волинської, на початок 1916 р. на хутірську систему господарювання перейшло понад 382 688 селянських господарств, що становило приблизно 11 % загальної кількості селянських дворів [111]. Зауважимо, що до визначення кількості хуторів в історичній літературі мають місце, розбіжності. П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник та В. А. Вергунов в книзі «Аграрна історія України» (с.97) пишуть про 13 % селянських дворів на хуторах.

За своїм майновим станом, і саме перше за кількістю землі, хутірські господарства не були рівноцінними. Доконаним фактом є те, що далеко не усі хуторяни стали класом «міцних власників» і не змогли забезпечити стійкий прогрес сільського господарства. На 1917 р. за підрахунками О. К. Мицюка площа

хутірського й відрубного господарства становила 17 % усієї зручної для обробітку землі [112].

Здійснення усіх складових аграрної реформи покладене на спеціально утворені губернські та повітові землевпорядкувальні комісії. Вони здійснювали розділ земель між поселеннями, в громаді, під висілки, окремим домогосподарям, на хутірські та відрубні ділянки та розділ загальних угідь. За 1906–1911 роки комісії перерозподілили 31 182 тис. дес. землі, виділили у натурі 1 436 600 одноосібних хуторів та відрубних господарств [113].

На першому етапі Столипінської реформи передбачалось забезпечити поступовий вихід селян із общини і закріплення за ними землі у приватну власність. Чи були готові усі общинники до такого кроку? Мабуть, ні, бо столітні традиції їхнього господарювання пройшли в общині. Малоземельні селяни побоювалися, що руйнування общини (а саме з цього почалися зміни на селі) й закріплення землі у приватну власність може призвести до розорення їхніх господарств. Вони часто виступали проти цих заходів, не поспішали виходити із общини (щось подібне повториться у 1990-і рр. під час деколективізації).

Заможні селяни навпаки, позитивно сприймали можливість виходу із общини, намагалися докупити собі землі, що призводило до «земельної лихоманки». За 1907 – 1913 рр. 263 тис. господарств продали 744 тис. дес. землі. Продаж землі – це рух землі, зміна власника і можливо зміна призначення. Одночасно це було свідченням зростання економічної активності, тобто змін, що здатні впливати на поземельні відносини як в окремому регіоні, так і у межах України. Динаміка цих змін була наступною: у 1905 р. в особистому володінні у Подільській, Київській, Волинській губернії оброблялось 5,8 млн. дес. землі і лише 709 тис. дес. було у приватній власності селян. На 1914 р. особиста приватна власність селян сягала уже 6,7 млн. дес. землі. За той же період земельна власність дворян, духовенства, купців скоротилася на 10 %. Колективна приватна власність на Правобережжі (сільські товариства, торгово-промислові товариства, банки, міські та земські управи) та у Волинській губернії придбали 239,2 тис. дес. землі, Подільській губернії – 102,3 тис. дес. і Київській губернії – 64, тис. дес. землі. Разом 406 тис. дес. землі. Окремі селяни придбали лише 19 382 дес. землі. Вони у цьому процесі були на останньому місці. Мабуть першопричиною цього фактору було безгрошів'я [114].

В особистій власності на Лівобережжі (Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії) на кінець 1905 р. оброблялось 449 890,7 дес. землі, а на початок 1915 р. – 4 188 920,5 дес. землі. У колективній власності на кінець 1905 р. було 866 822 дес. землі, а на початок 1915 р. – 1 172 075,4 дес. землі. Приватними власниками землі там були: дворяни, духовенство, чиновники, офіцери російської армії, міщани, купці, селянські власники, іноземні піддані та інші. Колективними власниками були також сільські громади, селянські та інші товариства, залізниці, адміністративні установи тощо. В означений період землі в особистій власності на Лівобережжі скоротилися від 4,5 млн. дес. у 1905 р. до 4,2 млн. дес. у 1915 р., тобто на 310 тис. дес. Найбільше скорочення особистої приватної власності відбулося у дворян і сягнуло 645,4 тис. дес. У селян - власників у 1905–1915 рр. земельні володіння збільшилися на 270 тис. дес., зокрема, в Полтавській губернії

вони становили 39,5 тис. дес. Отже, на 1915 рік кількість купленої землі в українських губерніях порівняно із 1862 роком зросла в 10 разів і досягла 8 206 тис. дес. [115]. Чи не засвідчують ці статистичні дані того як боляче і безстрашно українські селяни будуть вести боротьбу за збереження своєї землі від спроб радянської влади її усупільнити (відібрати) в колгоспах, комунах тощо?

Враховуючи те, що у ринковий обіг надходила значна кількість земель, то можна стверджувати, що поземельні відносини за цей період суттєво трансформувалися. Земля стала «цікавою» навіть для тих суспільних верств, які до Столипінської аграрної реформи не могли і мріяти про набуття земель у приватну власність. Значний запит на землю призвів до її суттєвого подорожчання. Десятина надільної землі до скасування викупних платежів коштувала приблизно 64 крб., а після скасування викупних платежів – 190 крб. Найдорожчими були землі у Подільській, Полтавській, Катеринославській, Харківській і Херсонській губернії й перевищувала 200 крб. за одну десятину [116].

У ході аграрної реформи відбулись ґрунтовні зміни: селяни ставали повноправними власниками надільної землі і що ще важливіше – купували землю і таким чином також ставали її власниками. Ось цей другий шлях набуття землі із кожним роком зростав. У 1877 році на 100 дес. надільної землі селяни докупили 6,2 дес., а у 1905 році – 27,9 дес. землі [117].

Орендні відносини в ході аграрної реформи розвивалися на основі передачі в оренду в основному казенних земель. Терміни орендування землі були визначені владою від 12–30 років. На 1917 рік в орендних відносинах в українських губерніях було 43,2 % селянських господарств, що орендували 6 287 тис. дес. землі (біля 20 % площ земель селянського землекористування). На півдні України – 2.400 тис. дес., на Лівобережжі – 1.300 тис. дес., на Правобережжі – 414, тис. дес. [118].

Однією із причин зростання запитів на землю і відповідно зростання її ціни був демографічний вибух, що стався в останній чверті XIX ст. До початку XX ст. сільське населення України зросло на 86 %, а площа селянських земель лише на 33 %. Землі для ведення прибуткового господарства усім не вистачало. В Полтавській губернії сільським господарством займалось 67,6 % всього населення. З 1900 по 1910 рр. кількість селянських дворів там зросла на 31 302 господарства, безземельних господарств було 5,2 %, а тих що мали 50 дес. і більше – 29,8 % [119].

На наш погляд, в історичній літературі цей феномен, з погляду його впливу не тільки на земельні відносини, але й весь спектр соціально-економічних проблем не тільки періоду Столипінської аграрної реформи, але й у наступні роки, ще недостатньо досліджений. Справа у тому, що сільський соціум опинився в екстремальних умовах, вихід із яких на ту пору міг бути тільки за рахунок додаткової кількості землі в особистому господарстві. Не можна сказати, що селяни не шукали виходу з цієї надскладної ситуації. Вони накопичували гроші для купівлі землі, відмовляючи собі у самих необхідних речах, хоч і небагато, але все-таки купували землю. Селяни йшли на ризик, беручи землю в оренду.

Селянські сім'ї старалися додати собі землі за рахунок подружніх стосунків. І все ж, землі не вистачало. Де ж її добрати?

У кожному селі була певна кількість поміщицької землі, яку поміщик не вводив в сільськогосподарський обіг. Селяни готові були обробляти і отримувати відповідний прибуток. Ось це і була та стежина, яка, на переконання селян, могла раз і назавжди вирішити їхню земельну проблему і покращити матеріальне становище. Більшість селян чекали і вимагали щораз настирливіше перерозподілу поміщицьких земель. Не розуміли селяни того, що природний приріст сільського населення швидко «з'їв би» поміщицьку надбавку до селянських господарств. Отож, позитивні трансформації у поземельних відносинах, яких очікували і, ближча перспектива для селян, були протилежними, примарними.

За оцінками сучасних економістів – аграрників, Столипінська аграрна реформа була найбільш теоретично обґрунтованою, зрозумілою за своїми цілями і можливими наслідками, основними із яких були – забезпечити вихід селян із общини та його поступ до приватної власності на землю [120].

В українських губерніях аграрна реформа, хоч і не була доведена до кінця, мала найбільший на той час успіх. Чисельність українських селян, які до 1 січня 1916 р. вийшли із общини і закріпили землю в приватну власність, була найбільшою серед інших регіонів Російської імперії. Якщо у 40 губерніях Європейської Росії із общини вийшло 24 % господарств, то на Правобережжі – 50,7 %, на Півдні – 34,2 %, на Лівобережжі – 13,8 %. На Полтавщині общинне землеволодіння зникло майже зовсім, на Чернігівщині стало переважати особисте землеволодіння, а на Харківщині воно охоплювало близько половини сільських дворів. На початок Першої світової війни з общини вийшли 12,9 % селянських господарств на Полтавщині, 22,5 % – на Харківщині, 22,5 % на Одещині, 20,9 – на Катеринославщині. У цих місцевостях організаційно-управлінські функції перебрали на себе громади. Подвірно-спадкове землеволодіння ставало нормою звичаєвого права. Громади тут (на відміну від общини) практично не втручалися у регулювання земельних відносин на селі [121].

На другому етапі (з 1911р. і до початку Першої світової війни) реалізація основних положень аграрної реформи дали хороший результат, підтвердженням чого було зростання виробництва продукції сільського господарства.

Перша світова війна стала останнім етапом аграрної реформи, а антимоноархічна революція в Росії не тільки її зупинила, але й започаткувала зовсім інші, революційні підходи з боку значної частини селян до вирішення земельного питання.

На початок ХХ ст. приватні власники в Галичині володіли 4 762 896 тис. дес. орної і неорної землі, або на 4 762 896 тис. дес. (1,1 %) більше, ніж мільйони селянських сімей. В Галичині було 4084 поміщики [122].

Доба між революцією 1905–1907 рр. та початком Першої світової війни у 1914 р., для Наддніпрянської частини України, як ми уже зазначали, позначена зростаючою диференціацією селянства, в основі якого була наявна у їх господарствах кількість землі. Заможні селяни продовжували зосереджувати у своїх руках землю. З 1905–1912 рр. вони купили понад 1 млн. дес. землі, у

результаті чого земля, що була у них у приватній власності, дорівнювала майже 25 %. [123].

На початок Першої світової війни населення українських губерній, що перебували в складі Російської імперії, складало понад 32 млн. осіб, із них селян – понад 27 млн., або 84,81 % населення [124]. За підрахунками М. Н. Лещенка, більше половини селянських дворів залишалися малоземельними або взагалі не мали землі. Сільська біднота становила 50 % дворів, середньо заможне селянство – понад 33 %, а заможні селяни становили 18 % дворів [125]. Під посівами в українських губерніях за різними оцінками було від 19 до 22 млн. дес. землі. Кількість селянських господарств досягла 4 200 тис., із них поміщицьких – 33 тис. [126].

В багатьох поміщицьких господарствах тривав занепад. Причиною тому було падіння ціни на хліб, зростання ціни на землю., що призвело до падіння у них прибутків. До того ж, з 1910 і наступних років держава надавала преференції на промисловий розвиток (підготовка до війни), а не на сільське господарство.

З початком Першої світової війни взагалі увага з боку владних структур до земельного питання зменшилася. Головним питанням ставало військове. Влада призупинила землевпорядні роботи. Щонайменше 1/3 селян-чоловіків була мобілізована на фронт. Заготівля сільгосппродукції велася в особливий спосіб – через запровадження з 1916 р. хлібної розкладки, для чого створено «хлібармії». За перші три роки війни посівні площі на приватновласницьких землях скоротилися майже вдвічі. У 1916 р. у руках селян виявилось 90 % посіву. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р. в європейській частині Російської імперії приватновласницьким господарствам належало лише 10,7 % всієї посівної площі [127].

У солдатському середовищі (а це 2/3 селяни) все більшою підтримкою користувалися ті політичні сили, які обіцяли швидкий кінець війни, безкоштовне наділення малоземельних і безземельних селян землею. Одночасно вірус анархії, особливо на завершальному етапі війни, поширював епідемію погромництва. Розгром поміщицьких маєтків, фільварків солдатами, що самочинно покинули фронт, в Новоушицькому, Летичівському, Літинському, Вінницькому повітах став dokonаним фактом. До погромів часто долучалися і місцеві селяни [128].

В Російській імперії і на початок ХХ ст. власність селян на землю все ще розглядалася як «особиста» і відокремлювалася від приватної обмеженнями, які влада накладала на право селян розпоряджатися своєю власністю. Ці проблеми у поєднанні з проблемою малоземелля спрямовували енергію селян у політичне річище, тобто вони ставали політично свідомими того, як можна і потрібно вирішувати земельну проблему. Зауважимо, що перший етап політизації відбувся під час скасування кріпосного права. Другий етап – від початку ХХ ст., яке означене такими явищами, як економічна криза 1901–1903 рр.; революція 1905–1907 рр., Столипінська аграрна реформа. Перша світова війна виявилась детонатором, який акумулює усі вищеназвані чинники і надасть їм небаченої до того радикалізації всього суспільства і селянства у тому числі.

Надто складно робити узагальнюючий висновок по історії земельного питання та його впливу на долю українського селянства продовж більш як за 250

років. В загальному курсі історії України такі спроби взагалі відсутні. Чому ми, усвідомлюючи усі складнощі, все – таки вирішили піти цим шляхом? По-перше, в земельному питанні, можливостях для українських селян його вирішення, тобто набути достатню кількість землі для нормального життя аж до середини ХІХ ст. практично нічого не змінилось. Наші селяни попри застосування усіх можливих засобів боротьби за землю: участь в козацько-селянських повстаннях початку ХVІІ ст., участь у Національно – Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, в змаганнях з козацькою старшиною за землю, в роки Гайдамаччини і Коліївщини попри великі жертви з їх боку так і не змогли навіть наблизитись до вирішення на свою користь земельного питання. Не допомогли їм у його вирішенні такі борці – відчайдухи, як Устим Кармелюк, Олекса Довбуш та багато інших.

Ознакою своєї незгоди, протесту проти існуючого становища в земельних відносинах стали декілька хвиль міграції наших селян в малозаселені регіони України і навіть за її межі. Велика кількість селян були безпосередніми учасниками революції 1905-1907 рр., застосовували різні способи боротьби за землю. Вони ж склали більшість воїнів на фронтах Першої світової війни, проявляли в битвах мужність і масово гинули. Попри усі перенесені ними страждання, вони так і не змогли вирішити свою головну економічну проблему.

Чому? Однозначної відповіді на це питання не має. Продовж всього часу супроти селян діяли загально цивілізаційні, внутрішні, і зовнішні чинники. Приватна власність на землю в усіх європейських країнах була прерогативою владних структур і осіб які їх представляли. Територія України вписувалась у ту канву. Інакше і не могло бути. Наших селян спочатку сусідні держави позбавили права на землю. Вони ж нав'язали їм грубою силою кріпосну систему. Це відбувалось тоді, коли в більшості країн Європи вона уже скасовувалась. В рамках тієї системи селяни були приречені задля виживання працювати на панській землі і на тій ділянці, яку йому за його працю (ще до недавна належна нашому селянинові) надавав пан у користування.

Щодо внутрішніх чинників, які не дозволяли вирішувати земельне питання в інтересах більшості селян, то ми схильні вважати, що вони були об'єктивного характеру. Приватна власність взагалі не передбачає рівності суб'єктів господарювання, в земельних відносинах зокрема. Об'єктивно існували різні шляхи набуття земель: купівля, оренда, спадкові землі, надбані за службу і так далі. За таких обставин у кожного окремо взятого селянина були свої можливості, які в кінцевому рахунку впливали на його земельні статки і, за великим рахунком, на його долю.

В усіх дослідженнях сучасних істориків України присутній висновок про те, що усі проблеми, які нам створювали сусідні держави, були тому, що ми в означений історичний період не мали власної державності. Ми повністю з цим висновком погоджуємось.

ХVІІІ – ХІХ ст. - це час зміцнення позицій Австро-Угорської і Російської імперії. Українські землі і селяни, що проживали в той час на них, розглядались ними лише як засіб їхнього подальшого зміцнення. Це призвело, по суті, до

нашого колоніального становища. За таких умов сподіватись на справедливе вирішення земельного питання в інтересах селян годі було очікувати.

Отож, доля українського селянства з огляду на вище сказане була такою, якою вона могла бути в тих реаліях. На панщині страждали від непосильної і до того ж дармової праці, у війнах, в ході повстань гинули. І лише скасування кріпосної системи та реформи 1848 - 1849 рр., які проводила Австро – Угорська імперія і реформа 1861 і 1906 – 1914 рр. які проводила Російська імперія, хоч і не в повній мірі і не для всього селянського загалу, все – таки дали позитивний імпульс для вирішення земельного питання. І лише щонайменше два фактори серйозно гальмували подальший прогрес у вирішенні земельного питання. Першим із них було те, що надто нерівномірним був розподіл земель між селянами і поміщиками. Другий фактор полягав в непередбачуваному, надто стрімкому зростанні чисельності сільських жителів. Сталось так, що обидва ці фактори проявились практично одночасно. Суспільство виявилось не готовим до розв'язання цієї дилеми.

Отож, у ході Столипінської аграрної реформи українські селяни із різних джерел все-таки добавили собі землі. у них одразу ж з'явилось бажання чогось більшого, і то якомога швидшого додаткового набуття землі. Це був шлях до насильницьких дій, по суті- шлях до революції у земельних відносинах.

На другому полюсі, супротивниками реформи, виступали великі землевласники. Вони боялися втратити найманих робітників у результаті набуття ними власних земель. В Україні лише поодинокі великі землевласники такі, як Харитоненки, Терещенки, Чикаленки, Журавські поставилися до неї сприятливо. У такому масштабному проєкті, якою була аграрна реформа, деякі із поміщиків так і не змогли пристосуватися до нових умов господарювання, ставали банкрутами, продавали свою землю [129].

Вони стануть основними постачальниками земель на ринок. Ця обставина приведе до зменшення їхнього землеволодіння і збільшення селянського землеволодіння. Радянська історіографія на цій підставі робила висновок, що поміщицьке землеволодіння уже віджило і його необхідно замінити селянським на соціалістичних засадах. Н. Р. Темірова ретельно проаналізувала стан поміщицьких господарств у Правобережжі на початок ХХ ст. і вважає, що вони залишалися крупними товаровиробниками зернових культур і тваринницької продукції [130].

Чимало поміщиків, прийнявши для себе рішення залишитися в аграрному секторі, перш за все, задля вирішення своїх боргових зобов'язань, здавали свої землі в оренду іншим землевласникам, промисловим товариствам, купцям. Орендарі поміщицьких земель або вели власне господарство, або здавали землю в суборенду на умовах половинщини чи за відробітки. Суборендарями переважно були євреї. З часом суборенда була заборонена і відтоді орендарями ставали українські селяни. В окремих випадках оренда поміщицьких земель набувала лихварського характеру.

Аграрні реформи поклали початок переходу землі від дворян до не дворян-власників. Вони зламали у свідомості десятків тисяч селян стереотип, що власником землі могли бути тільки поміщики. Ці нові власники будуть

продукувати нові підходи не тільки щодо розширення своїх земельних площ, але й в організації сільськогосподарського виробництва. Це нове річище набрало великої потуги особливо в ході Столипінської аграрної реформи.

Відкривався шлях до пришвидшення зрушень і змін у соціальній структурі сільського населення, структурі землеволодіння та землекористування, аграрних відносинах загалом. За великим рахунком, аграрні реформи середини ХІХ – початку ХХ ст. – це позитив, вони сприяли також початку розшарування у селянській спільноті та її розселення.

При всій видимості спільних ознак аграрних реформ в Російській і Австро-Угорській імперії, були і деякі відмінності. Українські селяни звільнялись від кріпацтва в Австро-Угорській імперії в нових політико-державних реаліях, а саме, в результаті революційних процесів, влада монархії була обмежена Конституцією. Це в свою чергу зробило запит на створення таких інституцій, які б дозволяли громадянам на ділі реалізовувати надані їм Конституцією права, зокрема, запровадження виборчого права, свободу діяльності політичних, громадських об'єднань тощо.

Відчуття селянами Галичини, Закарпаття, Буковини особистої волі, як нам видається, стане на порядок вищим. Мабуть, це дозволяло тим же поміщикам утримувати ситуацію під контролем аж до початку 1920-х років.

В Російській імперії через пролонгацію абсолютистської монархії з усіма її караючими структурами, в умовах коли їх чиновники до селянина продовжували ставитись як до безправної, сірої маси, протестні настрої в їх середовищі носили перманентний характер. Влада це знала, спроба з її боку взяти ситуацію під контроль черговою аграрною реформою видавалась їм як єдино правильний і можливий захід в тих конкретно-історичних умовах.

Аграрні реформи в Російській імперії були по своїй суті глобальним соціально-економічним явищем. З огляду не цю об'єктивну реальність, історики, економісти, юристи з тих пір і до сьогодні в своїх наукових доробках не оминають питання їх впливу на подальшу долю селянства і всього суспільства. Одні із них вважають їх епохальними явищами, інші – вважають, що вони носили поверховий характер і були проведені лише в інтересах поміщиків. Ми з цією останньою позицією, такими оцінками аграрних реформи не можемо погодитись. Давайте пригадаємо події, пов'язані з викупом із кріпацтва Тараса Шевченка. З'ясувалось, щоб вирішити цю проблему довелось долучитися досить авторитетним інтелектуалам і, цариці Російської імперії. Виникає питання, чому власник Тараса Шевченка не хотів втрачати «свою власність»? Справа у тому, що згідно економічних відносин в умовах кріпосної системи_ кожен кріпак розглядався лише як товар, який приносив прибуток його «власнику» в даний час і мав виконувати цю роль на тривалу перспективу. Позбавлення поміщиків власності на селян, відпуск їх на волю – це можна вважати революційним кроком, бо цим юридичним актом започаткований процес, який мав відправити у небуття те становища, про яке писав Тарас Шевченко: ...»село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть...». Так, селянам доведеться ще тривалий час відробляти у пана за отриману волю і надільну

землю. Однак, уже не було і не могло бути вороття до попереднього кріпацького стану.

Столипінська аграрна реформа в українських землях Російської імперії проводилася через 40 років після скасування кріпосного права 1861 року, стала наступним кроком на шляху прискореного розвитку капіталістичних відносин на селі. Внаслідок руйнування общини все більше селян почали набувати земельну власність, усувалося черезсмужжя. З іншої сторони – посилювався процес концентрації земель у руках поміщиків і окремих заможних селян, що у найближчій перспективі ускладнить соціальні протиріччя на селі.

Реалізація основних завдань аграрної реформи П. Столипіна відбувалась у короткому, з погляду історичної перспективи, часі. Не варто бути надто категоричним в оцінці її результатів. Деякі історики беруть одну або декілька проблем, які на ту пору не вдалося вирішити, і роблять висновок про невдачу аграрної реформи. До таких проблем найперше відносять те, що в її ході не забезпечено створення твердого капіталістичного ладу на селі, бо збереглася економічна основа кріпосництва – поміщицьке землеволодіння, що земельне питання на селі загострилося, а боротьба селян за поміщицьку землю посилювалася. Дійсно, у 1907–1910 рр. селяни спалили понад 500 поміщицьких маєтків і господарств заможних селян.

У той же час слід визнати, що вирішення надскладних завдань трансформації земельних відносин в ході аграрних реформ розраховано на еволюційний, до того ж досить тривалий проміжок часу.

Історія розпорядилась так, що цього тривалого часу суспільство не отримало. Винуватцем цього непередбачуваного реформаторами, і у першу чергу П. А. Столипіним, розвитку стала Перша світова війна. З її початком перервався еволюційний розвиток, поступове вирішення усіх проблем, земельної зокрема, яка до того ж була однією з найгостріших. Недовершеність Столипінської аграрної реформи, її зупинка в умовах війни продукували посилення невдоволення становищем в земельних відносинах серед селянства, солдат на фронті. Політичні сили, що претендували на лідерство в Україні, пропонували нові, на цей раз революційні підходи у вирішенні земельного питання. Чимало селян в українських губерніях ставали їхніми симпатиками, сподівались, що з їх допомогою вони здобудуть собі кращу долю.

Уроки Столипінської аграрної реформи полягають у тому, що для успіху у такій надскладній справі, держава повинна створити сприятливі фінансові умови для купівлі селянами землі; законом визначити кількість землі, якою може володіти фермерське господарство; має постати реальна множинність форм власності на землю; не допускати спекуляції землею з боку бізнесових структур; аграрна реформа може бути реалізована тільки в умовах політичної стабільності, мирного часу.

Чи вплинули аграрні реформи на долю українського селянства? Селяни та їх господарства в тих умовах з боку влади були лише об'єктом реформування. Вони були приречені господарювати на землі, пристосовуючись до нових економічних реалій. Далеко не усі з цією новою обставиною впорались. З огляду на це можемо сказати, що для тих селян, які мали на час реформи більші земельні

площі – їхня доля стане до них більш прихильною. Ті ж селяни, які знаходились (за земельними статками) на межі, або за межею бідності – їх доля залишалась важкою.

Розділ V. Пошук шляхів вирішення земельного питання у роки Української революції (1917 – 1920 рр.)

1. Регулювання земельних відносин українськими урядами.

На 1917 р. із 44,1 млн. дес. землі в 9-ти українських губерніях поміщикам належало 8,9 млн. дес. (20,2 %), купцям – 3,3, дворянам – 4, селянам – 13 млн. дес. Середнім вважалось селянське господарство, яке мало 9,8 дес., бідним – 5,1 дес. землі [1]. М. А. Рубач та інші дослідники дотримуються дещо іншої градації щодо розмірів земельних площ у середняків та бідняків, яка в цілому не виходить за межі прийнятої в українській історичній літературі. 57 % сільських господарств, що обробляли лише до 3 дес. Землі вважалися бідними. До середнього селянства з 3–10 дес. Землі. Належало 30 % господарств. Багаті власники, що володіли понад 10 дес. становили 12 %. Поміщики становили 0,84 % населення і володіли 30 % землі [2].

На цю пору селянське землеволодіння ставало звичним і доконаним фактором в українському селі. Воно складалося з двох елементів: надільного ще по реформі 1861 року та приватного, тобто куплених селянами земель у попередні роки. Надільна земля у селянських господарствах складала 3/5 всієї землі. Особливістю окремих господарств в українському селі була велика різниця у наявних у їх розпорядженні земельних площах, що обумовлювалося густотою населення в даній місцевості, а також розмірами земель поміщицьких маєтків. Найвища щільність населення була у Правобережній Україні, а значить там було найменше забезпечення селян землею.

За підрахунками О. П. Реєнта, сільське населення українських губерній з 1861 р. зросло на 86 %, а площа селянських земель – тільки на 31 %. Це призвело до здрібнення селянських земельних наділів. У 1861 р. в українських губерніях було в середньому 3 дес. землі на душу, а у 1900 р. – 1,5 дес. Багатомільйонне селянство Правобережжя користувалося лише на 1 млн. дес. землі більше, ніж 7 тис. землевласників. Зрозуміло, що поліпшення своїх матеріальних умов селяни бачили за рахунок поміщицьких земель [3].

Задля вирішення в своїх господарствах проблеми малоземелля і безземелля, чимало селян хотіли ліквідації власності поміщиків на землю, після чого, на їх думку, належало здійснити її справедливий, тобто зрівняльний розподіл. Проте немає достатньо підстав вважати, що у разі реалізації цього задуму, проблема малоземелля і безземелля була б вирішена. У разі повної ліквідації поміщицького землеволодіння, наприклад, у Київській і Подільській губерніях селяни отримали б додатково по 0,8 дес. землі, Чернігівській, Полтавській – 1,7, Харківській і Катеринославській – 2,5 дес. [4]. Як бачимо,

кардинально для селян на краще у вирішенні земельного питання нічого не змінювалося.

Слід мати на увазі, що після аграрної реформи 1861 р. та Столипінської аграрної реформи 1906–1914 рр. повністю нівелювалася ідея однорідності маси сільського населення. Уже була де-факто і то досить суттєва різниця у кількості землі в господарствах одного і того ж села. Здійснити за таких умов рівний розподіл конфіскованої поміщицької землі аж ніяким чином до рівності у селянському землеволодінні не наближало. Розшарування існувало не тільки між окремими групами (поміщики, козаки, селяни), але й у середині селянства. Найхарактерніше це відображено у групі безземельного селянства, яку традиційна радянська історіографія, представляла монолітною і у силу злиденного існування була потенційною опорою більшовицької влади на селі [5].

Документи, які вводять до наукового обігу сучасні історики, засвідчують, що безземельні селяни шукали і часто знаходили можливості для покращення свого матеріального становища, на своєму рівні вирішували земельне питання, наприклад, брали землю в оренду. На 1915 р. селяни взяли в оренду 3,9 млн. дес. землі, сплачували її власникам 70 млн. крб. [6].

Оренда на одне господарство інколи сягала, наприклад, на Полтавщині у Переяславському повіті – 17,4 дес., Пирятинському – 31 дес., Хорольському – 15 дес. Із 881 безземельних господарств Гадяцького повіту, що складало 3,86 % до господарств повіту, середній розмір посіву складав 2,9 дес., Зіньковецькому із 725 безземельних селянських господарств розмір посіву складав 21,3 дес. До орендних відносин вдавалися й ті селяни, що мали начебто достатню кількість землі. Найбільше поширення орендні відносини набули у Херсонській, Катеринославській, Харківській та Полтавській губерніях. На Харківщині більше третини селянських господарств вдавалися до оренди. Орендовані землі часто сягали 20 і більше відсотків від загальної земельної площі [7].

Як тут не звернутись до сучасного досвіду у вирішенні земельного питання в українському селі. Хоча про це у нас буде йти мова у відповідному розділі нашої праці, все ж зауважимо, що саме з орендних відносин в Україні брала початок аграрна реформа на сучасному етапі. Її визначальною ознакою є відмова від суспільної власності на землю і повернення до приватної. Попри те, що це було зовсім нове явище в аграрному секторі економіки та спротив старої системи господарювання на землі, орендні відносини ось уже більш як 30 років були і залишаються досить суттєвим напрямом аграрної реформи.

2 березня 1917 р. в Російській імперії перемогла антимоноархічна революція. В наслідок її перемоги в Росії постав Тимчасовий революційний уряд, який проголосив про намір провести «велику земельну реформу». Її підготовку доручили Міністерству землеробства. 12 березня 1917 Тимчасовий революційний уряд Росії видав указ про конфіскацію земель, що належали царській сім'ї, 16 березня 1917 р. націоналізовані усі удільні (землі дворян) і кабінетські землі. 17 березня 1917 р. оголошено, що питання про долю поміщицьких земель будуть вирішувати Всеросійські Установчі збори, а делегати Першого Всеросійського з'їзду рад селянських депутатів у травні того ж року однозначно і рішуче виступили за здійснення в країні зрівняльного розподілу конфіскованих земель.

17 березня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив, а 19 березня 1917 р. опублікував звернення до населення, в якому закликав утримуватися від самовільних захоплень поміщицьких земель до розробки земельного закону і його ухвалення Установчими зборами. 28 березня 1917 р. при уряді утворена Особлива нарада з питання про примирні камери (мабуть, вони мали виконувати функції досудових органів) для запобігання непорозумінь у земельних справах.

11 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав закон «Про охорону посівів», згідно з яким незасіяні поміщицькі землі передавалися у тимчасове підпорядкування місцевих продовольчих комітетів, які отримали право здавати їх в оренду селянам. Закон також гарантував власникам землі відшкодування збитків у випадку захоплень землі селянами.

У липні того ж року скасована подальша дія усіх законодавчих актів, що стосувалися проведення Столипінської аграрної реформи. Тоді ж прийняте рішення про передачу у розпорядження земельних комітетів, утворення яких на місцях набирало обертів, не оброблюваних поміщицьких земель. Разом із тим, і на цьому етапі Тимчасовий уряд виступив проти самочинного відчуження селянами поміщицької землі, оскільки 80 % її було закладено у банках такий хід подій, на думку уряду, і ми з цим погоджуємось, міг привести до краху банківської системи. Одночасно здійснювались репресивні заходи проти тих земельних комітетів, які почали роздавати землю, не чекаючи скликання Всеросійських Установчих зборів.

Таким чином, після перемоги антимоноархічної революції Тимчасовий уряд став на шлях проведення аграрної реформи, метою якої було здійснити перерозподіл землі на користь тих, хто на ній працював. (Столипінська аграрна реформа передбачала дещо іншу парадигму, а саме: створити невеликий прошарок міцного господаря на селі, який повинен мати землю у приватній власності). Таким бачився урядом шлях до вирішення земельного питання і відповідно становлення кращої долі для селян. Для цього створювалась відповідна юридично-правова основа, вивершенням якої мало стати прийняття Всеросійськими Установчими зборами відповідного закону.

З метою надання аграрній реформі організованості і керованості, Тимчасовий уряд створив Головний земельний комітет у Петрограді і дав розпорядження створювати такі ж органи на рівні губерній, повітів і волостей. Місцеві земельні комітети мали допомагати уряду готувати проект земельної реформи, не допускати самовільного захоплення селянами приватновласницьких земель, здійснювати розподіл у користування орендної землі, збільшення її фонду, зниження орендної плати, полагодження конфліктів між землевласниками та селянами.

На 1917 рік в українських губерніях земельне питання було чи не найскладнішим з усіх регіонів Росії. Багатоземельних господарств в українських губерніях налічувалось приблизно 500 тис. Їм протистояло 2,3 млн. дворів малоземельного селянства [8]. До того ж виявилось, що руйнація общини, вихід міцних господарств на хутори, переселення селянських сімей в інші регіони імперії мали короткотерміновий результат і, за великим рахунком, не вирішували

земельного питання. Особливо складним воно залишалось на Волині, Поділлі та Київщині.

Після звістки про повалення влади царя селяни якби поспішали скористатися новою і, як їм здавалось, слушною ситуацією для вирішення земельної проблеми на свій розсуд. Показовою в плані розуміння селянами її розв'язання є постанова Решетилівського волосного комітету Полтавської губернії. У ній зазначено, що усю землю треба безоплатно конфіскувати у поміщиків, скасувати приватну власність на землю і наділити її працюючим хліборобам у одноосібне та довічне володіння. Такої ж думки дотримувалась редакція газети «Земля і воля» [9].

В основі тогочасного розуміння вирішення земельного питання було тотальне невизнання приватної власності поміщиків на землю. Одразу ж зауважимо, що селяни виступали не проти приватної власності взагалі, а лише проти приватної власності поміщиків. Вони бачили себе приватними власниками землі. Мабуть, для революційної доби це було нормальним явищем. Місцеві громади та земельні комітети самі ухвалювали рішення про земельну оренду, відчуження землі у поміщиків. Кількість самочинних дій з боку селян різко зростала. Заклики органів Тимчасового і наступних урядів мало впливали на дотримання селянами правопорядку. Вони не хотіли чути закликів уряду і почали захоплювати поміщицькі землі. Це уже було схоже не на аграрну реформу, яку розпочав Тимчасовий уряд, а на початок аграрної революції.

В Україні земельні комітети почали виникати у другій половині травня – на початку червня 1917 р. Особливо активно створення повітових та волосних земельних комітетів відбувалося у Київській, Харківській, Катеринославській, Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях. На осінь 1917 р. на території України було 9 губернських, 94 повітових та 1528 волосних земельних комітетів. Як правило, їх очолювали соціалісти-революціонери [10].

З цих пір і, до завершення Української революції, процес створення різних органів по здійсненню землевпорядкувальних робіт на теренах України буде практично перманентним. Така була вимога того часу. Проблема була лише у тому, що кадрів для тих новостворюваних органів було явно недостатньо. Були питання щодо їхнього фахового рівня. Ця проблема не є предметом нашого дослідження. Однак, ми виходимо із того, що від рівня фаховості кадрів, їх громадянської позиції багато чого залежало в плані реалізації земельних законів, постанов, розпоряджень ухвал вищих державних структур. Такі виконавці тих рішень, як голови і члени земельних комітетів, землеміри, рахівники, кур'єри, переписщики та інші могли досить суттєво впливати на своєчасне і правильне інформування селян щодо важливих рішень органів влади, надати або не надати їм допомогу. На практиці було так, і це ми почерпнули під час роботи над даною темою в архівах, що на вищезазначені посади інколи попадали випадкові особи, схильні до корупції. Для них було чи не головним отримати хоч якусь платню за свою роботу, а ще краще – продовольчий пайок. В архівних справах є багато письмових звернень працівників землевпорядних структур до повітових, губернських органів влади про надання їм та їхнім сім'ям різного виду матеріальної допомоги.

Повітові земельні комітети у ту пору, коли у становленні нових земельних відносин ще не було ясності і однозначності, часто діяли на свій розсуд, а вірніше за вимогами селян. Спільним з боку селян була вимога – негайно розпочати переділ поміщицьких земель. Однак чіткої уяви як у земельних комітетів так і у селян на вирішення цього питання на практиці не було. Селяни-заможники вимагали поміщицьку землю ділити за кількістю робочої Худоби в господарстві, селяни-бідняки вимагали розподілу земель за кількістю їдців в сім'ї. У тій ситуації земельні комітети реально перебирали на себе функції розпорядників конфіскованих поміщицьких земель, намагались враховувати інтереси усіх селян. Черкаський повітовий земельний комітет у цьому плані діяв обережно. Він запропонував поміщику М. Мачена «уступити комітету всю рільничу землю в кількості 300 дес., яка буде передана в оренду по одній десятині селянам-біднякам» [11].

Одночасно із рішеннями повітових земельних комітетів із земельних питань приймалися рішення на сільських зборах (сходах). На одному із таких сходів у с. Сагунівка Черкаського повіту громада прийняла рішення – церковну землю розділити, тобто віддати в оренду [12].

У перші тижні та місяці після Лютневої революції, коли стало можливим приступити до розподілу землі, українські селяни перебували у певній ейфорії від таких позитивних і до того ж досить неочікуваних для них змін. Вони тепер брали активну участь у формуванні селянських виконавчих комітетів, волосних управ, налагоджували співпрацю з земствами. Усі питання щодо формування органів самоврядування вирішували на сільських сходах. Така активність селян може бути пояснена тим, що вони сподівалися на підтримку і співучасть органів місцевого самоврядування у повному вирішенні в нових умовах земельного питання і, мабуть, в тому числі і для свого господарства.

На хвилі політичної активності селянства, його готовності до боротьби за землю заснована і розпочала свою діяльність Українська Центральна Рада (далі – УЦР). Вона одразу знайшла підтримку в селянському середовищі, про що свідчать рішення губернських, повітових, селянських з'їздів. У травні 1917 р. відбувся перший Всеукраїнський селянський з'їзд. На ньому було 2500 делегатів. Основні принципи земельної реформи в Україні сформовані в резолюції «Про соціалізацію землі, тобто про скасування приватної власності на землю і перехід її у загальнонародну власність. Землю належало передавати до земельного фонду (тобто державі), а він у свою чергу мав передавати її земельним комітетам, які мали її розподіляти у користування за трудовою або споживчою нормою між селянами, що вели господарство власною працею. Общинні землі повинні періодично розподілятися за трудовим принципом [13]. Щодо згадки в цьому документі про общинні землі, то, мабуть, учасники з'їзду мали га увазі пасовища, луки та ще невелику частину наявних громадських земель.

Після тривалих дискусій з'їзд прийняв підготовлений перший Універсал (оприлюднений на II Всеукраїнському військовому з'їзді у Києві 10 червня 1917 р.). Ось якою бачили делегати селянського і Військового з'їздів програму аграрних перетворень: «ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії

поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкувати нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим українським зборам (Соймові)».

Наступні селянські з'їзди наповнювали аграрну програму більш конкретними положеннями, хоча визначені на з'їздах шляхи вирішення земельного питання були дещо абстрактними і мало зрозумілими для селян. Надто великий вплив на роботу та прийняття рішень селянських з'їздів мали політичні партії.

Селянські з'їзди засвідчили готовність значної частин українського суспільства до глибоких економічних перетворень і, перш за все, у земельних відносинах. У цій важливій справі вони поклали великі надії на УЦР. У складі Генерального секретаріату (першого українського уряду), який утворений 15 червня 1917 р. на чолі із В. Винниченком, створювалося Генеральне секретарство (міністерство) земельних справ, яке очолив український соціал-демократ Б. Мартос. Одразу ж зауважмо, що керівні органи УЦР не були самостійними у прийнятті та виконанні прийнятих рішень. Тимчасовий уряд продовжував контролювати усі дії Генерального секретаріату.

Боротьба селян за землю у 1917 р. велася щонайменше за трьома напрямками:

– першим із них весною 1917 р. був відносно мирний – потрави посівів, лук, заборона власникам продажу землі, в деяких місцях вимагали перерозподілу орендних земель.

– другим напрямом у липні-серпні 1917 р. стало захоплення поміщицьких маєтків і поділ їхнього майна, земель у Волинській, Подільській, Київській, та інших губерніях.

– восени 1917 р. головною формою селянського руху стала боротьба за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння: селянські погроми охопили Правобережжя, а у жовтні – Лівобережжя та Південь України.

Причини наростання в українському селі напруги довкола земельного питання весни та осені 1917 р., поступового переростання еволюційних методів боротьби в революційні полягали у невдоволенні селян зволіканням Тимчасового уряду з вирішенням земельного питання та психологічних потрясіннях, викликаних першою світовою війною й революцією. Селянство уже було налаштоване на поділ землі й чекало слушного часу для самочинного її захоплення.

Реалізація Тимчасовим урядом завдань аграрної реформи в Україні була досить проблематичною, оскільки у різних регіонах домінували різні форми землеволодіння. На Волині, Поділлі, в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях переважаючим було подвірне (родинно-трудова) землекористування; в Харківській, Катеринославській, на Півдні України – обштинна форма землекористування. Додатковими складнощами у вирішенні земельного питання на нових засадах було те, що усі українські селяни, в усіх регіонах хотіли бути власниками землі, однак у такій кількості скільки може обробити одна сім'я. По

суті, селяни не розрізняли понять «власність», «володіння». «користування». Головне для них було мати хоч якусь кількість землі.

До того ж варто врахувати і те, що мала місце специфіка соціально-економічної диференціації на селі, що ускладнювало консолідацію сільської громади. Були різні підходи до вирішення земельної проблеми у багатих (вони мали землю у приватній власності) і у бідних (вони не мали землі у приватній власності). Український незаможний селянин був проти власності на землю у інших (заможних селян, поміщиків), але хотів сам володіти землею. Ось ця парадоксальна ситуація буде спостерігатися на всіх етапах Української революції, знайти консенсус у її вирішенні не зможе жоден з українських урядів.

На захист інтересів селянства в окремих випадках виступила община. Відомо, що Столипінська аграрна реформа серйозно послабила її роль і соціальні функції. Революційні події 1917 р. консолідували селян і сприяли відновленню і зміцненню в окремих місцях общинних зв'язків. Відбувався ренесанс суспільної інституції, яка виявилась необхідною у процесі отримання землі і вона допомагала селянам у цій справі, а також у застосуванні колективної відповідальності (безвідповідальності) за пограбовані маєтки і самочинно розподілені землі поміщиків. Отож, вплив общини на селянське життя у 1917 і наступні роки революції проявився у забезпеченні своїм громадам мінімальних умов виживання, сприяння їх боротьбі за землю, захисту від втручання представників влади [14].

Серед українських революційних партій (УПСР, УПСФ) не було єдиної позиції відносно того, як на практиці вирішити земельне питання. Вони погоджувалися з тим, щоб передати відібрані у поміщиків землі земельним комітетам, але не могли знайти способів відносно подвірного землеволодіння. Його ж ділити неможливо. Ще однією проблемою, яка постала влітку 1917 р. у практичній площині було вироблення курсу надбання землі. УПСФ вважала, що землю селяни мають купити, а УПСР – викупити у поміщиків землю мала держава.

Для УЦР, в якій були представлені вищеназвані партії, земельне питання виявилось чи не найскладнішим. Справа не тільки у теоретичній новизні цієї проблеми, але й у тому, що УЦР, аж до проголошення 7 листопада 1917 р. Української Народної Республіки (далі – УНР), залишалась громадсько-політичною організацією. Здійснення аграрної реформи такою структурою було вкрай проблематичним. Хоча певна робота у цьому напрямі велася. В УЦР досить швидко були сформовані необхідні структури для проведення перетворень у земельних відносинах – секретарство земельних справ, відповідні комісії. За роботу взялися знані фахівці – аграрники Б. Мартос, М. Ковалевський, К. Мацієвич та інші. Комісії обговорювали різні проекти земельної реформи, напрацьовували шляхи для її реалізації. Ускладнювало цю роботу УЦР те, що усі законопроекти мав затверджувати Тимчасовий уряд, перестороги селян-землевласників щодо збереження у них земель. УЦР намагалася переконати заможних селян, що у ході аграрної реформи придбана ними земля не буде перерозподілятися. Щодо поміщицьких земель, то думка була така: вони підлягали розподілу лише після Установчих зборів.

Цей план УЦР не задовольняв малоземельних і безземельних селян і вони почали самочинно захоплювати поміщицькі землі. Селянська «нетерплячка» щодо поділу поміщицьких земель проявилася уже влітку і набирала обертів осінню 1917 р. Спроба УЦР шляхом роз'яснення зупинити такі дії селян не давали результату. Сталося швидше навпаки. Селяни, які не мали у власності землі, почали розподіляти порівну, включаючи і землі тих селян, що мали землю у приватній власності. Це, по суті, був другий фронт боротьби, який досить швидко набрав ознак громадянської війни

Попри такі обмеження, Генеральний секретаріат земельних справ у липні 1917 р. приступив до підготовки плану земельної реформи. Однак у серпні 1917 р. його ж рішенням подальша робота по розробці аграрної реформи передана на місця. Це було, по суті, зволікання з ґрунтовною розробкою аграрної реформи. 5 жовтня 1917 р. Мала рада повернулася до розгляду питання про земельну реформу, доручила Секретарству земельних справ приступити до її підготовки. Практичне керівництво цим процесом покладалося на Український земельний комітет, проект статуту якого затверджено на цьому ж засіданні [15].

25 жовтня 1917 р. II Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (м. Петроград) ухвалив перший законодавчий акт радянської влади у галузі аграрних перетворень декрет «Про землю». Згідно декрету скасовувалась приватна власність на землю, запроваджувався принцип безоплатного землекористування, поміщицьке землеволодіння підлягало ліквідації без будь-якого викупу. У тогочасній Україні декрет більшовиків не викликав особливого ідеологічного заперечення, оскільки політичні сили УЦР підтримували ідеологію ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, в українському селі було не так все однозначно. Там якби самі собою постали дві течії селян: ті, що мали достатньо землі – не хотіли ніякого перерозподілу і ті, що не мали землі у приватній власності, вважали перерозподіл цілком необхідним. До речі, саме ця остання категорія селян розпочне захоплювати землі та грабувати поміщицькі маєтки. Селяни села Куцівка Черкаського повіту самочинно захопили і між собою розподілили 800 дес. землі [16].

УЦР не змогла цим діям ніяк протистояти. До того ж такі дії українських селян ніяк не співпадали з теоретичними напрацюваннями УЦР щодо проведення перетворень у земельних відносинах. Селяни на свій розсуд продовжували втілювати близькі і бажані для них принципи аграрного соціалізму, який базувався на засадах архаїчної справедливості «всім – порівну» і, як кажуть, під «гарячу руку» попадало, перш за все, майно і земля поміщиків.

Ось у такий спосіб відбувалися трансформації в земельних відносинах українського села у 1917 р. До того ж селяни були цілком задоволені перспективою передачі відібраних поміщицьких земель у спадок своїм дітям, хоча єдиної лінії у розподілі поміщицьких земель між селянами не було. У цій справі здійснювався пошук оптимальних для кожного регіону шляху – від передачі поміщицьких земель громаді чи земельному комітету – до розподілу по дворах.

Мала УЦР зі свого боку ухвалила рішення про розробку законопроекту про передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Через 5 днів

відповідний законопроект був підготовлений і оголошений на засіданні VII сесії ради. Можемо припустити, що на таку оперативність з розробкою даного законопроекту до певної міри вплинув державний переворот 25 жовтня 1917 р. у Петрограді і, найперше, прийнятий там декрет «Про землю». У запропонованому законопроекті ще не йшлося про скасування приватної власності на землю. Ця норма з'явиться через два тижні.

7 листопада 1917 р. УЦР ухвалила Третій Універсал, який став поворотним пунктом у державотворенні та у справі визначення стратегії щодо земельного питання. У ньому записано про скасування приватної власності на «поміщицькі та інші землі нетрудових сільських господарств, а також на удільні, монастирські та церковні землі в разі перевищення 50 дес.». Землі названих суб'єктів господарювання мали перейти у власність трудового народу, щоправда лише як заборона їх відчужувати. У цьому ж документі земля оголошувалась добром всього народу УНР [17].

Поява в Універсалі такої надрадикальної законодавчої норми була можлива в основному через наполягання представників партії есерів. Наступні дні були такими, що земельне питання, так як воно поставлене в Універсалі, буквально «зірвало» політичні, державні кола. В усі губернські земельні комітети надіслано Універсал УЦР і одразу ж земельні комітети розпочали роз'яснення селянам, працівникам земельних комітетів суть основних положень Універсалу з земельних питань. Так поступив Київський губернський земельний комітет, який спеціальним розпорядженням вимагав від волосних земельних управ «взяти на облік землі, ліси і подати інформацію про стан справ в повітовий земельний комітет» [18]. Звенигородський повітовий з'їзд прийняв революційне рішення: розподілити поміщицькі землі між малоземельними і безземельними селянами безкоштовно за нормою на сім'ю від 3-6 душ – 3 дес., 6-8 душ – 3,5 дес., і 9–12 душ – 4 дес. землі [19]. Дахнівський земельний комітет звернувся з проханням до Черкаського повітового земельного комітету передати 950 дес. земель нетрудових господарств селянам Дахнівської волості [20]. Селяни Дахнівської волості оперативно провели облік земель поміщика Бразоля і встановили, що він володіє 100 дес. ріллі і 100 дес. луків; поміщик Штафинський володіє 250 дес. луків. Всього вони нарахували і взяли на облік 750 дес. землі, яку мешканці волості мають бажання набути у свою власність [21].

Із вищезначеного випливає, що на місцях були самі різні підходи до вирішення там земельного питання: негайна конфіскація поміщицьких земель, передача в оренду селянам, передача у розпорядження земельних комітетів і навіть бажання набути у власність, тобто купити поміщицькі землі.

Напрацювання УЦР щодо нових підходів у земельних відносинах призвели до політичної кризи в УЦР. Керівництво секретарства земельних справ пішло у відставку, протестні дії були з боку великих землевласників, фінансових кіл, цукрозаводчиків, союзу польських землевласників. В. Винниченку довелося пояснювати, що відповідне положення Універсалу слід розглядати лише як погляд УЦР на дане питання, а кінцеве рішення буде за Українськими Установчими зборами.

Зважаючи на важливість земельного питання для долі Української революції, уряд УНР обговорював його усі наступні дні. Загальна думка була однозначною: у ситуації, що склалась, варто відтермінувати процес скасування в УНР приватної власності на землю. Така позиція може бути зрозумілою з огляду на неоднорідність політичних сил, представлених в УЦР. Провідні діячі УЦР, зокрема, В. Винниченко, М. Грушевський, М. Туган-Барановський та інші у своїх виступах на засіданнях УЦР, в опублікованих працях сформулювали своє бачення вирішення аграрної проблеми в Україні. В. Винниченко відстоював принцип соціалізації землі, М. Грушевський – ідею передачі землі у приватну власність селянам. Принципова позиція голови УЦР М. Грушевського і на цей час була у тому, що вся земля повинна бути в руках тих, хто її обробляє. Земельні угіддя треба викупити, а не безкоштовно забирати у власників [22]. М. Туган-Барановський – стояв на позиції розвитку сільгоспкооперації на селі.

Проте сильний тиск землевласників з одного боку, самочинні дії селянства по захопленню поміщицьких земель з другого боку ускладнювали конкретний і, що було дуже важливо в тих умовах, реалістичний вибір політичного курсу у визначені соціальної опори, на інтереси якої спрямовувалась би її земельна політика. Як покаже найближчий час така невизначеність буде дорого коштувати і УЦР і Українській революції зокрема.

«Чорний переділ» з боку селян йшов повним ходом, що змушувало УЦР пришвидшити розробку аграрного законодавства. 7 листопада 1917 р. перша сесія Українського крайового земельного комітету вирішувала організаційні питання щодо роботи місцевих земельних комітетів. 10 листопада уряд УНР прийняв рішення про передачу у розпорядження земельних комітетів маєтків іноземних підданих, (відшкодування їм збитків передбачалось здійснити дещо пізніше). 15 листопада 1917 р. уряд створив комісію на чолі з Б. Мартосом для підготовки планів аграрної реформи. В принципі це мав бути земельний закон. Після напружених дискусій 14 грудня 1917 р. проект земельного закону був представлений на обговорення VIII сесії УЦР. Основні його положення були такими:

- скасування без викупу приватної власності на землю;
- заборона продажу і передачі землі в оренду;
- розпоряджатися землею могли лише земельні комітети;
- зрівняльному розподілу не підлягали землі, що належали сільськогосподарським школам та дослідним установам;
- трудова норма земельного наділу зменшувалася з 50 до 40 дес. [23].

Зауважимо, що і з основних положень цього документу, як і після появи попередніх аграрних документів, розпочалися тривалі і гострі дискусії і найбільше з приводу норми трудового наділу у 40 дес., яку більшість вважала зависокою і наполягали на здійсненні повної соціалізації землі. У кінцевому рахунку в УЦР зійшлися на тому, що необхідно підготувати новий земельний законопроект. Секретарство земельних справ очолив есер О. Зарудний, Б. Мартос не зміг впоратись з прийнятного для більшості членів УЦР курсу на вирішення земельного питання, пішов у відставку.

На початок нового 1918 року військово-політична ситуація довкола УНР розвивалась у такий спосіб, що УЦР на початку 1918 р. буде вимушена готуватись до від'їзду з Києва. 18 січня 1918 р. уряд В. Голубовича у терміновому порядку, без обговорення прийняв Земельний закон (опублікований у м. Житомирі), основною ідеєю якого було скасування права приватної власності на всі землі. Верховне порядкування ними до скликання Українських Установчих зборів надавалося УЦР, а на місцях – земельним комітетам. Отримання земельного наділу та користування ним мало бути безкоштовним. Землекористування могло бути індивідуальним і сільськими громадами та добровільними товариствами. Землекористування з дозволу громади могло бути спадковим. Велике землеволодіння мало бути урізаним і за рахунок цього мало відбутись наділення землею малоземельних і безземельних селян. Поза зрівняльним розподілом залишалися землі, що містили природні багатства, дослідницької справи, для будівництва залізниць та інших промислових потреб. Принцип зрівняльності у земельних відносинах мав корегуватись за допомогою податкової політики [24].

Усі вищезначені норми закону «Про землю» у своїй більшості задовольняли інтереси селянства. Проте були і такі норми, з якими воно, по крайній мірі якась частина, не могла погодитись. Мова йде про скасування приватної власності на подвірні, індивідуальні та куплені землі. Це було більше подібним на популізм, бо на практиці ці завдання виконати було неможливо. Втрачати такі землі селяни аж ніяк не хотіли. М. Шаповал, один із провідних діячів УПСР і УЦР, у положеннях земельного закону побачив риси націоналізації землі, а концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності [25].

Земельний закон від 18 січня 1918 р. підтвердив положення Третього Універсалу про ліквідацію на території УНР приватної власності на землю. Земельні комітети аж до скликання Установчих зборів мали керувати цим процесом. Земля мала передаватись селянам безкоштовно у користування. Зауважимо, що приватна власність скасовувалася на поміщицькі, церковні землі і це було зрозуміло з погляду революційної доби. Однак, земельний закон УНР від 18 січня 1918 року не спрацював, не заспокоїв українських селян, не був і. не міг бути реалізований в тих конкретно-історичних умовах. Мабуть, його варто розглядати як прогноз на перспективу. З іншого боку, заклики УНР до селян з вимогою повернути захоплені землі власникам сприймалися ними як відстоювання керівництвом УНР інтересів буржуазії. Селяни в своєму баченні вирішення земельного питання пішли значно далі того як то бачилось очільникам УНР. Оголошену експропріацію поміщицької землі селяни розуміли лише як перехідний етап на шляху до спадкового землеволодіння і до особистої приватної власності.

Таким чином, у 1917 – початку 1918 р. у настроях значної частини селянства було очікування аграрних перетворень і невпевненість, що уряд УНР зможе їх реалізувати. По суті, селяни уже на початковому етапі революції пішли далі УЦР. 15 квітня 1918 р. створений Всеукраїнський земельний комітет задля координації роботи місцевих земельних комітетів. Селом оволоділа аграрна лихоманка, застосування «революційного права» ставало звичним явищем в

українському селі. Можливість, яка також ставала реальністю, безкоштовно отримати землю, призводила до обмеження прав односельців, інколи вдавались при вирішенні земельних проблем до зброї.

На початку березня 1918 р. УЦР повернулася до Києва. Народне міністерство земельних справ в уряді В. Голубовича очолив соціаліст-революціонер М. Ковалевський. Він розумів, що Земельний закон від 18 січня потребував деяких уточнень, зокрема щодо долі тих селянських господарств, що мали 12–15 дес. землі. Наступною проблемою було те, на який час передавати селянам землю у користування. Була думка, що з огляду на непевну ситуацію варто цей термін обмежити одним роком. Невизначеність з таких засадничих питань означала, що кінцева концепція земельної реформи Центральною Радою так і не була розроблена. До того ж, на весну 1918 р. стало зрозуміло, що зрівняльний принцип, який застосовувався при розподілі поміщицьких земель і вважався необхідним та справедливим з боку селян, явно ставав недоречним у з'ясуванні земельних відносин між заможними і малоземельними селянами України.

На весну 1918 р. село наче потонуло в анархії перерозподілу. Заможні селяни виступали також проти соціалізації як основного методу вирішення земельного питання. У деяких випадках, як це мало місце у Лубнах, заможні селяни пішли ще далі – вони поставили питання про відновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого її мінімуму, яка залишається за господарством, передачу решти землі малоземельним [26].

У березні-квітні 1918 р. УЦР підготувала рішення, згідно якого мав бути виконаний Закон про землю від 18 січня того ж року. На цей час селяни уже розгромили до 50 % маєтків у прифронтових повітах Подільської та Волинської губерній, а заможні селяни були категорично проти соціалізації і виступали за збереження приватної власності на землю.

Обставини весни 1918 р. склались так, що УЦР не реалізувала аграрну програму. Обтяжуючим для УЦР елементом у земельному питанні була позиція німецької влади, яка виступала проти соціалізації землі в УНР, видала указ про відновлення власності поміщиків на землю. Додамо ще, що і українське селянство, про що мова йшла раніше, тепер уже було не за соціалізацію землі, а за те, щоб бути вільним господарем на своїй землі, тобто тій землі, яку вони в різні способи уже набули з літа 1917 року. Чи зрозуміли керівники ось таку непередбачувану зміну у планах селян щодо подальшої долі земельних відносин покаже найближчий час.

Таким чином, земельна політика УЦР пройшла складний шлях від розробки у самих загальних рисах весною-влітку 1917 р. концепції земельної реформи, до підготовки загального земельного закону осінню 1917 – взимку 1918 р. Годі було сподіватися на те, що затверджений закон міг бути досконалим. Аналіз рішень, виступів діячів УЦР наводить на думку, що вони якби не помітили кардинальної зміни до трансформацій у земельних відносинах самих селян. Вони також за рік революції пройшли шлях від вимоги ліквідації поміщицького землеволодіння та перерозподілу їх земель між собою – до усвідомлення простої істини – а чому ми, ті хто працює на землі, не можемо бути власниками

вивільненої землі? За таких обставин завершити аграрну реформу так як це було розроблено щонайменше на теоретичному рівні уже було неможливо.

У 1917 р. започатковані такі зміни в державному будівництві України, в земельних відносинах, зокрема, що вони у своїй сукупності вчинили кардинальні впливи на долю українського селянства. Воно втягнулось у вир політичного життя при одночасних революційних діях щодо вирішення земельного питання. По-суті, той рік у цьому відношенні виявився стартовим. Ніхто ще не міг передбачити наступні етапи. Вочевидь було лише одне: здолати вікові правила у земельних відносинах, які для нашого селянства мали надто обтяжливий характер, буде досить складно.

У той же час на горизонті після декількох століть бездержавності з'явилась надія і, що саме головне, власна державна структура – УНР, яка спробувала, і то досить радикально, уже на тому етапі здійснити суттєві корективи в земельні відносини українського села і відповідно щодо долі українського селянства.

Українська Держава на чолі з П. Скоропадським у значній мірі постала тому, що з погляду крупних землевласників потрібно було покласти край подальшому проведенню соціалізації землі, прихильників якої навіть серед селян з середніми земельними статками залишалось все менше і менше. Це зовсім не означало, що аграрна реформа не потрібна. Навпаки. Тільки потрібно було врахувати усі, або принаймні більшість суперечностей, які з'явилися у підходах до реформування земельних відносин попереднього періоду. До них можна віднести такі:

- 1) довкола максимальної норми землекористування в окремих регіонах України;
- 2) принципи підходу до визначення контингенту населення, серед якого мала розподілятися земля;
- 3) визначення засобів розподілу земельного фонду [27].

П. Скоропадський, звернувшись з «Грамотою до всього українського народу», заклав фундамент аграрної реформи, розпочав новий (старий) курс у земельних відносинах Української Держави з підготовки законодавчої бази. Основними його засадами були:

- відновлення і функціонування приватної власності на землю;
- свобода укладання договорів купівлі-продажу землі;
- велика земельна власність має бути скасована;
- відчуження у великих землевласників за викуп частини земель, які мали передаватися малоземельним селянам;
- поміщики мали передати землю у державний банк для утворення державного земельного фонду;
- хлібороби повинні отримати право на володіння землею у межах 25 дес. за викуп при посередництві держави шляхом переділу земель великих земельних маєтків.

Проблемність ситуації полягала у тому, що за результатами попереднього року у селян утвердилася думка, що земля уже їхня і вона має їм належати безкоштовно. У гетьмана П. Скоропадського була дещо інша думка. Він діяв

рішуче і уже 29 квітня 1918 р. оголосив про відновлення в Українській Державі приватної власності на землю. 24 травня уряд обговорював законопроект міністра земельних справ В. Г. Колокольцева «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави». 14 червня опублікований Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким вводились обмеження на земельні володіння у рамках 25 десятин, (щоб не допустити появи нових латифундистів). З іншого боку, задля недопущення колективного господарювання, купівля землі могла бути здійснена однією особою, або ж товариством, яке мало її розділяти між собою. Передбачалась ліквідація великих маєтків, які у примусовому порядку мала викупити держава. Як бачимо, П. Скоропадський та його уряд проявляли послідовність у реалізації розробці ними аграрної програми, по крайній мірі, на законодавчому її забезпеченні, чого не можна сказати про поміщиків.

Вони були проти такої аграрної реформи, допускали лише поверхневі зміни в їхньому землеволодінні. У принципі позиції уряду і поміщиків можна було б узгодити, якби не було селянського фактору. Селяни уже не хотіли бачити поміщиків як таких і, щоб вони не повернулися, розпочали збройну боротьбу, яку підтримали політичні діячі зліквідованої П. Скоропадським УНР (крім М. Грушевського).

П. Скоропадський не міг з цією реальністю не рахуватися. Трансформації у земельних відносинах ставали неминучими і то бажано якомога швидше. Отже, як і у добу УНР, ситуація якби повторювалася. Влада розуміла, що курс реформ потребував тривалого часу, але його не вистачало, селянська боротьба за землю наростала. Це пришвидшувало дії влади, змушувало її йти на компроміс задля негайного наділення селян землею. До речі, саме у такому курсі уряду були переконані і представники німецької окупаційної влади. Проте склалося так, що виконати це виявилось неможливим. З літа 1918 р. військове питання у діяльності уряду П. Скоропадського висувалося на перший план.

Можемо стверджувати, що запропонована урядом земельна реформа була компромісом. Проблема була у тому, що ніхто не хотів уступати. Навіть за 10 днів до падіння Української Держави 5 листопада 1918 року на з'їзді хліборобів вирішення земельного питання його учасниками бачилось дещо спрощено. Вони пропонували зайнятись врегулюванням орендних відносин, вважали неприпустимим з боку влади здійснювати примусове відчуження землі, а банк, на їх погляд, мав зосереджувати тільки казенні землі [28].

Можна припустити, що не могли селяни зрозуміти, а тим більше підтримати рішення уряду П. Скоропадського про створення «земельного військового фонду», з якого передбачалось наділяти землею офіцерів-українців колишньої російської армії [29].

На ділі сталося так, що ні поміщики, ні селяни не були задоволені запропонованим П. Скоропадським реформаторським курсом. Поміщики так і не змогли перебудуватися до нових умов, брутально поводитись з селянами, не бажали прощатися хоч з якоюсь часткою своїх земель. Вихід з цієї ситуації П. Скоропадський бачив у тому, щоб у примусовому порядку примусити селян

обробляти панські землі. Він, як відповідальний державник, добре розумів, що незасіяні землі – це голод на найближчу перспективу.

Селяни у своїй значній частині, підбурювані есерами, більшовиками, не погодилися з вимогами влади здійснювати обробіток земель і почали втікати у ліси, де організовувались у повстанські загони. У ході їхньої збройної боротьби тільки у Єлисаветградському повіті було вбито 150 поміщиків. Гетьман навіть за таких обставин не зупинив аграрну реформу. Він уважав, що земельне питання має бути вирішене на основі порядку, закону, співвідповідальності усіх зацікавлених сторін. Тому він пропонує, щоб держава приступила до викупу землі у поміщиків, а селяни повернули поміщикам самочинно захоплені землі. Певні надії гетьман покладав на державний земельний банк, як кредитора. За короткий час банк купив у поміщиків 150 тис. дес. землі, а у перспективі мав довести цю величину до 10 млн. дес. землі [30]. У разі виконання цього завдання 400 тис. селянських дворів додатково отримали б нові землі. При цьому 4 100 тис. селянських дворів відповідно залишались би у стані невирішеності своїх земельних проблем.

Більшість дослідників аграрної реформи уряду П. Скоропадського вважає, що пропонує ним аграрна реформа носила половинчастий характер і ніхто нею не був задоволений, що і робило неможливим її виконання. Додатковим ускладнюючим елементом для гетьмана була позиція німецької влади. Німеччина у конфлікті між селянами і поміщиками однозначно стала на сторону поміщиків. Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від політичних і економічних інтересів Четверного союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Українській Державі, проте не могли допустити кардинальних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. За таких умов гетьману не було дозволено ліквідувати велике землеволодіння [31].

Така позиція німецької влади цілком влаштувала українських поміщиків. Уряд П. Скоропадського вони підтримували суто із прагматичних інтересів задля збереження свого великого землеволодіння.

Аграрна реформа в Україні продовж 1917–1918 рр., за винятком стихійного захоплення селянами поміщицьких земель, з боку українських урядів залишалася «декретованою», тобто ще не реалізованою. Це сталося тому, що УЦР, попри напрацьовані теоретико - ідеологічні засади, без згоди з боку Тимчасового уряду ніяк не могла це питання вирішувати. Гетьман П. Скоропадський де-юре підтвердив право поміщиків на земельну власність і оголосив її недоторканою. Його залежність у вирішенні аграрної проблеми в Українській Державі від німецької влади була, мабуть, ще більшою, ніж УЦР від Тимчасового уряду.

14 грудня 1918 р. Українська Держава припинила своє існування так і не наблизившись до вирішення аграрної проблеми. Спроби уряду П. Скоропадського реставрувати поміщицьке землеволодіння, хоч і в дещо обмеженому вигляді і в такий спосіб повернути долю українського селянства до попередніх часів – то уже була справа майже неможлива.

Переможне антигетьманське повстання, дійсно широка підтримка його селянськими масами поставила на порядок денний розв'язання найпекучішої проблеми для відновленої УНР – земельної. У той час, при ще не достатньому рівні національної свідомості широкого селянського загалу, коли ідея української державності ще не стала домінуючою серед селян, а на передній план ставилося вирішення соціальних завдань, здійснення аграрної реформи і наділення в ході її реалізації селян землею, могло значно збільшити соціальну базу підтримки української державності, забезпечити перемогу національної революції.

Ще 21 листопада 1918 р. Директорія видала «Наказ селянам №1», яким передбачалося заборона купівлі та продажу землі, а селян закликали до порядку та спокою. 15 грудня 1918 р. опубліковане «Розпорядження Директорії УНР», яким оголошувався курс на аграрну реформу: розпорядником землі визнавався уряд Директорії; приватні землі, крім трудових і дрібних селянських господарств, мали перейти у користування безземельних і малоземельних селян [32].

Так, з другої половини грудня 1918 р. розпочався процес відновлення УНР. Верховним органом у ній на цей раз була Директорія на чолі з С. Петлюрою. Щоб краще усвідомити процеси, які відбувалися у аграрній політиці у період Директорії УНР, необхідно проаналізувати програмні положення і політику українських партій, що мали вплив на вирішення аграрного питання. Найбільш відомою серед селянства українською партією була УПСР. Більшість її членів, перебуваючи під впливом російських есерів, виступали за проведення аграрної реформи на принципах соціалізації. Натомість українські соціал-демократи схилилися до націоналізації земельної власності. Соціалісти-федералісти відкидали радикалізм УПСР та УСДРП і підтримували «трудове сільське господарство» на засадах приватної власності [33].

Основні політичні супротивники Директорії – більшовики у своїй програмі висунули вимогу націоналізації землі. Потрібно зазначити, що пропаганда більшовиків була помітним чинником, який впливав на аграрну політику Директорії, оскільки вона знаходила певний ґрунт у настроях селян. Лідери УНР бачили цю небезпеку і вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу для того, щоб привернути селянство на свій бік.

25 грудня 1918 р. опублікована Декларація, в якій оголошено, що до остаточного вирішення земельного питання усі трудові селянські господарства залишаються у користуванні їх власників, а інші землі (насамперед поміщицькі) переходять у користування безземельних та малоземельних селян.

На місцях замість земельних комітетів розпочалося створення земельних управ, які мали виконувати основні завдання аграрної реформи, що була проголошена ще 25 грудня 1918 р. Однак, з невідомих причин реалізацію аграрної реформи уряд відклав майже на півтора місяці. Поки уряд Директорії обдумував засоби реалізації аграрної реформи, селяни, як це було і у 1917 р., на своїх з'їздах у Харкові, Києві вітали Директорію і вимагали відновлення чинності земельного закону УЦР та скасування приватної власності на землю, що діяв в добу Гетьманату [34].

Партія есерів та Всеукраїнська селянська спілка підготували нову аграрну програму. Новим у ній було зниження норми землекористування з 25 до 20 дес., за користування землею селяни повинні були сплачувати податок.

На початку 1919 р., через три тижні після відновлення влади УНР в Києві, радянська Росія на східних кордонах УНР розпочала бойові дії проти неї. За таких умов військово-політичне питання висувалося на перший план. Викликає подив те, що навіть в таких екстремальних умовах, якщо брати до уваги щільність в часі щодо вироблення програмових засад реформування земельних відносин, то було зроблено досить багато.

За браком часу, за основу для вироблення земельного закону уряд Директорії взяв відповідний закон УЦР і у дещо зміненому вигляді 8 січня 1919 р. ухвалив представлений «Закон про землю в УНР», який з провідних партій підтримали УПСР та УСДРП, а УПСФ, згідно з аграрними пунктами своєї програми виступила проти. Ним передбачалось: скасування приватної власності на землю в УНР; отримання селянами в процесі перерозподілу мінімального розміру земельної ділянки (5–6 дес.), передбачалось запровадження зрівняльного землекористування на безоплатній основі та оренди строком не менше 10 років. Це було не що інше, як націоналізація землі конфіскаційним шляхом. Держава ставала єдиним власником землі. Приватна власність на землю в УНР будь-кого скасовувалась. Типовими селянськими господарствами мали бути дрібні, у розпорядженні яких могло бути 5–6 десятин землі на правах користувачів, але місцеві земельні управи у кожному повіті повинні були самі визначати кількість землі на селянський двір. Не виключалась можливість створення добровільних кооперативних хліборобських спілок.

Земельний закон УНР доби Директорії скасовував приватну власність на землю і вона ставала «добрим народом». Земля відводилася земельними управами у приватнотрудове користування селян, але, як показав подальший досвід, рівень свідомості та організованості селян не дозволив втілити і цю демократичну норму закону. Типовою була ситуація на Лубенському селянському з'їзді, де, за твердженням членів комісій по технічному проведенню земельної реформи, «об'єктивного рішення годі чекати, мінімальну норму беруть прямо з вітру, ні з чим не рахуючись». За земельним законом, строки користування землею могли встановлюватися сільськими громадами та товариствами. Допускався перехід наділів у спадкове користування, але на ділі цей процес повинен був відрегулювати окремий закон. Звичайно ж, селянство у переважній більшості на своїх сходах та з'їздах ухвалювало постанови про спадкове землекористування і висловлювалося проти періодичних переділів землі. У своїй постанові ще від 11 грудня 1918 р. по земельному питанню УПСР та Селянська спілка звернулися до Директорії УНР і запропонували, щоб у селянських господарствах залишалось до 20 дес. землі. Врешті, зупинилися на гранично найбільшій нормі у 15 дес., яку М. Шаповал вважав «головним пунктом закону». Він стверджував, що виходив із конкретних даних, згідно яких землі в УНР вистачило б на середню трудову норму (15 дес.). і лише у Полтавській і Подільській губерніях було б на споживчу норму – 5 дес. землі. За великим рахунком можна припустити, що норма у 15 дес.

була політичною, не відповідала економічним інтересам держави, бо у такому разі було б відсутнє крупнотоварне виробництво сільгосппродукції.

23 лютого 1919 року цей закон затвердив Трудовий конгрес, на якому В. Винниченко підкреслив, що «земельний закон Директорії скерований виключно на те, щоб забезпечити землею трудове селянство» [35].

На наш погляд, у земельному законодавстві Директорії допущена велика помилка щодо земель підданих чужоземних держав, які не зараховувалися у державний фонд УНР. Можливо, такий крок в перспективі мав сприяти налагодженню близьких контактів перш за все з Польщею. Польські поміщики, яким в Україні належала значна кількість землі, щоб зберегти своє добро, оголошували себе підданими інших країн, що викликало обурення в суспільстві і дало підстави для більшовицької агітації проти Директорії. Неоднозначно була сприйнята норма закону про те, щоб залишити необхідну кількість землі у розпорядженні земельних управ задля забезпечення розвитку цукроварень та гуралень. У бурякосіючих регіонах, де у результаті цієї норми закону великі площі землі усувалися від розподілу, це привело до різко негативної реакції з боку селян.

Щодо земель «культурних» господарств (тут малися на увазі поміщицькі господарства), в яких вирощувалися високопродуктивні породи тварин, були насінневі станції та ін., то вони, разом з реманентом передавалися неподільними у користування селянських трудових хліборобських спілок. Цим пунктом закону колективні господарства (хліборобські спілки) створювалися згідно з державним розпорядженням (земельним законом), а не за ініціативою самих селян.

Виходило так, якщо у селі була висококультурна панська економія, то вона автоматично передавалася селянській спільці, незважаючи на те, бажали її створити селяни чи хотіли вести своє господарство індивідуально-трудовим способом. Отже, закон про землю Директорії УНР фактично нав'язував селянам колективне господарювання, що не могло не викликати їх незадоволення [36].

Директорії від початку відновлення УНР, довелось здійснювати аграрну реформу у досить складній військовій обстановці. Загроза з боку російських військ і військ Тимчасового робітничо-селянського уряду (створений на території Росії) була очевидною. З огляду на ці обставини прийняте неординарне рішення. Для заохочення добровольців до українського війська 18 січня 1919 р. опублікована ухвала «Про додаткове наділення землею козаків української Народно-республіканської армії», згідно якої передбачалось наділити 1–2 десятинами землі (тим, що прийдуть до армії до 10 березня 1919 р.). Однак, і це, по суті, вимушене рішення Директорії, не всі селяни правильно зрозуміли, бо дехто вважав, що це порушить принцип рівності при розподілі землі.

Загалом, земельне законодавство Директорії спрямоване на руйнування існуючої системи земельних відносин на селі, що постала у добу гетьмана П. Скоропадського, і мало на меті забезпечити умови для розвитку сільського господарства на основі індивідуального селянського землекористування та утворення високопродуктивних спільних селянських господарств. Ставлення селянства до аграрного законодавства Директорії залежало від наявності у даному

регіоні земельних ділянок, які за законом не надходили до державного фонду для розподілу серед безземельних селян.

У тих надскладних умовах Директорії було досить складно забезпечити інформацію селян про завдання аграрної реформи. Вони часто не мали уяви про те, що відбувається і чого варто очікувати. Не завжди були узгоджені позиції щодо проведення аграрної реформи і з повітовими комісарами, які часто порушували видані у земельній справі закони та інструкції [37].

Який же принцип аграрних перетворень закладено у земельний закон Директорії УНР? І тогочасні політики, і дослідники у подальшому по-різному оцінювали його. Одні вважали, що це націоналізація, інші - що соціалізація. І справді, закон давав підстави для двоякого трактування, бо вказував, що землю, котра є всенародною власністю, порядкує верховна влада УНР (тобто держава), а це може трактуватися як націоналізація. Але держава, будучи розпорядником землі, не брала на себе функції роботодавця, не наймала селян для праці на ній. Держава через земельні управи передавала землю у приватно - трудове користування окремим господарствам або товариствам. До того ж земля господарств могла переходити у спадщину. Це не що інше як соціалізація.

Отже, у земельний закон закладено два принципи аграрної реформи і відповідно два етапи її проведення. Спочатку держава конфісковувала у поміщиків землю і ставала її фактичним власником (націоналізація), а потім мала передавати землю у приватно-трудове користування (соціалізація). На наш погляд, це відбиває як теоретичну невизначеність партії есерів, так і боротьбу між УСДРП та УПСР за проведення тієї чи іншої політичної лінії в земельному питанні. Ця боротьба у тих надскладних військово-політичних умовах завершилася компромісом. Селянство, звичайно ж, було далеке від теоретичних суперечок політичних партій. Воно хотіло якнайшвидшої і, з його погляду, справедливої нарізки землі: «головне, щоб дістати конкретний трудовий чи, принаймні, мінімальний наділ у користування» [38].

Таким чином, закон про землю Директорії УНР був швидше за все політичним документом, він мав на меті якомога швидше залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР. Але помилки і прорахунки, допущені у законі, викликали незадоволення частини селянства, і він не зміг виконати роль, яка йому відводилася, – забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР і побудови української держави

Для правового забезпечення аграрної реформи УНР видала низку інших законів та постанов, які мали на меті пришвидшити хід перетворень на селі, 16 січня 1919 р. Міністерство земельних справ затвердило план проведення земельної реформи, за яким передбачалося:

- до початку весняного посіву, у найзагальнішій формі наділити землю кожному селу;
- знищити черезсмужжя та провести меліоративні роботи,

У лютому 1919 р. опублікована «Інструкція про порядок наділення трудящого народу УНР землею». Для реалізації цього завдання на місцях активізувалась робота по створенню повітових, волосних та сільських земельних управ. Перші кроки вищеназваних установ по проведенню земельної реформи

проходили у складних умовах війни та анархії. За менш ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди В. Чехівського, С. Остапенка та Б. Мартоса. Поступова втрата Директорією території УНР унеможливило проведення на втрачених територіях аграрної реформи, хоча Директорія ще продовжувала видавати відповідні декларації, зокрема, і у час перебування у м. Рівне. Не змогла Директорія як, власне, і селянство УНР, у ту пору подолати принципову суперечливість щодо форм володіння землею. Селяни були проти приватної власності на землю у поміщиків, але вважали, що, як це було записано в резолюції селянського з'їзду, що відбувся у Проскуріві, що земля має належати тим, хто на ній працює, тобто селянам [39].

Хоча вони допускали на першому етапі реформи після ліквідації приватної власності поміщиків і отримання землі у своє користування, запровадження зрівняльного принципу розподілу отриманої землі. На другому етапі аграрної реформи (після ліквідації поміщицького землеволодіння) вони згодні були купувати землі, що мало додавати їм гарантій недоторканості земельної власності. Проте, ми не повинні упускати із виду того, що усі заходи по здійсненню аграрної реформи намагалися проводити в умовах бойових дій, зміни лінії фронтів. Ні земельні управи, ні сільські громади, ні землеміри не могли реалізовувати правові напрацювання уряду директорії щодо проведення земельної реформи. Ще одним ускладнюючим елементом, який гальмував проведення аграрної реформи було те, що селяни на той час уже де-факто користувалися самочинно поділеною ними землею. І, як кажуть, ця проблема їх уже не надто пекла.

Влітку 1919 р в результаті спільного наступу армії Директорії, УГА, Денікіна з півдня України на Київ, розпочався процес звільнення частини території Правобережжя від влади більшовиків. Тоді ж була спроба відновити аграрну реформу. З цією метою видані відповідні інструкції, в деяких місцях поновлювали роботу управи. Однак, і на цей час головною все - таки була військова проблема. Пересування лінії фронту, часті переїзди міністерств, хаос на місцях заважали вирішенню земельного питання по суті. Воно все ще залишалось декларованим. І це, на наш погляд, була не вина, а біда і для Директорії УНР, і для українського селянства, доля якого в цей, мабуть, самий трагічний період Української революції, була, прямо скажемо, не прихильною до нього.

Таким чином, в першій половині 1919 року земельна політика Директорії УНР вироблялася в умовах внутрішніх протиріч та зовнішніх загроз, які не було можливості подолати, що і не дозволило провести досить детально розроблену програму аграрних перетворень в УНР.

1917 -1919 рр. стали для селян суцільним полем битви за землю, державність. Українська земля дала тоді тисячі героїв, які очолили ту боротьбу. Поміщицькій системі землеволодіння в українському селі нанесений вирішальний удар. В цьому відношенні доля селянства незаперечно змінювалась.

Практично одночасно з виробленням Директорією політики реформ у земельних відносинах і першими кроками по її реалізації ті ж самі процеси у 1919 р. відбувалися в Західній Україні, виконавцем яких виступила ЗОУНР, на Лівобережжі і в центральних районах України, виконавцем своєї аграрної політики виступила УСРР, на Південному Сході України розпочали

реалізовувати свою аграрну програму російські білогвардійці, в південних районах відстоювала право українських селян на землю селянська армія Н. Махно. В усіх (крім білогвардійської армії) збройних формуваннях добровільно чи по мобілізації брали участь українські селяни. Це і була ознака громадянської війни, яка в значній мірі привнесена в українське суспільство зовнішніми політичними і військовими силами.

1919 рік був найтрагічнішим в долі українського селянства доби Української революції. Зрозуміти, зорієнтуватись в тому калейдоскопі влад практично було неможливо. Селяни часто поступали так що довіряли свої долі тій чи іншій владі. Як правило, наслідки такої поведінки для них були вкрай негативними.

Сільське господарство західноукраїнського села було майже зруйноване у результаті бойових дій, що відбувались на цій території в роки Першої світової війни. Тому з проголошенням ЗУНР здійснення аграрної реформи та надання допомоги селу у його відбудові було актуальним завданням української влади. Розробкою аграрної реформи в ЗУНР займався Державний секретаріат земельних справ. Для розробки проекту реформи при секретаріаті створена окрема комісія, в яку увійшли фахівці з сільського господарства, юристи та деякі члени Української Національної Ради (далі: УНРади). Її очолив І. Макух. Зауважимо, що аграрна політика УНР (доби Директорії) і ЗОУНР багато у чому була схожою і це зрозуміло, адже були схожими проблеми українських селян на початку ХХ ст.: поміщицьке землеволодіння, малоземелля і безземелля, надмірний податковий тиск, аграрне перенаселення тощо. Разом з тим у Західній Україні мали місце і деякі відмінності, подолати які не міг і Акт Злуки УНР і ЗОУНР. Досить таки видимою була нерівність українських селян у задоволенні своїх земельних потреб з селянами-поляками, що проживали на території Західної України. До 1912 р. від парцеляції земель українці отримали 38 тис. га землі, поляки – 238 тис. га. До 80 % селянських господарств мали менше 2 га землі, або взагалі були безземельними [40].

Ще однією особливістю було те, що чимало земель не оброблялося. Це було по причині відсутності інвентарю, робочої сили, посівного матеріалу, військових фортифікаційних споруд, що займали великі площі земель сільськогосподарського призначення.

Розпад Австро-Угорської імперії і проголошення ЗУНР чимало українських селян зрозуміли як можливість початку самовільного розподілу поміщицьких земель по справедливості, хоча на відміну від Наддніпрянської України в ЗУНР цей процес не набув широкого поширення. У деяких повітах (Богородчанському, Збаразькому, Косівському, Яворівському та інших) цей розподіл почався стихійно на селянських сходах. Наприклад, у Яворівському повіті на одне селянське господарство вирішили давати «по 15 моргів землі тим, хто служив у війську, а іншим селянам – тільки по 4».

Перший проект аграрної реформи підготовлений земельною комісією Державного секретаріату 4 лютого 1919 р. Він передбачав викуп селянами землі, збереження приватної власності на землю, передачу великих маєтків у державну власність. Сплата за землю мала здійснюватися шляхом індемнізації (кредитної

сплати). Однак, цей проект не знайшов підтримки у членів УНРади і була утворена нова комісія, до якої надійшло декілька проектів аграрної реформи. Спільним для них було те, що приватна власність на землю оголошувалася недоторканою, заборонялося відбирати землі у заможних селян.

З об'єднанням 22 січня 1919 р. ЗУНР і УНР крім інших питань у порядок денний постала проблема: визнавати чи не визнавати закон «Про землю УНР»? Рішення уряду ЗОУНР було однозначним – не визнавати, бо він передбачав ліквідацію приватної власності на землю, на що ЗОУНР не могла погодитись. До того ж закон «Про землю в УНР» прийнятий 8 січня 1919 р. ще до підписання Акту Злуки УНР і ЗОУНР.

Керівництво ЗОУНР прийняло рішення приступити до розробки свого земельного закону. Безпосередню відповідальність за хід його підготовки покладена на Державний секретаріат земельних справ. Його перший керівник С. Баран поділяв думку багатьох, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово і за оплати селянами отриманих додаткових земель. Під час сесії УНРади в Станіславі 2–4 січня 1919 р. створена земельна комісія ради. До її складу увійшли представники УСДП, УНДП а також представники від селян, правників, церкви. У березні 1919 р. земельна комісія ухвалила проект земельної реформи.

Слід відзначити, що кінцевий варіант розробленого законопроекту носив компромісний характер. Його автори намагалися знайти спосіб поєднати суперечливі позиції. Зауважимо, що до підготовки аграрної реформи в ЗОУНР долучилися колишні державні діячі УНР Директорії, зокрема, голова ради державного секретаріату С. Голубович, автор закону «Про землю в УНР», М. Шаповал. 14 квітня 1919 р. після ще одного обговорення земельний закон ухвалений УНРадою. Його положення передбачали:

1) вивласнення двірських обшарів, монастирських, церковних земель, також угідь, які власники не обробляли своїми силами та які перевищували певну норму;

2) утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею на правах власності безземельних та малоземельних громадян області;

3) першочергово земля мала надаватися військовослужбовцям, які втратили здоров'я у війнах, що вела унр, за ними послідовно – вдови й сироти військовослужбовців, які загинули або померли під час таких воєн; вояки-інваліди світової війни, вдови та батьки військовослужбовців, які загинули на фронтах світової війни;

4) створення установ, які відповідали за вивласнення, використання до розподілу й розподіл землі;

5) покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, інвентарю;

б) перехід у державну власність лісів;

7) виплата компенсації власникам і орендарям вивласнених згідно з цим законом земель [41]. Виконання цього закону покладалося на раду державного секретаріату а також на земельну комісію у складі 12 осіб.

Одна із норм закону передбачала примусовий викуп і перерозподіл поміщицьких земель. Це одразу ж викликало спротив з боку землевласників, які переважно були поляками. Вони апелювали до керівників Антанти з проханням не допустити цього і звинувачували уряд ЗОУНР у надмірному радикалізмі.

Доба ЗОУНР як і УНР – це постійна збройна боротьба за своє існування. Основним у державі було військове питання. У зв'язку з цим постає питання: а чи була своєчасна аграрна реформа? Зрозуміло, що інтерес селян, і у першу чергу вояків УГА, до земельної проблеми був досить значним. Державне керівництво не могло цього фактору не враховувати. Тому-то і робились певні кроки, по крайній мірі в політико-теоретичній площині, щодо вирішення аграрного питання. До того ж аграрні реформи у ту пору проводились в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині. Це була вимога революційної доби, національного державного будівництва, важливим завданням якого було реформування аграрного сектора економіки.

Обмеженість існування ЗОУНР в часі, шалений військовий натиск з боку Польщі не дозволили в практичній площині здійснити аграрну реформу. Відповідно і в долі українського селянства щодо вирішення земельного питання якихось змін не відбулось.

2. Бачення вирішення земельного питання білогвардійськими урядами .

Підтвердженням того, що земельне питання було чи не головним у боротьбі за взяття влади, її утримання продовж 1917 – 1920 рр. засвідчує і те, що навіть білогвардійські генерали і ті займались розробкою аграрної політики. Маємо на увазі уряди А. Денікіна, П. Врангеля. 24 березня 1919 р. уряд А. Денікіна опублікував Декларацію з земельного питання. До основних її положень слід віднести такі:

- забезпечити інтереси (малось на увазі земельні) трудового населення;
- створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державних та поміщицьких землеволодінь;
- зберегти за власниками їхні права на землю.

Задекларована позиція уряду А. Денікіна знайшла своє відображення і в ході роботи особливої наради для впровадження земельної реформи. Там конкретизовано можливі шляхи наділення землею селянства. До них були віднесені землі державного земельного фонду, а також колишні удільні землі. Як один із необхідних заходів в аграрній реформі передбачалось обмежити поміщицьке землеволодіння максимально в 200 дес. [42].

Це був новий етап в еволюції не лише до сутності аграрної програми, але й засад, на яких можна було її вирішити. А. Денікін готовий був піти на цей крок задля розширення соціальної бази Білого руху Півдня Росії, перетворення його на серйозну антибільшовицьку силу. Це було свідчення нелегкої трансформації ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю.

Не маючи особливих заперечень до тексту Декларації, слід визнати, що урядовцями не був чітко визначений механізм її введення у дію. Неоднозначно до Декларації поставились і поміщики, вони вимагали захисту «дворянських гнізд». Хоча, наприклад, поміщики Харківщини на своєму з'їзді схвалили Декларацію, готові були «пожертвувати своєю власністю, оскільки доки селянська маса не буде задоволена землею, доти не буде спокою на Русі» [43].

Аграрна політика А. Денікіна і П. Врангеля і усього спектру політичних сил, який увійшов в історію як Білий рух Півдня Росії суттєво відрізнялась від аграрної політики українських урядів і саме перше тим, що мала базуватися на принципі недоторканності приватної власності на землю, збереження, нехай і у дещо обмеженому вигляді, поміщицького землеволодіння. Це аксіома їхньої аграрної політики. Коли уряд А. Денікіна розпочав відновлення поміщицького землеволодіння, селяни так само протестували як і проти подібних дій П. Скоропадського у 1918 р. В Україні літом – осінню 1919 р. мав місце широкий антиденікінський, а вірніше антипоміщицький партизансько-повстанський рух, в якому брали участь щонайменше 75 тис. осіб [44].

Разом з тим, лідери Білого руху усвідомлювали, що на 1919 рік українське селянство уже було настільки політично досвідченим і мало можливість, хоч і нетривалий час, користуватися відібраною у поміщиків землею, що воно не погодиться на відновлення поміщицького землеволодіння у повному обсязі. Саме

тому у проектах урядів А. Денікіна і П. Врангеля щодо проведення аграрних реформ не ставилось за мету відновити поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах. Навпаки, воно регламентувалося і обмежувалося (Денікін пропонував його обмежити 500 дес.). «лишки» поміщицьких земель мала викупити держава і продати селянам [45].

Це був курс на утворення дрібних індивідуальних селянських господарств. Проблема була у тому, щоб реалізувати намічену програму потрібно було порозуміння між поміщиками і селянами, тобто поміщики повинні були проявити готовність розпрощатися з якоюсь часткою своєї землі (за викуп), а селяни повинні були погодитись на те, щоб її придбати (навіть з допомогою держави) і найскладніше – погодитися на збереження поміщицького землеволодіння. Після двох років революції ось ця остання позиція не могла бути реалізована. Можливо земельні відносини селян і поміщиків на ту пору розвивались би дещо по іншому, якби очільниками інтересів поміщиків були не генерали царської армії, а, скажімо, цивільні особи. Українське селянство, і не тільки, на дух не сприймало царських генералів, знаючи їхнє привілейоване становище при царській владі, їхнє недоброзичливе ставлення до солдатів (а це були в основному селяни). Однозначно можна стверджувати, що довіри до генералів не було, а без цього морально-психологічного фактору реалізувати будь-які аграрні проекти ставало неможливо.

Аграрна політика білогвардійських урядів не влаштовувала українських селян і вони не тільки відмовили їм у підтримці, але й стали на шлях збройної боротьби. Найзавзятішими борцями була селянська армія під керівництвом Н. Махна.

Проблема білогвардійських урядів була в їх короткоплинності. Реформування земельних відносин за декілька місяців перебування при владі – то річ неможлива. До того ж, для них, військових, головним було військове питання, організація бойових операцій на фронті тощо.

Давайте поставимо запитання гіпотетично: що змінилось би в долі українського селянства в разі перемоги білогвардійців? Законсервованість в земельних відносинах на дореволюційному рівні була б гарантована. Їх військова поразка, до чого доклали чимало зусиль і понесли втрати українські селяни, була цілком закономірною. І ще, доля білогвардійців і доля українського селянства ніяким чином не перетинались, не було і не могло бути між ними нічого спільного.

і. Радикальні підходи до вирішення земельного питання в українському селі радянських урядів у 1919 – 1920 рр.

Перші кроки радянської влади щодо радикального вирішення земельного питання зроблені ще у березні 1918 року на другому Всеукраїнському з'їзді рад. Делегати того з'їзду прийняли «Положення про земельні відділи губернських, повітових і волосних комітетів». Якщо говорити про наміри щодо вирішення земельного питання, то вони були досить радикальними: ліквідувати приватну власність на землю, реалізувати на практиці принцип зрівняльного користування землею в українському селі. Зі свого боку Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР 29 листопада 1918 р. видав Маніфест, згідно якого «усі землі поміщиків відібрати і передати селянам». Ця позиція підтверджена і у декларації уряду УСРР від 25 січня 1919 р. [46].

Позбавлення поміщиків землі планувалося здійснити у найближчий час. У зв'язку із цим постало питання: а як, кому, скільки потрібно наділяти землі і хто, які органи треба створювати для регулювання земельних відносин. В радянських урядах, що існували у 1919 і у 1920 рр., були створені спеціальні структури на рівні міністерств або відділів при урядах. Вони розробляли рекомендації і виступали організаторами їх реалізації на місцях. Вихід із непростой ситуації у земельних відносинах українського села ними був знайдений і, як тоді вони вважали, досить справедливий. Вводились такі категорії як споживча норма розподілу земель і трудова норма наділення землею. Споживча норма – кількість землі, що була необхідна для прожиття однієї сім'ї. Оскільки сім'ї за своєю величиною були різні, то і кількість землі у них не могла бути однаковою. Трудова норма – наділення селянській сім'ї такою кількістю землі, скільки вона могла обробити без залучення найманої робочої сили. Наприклад, у Київській губернії трудова норма на одного дорослого члена сім'ї вираховувалась у розмірі від 0,52 до 1,5 дес. землі [47]. Можна вважати, що так була започаткована реалізація в УСРР декрету «Про землю», прийнятого 25 жовтня 1917 р. II Всеросійським з'їздом рад.

11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР видав інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування», якою встановлювалася норма земельних наділів при розподілі конфіскованої землі: від 12 дес. на Лівобережжі - до 30 дес. у степовій частині України. Одноосібникам радянська влада дозволила обробляти від 50 до 100 дес. землі [48].

Все це було більше схоже на популізм, а сам дозвіл був вимушеним задля засіву пустуючих земель з подальшим відбиранням вирощеного селянами урожаю. Наркомзем УСРР оголошував себе розпорядником поміщицької землі, зажадав виселення поміщиків з їх маєтків, але забороняв селянам самозахоплення земель і у той же час спонукав волосні і повітові земвідділи до передачі селянам у тимчасове зрівняльне користування земель та впровадження соціалістичного (суспільного) землеустрою. На них же покладалося і визначення норм землеволодіння у кожній окремо взятій місцевості.

Найкоротшим і найлегшим шляхом до цієї мети у 1919 р. вважалась націоналізація (одержавлення) землі у конфіскаційний спосіб, що означало ліквідацію приватної власності на землю. Офіційне проголошення ліквідації поміщицького землеволодіння на території УСРР проголошено у Харкові 4 березня 1919 р. Третій з'їзд КП(б)У прийняв резолюцію «Про земельну політику».

Першим її пунктом була вимога скасування приватної власності на землю з подальшою передачею її у власність радянської держави, тобто це був курс на націоналізацію землі [49].

На третьому Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся одразу ж після завершення роботи третього з'їзду КП(б)У, прийняте «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землекористування». На з'їзді серед його делегатів селян з одного боку і партійно-державних управлінців – з другого, велися гострі дискусії щодо пошуку нових форм землекористування, налагодження сільгоспвиробництва. Селянські делегати відстоювали право селян на одноосібне господарювання на отриманій від влади у користування за зрівняльним принципом землі. Партійно-радянські представники переконували селян у доцільності організовуватись у товариства по спільному обробітку землі, комуни, артілі. Не виключалось після становлення такої структури наділення окремих сімей невеликими земельними ділянками (присадибними) для задоволення їхніх потреб. Вся ця парадигма будувалась партійними структурами УСРР на тому, що дрібне селянське господарство – це відживаючий землеустрій. Селяни повинні на власному досвіді переконатись у їх недоцільності, а потреби раціонального використання техніки та людських ресурсів мали сприяти вирішенню досить складної продовольчої проблеми в державі та ліквідувати подальшу експлуатацію людини людиною.

25 травня 1919 р. ВУЦВК прийняв «Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування». Це означало, що питання про зрівняльний розподіл земель між селянами відсувалося на задній план, а на найближчу перспективу ставало пріоритетним відбирання у селян тих земель, що були рівномірно розподілені.

Однак, така аграрна політика радянської влади не співпадала з інтересами селян. На селянському з'їзді Одеського повіту в резолюції по земельному питанню була вимога негайного відбирання землі у поміщиків та її рівномірного розподілу серед селян. Обробіток землі мав відбуватися в одноосібних господарствах, а суспільні форми господарювання мали бути лише на добровільних умовах [50].

Положення про соціалістичний землеустрій передбачало форсоване усупільнення земель одноосібних землекористувачів, здійснення «стрибка» у землеробстві до соціалізму, індивідуальне господарювання на землі оголошувалося «тимчасовим і відмираючим».

Вражає те, як швидко і у досить значній кількості селянам були запропоновані і активно нав'язувались нові форми господарювання на землі: комуни, колгоспи, радгоспи, товариства по спільному обробітку землі, сільськогосподарські артілі, супряги. Спільним для них було одне правило: ліквідувати одноосібні господарства селян і змусити їх віддати свої землі до колективних у будь-якому вигляді. З цими новими структурами пов'язувалися сподівання радянської влади на різке підвищення продуктивності сільського господарства, оскільки зрівняльний розподіл землі уже призвів до падіння його продуктивності.

Паралельно із запровадженням колективних форм господарювання запроваджувалася також державна форма: радянські господарства (радгоспи), що мали стати зразком господарювання для бідняків та середняків. Матеріальною основою для реалізації цього завдання мали стати конфісковані у поміщиків землі, сільськогосподарський реманент, будівлі тощо.

Аналіз перших документів з аграрної політики радянської влади дозволяє визначити основні напрями більшовицької аграрної політики, що реально розпочалася весною 1919 р.

Першим із них був:

- конфіскація поміщицьких і заможних селянських господарств;
- другим – запровадження зрівняльного принципу перерозподілу земель між селянами за класовою ознакою;
- третім напрямом було здійснення кодифікації земельного права з урахуванням перших двох напрямів.

Одночасно у ході реалізації органами радянської влади аграрної політики супутніми була політика «воєнного комунізму», яка аж ніяким чином не могли влаштувати українських селян:

- конфіскація і реквізиції у селянських господарствах продовольства;
- примусова мобілізація сільської молоді до робітничо-селянської Червоної армії;
- руйнування земельних общин (там, де вони ще зберігалися).

З огляду на вищезначене, економічне і морально-психологічне становище українських селян ускладнювалось, у їх свідомості поселилася тривога і розпач. Вони опинилося у такій круговерті подій, що швидко і, тим більше безпомилково, визначити свою політичну поведінку у ситуації, яка до того ж мінялася чи не щомісяця, було просто неможливо. До позитивних результатів революційних перетворень вони відносили те, що радянська влада весною 1919 р. розпочала надавати селянам безкоштовно майже 5 млн. дес. землі і це їх цілком влаштувало. Але ще в січні 1919 р. радянський уряд запровадив хлібну монополію, а невдовзі перейшов до вилучення у селян «хлібних надлишків». На село прийшли продзагони, зокрема, і з Росії. Це і була одна із ліній політики «воєнного комунізму». Всього було створено 87 продзагонів з Росії, в яких налічувалося 28 тис. осіб [51].

Все це «дістало» селян, весною 1919 р. Вони виявили протест проти таких дій, аж до збройних повстань. Реакцією радянської влади на такі дії з боку селян було рішення силою придушити їх спротив. З цією метою в Україну направлено 21 тис. військ із Росії на чолі з головою «Надзвичайної комісії» Лацісом. Попри каральні дії органів влади і армії по відношенню до селян, повстання не вщухали. Це змусило радянську владу дещо зкорегувати курс в аграрній політиці. У травні опубліковане звернення ЦВК УСРР «Усім селянам Української Соціалістичної Радянської Республіки». У ньому викладена радянська аграрна політика, наголошувалося на добровільності при створенні колективних господарств, говорилося про необхідність створення комбідів та органів сільської бідноти із залученням до роботи в них середняків та боротьби з куркулями [52].

Делегати Всеукраїнського з'їзду волосних комітетів (30 травня – 6 червня 1919 р.) рішуче вимагали збільшення селянського землекористування на основі зрівняльного розподілу поміщицьких земель і протестували проти насадження комун, вважали, що тепер «комуна бажана, але не обов'язкова».

Аграрна політика радянської влади весною 1919 р. визначалась нею як «кавалерійська атака» на одноосібні селянські господарства. Справа у тому, що, згідно марксистської теорії з аграрного питання, капіталізм визнавався прогресивним явищем для селянського господарства. З огляду на те, що наступало малоземелля і навіть безземелля селян, то вважалось, що єдиним шляхом подолання цієї економічної і соціальної проблеми може бути тільки перехід до крупного сільськогосподарського виробництва на основі суспільної власності на землю. І воно бачилось тодішнім керманічам не індивідуальними фермерськими господарствами, а колективними селянськими, які мали співпадати з таким же типом виробничих відносин у промисловості. Все це мало стати підґрунтям для існування диктатури пролетаріату у союзі з незаможним селянством.

Після третього з'їзду рад УСРР та III-го з'їзду КП(б)У темпи змін у землекористуванні у напрямі усупільнення земель були взяті досить високі. При цьому ніхто із органів влади не обраховував економічного ефекту від таких трансформацій. Складається враження, що визначальним з боку радянської влади у виборі нових форм землекористування було тільки одне – вони заперечували право на існування старої, традиційної одноосібної форми землеволодіння в українському селі.

Доволі хитрим і у той же час далекоглядним політичним кроком радянської влади була заміна визначального принципу земельних відносин – землеволодіння на землекористування. Цю підміну понять і економічних відносин в українському селі на ту пору мало хто із селян зрозумів.

Для влади цей новий курс в земельних відносинах відкривав дорогу до запровадження нових форм виробничої діяльності на селі. І вони, запроваджувались весною 1919 р. без будь-якого економічного обґрунтування. Замість того, щоб негайно розпочати розподіл земель, в українському селі почали масово створювати радгоспи, насильницьке запровадження комун, колгоспів. Нарком землеробства В. Мещеряков на III з'їзді рад УСРР весною 1919 р. стверджував, що «комуни – це шлях до нового життя на селі» [53].

На місцях керівники земельних структур такі заяви зрозуміли як заклик до атаки на одноосібні господарства селян. Остерський повітовий з'їзд рад прийняв резолюцію, в якій тамтешні керівники закликали вжити всіх заходів до проведення у життя ідеї колективного обробітку землі і для організації безземельних і малоземельних в комуни, артіль, радгоспи та кооперативи [54].

Одночасно із насадженням комун радянська влада запроваджувала зрівняльний принцип землекористування на селі. Цей напрям з боку селян вважався чи не найсправедливішим і одночасно короткотерміновим. Однак, у 1919 р. військова загроза для УСРР з боку білогвардійської армії А. Денікіна була такою, що ця робота не була завершена і взагалі як організація комун, так і

зрівняльний розподіл землі на той час між селянськими господарствами були швидкоплинними і малоефективними [55].

Руйнація сільського господарства в попередні роки, чисельні фронти на території України, аграрна політика радянської влади – все це у 1919 р. призвело до надзвичайного ускладнення соціальної і військово-політичної обстановки. В містах явно не вистачало продуктів харчування, ціни на які неухильно зростали. Влада перейшла від монополії на хліб – до продрозкладки. Комісаріат продовольства отримав надзвичайні повноваження, міські робітники залучались до «хрестового походу» за хлібом в села. Ось це останнє і призвело не до зміцнення союзу робітників і селян, а до розколу між містом і селом, оскільки інтереси робітників і селян виявилися різними. Держава виставила надвеликі вимоги щодо кількості хліба, який належало заготовити. Селяни на це відповіли масовими збройними повстаннями. Влада назве ці повстання «куркульськими», а їх опір як «бандитизм».

Одним словом, село вступило у конфлікт з радянською владою і найперше це були фронтовики, вчорашні наймити. Ліквідація поміщицьких господарств, яка активізувалась весною 1919 р., призвела до втрати багатьма селянами роботи, яку вони мали в поміщицьких маєтках і відповідно засобів для проживання.

Радянська влада проблеми на селі намагалась вирішувати у двох напрямках: виробничому – створення великих селянських господарств і у економічному – шляхом зрівняльного розподілу землі між селянами. Реальність виявилась такою, що ані перший, ані другий напрями не могли і не задовольняли селян в повній мірі і це сталося, на нашу думку, тому, що селянство за своїм соціальним становищем було неоднорідним. Відмінність інтересів заможних і бідних була такою різною, що примирити їх було неможливо.

За цих обставин радянська влада вдавалась до насильства по відношенню до заможних селян. Куркулями стали називати тих, хто не підтримував радянську владу, тобто це був термін політичний. У них почали в конфіскаційний спосіб відбирати «лишки» землі. На селі посилилась анархія, що ще в більшій мірі проявилось в розгромі поміщицьких садиб (майже 27 %).

Радянська влада продовжила політику розподілу землі. На Лівобережжі у результаті цього розподілу на один двір припадало до 12 дес. землі, на Півдні – до 30. У цьому ж році уже з весни був чітко окреслений курс на утворення великих сільськогосподарських структур: колгоспів, комун, радгоспів. Ці структури засновувались малоземельними і безземельними селянами та сільськогосподарським пролетаріатом на основі спільного користування конфіскованою у поміщиків та заможних селян землею і зрівняльною формою оплати праці селян. Це, на думку органів влади, повинно було унеможливити експлуатацію в процесі сільгоспвиробництва. Так почала формуватися суспільна форма власності на селі. На липень 1919 року в Україні було уже 1 256 радгоспів і колгоспів, в користуванні яких було 1 202 514 дес. землі (20 %) колишніх поміщицьких земель [56].

Чималою проблемою у плані розподілу земель між селянськими дворами на тому етапі було вирішення долі земель, що належали цукровим заводам, а це майже 1,5 млн. дес. Так склалось історично, що цукрові заводи були у

привілейованому становищі щодо наділення їх землею і це, на наш погляд, було виправдано. Виробництво цукру у все більших величинах дозволяло збільшувати його експорт і, відповідно, отримувати більші золотовалютні надходження в державу. У 1919 році радянська влада залишала землі цукрових заводів поза розподілом на користь селян. У результаті з'ясується, що селяни України, особливо Правобережжя, де була велика кількість цукрових заводів, недоотримають належної прибавки до своїх наділів. Тільки в Подільській губернії 62 цукровим заводам належало 104 тис. дес. землі, 1500 дес. землі належало винокурним заводам. Для розподілу серед селян залишалось 3 252 581 дес. землі, селянам було добавлено лише по 0,67 га на їдця хоча в деяких повітах Подільської губернії ситуація з наділенням землею була значно кращою. Так, у Вінницькому повіті норма наділення землею становила 3 дес., у Браїлівському – 3 дес., у Гайсинському – 8 дес. на 1 їдця [57].

Під тиском вимог селян влада пішла їм на поступку і майже половину земель, що до того належали цукровим заводам, дозволили розподіляти між селянськими господарствами. В цьому випадку ми не на боці селян. А поступку влади вважаємо популістським кроком. Додати селянам земель можна було за рахунок зменшення земель радгоспів. Влада не йшла на це, бо то була політична справа. Радгоспи мали демонструвати переваги суспільного обробітку землі над одноосібним.

Специфіка ситуації була у тому, що «генеральна лінія» радянської влади була спрямована на розподіл земель сільськогосподарського призначення між селянськими дворами при наданні переваг утворенню різного виду колективних форм обробітку землі. На ділі сталось так, що однією рукою радянська влада давала додаткові землі селянину, а другою - намагалась ті ж самі землі відібрати та ще й примусити селянина до їх колективного обробітку. Запроваджуючи ось земельну політику в українському селі, влада не запитала селян, а чого вони хочуть?. Більшість селян України хотіли одноосібно працювати на своїй землі, зокрема і тій, яку вони доотримали в процесі перерозподілу. Це було глибинне протиріччя між владою і селянством. Це було зіткнення у двобої двох світоглядних бачень вирішення земельного питання і на його основі досягнення кращої долі нашого селянства. Як і слід було очікувати, все це призвело до небаченого загострення боротьби селян за свої економічні інтереси. Ускладнюючими обставинами в цьому плані були мобілізації селян до армії, запровадження продрозкладки, трудової, гужової повинності. Армія, по суті, розпочала бойові дії проти селян, насильство з боку влади досягло небачених масштабів.

Все це привело до селянської війни, яку очолив найвідоміший лідер Н. Махно – борець проти насильства радянської влади і проти білогвардійщини. За соціальним складом армія Н. Махна (інколи нараховувала до 100 тис. чоловік) була такою: робітників – 30 %, батраків – 20 %, бідняків – 15 %, службовців – 5 %. За рівнем освіти: 10 % – неписьменні, 85 % – мали початкову освіту, 4 % – середню, 1 % – вищу. За національністю: 60 % – українці, 25 % – росіяни, 10 % – євреї.

Селянське повстанство продовж 1917–1922 рр. пройшло декілька етапів. У 1917 р. це були в основному погроми поміщицьких маєтків. Їх учасниками були в основному заможні селяни. Потім почались самосуди, грабунки і село вдалось до створення загонів самозахисту (вільне козацтво). Тоді ж з'являються «батьки» отамани (80 % із них представники сільської інтелігенції). Селянські повстанські загони не мали сталого складу учасників. Вони боролись проти усіх влад, які обмежували їхні права і саме перше, право на володіння землею.

На завершальному етапі збройної боротьби проти армії А. Денікіна радянська влада вимушена піти на поступки українським селянам, здійснила корегування аграрної політики в Україні. Це питання на початку грудня 1919 року розглядалось на VIII конференції РКП(б). Корективи вносились не у саму суть земельних відносин, вони залишалися без змін. Було прийняте принципове рішення про те, що із ліквідацією поміщицького землеволодіння селяни мали набути їхні землі. Корективи вносились також у систему організації сільськогосподарського виробництва: насильство по відношенню до українських селян у ході створення комун та колгоспів було визнано неприпустимим. Форми господарювання на землі мали бути такими як того хотіли селяни.

Ці принципові положення покладені в основу низки державних документів, виданих після відновлення радянської влади: 6 грудня 1919 року відбулась нарада ВУРВК з земельного питання. За результатами обговорення економічного і політичного становища в Україні прийнята резолюція. В ній ставилась вимога перед місцевими ВРК створювати радгоспи тільки в обмежених випадках; землі для них виділяти тільки ті, що не були в оренді селян і, насамкінець, зверталась увага на першочергове задоволення потреб в землі малоземельних селян. На виконання цієї постанови відбувались засідання колегій губземвідділів в губерніях, на яких учасникам нарад роздавали надруковані інструкції, а їх постанови фактично дублювали рішення ВУРВК [58].

У січні 1920 р. опубліковані « Основні напрями організації земельної справи на Україні». У цьому документі поставлене завдання негайно ліквідувати відновлене за часів Денікіна поміщицьке землеволодіння, збільшити земельні наділи незаможного та середнього селянства. Для реалізації цих завдань започатковано створення комісій із перерозподілу землі [59]. Г. І. Петровський, голова Всеукрревкому на з'їзді селян в Лебедині саме ці положення роз'яснював селянським делегатам, особливий наголос зробив на першочерговості забезпечення землею малоземельних та безземельних селян і одночасно застерігав селян проти самозахоплень землі [60].

5 лютого 1920 р. Всеукрревком опублікував закон робітничо-селянського уряду «Про землю», який враховував рішення VIII конференції РКП(б), проголошував, що усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі переходять у користування усіх українських трудящих і, у першу чергу, для задоволення потреб в землі безземельних і малоземельних селян. Закон визначав недоторканість земель трудових господарств [61].

Можна вважати, що цей закон став свого роду програмою аграрної реформи, остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, він не усі сторони земельних відносин враховував, зокрема, в ньому не визначено, які землі

вважати нетрудовими, в який спосіб мали наділятися землею міста та інше. Саме тому закон «Про землю» доповнювався чисельними інструкціями, розпорядженнями, положеннями ВУЦВК, Раднаркомом та Наркомземом України.

Одночасно з прийняттям закону Всеукраїнським з'їздом затвердив «Інструкцію про попередній розподіл колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення». Вона супроводжувалась циркуляром, де зазначалося, що угіддя треба надати селянам негайно [62].

Чималою проблемою у здійсненні аграрної політики на основі закону «Про землю», особливо на місцях і на цьому етапі було визначення споживчої та трудової норми наділення селянських господарств землею. Доволі часто виходили із цього затруднення шляхом встановлення орієнтовної норми, яка до того ж не була і не могла бути рівної величини в усіх областях України. Так, в Запорізькій області вона була в межах 2,15 дес. на їдця, Полтавській – 0,5 – 1,5 дес., Харківській – 0,8-2,15 дес. У 1920 р. сільській бідноті передано 1 млн. дес. землі [63].

Виникає питання: чи була дотримана справедливість при такому розподілі землі? Складно дати відповідь на це питання, адже треба враховувати ще й якість ґрунтів, їх віддаленість від села, компактність розташування та інше.

У березні того ж року відбулася четверта конференція КП(б)У. Земельне питання на ній хоч і обговорювалось і навіть була прийнята резолюція, все-таки форсування процесу створення комун та колгоспів в українському селі, не передбачалося. Навпаки, Е. Квірінг у своїй доповіді визнавав, що українські селяни виступають проти утворення колгоспів та комун, а значить і проти суспільної форми власності на землю [64].

Власне, це підтверджують статистичні дані про кількість комун, артіль та товариств по спільному обробітку землі в 1920 – 1921 рр. в Одеській, Катеринославській і Харківській губерніях. На Одещині було 3 комун, їх земельні площі склали 1 838 дес., артіль – 88 і 9 945 дес. землі, товариств по спільному обробітку землі було 2 і відповідно у них було 35 дес. землі. В Катеринославській губернії на 1921 рік комун не було, артіль – 2, товариств по спільному обробітку землі також не було. (немає даних про кількість землі в цих структурах). В Харківській губернії на 1921 рік комун було – 9, артіль – 124, товариств по спільному обробітку землі – 104 (немає даних про кількість землі в цих структурах) [65].

У результаті виконання Земельного закону від 5 лютого 1920 року здійснювався зрівняльний розподіл земель між селянами, вони отримали право лише на користування землею. Проте і у цій справі були певні проблеми. По-перше, неможливо було для кожної губернії визначити величину присадибної земельної ділянки і тієї, що мала бути наділена у полі.

Попри усі проблеми об'єктивного і суб'єктивного характеру у результаті розподілів та перерозподілів земель землевпорядними комісіями розміри землекористування українських селян до кінця 1920 р. зросли на 60 %. Мінімальний наділ становив від 0,5 до 3 дес. на їдця, середній наділ був 1–3 дес. та 3–21 дес. на селянське господарство До весни 1921 року у «куркулів» відібрано 8 млн. дес. землі, а незаможні селяни отримали 96 % усіх сільгоспугідь [66.] У

Балтському повіті на Одесщині нетрудових «куркульських» земель у 1920 році відібрано і передано у державний земельний фонд 175 дес., Вознесенському повіті – 421 дес., Ананієвському повіті – 480 дес. Однак, як засвідчують документи, ці «лишки» землі мали бути передані не селянам, а для потреб установ. [67].

Отже, повна конфіскація поміщицьких земель розпочалася в Україні у 1920 р. і завершилася у 1921 р. Дослідники аграрної політики радянської влади 1920 року стверджують, що зрівняльний розподіл конфіскованих поміщицьких земель призвів до погіршення обробітку ґрунтів, порушень сівозміни і в кінцевому рахунку до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Практично усі дослідники аграрної тематики чимало місця виділили для з'ясування становища малоземельних і безземельних селян в Україні. Проблема малоземельних і безземельних селян не залишилася поза увагою і у законі «Про землю» від 5 лютого 1920 р. В ньому, як і в усіх попередніх, піднімали і ставали на їх захист усі політичні сили, державні структури України соціалістичного, і, не тільки, спрямування. Вони, на наш погляд, дещо спрощено розуміли (або свідомо спекулювали) її суть. Справа у тому, що безземельними чи малоземельними могли бути селяни, які проживали у селах, а займалися неземлеробською працею, тобто отримували прибутки від занять різними ремеслами. Селяни-орендарі землі також належали до категорії малоземельних і безземельних. Були і такі селяни, які задовольнялися заробітками у наймах. Ми погоджуємося з аналізом становища безземельних і малоземельних селян, який зробив В. І. Дудка на прикладі Полтавської губернії доби української революції. Він опрацював відповідний статистичний матеріал і виявив, що, наприклад, безземельні селяни Полтавщини мали посіви і то досить значні – до 7,5 дес. [68].

Це були селянські господарства, що орендували землю. Вважаємо, що дана методика обрахувань землі орендарів безземельними селянами може бути застосована і відносно інших українських губерній і регіонів. Це дозволить з'ясувати реальну ситуацію у земельних відносинах цього сегменту українського селянства і покласти край ідеологічним спекуляціям довкола даної проблеми.

Таким чином, радянська держава на кінець 1920 року встановила своє безроздільне право на володіння землею і це був позаекономічний примус, який став сутністю аграрної політики на довгі роки. І на цьому етапі було бажання представників радянської влади на місцях продовжити курс на примусове залучення селян до колективних форм обробітку землі, комун зокрема [69].

Одночасно земельна політика супроводжувалася «розкуркуленням» заможних селян, відібранням у них землі. Ліквідація поміщицького землеволодіння, «розкуркулення» заможних селян підривало продуктивність сільського господарства, але на якийсь час принесло політичні дивіденди радянській владі: підтримка її серед селян мала тенденцію до зростання.

У 1920 радянська влада в аграрній політиці пішла на такі кроки, що засвідчують поступки селянам: завершено перерозподіл земель, повністю ліквідовано поміщицьке землеволодіння (абсолютна більшість поміщиків на той час уже емігрувала).

Якими ж були економічні і соціальні наслідки аграрної політики радянської влади? Переділ землі дещо збільшив селянські землеволодіння. Селяни

отримали землю у користування і за зрівняльним принципом, але не надовго. Розподіл земель у кожному селі йшов за власними правилами. Селяни під час розподілу втратили орендовані ними землі. На 1920 р. відбулось подальше дрібнення селянських господарств: на 1917 р. їх було 3,5 млн., у 1920 р. – 4 млн. Правда, 52 % селянських господарств стали середняцькими, хоч мало місце зменшення кількості Худоби, коней. Ліквідація поміщицького землеволодіння призвела до зменшення виробництва товарної продукції. Врожайність зернових впала до 25 %.

Отже, в процесі здійснення аграрної політики радянської влади зліквідоване поміщицьке землеволодіння, в результаті зрівняльного розподілу конфіскованих поміщицьких земель утворилась додаткова кількість дрібних селянських господарств, практично припинились ринкові відносини. Село перейшло до натурообміну. Це означає, що були знищені зародки капіталізму (зрівняльний принцип розподілу землі) і одночасно відбувся крах фінансової системи, ринку. Село явно збідніло. Продуктивність праці ще більше знизилась. Влада намагалась силою, примусом виправити ситуацію. Аграрна політика була у площині політичних догм, які не враховували багатогранності економічного і соціального становища в українському селі.

Радикалізм аграрної політики радянської влади знаходив своїх прибічників в українському селі, особливо серед не заможної частини селян. Вони будуть пов'язувати свою долю з реалізацією курсу на ліквідацію поміщицького землеволодіння і отримання додаткової кількості земель. Це ті бажання селян, які були на поверхні. Наміри радянської влади співпадали з бажаннями селян щодо ліквідації поміщицького землеволодіння. Надалі їхні дороги розходились. Селяни пов'язували свою долю з одноосібним господарюванням на власній землі. Радянська влада вважала цей шлях неприйнятним. Компроміс, чи то поступка з боку радянської влади на кінець 1920 р. була у тому, що селянам надали землю не у власність, а у користування. Цієї хитрощі селяни не зрозуміли. Така їх доля.

Таким чином, глибинні трансформаційні процеси в земельному питанні у 1917–1920 рр. зумовлені соціально-економічними чинниками, визначальне місце серед яких належало малоземеллю. Пошуки політичними партіями, українських, білогвардійських і радянських урядів шляхів вирішення земельного питання спрямовувалися в основному на розробку програм наділення селян хоч якоюсь додатковою кількістю землі.

Втілення у життя підготовлених українськими урядами аграрних перетворень в силу короткотерміновості їх існування, надскладної і небезпечної військової обстановки практично не дозволяли здійснити так необхідні зміни в земельних відносинах. Розробка аграрних реформ різними українськими урядами розпочиналась із заснування земельного міністерства та підпорядкованих йому урядових структур, які безпосередньо займалися відповідною підготовкою юридичних та економічних аспектів реформи та по можливості створенням мережі місцевої земельної адміністрації. Останнє завдання було досить важко вирішувати з огляду на те, що не вистачало фахівців цієї справи.

На ґрунті перетворень в земельних відносинах перетиналися, інколи досить трагічно, інтереси різних верств сільського населення. Неврахування їх

обумовлювало наростання опозиційних настроїв, поглиблювало розкол між ними, сприяло наростанню аграрного екстремізму. У ті роки якби паралельно відбувалися два процеси: спроба органів влади перетворювати земельні відносини еволюційним шляхом і самочинні дії селянських громад по захопленню і розподілу захоплених поміщицьких земель між членами громади – це уже був революційний шлях і він видавався селянським громадам єдино справедливим.

У ході Української революції була спроба вирішення земельного питання шляхом руйнації старих і створення на нових засадах нових органів місцевого самоврядування, яким належало вводити стихійні процеси з боку селян у правове поле. Утворювались ради, комбідни, комнезами – це ті нові селянські осередки, які пробували перебрати на себе функції общини. Однак, схоже, що у роки революції все-таки сільські громади, їх сходи були основними владними інститутами на селі, оскільки саме вони на селянських сходах вирішували земельні суперечки і т.п.

У березні 1921 р. радянська влада прийняла документ, яким земля закріплювалась за селянськими господарствами на 9 років. Це означало, що селянин залишався лише користувачем землі у державі. На націоналізованих землях держава намагалась створити якомога більше колгоспів і радгоспів. Колгоспи, як правило, утворювали сільська біднота і сільськогосподарський пролетаріат, що до цього часу були задіяні у поміщицьких господарствах [70]. Отож, земля відійшла від поміщиків і перейшла у користування до селян і то лише її незначна частка і на незначний історичний період.

Українська революція 1917 – 1920 – рр. це настільки багатовекторне явище, що варто ті процеси спробувати зрозуміти і осмислити з більш високих позицій, а саме: чи можна вважати ту революцію частиною аграрної революції, чи можливо аграрна революція була окремим явищем, яке співпало у часі з іншими революційними процесами? У наукових колах використовується термін «Велика селянська революція 1902–1922 рр.». Такий підхід є спробою визнання окремішності аграрної революції, заперечення історіографічної традиції про те, що селянство на ту пору було інертною, консервативно мислячою соціальною верствою, яка не могла бути активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Уважний аналіз історичних подій початку ХХ ст. засвідчує радикалізацію та політизацію селянської свідомості. Селянський рух був, по суті, глибинною основою всіх революційних трансформацій, що зазнало суспільство у перші десятиліття ХХ ст. Головним гаслом селянської революції було: «земля та право вільно господарювати на ній» [71]. Так вперше викладена концепція великої селянської революції В.А. Даніловим, яка знайшла як своїх симпатиків, так і тих, хто з обережністю до неї поставився. Однак, кожен історик-аграрник з нею знайомий, усім вона видається цікавою і новаторською в плані постановки проблеми.

Чи не одним із перших до концепції великої селянської революції пристав В. В. Кондрашин [72]. Селянський рух початку ХХ ст., вважає В. В. Кондрашин, був основою усіх революційних змін і потрясінь, на його основі розгорталася більшовицька революція в жовтні 1917 р. Селянська революція була захисною реакцією селян на гноблення в умовах первинного накопичення капіталу. Початок

селянської революції він виводить із селянських повстань у Харківській і Полтавській губернії, у ході яких висунуте гасло ліквідації поміщицького землеволодіння і приватної власності на землю, що було дійсно радикальною політичною позицією селян.

Усі наступні селянські рухи в Україні аж до 1922 р. стояли саме на цих принципових позиціях. Земельний кодекс 1922 р. зафіксував положення про ліквідацію поміщицького землеволодіння, приватної власності на землю і встановив право селян вільно господарювати на землі. З погляду В. В. Кондрашина, це була перемога селянської революції, але одночасно, це була і поразка селянської революції, бо селяни не змогли в її ході створити свою владу [73].

Важливість концепції В. А. Данилова полягає у тому, що селянство вперше в історіографії виступає як самостійна сила і усвідомлює свої цілі. Засобом їх реалізації селяни обрали повстання, самозахоплення поміщицьких земель. Цікавим є спостереження В. В. Кондрашина щодо ставлення селян до декрету «Про землю», Вони були згодні з основними положеннями декрету, але були проти антиселянської політики більшовиків, тобто проти того як його положення реалізовувались на практиці. Підтвердженням тому були гасла селянських повстанців, махновців зокрема: «За ради – без комуністів». В. В. Кондрашин, знаючи кінцевий результат боротьби селян, дав, на наш погляд, об'єктивне пояснення того що сталося. Більшовики перемогли, бо їх підтримали селяни за те, що вони виступали проти реставрації поміщицького землеволодіння. Оскільки А. Денікін виступав за відновлення поміщицького землеволодіння, тому селяни повстали проти нього і найвиразнішим із повстань був Махновський селянський рух [74].

До прихильників концепції селянської революції В. А. Данилова та В. В. Кондрашина можемо віднести і таких істориків-аграрників, як С. В. Корновенко та І. А. Фареній [75]. Хліборобська верства вимогу передачі їй поміщицької землі за зрівняльним принципом, пише І. А. Фареній, підняла до рівня основного завдання революції, яка набула ознак кривавої битви за владу і продовольчі ресурси між землеробами і міською цивілізацією. На відміну від «аграрної революції», «селянська революція» не складова іншої революції, вона цілком самостійне явище суспільного життя початку ХХ ст. [76].

В. Ф. Солдатенко на Х-ому Всеукраїнському симпозиумі істориків-аграрників у Черкаському Національному університеті (2 жовтня 2014 р) висловив протилежну думку. Він зауважив, що не було окремої селянської революції, а селяни були в революції 1917 – 1920 рр.

О. В. Михайлюк також торкається цієї проблеми. Його позиція полягає у тому, що селянство в Україні складало абсолютну більшість населення, а його головною економічною проблемою була земля, вірніше те, хто нею володів. Революція, на його думку, вирішує загальнонаціональні проблеми, а селянство було у своєму «світі» і воно не розуміло іншої частини суспільства – політики міста. Хоча аграрна революція спровокована революцією в місті. Аграрне питання було лише одним із цілої низки проблем, яке спричинило Лютневу

антимонархічну революцію. Його кінцевий висновок звучить дещо однозначно: «революція – це надто серйозна річ, щоб її довіряти тільки селянам» [77].

Ми ж виходимо із того, що на початку ХХ ст. в українських губерніях відбувалися революційні процеси з максимальним наростанням їх гостроти і широти у 1917–1920 рр., в яких селяни брали активну участь, бо були зацікавленою стороною не в меншій мірі, ніж інші верстви населення. Вони хотіли на безоплатній основі отримати додаткову кількість землі у приватну власність, тобто мала бути відновлена порушена справедливість у земельних відносинах. Ті, хто забрав землю у селян, повинні були її повернути тепер. Так, це була революційна вимога селян, однак осібно її вирішити вони не могли. Одночасно робітники вели боротьбу за право бути господарями на заводах, фабриках. Усі разом вели боротьбу за відродження української державності. Тому варто говорити про революційні процеси, в яких брали участь і селяни [78].

При аналізі концепції селянської революції В. П. Данилова у хронологічних рамках 1902 – 1922 рр. також виникають деякі роздуми. В. П. Данилов виходить із того, що 1902 рік став початком боротьби селян за землю з чітким визначенням її цілей, які були революційними по своїй суті. Такий підхід є обґрунтованим. Однак, 1905 – 1907 рр. – це уже роки народно-демократичної революції в Росії, активними учасниками якої, окрім селян, були й інші верстви населення зі своїми чіткими революційними вимогами. З 1907 до 1914 рр. головним політико-економічним явищем на селі була Столипінська аграрна реформа. Це означало, що влада перехопила політичну ініціативу, наступальну позицію селян у свої руки і у такий спосіб намагалася перевести революційні настрої та дії селян на шлях еволюційного вирішення проблем у земельних відносинах.

Події Першої світової війни і Української революції є свідченням того, що влада не змогла утримати ситуацію під своїм контролем. Революційні настрої і дії практично усіх верств населення і, селянства зокрема, досягли свого апогею, були завершальним етапом у революційних процесах перших двох десятиліть ХХ ст.

Щодо визначення верхньої межі селянської революції, а саме 1922 р., то, з погляду юридичної, заперечень немає. Дійсно, прийняття в Українській СРР у 1922 р Земельного кодексу ставило крапку у питанні про існування поміщицького землеволодіння і приватної власності на землю. З першою частиною цього рішення більшість селян була цілком згідна. А з другою, про приватну власність на землю? Більшість селян однозначно не була згідна і була готова продовжувати боротьбу. Мабуть, саме тому, щоб уникнути зайвого напруження на селі, влада відтермінувала ліквідацію одноосібної системи господарювання в українському селі.

Таким чином, земельне питання було складовою частиною суспільно-економічних процесів, що мали місце в роки Української революції (1917 - 1920 рр. Сутнісною його ознакою була вимога ліквідації поміщицького землеволодіння і здійснення зрівняльного розподілу земель між селянськими господарствами. Українські уряди діяли, якби для селян, хотіли реалізувати їхні вимоги, розробляли аграрні програми, але селяни їх не завжди розуміли і не проявляли послідовності у їх підтримці, що унеможливило міцність українських урядів.

У роки Української революції встановлювалися і боролися за своє існування українські уряди УНР доби УЦР, уряд Української Держави, уряд УНР доби Директорії, уряд ЗУНР і ЗОУНР. Усі вони у боротьбі за владу апелювали до селянства, намагалися заручитися його підтримкою.

У сприйнятті селянством влади того чи іншого державного режиму велике значення мала його аграрна політика. Тому усі українські уряди проголошували про початок аграрної реформи, видавали власні земельні закони, які у тій чи іншій мірі базувалися на засадах соціалізації, що передбачало переділ (зменшення величини) поміщицьких земель та скасування приватної власності (крім П. Скоропадського). Усі вони хотіли зруйнувати існуючі земельні відносини на селі і у достатній кількості забезпечити широкий загаль селянства землею. Хоча їхні напрями реалізації аграрних програм не були послідовними, а інколи і суперечливими і тому малоефективними. Терпіння селянства щодо реального, а не декларованого отримання додаткових земель увірвалося і, спонтанно, але неухильно, на цій основі наростала громадянська війна. Українські селяни спробували взяти свою долю в свої руки.

Головною відмінністю аграрних програм ЗУНР і Директорії УНР було те, що на західноукраїнських землях революція мала національно-демократичний характер, відтак на перший план виступало питання національне, а це означало, що не передбачалась відміна існуючої приватної власності на землю.

В УНР революція мала чітко видиме соціальне забарвлення, була по своїй суті – соціально-демократичною, і для неї наріжним каменем було вирішення земельного питання, яке бачилось її активним учасникам, тільки на основі ліквідації поміщицького землеволодіння. Зауважимо, що в обставинах, які склалися на ту пору, жодна із реформ українських урядів в цьому напрямі не була доведена до кінця. Українські уряди, і не тільки вони, кожен раз поспішно готували земельне законодавство, яке використовувалося ними в якості «політичного пряника для селян», якому вони віддавали так багато зусиль і часу, все ж не виконало свого завдання по консолідації селянства. Усім українським урядам що називається не вистачило часу для реалізації своїх аграрних перетворень.

Білогвардійські уряди А. Денікіна і П. Врангеля були монархічними за політичною ознакою. В їх плани аж ніяк не входило вирішення земельного питання на користь українського селянства. Вони із тактичних міркувань проголошували про початок аграрних реформ, які однак не могли в принципі задовольнити потреби селян в землі. Українське селянство відмовило їм у підтримці, що було однією із причин їх військової поразки.

1917 – 1920 рр. – це час максимального радикалізму селян. Вони вели збройну боротьбу проти всіх, хто перешкоджав їхньому устремлінню відвоювати землю.

У 1920 р. радянська влада розпочала реалізацію вимоги українського селянства про зрівняльний розподіл конфіскованої у поміщиків землі між безземельними і малоземельними селянами. Суперечливість в цьому непростому процесі полягала у тому, що і радянська влада і селянство, стояли на позиціях ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, ці два суб'єкти будуть

непримиренними антагоністами щодо подальшої долі конфіскованих поміщицьких земель. Селяни хотіли стати їх власниками і відповідно вести одноосібне господарювання, а радянська влада допускала можливість надати частину конфіскованих поміщицьких земель селянам лише у користування. І що зовсім не влаштовувало селян так це те, що їх будуть примушувати до колективного обробітку усуспільнених земель.

Радянська влада, виконавши лише першу частину вимог селян, забезпечила зростання їх підтримки, бо це суттєво змінювало співвідношення малоземельних і заможних селянських господарств на користь останніх. Можна сказати, що вирішення земельного питання навіть у такий половинчастий спосіб, сприяло утвердженню радянської влади в Україні на тому історичному етапі.

У ході Української революції в селі відбулися глибокі трансформації земельних відносин, була ліквідована приватна форма власності на землю і крупнотоварні поміщицькі господарства. Зрівняльний розподіл поміщицьких земель призвів до того, що сільське господарство перетворилось на велику кількість дрібних одноосібних господарів, котрі, в кращому разі, могли забезпечити продуктами сільського господарства лише потреби своєї сім'ї і з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку. Розпочалось падіння урожайності й валового збору зернових, деградація культури землеробства.

Чи змінилась продовж 1917 – 1920 рр. на краще доля українських селян?. Так, але не для всіх і не надовго. Українське селянство в ті роки заплатило дуже велику ціну за набуті додаткові землі. Сотні тисяч із них загинули на фронтах громадянської війни, померли від поранень і хвороб. Бідність в українському селі була всеосяжною. Такою була доля наших землеробів, які понад усе цінували землю.

Розділ VI. Трансформації земельних відносин в умовах перебування українських земель в складі радянської, польської держави та під час німецької окупації (1921–1944 рр.)

1. Запровадження Нової економічної політики: стан близький до вирішення земельного питання в українському селі.

На 1921 р. історія розпорядилась так, що після 7 років воєн (Першої світової, громадянської, військової інтервенції Англії і Франції, перебування на території УНР австро-німецьких військ, війни радянської Росії проти УНР, білогвардійських військових наступів і загарбання ними частини території України, війни Другої Речі Посполитої проти ЗОУНР і УСРР і бойових дій чисельних повстанських загонів під керівництвом своїх отаманів) наступала мирна доба.

Змінювалась і політична обстановка. Боротьба за владу, за вибір політичного і економічного курсу розвитку на території України, яка до цього супроводжувалась із застосуванням у великих масштабах зброї, поступово змінювалась на боротьбу на рівні партій.

Особливістю тієї боротьби було те, що існуючі на повоєнний час в УСРР партії визнавали соціалістичний напрям розвитку політичної системи і пропонували лише можливі варіанти цього шляху. Реально виникла перспектива утвердження багатопартійної політичної системи, а значить, і можливості на засадах плюралізму вирішення важливих соціально-економічних проблем, зокрема, і подальших дій щодо земельного питання в нових умовах.

Зауважимо, що усі попередні процеси, особливо у військовій складовій, призвели до зменшення кількості населення України, руйнації економіки. Український народ втомився. Реалії були такими, що навіть переможець (радянська влада) зрозуміла, що потрібно ставати на шлях суттєвої корекції перш за все економічного курсу задля відбудови економіки і покращення матеріальних умов життя людей. Наступило усвідомлення того, що за допомогою лише примусових і обмежувальних заходів, зокрема, у земельних відносинах, неможливо збільшити виробництво продукції сільського господарства. Якщо у селянина не буде економічного стимулу, він не буде підвищувати ефективність свого господарства. На цей час стало вочевидь, що сільське господарство у результаті військових дій, усіх попередніх реформ опинилося у скрутному становищі.

Здавалось би, що селяни отримавши землю у користування, ставши її господарями, у них повинен проявитися підвищений інтерес до результатів своєї праці. Мабуть, так воно і було. Тільки у нових господарів постали проблеми щодо забезпечення посівним матеріалом, робочою худобою тощо. За таких умов посівні площі скоротилися з 20 до 16 млн. га, або на 20 % у порівнянні з 1913 р. у Новосвітлицькій волості Луганської області селяни одержали 1 314 дес. землі, а засіяли тільки 95. У них не було достатньої кількості робочої Худоби, посівного матеріалу [1].

Усе це разом взяте було передумовою для проголошення курсу на нову економічну політику (далі: НЕП), в сільському господарстві перш за все. Без повернення до приватної власності на землю, селянам будуть надані можливості ще додати собі землі, але тільки на правах користувачів. Оскільки мав з'явитись

надлишок виробленої на тих досить великих земельних площах продукції сільського господарства, їм буде наданий дозвіл продавати її на базарах.

Народна мудрість стверджує, що біда приходить не одна, за нею може бути і друга. У результаті тотальної руйни всієї економіки, а то була велика біда, у 1921 р. в результаті масштабної посухи мав місце значний недобір урожаю зернових. Збір зернових в Україні знизився до 43 млн. пудів проти 231.6 млн. пудів у 1913 р. На Півдні України наприкінці 1921 р. розпочався голод, голодувало приблизно 4–7 млн. осіб, що становило 25 % від усього населення України. Голод супроводжувався епідеміями холери, тифу та віспи. Майже на усій території України ще тривав селянський повстанський рух. Усі ці проблеми в українському селі були наслідком не тільки воєн та військової інтервенції, але й економічної політики, на селі зокрема, яку з 1919 р. у насильницький спосіб намагалася здійснювати радянська влада. Та політика отримала назву «воєнного комунізму». Її наслідком було те, що вона підірвала матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці.

У 1921 р. після примусових мобілізацій селян на фронт, накладання повинностей та надмірних податків, конфіскацій, декількох земельних перерозподілів радянська влада з огляду на катастрофу, яка наближалася, вимушена була відмовитися від попередньої економічної політики і найперше щодо селян, й розпочати перехід до нової економічної політики.

НЕП в аграрній політиці здійснювався щонайменше за такими основними напрямками: більшість націоналізованих земель розподілено між тими, хто їх найбільше потребував; розподіл земель відбувався згідно того, скільки у селянському господарстві було працівників і їдців; відбувалась передача у користування селянам усіх земельних угідь, які не використовувалися за призначенням; задля подолання аграрного перенаселення, особливо у Київській, Подільській губерніях, була розроблена програма розселення і переселення сотень тисяч селянських сімей у південні райони України; була спроба створення колгоспів-гігантів, які мали доказувати переваги крупнотоварного сільсько-господарського виробництва; селянам дозволено орендувати землю; і насамкінець, у 1922 р. прийнятий Земельний кодекс УСРР, який запроваджував довічне спадкове володіння землею для тих, хто її обробляв, але водночас підтверджував, що уся земля є власністю держави. На думку Г. І. Сургая, НЕП – це примирення класів в умовах радянської демократії і одночасного вирівнювання на селі: у малоземельних селян земельні наділи збільшаться у 1,5 рази і колишні малоземельні (50 %) стануть середняками [2].

Відносини влади з селянством відтепер мали базуватися на ринкових засадах. У даному випадку трансформаційні процеси, що започаткував НЕП, слід розглядати як повернення до традиційних, в умовах України, одноосібних форм господарювання селянина на землі. Воно не тільки не було експропрійоване до кінця, як це передбачалося раніше, а й розширювалося за рахунок збільшення земельних наділів, зокрема присадибних. До речі, робітники і у роки НЕПу не отримали засобів виробництва і працювали за наймом.

Неп у земельних відносинах розпочався із того, що XI з'їзд РКП (б) у резолюції «Про роботу на селі» рекомендував не обмежувати застосування

оренди зайвими формальностями, усіма силами та засобами підтримати й заохотити допомогу найбіднішому селянству. Зазначене знайшло своє відображення в декреті ВУЦВК та РНК УСРР «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею».

30 грудня 1921 р. скасована постанова «Про перехід до соціалістичного землеустрою». Відтепер селянам надане право виходити із товариств по спільному обробітку землі з землею і самостійно вибирати форми господарювання на землі. По суті, це була денаціоналізація землі, відкривались можливості для конкуренції різних форм господарювання на землі. У 1925 р. прийняті додаткові постанови щодо встановлення більш тривалого терміну переходу селян до землекористування на умовах оренди. Нею також передбачалось не ставити перепон щодо виділення селянських господарств на одруби та хутори. З цього часу оренда найбільш широко використовувалася на півдні України.

Усі ці новації у земельних відносинах вимагали додаткового узгодження щодо їх реалізації. Проведення землевпорядкувальних робіт виявилось досить масштабним і складним, адже мова йшла про правове закріплення в конкретних межах земельних ділянок за сотнями тисяч селянських господарств. Ця проблема розглядалося на з'їздах рад в губерніях, на засіданнях виконкомів. Виконання прийнятих там рішень покладалося на земвідділи волосних і сільських рад. У 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад прийняв закон «Про закріплення землеволодіння трудових господарств». Він передбачав закріпити за селянськими господарствами у 9-річне користування у тих волостях і селах, де були конфісковані надлишки землі у заможних господарів. Закон регламентував реформування аграрних відносин і, зокрема, трудове землекористування одноосібних селянських господарств та пропонував створювати умови для заохочення у створенні колективних форм господарювання на селі.

Про пильну увагу радянської влади до земельних відносин на селі засвідчує опублікований у травні 1922 р. Закон «Про трудове землекористування», а 30 листопада того ж року IV сесія ВУЦВК ухвалила Земельний кодекс УСРР, який мав дати і дав відповіді на принципові питання щодо формування земельних відносин. [3].

Цей нормативно-правовий документи з'явився що називається на часі. Справа у тому, що розподіл землі, землеустрій між селянськими дворами вступив у завершальну стадію. Для селян важливо було отримати юридичні підстави того, що відбулося, а також отримати гарантії, що це не один із чергових переділів землі. На усі ці перестороги давали відповіді 5 базових позицій:

- А) ліквідація приватної форми власності на землю;
- Б) земля оголошувалась всенародним багатством;
- В) створюється державний земельний фонд, з якого мали наділятися ділянки хліборобам, містам та підприємствам;
- Г) допускалась оренда землі;
- Д) користування землею могло бути тільки у складі земельної громади (комуни, товариства по спільному обробітку землі, артілі, колгоспи, радгоспи – це

також земельні громади). Земля в них могла бути общинною (зрівняльний розподіл) між дворами, дільничною (черезсмужжя, відруб, хутір; товариською (спільне господарювання).

Для вирішення суперечок в ході визначення форми господарювання створювалися земельні судові комісії. Статті 2, 3 Земельного кодексу зафіксували, що розпорядником земель є Народний комісаріат земельних справ та його місцеві органи. Першочергове право користування землею закріплювалося за хліборобами та їх об'єднаннями (стаття 4). Земельний кодекс не тільки по букві закону, але й по духу проникнутий наданням переваги у земельних відносинах трудовому селянству, малось на увазі його бідняцько-середняцькій частині.

Та частина українського селянства, яка була заможною, а тим більше у своїх господарствах використовувала найману працю, у цьому документі їй ніяких прав не передбачалося. Про це засвідчують і назви його розділів: «Про органи управління земельних громад», «Про земельну громаду», «Про права і обов'язки земельних громад», «Про товариський порядок користування землею», «Про громадське оброблення землі» та інші. Цікавим у цьому відношенні є розділ «Про трудову оренду землі». Розробники Кодексу завбачливо застерігали, що оренда землі можлива лише у випадку, коли її користувач не може самостійно її обробляти, але орендатором міг бути лише той із селян, хто міг орендовану земельну ділянку обробляти самостійно без найму робочої сили. (стаття 30).

У цілому ж, Земельний кодекс УСРР 1922 року все-таки був відносно урівноважений, розширяв можливості селян та їх громад у розпорядженні землею, визначав умови, за яких надана земля могла бути відчужена, та порядок її повернення землекористувачеві. Щодо можливих переділів землі, то Земельний кодекс визначив головне: їх можна буде здійснювати тільки за згодою земельної громади (у 1923 р. це положення буде скасоване) при урахуванні кількості їдців або робочої сили.

Земельний кодекс закріплював основу соціалістичного колективного господарювання, виключне право державної власності на землю. На підставі цього кодексу держава втягнеться в процес, який прискорить організацію державних підприємств, великих колективних господарств, буде розподіляти і перерозподіляти між ними землі, відводити їх для використання у різних галузях народного господарства без відповідного економічного обґрунтування. Ідеологічним і політичним центром, де усі ці питання вирішувались була РКП(б). Чи не звідси бере свій початок перетворення її у державну партію? Зауважимо, що земвідділи у 1920-х рр. найперше займалися відведенням земель державним установам, цукровим заводам і тільки після того приступали до вирішення питання про наділення землею селянських господарств [4].

Та кількість землі, що залишалася ще нерозподіленою і мала бути додана селянам, її було явно недостатньо для одержання достатнього прибутку. Ця обставина спонукала селян брати землю в оренду. Ця форма землекористування відновлена в роки НЕПу, що стало важливою складовою селянського землекористування, необхідною для розвитку продуктивних сил села.

Земельний орендний фонд на початку 1920-х років складався з двох частин: внутрішньої і зовнішньої селянської оренди. Внутрішня оренда – це

оренда трудових наділів у селянському середовищі. Зовнішня селянська оренда землі – це оренда земель фонду державних земель, цукроварень та ін. Внаслідок здійснення передачі селянам в оренду частини земель цукрозаводів, фондів радгоспів, колонізаційного фонду на півдні України, земельних товариств державний земельний фонд на осінь 1925 р. зменшився до 1 900 тис. дес. На той же час селянство орендувало у держави 1 597 тис. дес. землі [5].

У роки НЕПу дозволялося вступати в орендні земельні відносини і промисловим підприємствам. У 1923. в Житомирській, Коростишівській, Шепетівській округах цукротрест, радгосптрест та інші орендували майже 38 тис. дес. землі [6].

Ділянки на оренду із фонду державного земельного майна формувалися із двох основних джерел: із запасного земельного фонду та земель тих землекористувачів, що по тим чи іншим причинам припинили сільськогосподарську діяльність [7]. У такий спосіб здійснювалися корективи земельних проблем на селі. Однак, цей напрям не отримав суттєвого розвитку. Передача в оренду державних земель індивідуальним орендарям із року у рік скорочувалася. Паралельно, хоч і у дещо сповільненому вимірі, велась організаційно-господарська робота по створенню колгоспів, комун. На 1921 рік їх було 1077, у 1923 р. – 3105. Питома вага їх у селянському землекористуванні не перевищувала 2-3 % [8].

Перші роки радянської влади показали, що психологічно і культурно селяни не готові й не можуть підпадати під дію тих же принципів господарювання, що і робітники. Влада вимушено пішла на відновлення одноосібного селянського господарювання. Було призупинено примусове заснування нових колгоспів і радгоспів, набував розвитку кооперативний рух на селі. Стан анархії та свавілля періоду продрозкладки припинився. Усе це відповідало мріям і бажанням селян, що і забезпечить стабілізацію після революційних подій 1917 – 1920 рр.

На 1923 р. в селах в основному завершений зрівняльний розподіл землі. Більш-менш справедливий перерозподіл землі відбувся за трудовою нормою, згідно якої селянський двір міг отримати стільки землі скільки його члени могли обробити без залучення наймитів; 60 % селянських дворів одержали додатково земельні наділи. Загальні підсумки розподілу конфіскованих земель станом на 1924 р. були на користь селян України. Вони одержали у своє розпорядження 33 956,6 га, або 91,8 % загальної площі сільськогосподарських земель. Порівняно із 1913 р. збільшення земель у користування селян складало 34,7 %. Кількість індивідуальних селянських господарств збільшилась з 3,9 млн. до 4 млн. У 1923 р. у державній власності залишено тільки 8,2 % загальної кількості землі. Причому 4,1 % землі зараховано до запасного земельного фонду переважно у південних степових губерніях для переселення туди селян із малоземельних місцевостей [9].

Село ставало більш середняцьким (за кількістю землі у селян). Чисельність середняцьких господарств зросла у три рази: з 25% до 60%.

Аналіз статистичних даних дозволяє робити висновок про те, що земельне питання, хоч і в неоднозначний спосіб, вирішувалось на користь селян. Відповідно і доля багатьох із них, щонайменше 60%, ставала кращою.

Однак, як засвідчують документи, не все гаразд було з розподілом землі. Чимало селян були не задоволені не тільки тим скільки землі вони отримали, але й тим, як задалеко вона знаходилась від села, на скільки часток ділилась тощо. На 1923 р. мали місце випадки, коли 3-4 дес. землі були розкидані у 15-20 кусках [10]. Попри те, що ще у 1921 р. У Всеукраїнський з'їзд рад заборонив переділи землі між селами і індивідуальними користувачами, все-таки цей процес виявився настільки складним, і в той же час звичним явищем, що переділи землі в українському селі не завершилися і у 1924 р. Тут варто зауважити, що ця ситуація створювала неабияку нервозність в селянському середовищі, інколи призводила до серйозних конфліктів. Про це йшла мова на пленумі Прилукської окружної комісії Комітету незаможних селян. До того ж варто зауважити, що тепер акценти щодо черговості наділення землею зроблені в сторону артилей і комун. І тільки після цього могло відбутися наділення землею одноосібників [11].

На середину 1920-х рр. земельні лишки уже були вилучені у кожної 10-ї селянської родини. Єдиною формою у земельних відносинах на селі стало землекористування. Приватна власність на землю відійшла у минуле. У 4 рази зменшилась група безпосівних селянських дворів, збільшилась кількість дворів, які обробляли від 1 до 6 дес. Землі. Село вирівнювалось до середняків. Відбулось дроблення, а це вело до зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Тоді ж розпочалась підготовка до усупільнення земель одноосібників. Ще у квітні 1920 р. в Наркомземі УСРР створений підвідділ колгоспів. Його працівники займались реєстрацією товариств, забезпеченням їх посівним матеріалом, коштами з державного бюджету. Опорою у цій справі були комітети незаможних селян (далі – КНС). Їх члени першими вступали до колгоспів, агітували за вступ до колгоспів й інших селян. Визначення того, хто міг бути членом КНС ґрунтувалось на тому, скільки землі було у селянина. Тому-то членами Комітетів незаможних селян могли бути тільки малоземельні селяни.

В селі Мала Дівиця сільські активісти пішли ще далі. Там прийняте рішення в першу чергу наділяти землею членів КНС, бідноту і до того ж обов'язково їхній земельний наділ мав бути в одному клині. Таке рішення зумовлювалося тим, щоб у недалекому майбутньому на основі їх земель можна було б утворити колгосп. Далекоземелля назначалося для тих, хто захоче виокремитись на хутір [12].

Нетерплячка щодо утворення колгоспів була настільки недалекоглядною, що виникла ідея аби пришвидшити цей процес, залучати до колгоспів робітників з міст. Це пояснювалося тим, що робітники швидше утвдять суспільні відносини на селі і привчать селян до колективної праці. На 1922 рік в Донбасі членами колгоспів були 18,3 % робітників, Харківській області – 5,6 %, Катеринославській – 6,9 % [13]. Делікатність цього нововведення полягала у тому, що робітників приймали до колгоспів без усупільнення їхніх земель, бо вони попросту їх не мали. Але цей процес якби само собою передбачав те, що землі селян на ту пору уже мали бути усупільненими.

Внаслідок завершення на середину 1920-х рр. основних робіт у системі землеустрою основною фігурою на селі утвердився селянин - одноосібник.

Реальні можливості для селян продавати лишки виробленої в їх одноосібних господарствах продукції сприяло тому, що кількість заможних селян зростала. Цей процес «турбував» органи влади, їх в партійних колах називали «куркулями» [14].

Цілком природним було прагнення заможних селян розширити власний земельний наділ. Таке їхнє прагнення не співпадало з офіційною позицією радянської влади, яка вважала цю соціальну групу тимчасовою, а відтак робилося усе можливе, щоб стиснути економічні інтереси заможника і, у першу чергу, обмежувати його земельний наділ шляхом конфіскації земельних надлишків у них. В господарській площині це призводило до подальшого дроблення селянських господарств та пониження їх продуктивності. В політичній площині ця політика радянської влади буде вести до нового, небаченого до того часу протистояння влади із селянством.

На першому етапі НЕПу селяни отримали більше можливостей для запровадження нових форм господарювання на землі, яку вони одержали у користування. Мова йде про такі форми селянського мешкання, як висілки, земельні товариства. У Гайсинському повіті Подільської губернії на 1924 рік створено 11 висілків та 23 земельних товариства [15].

В архівних документах немає інформації про те, чи це були одноосібні господарства, чи господарства типу хуторів. Немає інформації і про кількість землі, яку вони виокремлювали при виході на висілки. Однак, якщо врахувати, що трудова земельна норма у Гайсинському повіті була визначена у 8 десятин, а кількість їдців в сім'ї в середньому могла бути 5-6 осіб, то земельна площа висілку могла бути в межах 48 дес. Мабуть, організація селянами висілків та земельних товариств була їхньою спробою уникнути у такий спосіб від вступу до колгоспів і відповідно передачі їм своїх земель, тим більше, що на той час у Гайсинському повіті уже біло створено 60 колгоспів.

Із запровадженням в українському селі НЕПу мав місце пошук форм організації життєдіяльності села і, у першу чергу, у регулюванні земельних відносин, які мали суттєві відмінності від попереднього періоду. Існувало дві форм регуляторів: земельні громади і сільські ради. Земельні громади - це громадські об'єднання, що утворювалися селянами. На противагу їм радянська влада утворювала у селах комітети незаможних селян (КНС) і сільські ради. Авторитет на селі земельних громад був такий значний, що радянська влада вимушена була визнати їх органами сільської земельної організації. Земельна громада обирала старосту, розкладала податки, утримувала школи тощо. У 1922 р. Земельний кодекс визнав за Земельними громадами право пильнувати за доцільним використанням землі, регулювати земельні відносини своїх членів, проводити сільські сходи. Хоча уже у наступному 1923 році радянська влада заборонила сільські сходи. З цього часу протистояння Земельних громад і Сільських рад особливо у вирішенні земельних справ ставало ще гострішим. У 1927 р. органи влади внесли зміни у Земельний кодекс, усі повноваження, зокрема, і у землевпорядкувальних роботах на селі передавалися тільки сільським радам [16]. Так скінчився мирний період співіснування Земельних громад і Сільських рад.

В середині 1920- рр. радянська влада в рамках послаблення земельного голоду започаткувала масштабну колонізацію малозаселених південних губерній. Необхідність масового переселення селянських родин, на нашу думку, зумовлена тим, що кількість землі, яку уже отримали селяни у Київській, Чернігівській губернії виявилась недостатньою для нормального ведення господарства. Більше додати їм землі у тій місцевості уже було неможливо.

Вихід із такої ситуації бачився в організації внутрішнього республіканського переселення селянських родин. З цією метою на Одещині, Херсонщині визначений земельний колонізаційний фонд у розмірі 29 096 дес. землі. Ця площа поділена на 16 226 ділянки (майбутні села). Кожна сім'я, що прибувала у наперед визначену місцевість, могла отримати там дворовий наділ до 10 дес. на одну душу. Продовж 1924-1926 рр. на Херсонщину, Одещину із Київської, Чернігівської губерній переселилося 20 573 селянських родини. На Херсонщині 1088 родин заснували 37 сіл, на Одещині 3373 родини заснували 490 сіл. В Устинівському районі Зінов'євського округу (нинішня Кіровоградська область) 1 453 родини з Київської та Чернігівської губернії заснували 23 села. [17]. Переселялися ті родини, в яких продовжувався «земельний голод».

До таких родин належали Іванченки, батьки моєї дружини. Вони разом із односельцями з Київської губернії, Лисянського району (село Будище) і суміжних сіл (Снітинці, Ганділівка, Городище та ін.) у 1924 р. заснували в Устинівському районі село Ново-Київка. Із їх спогадів я дізнався, що вони, прибувши на місце поселення, вимушені будувати і певний час (поки не збудували хати), жити в землянках, які накривали очеретом. І все-таки вони готові були жити в таких надскладних умовах, бо на кожного члена сім'ї можна було безоплатно отримати 10 дес. землі. Радість від отриманої землі була велика. Працювали на землі всією родиною. В літню пору навіть сім'ями ночували біля свого поля. Господарства були одноосібними і багатопрофільними: вирощували зернові культури, займались тваринництвом, обробляли баштани, під які була виділена спеціальна земля (в балці), збудували в селі 4 ставки, займались бджолярством. Одним словом, трохи розбагатіли. Однак, кліматичні умови степової України (посухи, суховії) для землеробської праці часто видавались несприятливими, що ускладнювало їх життя. Надважкою була їх праця біля землі. І тільки наявність в кожній родині достатньої кількості робочих рук і робочої худоби давало можливість впоратись з усіма сезонними сільськогосподарськими роботами.

Подальша доля цього новоутвореного села і селян, що в ньому проживали, мало чим відрізнялась від долі більшості українських сіл і селян: насильницька колективізація, голодомор, окупаційний період і важкі для селян повоєнні роки.

Найбільшого розвитку село досягло у 1960 – 1970-ті роки. Тоді здійснено електрифікацію села, прокладено водогін (з тієї ж балки) на ферми і по селу, заасфальтована дорога до села і усі вулиці. Село виросло аж до 118 дворів, в яких проживало більше 500 осіб. Здавалось, що ніщо уже не може загрожувати не то що подальшому його розвитку, але і його існуванню. На жаль, мусимо констатувати, що на теперішній час в селі проживає лише кілька осіб, яким попросту немає куди виїхати. Немає там будь-якої виробничої чи то побутової

структури. Ось така доля цього села і вона знову ж таки є приблизно такою ж і для сотень інших сіл в Україні.

Залишені у 1924 – 1926 рр. переселенцями землі за попереднім місцем проживання, на безоплатній основі розподілялися серед їх родичів, односельців і у такий спосіб у селах Київської і Чернігівської губернії дещо пом'якшувалась земельна проблема.

Раніше ми уже звертали увагу на те, що радянська влада, ставши власником усіх земель. Уже з 1920 року зайнялась їх розподілом серед цукрових заводів, гуралень, колгоспів, радгоспів, селянських дворів, створювався державний земельний фонд.

На 1923 рік розподільчі дії серед названих категорій землекористувачів в основному були завершені Почався новий етап відведення земель, або можна сказати, перерозподілу уже поділених земель. Звертаємо увагу, що це уже був розподіл земель не серед селянських господарств, а серед структур, які до землеробства не мали ніякого відношення. З'ясувалось, що земля потрібна різноманітним установам і організаціям, як-то метеорологічним станціям, дослідницьким станціям, сільськогосподарським інститутам, військовим частинам, пожежним службам, дитячим будинкам та іншим установам.

В архівах збереглася досить велика кількість документів, які засвідчують сам процес відведення земель для різного роду державних установ. Усе починалося з письмових звернень керівників зацікавлених установ до губернських земельних відділів з проханням надати відповідну земельну ділянку у наперед визначеному місці. Як правило, запити були досить апетитними, вимагали великі земельні ділянки немовби для потреб нормального функціонування даної державної установи.

Органи влади, лише у небагатьох випадках не погоджувалися з заявками прохачів і, як правило, надавали їм задекларовані розміри земельних площ. Це було, мабуть тому, що земля в УСРР перестала бути товаром і чиновники не враховували її вартості. Так, для потреб військових у 1922 р. у 72 пунктах УСРР виділено 24 670 дес. землі, (реально військові частини заволоділи 25 574 дес. землі), зокрема, у Коростишівському повіті 362,2 дес., Полонському повіті – 82,4 дес., Дебальцівському повіті – 168 дес., на Одещині – 1 000 дес, Херсонщині – 2 000 дес. і т.д. У 1926 р. для потреб військових виділено додатково ще 52 527 га землі [18]. Київському сільськогосподарському інституту у 1925–1926 рр. переданий Хутір Тимки Ніжинського повіту.

У 1923 – 1924 рр. продовжувався процес щодо наділення землею цукрових та винокурних заводів. Так, у Проскурівському, Каменському, Гайсинському, Тульчинському, Могилівському, Вінницькому повітах Подільської губернії 40 цукровим заводам наділено 126 488 дес. землі, 6 – винокурним заводам – 1 700 дес. землі [19].

У 27 фондів ЦДАВО України зберігається чимало звітів повітових і губернських землевпорядних комісій, які засвідчують, що переділи, надання земель набули великого розмаху. Як приклад, приведемо матеріали про роботу землевпорядної комісії Одеської округи. Її працівниками у 1923 році проведені роботи по землевпорядкуванню 182 607 дес. землі, зокрема, цукровим заводам

вони визначили 8 564 дес., селянам – 510,5 дес., технікумам – 144 дес., держпідприємствам – 1 051 дес., внутрішньо селянський розподіл (хуторам) становив 22 941,5 дес. [20].

Роздача земель чиновниками у роки НЕПу набула такого розмаху, що Наркомзем УСРР у 1926 році прийняв спеціальну ухвалу з вимогою до губземкомвідділів навести порядок щодо обліку земель, їх належності конкретним користувачам [21].

Загалом, НЕП українські селяни сприйняли як перебудову, яка відкривала шлях до одноосібного господарювання на отриманій від держави у довічне користування землі. Село заспокоїлось, земельні відносини ще не набули достатньо конфронтаційного характеру. Можна вважати, що з огляду на ті проблеми, які пережили наші селяни в попередні роки - стан земельного питання був близький до вирішення.

Проте, з другої половини 1920 рр. відбувалося згортання НЕПу, що проявилось в примусі селян до самообкладання (оподаткування), набирала обертів колективізація, у ході якої українські селяни не тільки втрачали землю, але й у примусовий спосіб були змінені форми господарювання: відбувався перехід від традиційного, звичного для українських селян одноосібного до колективного (колгоспного) обробітку землі, в товариствах по спільному обробітку землі. Радянська влада змінює політичний курс на селі: від обмеження у різні способи господарств заможних селян «куркулів» (відбирання «лишків» земель, підвищувала рівень оподаткування їх господарств) переходить до політики їх ліквідації.

Розпочиналась ця робота у першу чергу з відчуження у їхніх господарствах землі, з наступною передачею її до колгоспу. Це означало, що заснування колгоспів розпочиналось з передачею їм земель заможних селян. Така політика не мала нічого спільного із задекларованими цілями НЕП. З цих пір взято курс на

згортання НЕПу. Це сталось попри те, що розвиток сільського господарства на його принципах мав помітні успіхи. За офіційними даними, обсяг сільгосппродукції у 1925 – 1926 рр. досягнув довоєнного рівня. Страх радянської влади перед міцніючим одноосібним сільгоспвиробником взяв гору над економічною доцільністю. Трансформації, що мали місце в аграрному секторі економіки з цілком відмою лінією на розвиток товарного виробництва індивідуальними селянськими господарствами на своїй землі будуть в насильницький спосіб зупинені, а їх економічну нішу мали заступити колгоспи та радгоспи.

1921 – 1926 рр., як засвідчить історія, – це були роки, які в земельних відносинах стали перехідними: від переважно одноосібного господарювання селян, нехай і на землі, що була лише у їх користуванні, до примусового її відчуження поки що у заможних селян «куркулів» і заснування на її базі нових колгоспів. Так завершувався один етап (Непівської доби) в долі українського селянства, коли земельне питання було близьким до вирішення і започатковувався інший період, ще невідомий для долі селян.

2. Колективізація сільського господарства в Українській СРР: насильницьке позбавлення селян землі і примус до спільної праці у колективних господарствах.

З 1926 р. розпочнеться процес, який отримає назву політики згортання НЕПу у сільському господарстві, тобто застосування відносно одноосібних господарств селян на землі таких обмежень, що змусить їх переходити до колективного господарювання на усуспільненій землі. А. Третяк вважає, що 1925–1929 рр. були періодом суцільної колективізації і, що тоді постало питання про створення великого соціалістичного сільгоспвиробництва на матеріально-технічній базі індустріалізації країни [22]. На наш погляд, він дещо абстрактно підходить до такої надскладної проблеми як колективізація сільського господарства. Проголошення курсу на суцільну колективізацію і його реалізація на ділі, це дещо різні рівні. Тим більше говорити про індустріальну базу для колективізації у 1925 р також не доводиться.

Політика колективізації, як і політика запровадження НЕПу, здійснювалась у певній послідовності і, головне, мала свої чітко визначені цілі, напрями і етапи їх досягнення. До конкретних напрямів, що вели до згортання НЕПу в аграрному секторі економіки і переходу до колгоспного будівництва, можна віднести примусові дії влади щодо самообкладання (самоподаткування) селянських господарств; курс на суцільну і до того ж прискорену колективізацію сільського господарства; форсований процес створення товариств по спільному обробітку землі (малось на увазі як перехідна форма до колгоспів); політика ліквідації «куркуля» як класу; початок репресій в українському селі проти нового «ворога» середняка.

У 1926 р. радянська влада дала сигнал розпочати обмеження одноосібних середняцьких господарств і, перш за все, у земельних відносинах. У розвиток ідеї колективізації у 1926 р. ЦК ВКП(б) створив комісію для вивчення економічного стану існуючих колгоспів і радгоспів. Комісія опрацювала певну кількість статистичної і іншої інформації і висловила пропозицію щодо необхідності посилити підтримку державою розвитку соціалістичного, тобто колгоспного, землеробства. Мабуть, це було суто політичне рішення. Адже попри усі організаційні, господарські заходи радянської влади по переведенню сільського господарства на колективні засади господарювання, колективна форма селянського господарювання у 1928 р. охоплювала менше 4 % земельних площ. Якщо врахувати, що колгоспне будівництво в українському селі розпочалося ще в кінці 1919 р. після звільнення України від денікінських військ, то цілком очевидно, що ця форма господарювання не мала успіху до цього часу і перспективи на майбутнє. Досягти її переважання над іншими формами господарювання у звичний (добровільний) спосіб, тобто шляхом конкуренції, було неможливо. Звідси було апріорі неминучість примусових методів, позбавлення українського селянства права на одноосібне землекористування і передачі ними своїх земель у колективне землекористування. Колективізованими вважалися ті села, які пройшли в земельному управлінні відповідну реєстрацію і отримали статут.

Первинними документами на державному рівні у справі колективізації сільського господарства можна вважати видані у 1927 р. дві постанови ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі» і «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі». Згідно другої постанови в УСРР прибув В. Молотов. Ним визначені завищені плани хлібозаготівель, ущільнені терміни її реалізації. Одразу ж розпочалися арешти селян-одноосібників, висилка частини із них за межі України. До цих протиправних дій залучені Червона армія, судові органи. Це уже схоже на війну проти власного народу, метою якої було у такий спосіб зліквідувати одноосібні селянські господарства і змусити селян перейти до іншої форми господарювання, віддавши свою землю до колгоспів. Ідеологічним підґрунтям для такого повороту в аграрній політиці була, на думку Й. Сталіна, потреба селянам заплатити «данину» для розвитку індустріалізації. Події зимовесни 1928 р. і примусові хлібозаготівлі в селах завершують перший акт трагедії [23].

У 1928 р. влада визнала одноосібні селянські господарства «бар'єром» на шляху соціалістичної перебудови села, зробила їх, і, у першу чергу, заможні селянські господарства, винними у проблемі забезпечення міст хлібом. Що ж собою являв ось той «бар'єр»? «Куркульських» господарств в Україні на 1929 рік було 4 %, заможних – 1,4 %. Єдиною ознакою такого визначення міцності селянських господарств було використання ними найманої робочої сили. [24]. На «винних» майже щоквартально збільшували план поставок зерна. Продрозкладка в мирний час повторилася у повному обсязі. Окрім адміністративних покарань влада перейшла до кримінального переслідування окремих селянських родин.

15 грудня 1928 р. ЦВК СРСР прийняв закон «Загальні начала землекористування і землеустрою». У ньому наголошувалось, що націоналізація землі, яка є основою всього радянського земельного ладу, забезпечує соціалістичну перебудову сільського господарства. Союзним республікам надавалось право лише регулювати землекористування і землеустрій в межах республіки [25].

На 1929 рік кількість колгоспів в Українській СРР зросла із 6 тис. до 12 тис. і відповідно збільшення земель в них було з 1 400 тис. га до – 3 600 тис. га [26] На 1924 рік було 4 960 тис. селянських господарств, а на 1928/29 рік їх число зросло на 212 тис. і складало 5 173 тис. На пленумі ЦК КП(б)У ця ситуація оцінена як деградація, тобто подрібнення сільського господарства, що стало додатковою мотивацією для прискорення колективізації сільського господарства [27].

Колгоспи на ту пору являли собою землеробські господарства у 150 і трохи більше дес. землі, а артілям могло належати до 30, товариствам спільного обробітку землі – до 20 дес., інші землі ще були в одноосібному користуванні. В усі попередні роки існування радянської влади її політика однозначно була спрямована на підтримку лише дрібних (малоземельних) одноосібних селянських господарств. Відтепер вона доповнювалася всебічним сприянням на їх основі розвитку соціалістичних форм господарювання на селі – колгоспів та радгоспів, які вважалися передумовою колективізації. На ці суб'єкти господарювання на селі

радянська влада поклала завдання відродження економічного потенціалу аграрного сектора економіки.

З погляду економічної теорії і практики відомо, що крупнотоварні виробники продукції мають вищу ефективність ніж дрібнотоварні. Справа лише в тому, як, в який спосіб мають можливості функціонувати крупно товарні виробництва, в даному разі – колгоспи і радгоспи. Отже, з самого початку аналізу земельних відносин у добу колективізації сільського господарства зазначимо, що цей процес, або, як тоді стверджували «колгоспний рух», розпочався не знизу, а згори. Уже цього чинника якби достатньо, щоб передбачити неминучість примусу по відношенню до «низів», тобто українських селян.

Колгоспне господарювання передбачало повне або часткове відчуження засобів виробництва від безпосереднього виробника і землі у першу чергу. До такої перспективи, таких змін українське селянство не було готове і не бажало. Ще однією новацією в організації такого сільгоспвиробництва була спроба активізувати процес створення товариств спільного обробітку землі. У них селяни спільно здійснювали оранку землі і збирали урожай, об'єднувалася земля усіх членів товариства, наявні у них засоби виробництва (інвентар). Як це не дивно, але і на цьому етапі одночасно зі створенням товариств по спільному обробітку землі мали місце спроби організації сільськогосподарських комун, в яких передбачалося максимальне усупільнення не тільки землі, але й майна селян.

Щодо кооперативів, то у них до 1927 р. уже була третина селянських господарств, приблизно 8 млн. із 24 млн. Це стало можливим тому, що земельному селянському товариству згідно із положеннями Земельного кодексу 1922 р. надано право на отримання землі. Отож, селяни намагалися у такий спосіб отримати землю, або хоча б утримати ту, якою вони уже користувалися.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. в аграрній політиці визначив курс уже на прискорену колективізацію селянських господарств, а 5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», в якій УСРР віднесена до групи регіонів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р., або навесні 1932 р. Думка селян з цього приводу владу не цікавила. А вона була такою, що селяни не бажали відмовлятися від одноосібного господарювання на землі і передавати її у колгоспи. Для влади залишався єдиний шлях реалізації своїх планів колективізації – застосування грубого адміністрування, погроз до селян з метою примусити їх вступати в колгоспи. Партійно-державний апарат не зважав на реальне ставлення селян до колгоспів, а навпаки взяв курс на дострокове завершення колективізації на півдні України весною 1930 р., всю Україну – восени того ж року. Темпи колективізації визначали рівень тиску на селян, ніякі закони уже не працювали.

1 березня 1930 р. Колгоспцентр опублікував Статут колгоспної артїлі, яка мала стати перехідним містком до комунних форм колгоспу. [28]. В ньому декларувався принцип добровільності створення колгоспів і, у тому числі, щодо усупільнення земель і одночасно передбачалося залишення присадибних земельних ділянок для колгоспників.

Тоді ж видане розпорядження Наркомзему УСРР «Про відбирання лишків землі у заможних господарствах» [29]. Навіть поверховий аналіз ось цих двох документів засвідчує суперечливість в реалізації на практиці курсу на колективізацію. Як можна сумістити «добровільність» з відбиранням? Цим розпорядженням надавалось право всім окружним земвідділам конфісковувати у так званих «куркулів» господарські земельні лишки, зверх встановлених розмірів і використовувати ці лишки для створення радгоспів і сільськогосподарських колективів. У тогочасних радянських газетах міститься великий масив публікацій селянських дописів, які, на наш погляд, були замовними. Селяни в дописах до газет вимагали негайного і повсюдного знищення «глітаїв», звинувачували їх у спробах зірвати колективізацію, а також у тому, що вони не віддають свою землю у повному обсязі до колгоспів [30].

Державна політика землекористування полягала у наділенні мінімально необхідною для селянського двору ділянкою з тим, щоб примусити селян до праці у колгоспі, фактично прикріпити їх до цих структур у сільському господарстві. У ході усуспільнення земельних угідь у колгоспах кожному колгоспному двору (селянина – члена колгоспу) в особисте користування надавалося по невеликій частці у вигляді присадибної ділянки (город, сад) і її розмір становив від 0,5 до 0,60 га. Це була поступка радянської держави.

У березні 1930 р. Й. Сталін дозволив селянам виходити із колгоспів. За 100 днів в Україні в колгоспах залишилося менше третини селянських господарств. Розпочався зворотній процес в земельних відносинах – розусуспільнення земель, що вже перебували в колгоспах [31]. Слід наголосити, що то були бідняцько-середняцькі господарства, яких в попередній час примусили вступати до колгоспів. Це засвідчує те, наскільки політика радянської влади щодо усуспільнення землі була неприйнятною для українського селянства, якщо навіть бідняцько-середняцькі селянські двори покидали колгоспи. Схоже, що органи влади того не хотіли помічати. Навпаки, в українських селах розгорнута широкомасштабна агітаційно-пропагандистська кампанія, до якої в першу чергу була залучена сільська біднота. З газетної публікації ми дізнаємось про те як формувався механізм ідеологічного забезпечення колективізації. Мова йде про те, що у с. Уринці Тиврівського району на Вінничині вся біднота вступивши до колгоспу, зобов'язувалася створити спеціальні групи для того, щоб серед односельчан вести роботу по колективізації. В Літинському районі кожен делегат з'їзду КНС отримав завдання «втягнути до колгоспу 10 бідняків», у Вапнярському районі сільські активісти «втягнули до колгоспів 302 сільських наймитів» [32].

Колективізація в УСРР, тобто примусове відбирання державою у селян-землекористувачів їхніх земельних наділів (наданих у довічне користування), перекинула шлях фермерському типу господарювання на втрачених ними у такий спосіб землях. Це ж означало, що вони більше не зможуть бути виробниками товарної сільгосппродукції.

Хоча слід мати на увазі, що у разі збереження одноосібного типу господарювання земельні переділи в українському селі були неминучі. Плюси колгоспів були у тому, що утворювались крупнотоварні виробники сільгосппродукції, в яких між їх членами не було земельних переділів. За

розмірами земельних площ колгоспи у своїй більшості були більшими за поміщицькі господарства. Нагадаємо, що поміщицькими вважалися господарства, які мали від 50 дес. землі, колгоспам держава наділила у користування від 1000 і до 6-8 тис. га землі, хоча були пропозиції створювати колгоспи з земельними площами понад 40 тис. га землі [33].

Нормальним було б становище, коли б були створені умови для співіснування колгоспів і одноосібних селянських господарств. Однак такого поєднання не сталося. Колгоспи за короткий період часу стали чи не єдиною формою господарювання на землі. І ми описали в який саме спосіб це відбувалось.

Аграрна політика радянської влади була спрямована також на конфіскацію «нетрудових земель» і земельних надлишків у заможних селян, їх облік і розподіл, проведення на цій основі землевпорядних робіт. По суті, ці лінії простежується ще з середини 1920-х років. Усі ці заходи, як в попередні роки, так і на час колективізації носили суперечливий характер, оскільки в політиці радянської влади на селі політико-ідеологічні мотиви переважали над економічними інтересами селянства та господарською доцільністю.

Однак, поворот на 180 градусів відбувся не одразу. Правовим закріпленням колективізації став закон СРСР «Загальні начала землекористування та землеустрою» від 15.12.1928 року та закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркулями» від 1.02. 1930 року. Завершували «правове обґрунтування колективізації» Примірний статут сільськогосподарської артілі, затверджений РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 17 лютого 1935 року. та постанова РНК СРСР «Про видачу сільгоспартілям державних актів на (безстрокове) вічне користування землею» [34].

Паралельно із заходами по колективізації господарств, що були у селах, радянська влада вважала за необхідне до цього процесу долучити і тих селян, що жили на хуторах. Саме цим можна пояснити її курс на скорочення на території України кількості хуторів. Однак, попервах до колгоспів тоді вступили і усупільнили свої землі від 1 до 2 % хуторян. Землі та господарства інших Хуторян до пори до часу ще залишалися одноосібними [35]. 5 березня 1930 р. вийшла постанова Наркомзему УСРР «Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації». Нею передбачалось злити хутори у великі колгоспні села. Їх землі зараховувались до складу колгоспу, зокрема, сади, ліси.

З початком колективізації була спроба об'єднати в одне ціле такі типи господарювання на землі, як колгоспи і кооперативи. Тоді з'явилося нове словосполучення «колгоспно-кооперативна форма власності», що об'єднувало у собі несумісні форми власності. Кооперативна форма власності передбачає збереження за членами кооперативу своєї частки, чого не передбачалось і не було в процесі створення колгоспів. Мабуть, то була спроба в такий спосіб «проковтнути» кооперативи колгоспами.

Суцільна колективізація сільського господарства, цей непередбачуваний селянами поворот ставав неминучим з тієї причини, що в державі утверджувалася

тоталітарна система. Задля вирішення проблем індустріалізації вона готова була знищити ринкові відносини на селі і вона їх знищить і за ради одержавлення сільського господарства.

Селянство ще з часу прийняття Земельного кодексу 1922 р. намагалось покращити стан своїх індивідуальних господарств шляхом оренди землі у держави і це було можливо до 1930 р. На 1929 р держава здавала в оренду селянам 441,5 тис. дес. землі, більша частина якої припадала на південні губернії [36].

Орендна політика все більше виглядала як тимчасовий та вимушений захід. Радянська влада перевагу надавала поширенню колгоспів. У 1930 р. з початком суцільної колективізації вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством». На виконання постанови союзного органу в Україні видана постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заборону оренди землі та винаймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації». У 1937 році оренда землі в УРСР повністю заборонена. Вона відміняла у районах суцільної колективізації дію закону про дозвіл оренди землі, наймати людей на роботу. Майно «куркулів» йшло в неподільний фонд колгоспів. Найперше ліквідація куркуля як класу, розпочалася із вилучення у них землі, потім засобів обробітку ґрунту.

В умовах суцільної колективізації у земельних відносинах мало місце жорстке протистояння радянської влади з одноосібниками і бідняками, і середняками. Влада обрала наступальну позицію в боротьбі проти одноосібників, намагалась встановити контроль за їхніми господарствами. Підтвердженням цього є численні публікації в газетах про хід у них оранки землі, посівної кампанії та жнив. Дописувачі вимагали аби одноосібники здійснювали посів ярих культур на загальних полях [37]. Це було і тому, що у багатьох місцях кількість членів колгоспів залишалась незначною. Наприклад, у с. Єлисеївка Бердянського району було 42 члени колгоспу, у с. Піщанка Решетилівського району було 35 членів колгоспу, інші господарства залишалися одноосібними [39]. Це гальмувало процес відведення додаткових земель колгоспам, а тому ставилось завдання якомога швидше завершити колективізацію і у такий спосіб здійснити відведення земель одноосібників колгоспам [38].

«Розкуркулення» – це соціально-економічне явище, перший етап якого почався у другій половині січня і тривав до початку березня 1930 р. Наслідком цього «розкуркулено» 2,5 % селянських господарств і у них вилучено 582 тис. га землі. На 1 червня 1930 р. кампанія по розкуркуленню охопила 450 із 583 районів УСРР. 20793 сім'ї чисельністю 113637 осіб депортовані за межі районів суцільної колективізації [39]. Найбільшу активність у розкуркуленні брала сільська біднота, так звані активісти. Для заохочення у цій справі їй надавалась частка конфіскованого майна куркулів. (Про їх моральний облік і методи роботи ми уже писали у другому розділі цієї праці).

3 вересня 1932 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про створення сталого землекористування колгоспів». Це було, по суті, завершенням процесу переділу земель між колгоспами і встановлювався порядок зміни земельних меж колгоспів у зв'язку з їх укрупненням та розукрупненням. Відтепер навіть якщо селянин

виходив із колгоспу, його земельний пай залишалася в колгоспі. Цією постановою започаткований другий, завершальний наступ радянської влади на одноосібні селянські господарства. У результаті грубого тиску і репресій по відношенню до селян у 1932 р. вже створено 32 тис. колгоспів, в яких опинилися 60 % селянських господарств і було усупільнено 70 % землі, на решті земель ще господарювали одноосібники [40].

На другому етапі усупільнення селянських земель величина земельних площ колгоспів була доволі строкатою – від 1,5 тис. до 45 тис. га землі. Влада буде шукати варіанти організації сільгоспвиробництва на усупільнених землях, щоразу буде намагатись довести кількість землі в колгоспах до 2 тис. га і більше. З огляду на цю обставину одноосібним селянським господарствам залишалось недовге існування.

У 1932–1933 рр. українські селяни зіткнулись з такою загрозливою для їх життя проблемою як голодомор. Українські чорноземи, незважаючи на усі можливі несприятливі кліматичні умови, здатні забезпечити харчування усіх суших на цій землі. Тому, як під час голоду, так і до тепер наша свідомість, історична пам'ять засвідчує, що голод 1932–1933 рр. в Україні був штучним засобом радянської влади, яка з одного боку карала українських селян за спротив колективізації, з другого боку хотіла залякати, зробити неможливим спротив у майбутньому. Достеменно невідомо скільки ж українських селян в ті роки померли голодною смертю. Є статистика, яка має діапазон від 3 до 6 млн. осіб. Передчасно відійшли від українського селянства особи різного віку і статі. Усі вони стали жертвами сталінського режиму : Вічна їм пам'ять !

Формування колгоспів розпочиналось з відбирання у селян - одноосібників землі, рухомого і нерухомого майна і передачі його в колгоспи. Польові земельні наділи селян відходили до утворюваних колгоспів, а присадибні земельні ділянки згідно статуту колгоспу (артілі) передавались у користування селян (колгоспників). Вони також мали стати пайовиками. Це було не що інше як прикріплення селян до колгоспу. Отже, індивідуальна сімейна власність у насильницький спосіб трансформувалася в колективну. Альтернативні шляхи господарювання селян на землі були зупинені.

Селяни чинили цьому спротив, продовжували самочинно виходити із колгоспів. Хоча вони уже не могли повернути собі землю, що належала їм до вступу в колгоспи. Швидше навпаки, до них застосовувалися такі репресивні заходи, як накладання високих податків, позбавлення сільськогосподарського реманенту, яке ставало власністю колгоспу, виставлення на торги господарств, депортація тощо.

З розповідей моїх батьків я дізнався про те, що вони були одноосібниками. За відмову вступати в колгосп активісти у них конфіскували стіл, подушки, кожух, жіночі хустини та інше майно. Це був не випадок, а система залякування, примусу, приниження людської гідності. Адже ніякого оскарження чи захисту від таких дій активістів не існувало. До речі, навіть після вступу до колгоспу, нічого із конфіскованого майна їм не було повергнуто.

На 1932 рік в Україні колективізовано 14,5 млн. селянських дворів – 69,5 %, у 1934 році – 89 %, у 1935 році – 91 %. Того ж року вийшов новий

Примірний статут сільгоспартілі. У ньому ще раз проголошено, що земля є державною власністю. Там же визначалось що держава надає землю у користування (безстрокове), вона не підлягає купівлі-продажу, здачі в оренду. Кожна артіль мала отримати державний акт на право користування землею з визначенням її розмірів. Присадибна земельна ділянка колгоспника могла бути в межах від 0,25 до 0,5 га, а в окремих випадках і до 1 га землі.

У 1935 – 1937 рр. аграрна політика радянської влади спрямована на остаточну ліквідацію одноосібного господарювання селян на землі. Постанова РНК СРСР від 7 липня 1937 року «Про видачу сільгоспартілям державних актів на безстрокове (вічне) користування землею» стала заключним акордом в жорсткому протистоянні влади з односібниками. Перемогла влада. Односібник як окремий господар навіть на умовах користувача землі практично переставав існувати. Додамо, що цей тип господарювання в українському селі існував ще з часів Київської Русі. Такою була історична доля мільйонів українських господарів.

У 1938 році IV пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про ліквідацію до 1 вересня 1940 року на користь колгоспів хуторів, які після проведення колективізації опинились розташованими серед земель колгоспів. Що собою являли Хутірські присадибні ділянки? У Дніпропетровській області Павлоградського району 170 Хутірських господарств мали від 1–3 га землі, 175 господарств – від 3–5 га землі. Постановою пленуму передбачалося ті хутори, що мали до 15 дворів, переселити до сіл на завчасно підготовлені для них земельні ділянки. Землі, що залишилися на колишніх хуторах, мали бути приєднані до колгоспних земель. хутори визнані супротивниками колективізації, а тому з погляду влади вони не мали прав на існування. Про темпи ліквідації хуторів у Житомирській області засвідчують такі статистичні дані: всього хуторів було скорочено на 75 %, у Доменському районі Сумської області кількість хуторів скоротили на 21 % [41].

Однак, українські селяни попри те, що вони уже у своїй більшості стали колгоспниками і таким чином були позбавлені належних їм до того земель, намагалися хоч якусь їх частку повернути у своє користування. Можемо припустити, що цей процес у більшій чи меншій мірі охопив значну частину тогочасного селянства. В партійно-державній термінології цей процес отримав назву «розбазарювання колгоспних земель». На IV пленумі ЦК КП(б)У від 1 червня 1938 р.) у доповіді Корнієвця «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» приведена інформація по Бердянському району Запорізької області, де присадибні земельні ділянки при нормі 0,60 га сягали 6,3 га, у Дніпропетровській області – були від 1 до 2 га. У доповіді були названі шляхи «розкрадання» колгоспних земель, зокрема, й такі: селяни самочинно прирізали землю, тобто добавляли до своєї присадибної ділянки, купували і продавали [42].

З погляду партійного функціонера Корнієвця, наднормовані присадибні ділянки були причиною невиконання колгоспниками норми виробітку трудоднів (норма була встановлена 335 на рік). У Київській області у 1936 році таких, хто не виконав норму виробітку трудоднів було 78 тис. осіб, а у 1938 році – 95 тис. Вихід із цієї ситуації влада бачила у тому, щоб максимально скоротити розміри

присадибних земельних ділянок колгоспників, що змусить їх до праці на колгоспній землі задля свого виживання. У 1939 році у колгоспників Вінницької області відібрали 6 490 га присадибних земель і 4544 га передали до колгоспного земельного фонду, у Миколаївській області відібрали 1975 га і передали до колгоспного земельного фонду 1769 га [43].

7 травня 1939 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) видали постанову «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від «розбазарювання». Усуспільнені землі колгоспів оголошувалися недоторканими, і їх розміри у жодному разі не підлягають скороченню без особливого на те дозволу уряду срср, а можуть бути лише збільшені. Районні ради зобов'язували правління колгоспів регулярно здійснювати перебір присадибних земельних ділянок колгоспників, виявлені лишки землі відбирати і приєднувати до колгоспного земельного фонду. У ході одного із таких перебірів, говорилось на пленумі ЦК КП(б)У 1938 р., у селянина Андрієнка Немирівського району Вінницької області виявлено 0,70 га лишків землі, яку йому щороку відрізали, а він продовжував ту землю обробляти. Подібні явища мали місце і у Дніпропетровській та інших областях [44].

27 травня 1939 р. вийшов урядовий указ, яким передбачалось подальше обмеження присадибних ділянок колгоспників. Усі виявлені спеціальними комісіями понад встановлені розміри землі мали бути вилучені у колгоспників [45].

Для такого рішення ідеологічним підґрунтям була теза, що присадибні ділянки колгоспників себе уже вичерпали. Реальним же у цій справі було те, щоб припинити розбазарювання (термінологія тогочасної влади) селянами колгоспних земель. По суті, мова йшла про те, що колгоспники, задля виживання намагались самочинно додати до своєї присадибної ділянки хоча б декілька сотих га. Можемо стверджувати, що така політика влади була не чим іншим як відчуженням селян від землі, за яку вони ще міцно трималися (хоча б на рівні присадибної ділянки).

Таким чином, 1926–1939 рр. увійшли в історію українського села як час, коли відбулося згортання НЕПу, деформації земельних відносин у процесі завершення усуспільнення землі та примусового переходу до її обробітки у колгоспах і радгоспах. Суцільна колективізація привела до повного усуспільнення земельного масиву, що відтепер знаходився у користуванні колгоспу. Земля, передана йому державою у безстрокове користування не могла бути товаром, тобто предметом торгівлі. Крім того, заборонялось здавати її в оренду.

Висновок про долю землі селян-одноосібників ми уже зробили. Він, як кажуть, на поверхні. Щодо долі самих селян, і не тільки одноосібників, а всього селянського загалу, то впоратись з цим досить важко. Адже мова йде про долі мільйонів працюючих людей, які більше за все у своєму житті любили землю, отримували наснагу від праці на ній і не уявляли свого майбуття без землі. Радянська влада в ході суцільної колективізації своїми діями позбавила їх не тільки землі, але й багатьох права на життя. Все це сталось, на наш погляд і тому, що у правлячої Комуністичної партії була фанатична віра, що задля кращого майбутнього в житті селян і всього суспільства можна піти і на такі жертви.

Історія уже винесла свій вирок такій політиці та її очільникам, які зламали долі мільйонів українських селян.

з. Інкorporація західноукраїнських земель у польську державу та входження їх до Української РСР (1921 – 1941 рр.). Шлях від одноосібного господарювання селян на землі до її усупільнення в колгоспах.

25 червня 1919 р. Верховна рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення про передачу Східної Галичини під тимчасове управління Польщі за умови її автономії й проведення там плебісциту. Цим же рішенням передбачалось створення в Східній Галичині окремого сейму, війська. У 1920 р. польська влада ліквідувала Галицький крайовий сейм, у 1922 р. відклала запровадження в Східній Галичині органів самоуправління. Польська влада не виконала рішень Паризької мирної конференції. Східна Галичина без згоди і проти волі українців поступово інкорпоровалась в польську державу.

Міжвоєнна Польща була аграрною країною, її населення складало приблизно 27 млн. осіб, із них на Поліссі проживало 24 % поляків, на Волині – 16 % у Східній Галичині – 26 %. У міжвоєнний період в Польщі існувала приватна власність на землю. У 1921 р. в сільському господарстві було зайнято до 65 % населення. На території Східної Галичини та Західної Волині, які входили до складу Польщі, проживало 4750 тис. українців, тобто 62,17 % тамтешнього населення. Близько 75 % українського населення становили селяни, 10 % сільськогосподарські робітники. Східна частина Польщі була переважно відсталим сільськогосподарським краєм, який називався Польща «Б» [46].

Ситуація в краї в земельних відносинах ускладнилась після прийняття польським Сеймом закону від 1 липня 1919 р., та розпорядження Ради міністрів від 1 вересня 1919 р., якими передавалося вирішення земельного питання у Східній Галичині не місцевим органам влади, як було до цього часу, а Варшавському сеймові. Закон передбачав примусовий викуп землі у поміщиків, земельна власність яких перевищувала 60–180 га з наступною їх передачею селянам шляхом парцеляції. Водночас цими законодавчими актами заборонялося продавати селянам землю «великої власності». Тобто насправді ці документи у сфері земельних відносин були першим кроком до заборони українським селянам купувати землю безпосередньо у поміщиків. Щоправда, зазначалося, що купівля землі можлива з дозволу Земельного уряду, однак такий дозвіл видавали лише польським колоністам і жоден український селянин не міг скористатися цим правом.

Викуплені державою землі на першому етапі реформи розподілялися серед польських військових осадників. Для 8732 військових осадників у східних воєводствах виділено 111,8 тис. га кращих земель. З 10 липня 1919 р. – 30 червня 1920 р. у 30 східногалицьких повітах розпарцельовано між поляками 143 маєтки (109 472 га). На цьому просторі поселено 11 937 родин польських колоністів. Майже половина польських осадників, які прибули у Східну Галичину у 1920-і –

на початку. 1930-х рр. придбала землю у Тернопільському воєводстві, де ціна на неї була значно нижчою ніж у Краківському воєводстві.

Від самого початку інкорпорації українських земель до складу Польщі влада намагалася посилити тут свій економічний та політичний вплив. Засобом для реалізації цього «національної ваги» питання мала стати аграрна реформа, яка розпочалася ще у 1919 р., а, із затвердженням 15 липня 1920 р. Сеймом закону про земельну реформу, вона мала розгорнутись у повному обсязі. Закон передбачав організацію селянських господарств до 15 га землі шляхом парцеляції. Викуп землі встановлювався на рівні 50 % її вартості. Зауважимо, що цей закон не був реалізований [47]. Ми робимо на нього посилку тільки для того, щоб засвідчити головний вектор пропонованих перетворень в земельному питанні.

На 1921 р. серед великих землевласників Східної Галичини були поляки, зокрема, у Тернопільському воєводстві – 92,8 %, у Львівському – 88,1 %, у Станіславському – 73,1 %. Середнє поміщицьке господарство мало від 3 до 4 тис. га землі. На кожних 100 га землі українських власників 98 га припадало на дрібну власність, 2 га – на велику власність. У Тернопільському воєводстві нараховувалось 143 великих польських маєтків, розміри яких перевищували 1000 га, 18 маєтків, що належали українським землевласникам, мали в середньому по 245 га землі, менш як 2 га землі володіло 55,2 % всіх господарств [48].

Серед українського селянства переважали малоземельні і безземельні селянські господарства. За даними офіційної польської статистики, у 1921 р. на території Західної України нараховувалось 538 245 селянських господарств, які мали до 2 га землі, що становило 48,4 % загальної кількості господарств. Дрібних земельних наділів, що мали до 3-5 га було 32,6 % [49].

У 1921 році Сейм прийняв новий закон, який забороняв відчуження землі поміщиків без повної компенсації. Особливістю розпочатої владою аграрної реформи було те, що вона носила чітко видимий колонізаційний характер, а саме: передбачалось створити максимально пільгові умови перш за все для заслужених солдатів та офіцерів польської армії, які побажають переселитися на «східні креси», тобто у новоприєднані воєводства. Вони могли там отримати безоплатно до 45 га землі. Для створення міцних господарств військових колоністів держава безкоштовно надавала також будівельні матеріали і сільгоспінвентар.

Можна сказати, що з початку 1920-х рр. розпочалася друга (після Люблінської унії) хвиля колонізації поляками українських земель і це мало здійснюватися шляхом організованого переселення поляків із західних і центральних воєводств у Львівське, Тернопільське і Станіславське.

Закон 1921 р. передбачав здійснення примусового викупу землі у приватних власників за ринковими цінами понад встановленої законом земельної норми і наступний її продаж ділянками (парцелями) дрібним власникам нібито з метою ліквідації малоземелля. Причому, коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–80 га, то для Східної Галичини, «де цього вимагатиме інтерес держави», цифра була піднесена до 400 га. З усієї кількості земель, виділених владою для парцеляції, 80 % були призначені для польських осадників.

На ділі виявилося, що землі, які надавалися польським осадникам, були громадськими, про що свідчать численні скарги українських селян. Так, лише у селах Запілля і Городне Любомльського повіту на Волині для осадників влада відібрала у місцевих селян 169 га землі. У результаті таких дій польської влади частка землі у Східній Галичині, що опинилася в руках поляків, зросла. Загалом, в українських землях під владою Польщі земельна реформа мала обмежений характер. За даними перепису 1921 р. в руках великих землевласників (понад 50 га) залишалось у Львівському воєводстві 46,1 %, Тернопільському – 47,2 % і Станіславському – 58,1 % всієї земельної площі.

На початку 1923 р. Міністерство військових справ Польщі із 100 тис. претендентів на безкоштовне отримання в «східних кресах» землі відібрало 29 597 офіцерів та солдатів. Осади (колонії) організовувались на зразок козацьких станиць на засадах безоплатного надання землі уланам, молодшим і старшим офіцерам. Зі свого боку вони зобов'язувалися нести військову повинність із власними амуніцією та конем. Усі інші учасники польсько-української війни могли купити там землю на пільгових умовах. Колонізація мала проводитись таким чином, аби осадники не могли асимілюватися з українським населенням і мали можливість паралізувати його національно-визвольний рух. Запровадження військового осадництва означало, що земля у новоприєднаних воєводствах мала перейти у власність тих, хто зробив її польською.

Це ще більше загостило соціальні і міжетнічні відносини на теренах Східної Галичини. В ту пору українські селяни вели боротьбу як за землю, що перебувала здебільшого у володінні польських поміщиків, так і проти польської анексії краю. Усвідомлюючи можливі наслідки цієї боротьби, міністр аграрних реформ Польщі В. Станевич 5 вересня 1926 р на зібранні у Львові наголосив, що «заможне, задоволене селянство (польське – П. С. Коріненко) на Сході буде найліпшим оборонним валом, що захищає Польщу».

Аграрна політика польського уряду була розрахована на те, щоб на інкорпорованих землях зберегти земельну власність польських поміщиків, і у той же час досягти зменшення розмірів їхніх земель до раціонального рівня. Згідно розробленого плану колонізації «Східних кресів» передбачалося колонізувати насамперед землі уздовж р. Сян, щоб протистояти проникненню українського населення на захід. Далі мала відбуватися колонізація уздовж залізничних шляхів, зокрема, територія уздовж залізниці Перемишль – Львів – Тернопіль – Підволочиськ довжиною 325 і шириною 30-40 км. Особлива увага зверталася на землі Тернопільського воєводства з огляду на їх родючість. Для створення головного «колонізаційного коридору» і його бокових розгалужень рекомендувалося на площі 27,3 тис. кв. км. з населенням понад 3 млн. осіб утворити 151 610 нових осад з 1.066 320 тис. осадниками. Продовж 1919–1928 рр. у Східній Галичині створено 27,2 тис. господарств осадників, які володіли більше ніж 600 тис. га землі.

Найбільше скупчення цивільних осадників спостерігалось у Підгаєцькому, Бережанському, Бучацькому повітах Тернопільського воєводства. Так, у Підгаєцькому повіті розпарцельовано майже 18 тис. моргів (1 морг – 0,56 га), а кількість осадників, які купили землю з парцеляції, досягла 4 тис. осіб. У

Бережанському повіті розparcelьовано 13 311 моргів, осіло 2 856 колоністів. Чисельні польські колонії виникли у Тернопільському, Бродівському, Скалатському, Зборівському, Збаразькому, Перемишлянському повітах. Осади групувалися на 8-10 господарств кожна.

Держава безкоштовно передавала їм викуплені землі у розмірі до 45 га. Ці новоутворені фермерські господарства не можна було без дозволу уряду продовж 25 років ні продавати, ні передавати іншим особам. Як бачимо, подолання земельного голоду в українських господарствах, створення передумов для переходу від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання польська аграрна реформа у Східній Галичині не передбачала.

Залежно від того, хто проводив парцеляцію, офіційна статистика розрізняла три види парцеляції: державну, банківську і приватну.

У 1923 р. польський уряд врахував негативне ставлення українців до осадництва і з березня припинено військове осадництво, а з 1924 р. надано право купувати землю на «східних кресах» не тільки полякам, а й особам інших національностей, за умови, що вони «не були покарані за злочини перед польською державою». У результаті дії цих рішень землю у південно-східних територіях Польщі придбали 75 % поляків та 25 % українців. Це стало можливим і тому, що не всі польські осадники налагодили високопродуктивне господарство, тому деякі поверталися на попередні місця проживання. У Станіславському воєводстві продали свої господарства 124 осадники, на Тернопільщині – 480 [50].

З метою досягнення в справі осадництва найкращого результату, влада заохочувала переселення в східні воєводства також цивільних польських осіб, тобто колонізація мала здійснюватися двома потоками польських громадян. Для керівництва справами цивільних осадників у Львові створений Союз осадників, філії якого діяли в усіх воєводських центрах Східної Галичини та у 41 повіті. Цивільні осадники вербувалися з польських селян і набували землі на загальних підставах, у такий спосіб загострюючи земельну тісноту українських селян. До кінця 1934 р. у трьох воєводствах Східної Галичини створено 736 осадницьких поселень з 14 807 господарствами, у власність яких перейшло 81 936 га землі, в середньому на господарство по 5,5 га [51] на відміну від військового осадництва, яке забезпечувалося землею за рахунок держави, цивільні колоністи купували земельні ділянки за ринковими цінами.

25 грудня 1925 р. польський Сейм схвалив новий закон про аграрну реформу. Це уже був третій за останні 7 років закон щодо проведення аграрної реформи. Як бачимо, польське керівництво міцно вхопилось за українські землі. В разі потреби буде маневрувати. Можна вважати, що це був другий етап аграрної реформи, який попервах урядом не був передбачений. Новим у цьому законі було те, що влада дозволяла купувати землю на парцеляційному ринку і українським селянам і це була ще одна поступка українським селянам при тому не обмежуючи процесу насадження польського осадництва. Зауважимо, що ціни на землю на цю пору були найнижчими. Однак, це не тільки було вигідно українським селянам, але й польським і саме тоді відбувалася найактивніша фаза осадництва.

З усієї кількості земель, виділених для парцеляції, 80 % були призначені для осадників. У результаті чого частка землі у Східній Галичині, що опинилася у

руках поляків, зросла і на 1929 р. осадники володіли більше ніж 600 тис. га землі, зокрема, у Східній Галичині розparcelьовано 227 тис. га, на Волині 233 тис. га [52]. Parcelьованість призвела до того, що разом з поміщицьким фільварком з'явилися заможні осадники.

Між тим, економічна ситуація змінювалася, зростали ціни на землю, розпочалась спекуляція землею, чимало осадників збанкрутували і все це було в умовах економічної кризи 1929 – 1933 рр. Земля була дуже дорогою, «за Польщі в Західній Україні за гектар землі треба було заплатити як мінімум 1500 доларів. Це були великі гроші, – згадував С. Байрак з Тернопільщини». Мабуть, це була одна із причин того, що у 1939 р. в Тернопільському воєводстві нараховувалось майже 50 тис. безземельних і малоземельних селянських господарств [53].

В умовах економічної кризи польський уряд не міг надавати таку ж допомогу переселенцям, як це було до цього часу. Осадники без підтримки держави не витримували конкуренції на ринку. Сталося те, чого ніяк не очікувала польська влада. Майже чверть польських цивільних осадників залишили колонії. Вони почали продавати свої землі і їх, за значно нижчими цінами, тепер купували українські селяни. У власність українського селянства трьох східних воєводств перейшло три чверті, тобто 72 % земельної площі розparcelьованої поміщиками і державою [54].

Ще складнішою була ситуація у Закарпатті. У 1930 р. з 110 544 селянських господарств 83 403 були малоземельними, що становило 75 %. Земельна реформа, що проводилась продовж 15 років, призвела до того, що у 1936 р. 708 поміщиків мали орної землі, пасовищ, лісів майже втричі більше, ніж 103 305 селянських господарств. Під час реформи створено 27 так званих «решткових господарств» (до 140 га кожне), а 4 598 га передано чеським колоністам – здебільшого колишнім легіонерам.

Можемо стверджувати, що намагання польської влади витіснити українське населення з їх земель з допомогою колонізації стало неможливим. Хоча влада не полишала спроб продовжувати політику колонізації аж до початку Другої світової війни, зокрема, у березні 1939 р. розпочався третій етап аграрної реформи. Уряд для 12 тис. сімей польських колоністів лише в Тернопільському воєводстві передбачав використати 100 тис. га земель земельного запасу. Для реалізації цієї програми передбачалось надати пільгові кредити учасникам комасації ґрунтів; особам, які продали свою землю малоземельним господарствам, а самі перейшли на нові господарства. Для них передбачалась позика 50 % вартості купленої землі, а для військових колоністів, інвалідів польської армії позика могла сягати 90 і навіть 100 % оціночної вартості землі [55].

Таким чином, польська влада, здійснюючи аграрну політику на західноукраїнських землях, мала не тільки економічні але й політичні цілі, розраховані на зміцнення там польського режиму. Вражає безперервність і масштабність parcelьованості та колонізації, обсяги яких залежали від коливання ринкових цін на землю. Тоді був чітко виявлений дискримінаційний підхід щодо українських селян і у пересічному розмірі набутих ділянок. Пересічна площа придбаних земельних угідь одного польського колоніста дорівнювала 2,59 га, тоді

як пересічний український селянин спромігся придбати у власність лише 1,19 га. Для більшості українських селян вільний ринок землі з його спекулятивними цінами був малодоступний. І все ж, у міжвоєнний період українські селяни Східної Галичини збільшили свої земельні наділи на 10 %, але у ті ж роки сільське населення зросло на 12 %, що призвело до збільшення селянських господарств, які мали до 2 га землі з 43 до 52,1 %. Кількість селянських господарств, що володіли до 5 га скоротилася з 37,6 до 36,8 %. Так само скоротилося число селянських господарств, що володіли 5-10 га землі з 14,6 до 9,4 % [56].

Земля була джерелом існування для більшості українського населення краю. Земельні відносини визначалися у першу чергу аграрним перенаселенням та малоземеллям українських селян. Аграрна політика польської влади у новоприєднаних східних воєводствах з самого початку була дискримінаційною по відношенню до українського селянства. Влада ставила перепони для придбання ним земель і навпаки стимулювала польське селянство, колишніх військових до переселення у східні воєводства. Новітня польська колонізація пригнічувала життєві інтереси її справжнього господаря – українського селянина. Чи змірилось українське селянство з такою долею? Ні. У 1929 р. українці утворили організацію українських націоналістів (ОУН), відстоювало українські інтереси і УНДО. Члени цих організацій вели важку боротьбу проти польської влади за землю, за українську державність. Вони вели серед українців політичну агітацію, вчиняли диверсійні акти, однак, здобути землю і державність так і не змогли. Польська влада проти них направляла всі каральні служби. Чимало українських селян були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення, загинули в тій нерівній боротьбі.

Задля покращення своєї долі, набуття достатньої кількості землі, сотні тисяч українських селян у міжвоєнну добу вимушені емігрувати на Американський континент, в Австралію. Там, на чужині у них по різному складалась доля. Спільним для усіх українських емігрантів було тужіння за рідною землею і надії, при можливості до неї повернутись. Щодо тих українських селян, які не загинули в ході репресій польської влади, не емігрували за океан і залишились на своїй землі, то доля багатьох із них з 1939 року буде зовсім непередбачуваною і, на жаль, трагічною.

1 вересня 1939 року польська держава зазнала агресії з боку Німеччини, почалась німецько-польська війна. Для польської держави головним ставало військове питання, захист всієї території від ворога. З відступом польської армії у східні райони Польщі для населення Західної України настав час невизначеності. Українські селяни усвідомлювали, що в разі військової поразки польської армії у Східній Галичині відбудуться зміни у земельних відносинах, на зміну польським земельним власникам прийдуть німецькі. Вони не знали про існування домовленостей між Німеччиною та СРСР про те, що Східна Галичина має перейти під контроль СРСР.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Східної Галичини. Стало вочевидь, що якийсь період часу буде існувати радянська влада, буде поширюватись її економічна політика і у земельному питанні, зокрема. Українські

народні збори у Львові прийняли Декларацію, що стала юридичною основою для розгортання в краї нової аграрної політики. Передбачалась зміна фундаментальних основ існуючих на той час земельних відносин – перехід від приватної власності на землю і засоби виробництва на ній, що існувала у польській державі, до – суспільної (соціалістичної) форми власності на землю, що існувала в СРСР, переділ між малоземельними і безземельними селянами конфіскованих у поляків і заможних українських сімей земель, заснування колгоспів та радгоспів.

Станом на 1939 рік в Тернопільському воєводстві 44 571 сім'я були безземельними, 177 966 сімей – малоземельними, які користувалися 210 841 дес. землі, тоді як 29 485 заможних господарств володіли 361 889 га землі [57]. У Бучацькому повіті на 1939 рік було 22 поміщики, які володіли 8 858 га землі, а 10 617 селян – 35 545 га землі [58].

Аграрна політика, яку започаткувала радянська влада осінню 1939 р., реалізовувалася у три етапи. На першому етапі, згідно з Декларацією Народних зборів Західної України, оголошено, що уся земля Західної України з її надрами, усі ріки та ліси стають всенародним добром, тобто державною власністю. Було здійснено розподіл 107,1 тис. га поміщицьких земель, яку одержали 57,3 тис. Господарств. На один двір припадало приблизно 7-10 га землі. Так було покладено початок ліквідації поміщицького землеволодіння, яке, як ми уже про те говорили раніше, було переважно польським. До кінця 1939 року, у поміщиків конфіковано майже 2 млн. га землі [59].

Наступним етапом, що розпочався із 1940 р., продовжувалась передача конфіскованої землі селянам, роздача конфіскованої у поміщиків Худоби, коней (селяни отримали понад 84 тис. голів), інвентарю. Галицькі селяни отримали у користування від радянської влади понад 1 млн. га землі що складало половину від конфіскованих поміщицьких земель. В Тернопільській області у 1940 р. передано селянам 200 тис. га землі. У селищі Скала-Подільській розділено серед селян 5 976 га землі. На один двір припадало від 7 до 10 га землі [60]. У ході наділення селян землею в с. Красносільці Збараського району народилось ось таке прислів'я: «нема панів-круків – земля перейшла в наші руки» [61]. На ту пору селяни ще не усвідомлювали, що то було особливе землеволодіння, а саме – на правах землекористувачів.

Проте і цієї кількості землі і навіть у такий спосіб для селян видавалось значним здобутком, достатньо вагомою прибавкою до земельних площ одноосібних селянських господарств. Їх забезпеченість землею зросла від 3 до 6 га на одну сім'ю. Цей захід радянської влади, хоча і був сприйнятий одноосібниками позитивно, але все ж без особливого ентузіазму. Вони розуміли, що ці дії були спрямовані проти існування приватної, хоч і поміщицької, власності на землю, а потім може наступити черга конфіскації землі і у них. Опосередкованим підтвердженням для такої думки було те, що радянська влада роздавала селянам не усі поміщицькі землі.

На 1940 рік частина колишніх поміщицьких земель залишилися у державному фонді і призначалася для створення на їх базі колгоспів і радгоспів. Це і стало початком третього етапу в здійсненні земельної політики. Уже на

цьому етапі була визначена первинна величина земель для створення колгоспів і радгоспів у 1,6 млн. га.

Слід зауважити, що передача селянам землі у користування у різних регіонах Західної України відбувалася неоднаково. Так, на Волині з 379 тис. га конфіскованої землі селянам роздано лише 24,5 % землі. Це означало, що там процес створення колгоспів мав відбуватися більш широко. І все-таки процес створення колгоспів осінню 1939 р. не набув масового характеру. Бажаючих відмовитися від одноосібного господарювання і добровільно вступати чи організовувати колгоспи було дуже мало (створено в кінці 1939 р. від 11 до 27 колгоспів у кожній з 6 областей). У них перебували одиниці селян, переважно із числа малоземельних і безземельних, більшість із них літнього віку (50-60 років). Уповільнені темпи колективізації у 1939 р. пояснюються ще й тим, що перед урядом УРСР на той час стояли інші першочергові завдання – поширення структур нових органів влади, налагодити управління та контроль, без яких неможливо було проводити радянізацію краю. Формування органів влади завершилося у січні-лютому 1940 р.

У 1940 – першій половині 1941 рр. західноукраїнське селянство опинилося приблизно у такій же ситуації, в якій було селянство УСРР на початку 1930-х рр. Почалося штучне розшарування селян на бідняків (до 2 га землі), «підкуркульників» (від 7–10 га землі) і «куркулів» (більше 10 га землі). Визначальним при вирішенні питання про зарахування господарств до категорії «куркульських» були кількість землі у власності, оренди чи володіння сільгоспмашинами та інше. Цей розподіл, а, по-суті, розкол українського селянства став підґрунтям для початку репресій проти нього. За різними оцінками, із західних областей у 1939–1941 рр. депортовано за межі УСРР аж до Сибіру, від 10 до 20 % населення, тоді як заможні селяни (ті, що мали понад 10 га землі) склали лише 1,6 % населення. Їхні землі передавалися до колгоспів, або тих односельців, що уже вступили у колгоспи [62]. Ось так складалася доля для цих перших жертв радянської влади.

Під тиском органів радянської влади чисельність колгоспів та величина усуспільненої в них землі у Західній Україні зростала. На травень 1940 р. тут було 249 колгоспів, зокрема, у Тернопільській області – 56, які мали 10 тис. га усуспільнених земель [63].

На літо 1941 р. – в західних областях уже було 929 колгоспів. Правда, чимало із них існували лише на папері. У більшості новоутворених колгоспів було не більше 20 селянських господарств. Це пояснюється тим, що селяни хотіли вести одноосібне господарство і не бажали віддавати землю, ще зовсім недавно отриману від радянської влади, у колективну власність. На початок війни Німеччини проти Радянського Союзу у Західній Україні колективізовано лише 13 % усіх селянських господарств і 17 % орної землі. Найбільше колгоспів напередодні війни утворено у Тернопільській області – 418, дещо менше у Дрогобицькій – 318 [64].

З метою прискорення колективізації органи радянської влади здійснювали заходи по обмеженню розмірів селянських земельних ділянок. Спочатку, тобто у 1939- початку 1940 року, одному селянському двору дозволялося користуватися

від 7 до 15 га землі. Все, що поверх цієї величини з літа 1940 року влада буде відбирати у селян і приєднувати до земель колгоспу. В окремих випадках якась їх частка могла бути додана малоземельним господарствам. У такий спосіб «лишки» землі були відрізані у 4 % селянських господарств і їх величина складала майже 205 тис. га землі.

У довоєнний період величина земельних угідь колгоспів була в межах від 500 до 2 тис. га землі. Багатоземельними були колгоспи в Тернопільській, Волинській областях і малоземельними у Станіславській, Дрогобицькій областях.

Таким чином, інкорпорація Східної Галичини у польську державу призвела до того, що у земельних відносинах відбувалися зміни, які вели до утвердження власності на землю поляків у ще більших масштабах ніж це було до початку Першої світової війни. Різниця була лише у тому, що в новому часі польська влада все-таки намагалась обмежувати великі поміщицькі маєтки і частину їх земель парцелювати. Проблема була у тому, що українські селяни в цьому процесі шляхом застосування різного роду обмежувальних норм законів та підзаконних актів з боку польської влади, опинились в нерівному правовому, а значить і в майновому становищі з польськими селянами.

Органи польської влади в Східній Галичині здійснювали аграрну реформу, яка тривала з 1919 і аж до 1939 року. Мета польської влади полягала в тому, щоб максимально обмежити доступ українських селян до набуття землі аж до витіснення українців з їх земель і шляхом осадництва, створювати нові польські колонії, досягти переважання кількості поляків у цьому регіоні. В кінцевому рахунку це мало підтверджувати право польської держави на ці території. Витіснення українців відбувалося в основному економічними заходами при формальному збереженні можливостей для розвитку українських селянських господарств на основі приватної власності на землю.

Інкорпорація земель Західної України у польську державу відбувалась таким чином, що в основі земельного питання залишалось збереження приватної власності на землю. Пригадаймо, що в Наддніпрянській Україні питання збереження приватної власності на землю, чи утвердження нової - суспільної, було таким жорстким між прихильниками і супротивниками однієї із них, що справа дійшла до громадянської війни між ними. Здавалось би, в Західній Україні ситуація в земельному питанні мала бути більш спокійною. Тут не було проблеми вибору форм власності на землю. І українці, і поляки визнавали лише приватну власність на землю. За таких обставин не було підґрунтя для ворожнечі, для утисків селян щодо набуття і користування землею.

Однак, сталось не так. Важливим і чи не основним чинником непорозумінь і навіть ворожнечі в селах Західної України, як нам видається, був національний фактор. Міжнаціональні відносини поляків і українців на ту пору уже мали давню історію. Ми про це уже говорили в попередніх розділах нашої праці. Тут ми тільки наголосимо на тому, що польська влада визначала своє нинішнє становище і на перспективу залежно від того чи набудуть польські поміщики, військові чини, рядові селяни землю в новоприєднаних територіях. Тобто, наші українські землі нею розглядались як колонії. Існування приватної власності на землю при дискримінаційній політиці влади, її спроби законодавчим шляхом її

(дискримінацію) утверджувати по відношенню до українського селянства – це той динаміт, який досить часто вибухав навіть на рівні окремих сіл чи родин. Певне розуміння з боку польської влади хибності такої земельної політики на кінець 1930-х років наступало. Але, уже було запізно. Долю, і польського і українського населення у 1939 році вирішували зовсім інші гравці.

У міжвоєнний період з 1919 і аж до середини 1939 року – це були роки жорсткого протиборства між українцями і поляками на теренах Східної Галичини. В тому протиборстві загинули тисячі українців і поляків. Була нанесена глибока травма для обох народів. Отож, долі українського і польського селянства через недалекоглядну політику польської влади опинились в умовах серйозних випробувань. Згасав у них душевний спокій і впевненість у завтрашньому дні.

Входження Західної України в УРСР у складі СРСР означало не тільки зміну суб'єкта влади, але й політики, ставлення до такої фундаментальної цінності, як приватна власність на землю. Аграрна політика радянської влади 1939 – 1941 рр. у західній Україні розпочалася з ліквідації приватної власності на землю і конфіскації поміщицьких земель. Земля стала загальнонародною власністю. Українські селяни відтепер були лише користувачами виділеної їм органами радянської влади землі. На місці колишніх польських і українських поміщицьких маєтків поставали перші колгоспи і радгоспи, землі яких також були не їх власністю, але лише на правах користування. Такого характеру трансформації у земельних відносинах радянською владою обґрунтовувалися як необхідність приведення у відповідність земельних відносин на всій території УРСР.

Наступав новий етап боротьби селян за землю і українську державність, який тривав з вересня 1939 до середини червня 1941 року, тобто до початку війни Німеччини та її союзників проти Радянського Союзу. Мабуть, досить обмежений в часі період існування радянської влади та її відносна стриманість щодо «зав'язування» колгоспів не призвели тоді до масових спротивів селян. Навпаки, з часом, коли мав місце другий прихід радянської влади по закінченню війни, в народі казали, що «перші совіти» були нормальними. Тоді контури змін в земельному питанні тільки-тільки проглядались, ще не зачепили в негативному плані більшість селян Східної Галичини. Отож, і долі їх ще не набули зовсім нових рис. Тим більше, що у багатьох селян була надія на утвердження української державності.

4. Невизначеність для українських селян у земельному питанні на окупованій німецькою та румунською арміями території Української РСР у 1941-1944 рр.

Період Другої світової війни (1 вересня 1939 р. – 2 вересня 1945 р.) – це третій у ХХ ст. після революційних потрясінь 1917–1920 рр., колективізації сільського господарства і голодомору 1932 – 1933 рр. виклик для українських селян. І на цей раз вони опинилися на межі виживання. Депортації радянською владою частини селян Західної України, перетворення українських селян на безправних робітників в умовах окупації, загибель на фронтах і у концтаборах, знищення окупантами економічного потенціалу аграрного сектора – ось далеко не повний перелік того, що довелося пережити селянам України продовж 1941 – 1944 рр.

22 червня 1941 р. Німеччина разом зі своїми союзниками розпочала війну проти СРСР. Економічна мета агресії полягала у загарбанні східних земель задля розширення свого «життєвого простору». З огляду на це, земельне питання мало набути зовсім іншого змісту і не на користь українського селянства.

Станом на 1941 р. населення УРСР складало 40,965,6 тис. осіб, зокрема було 27,3881,8 тис. – сільського населення. Вся земля знаходилась у державній власності, яку держава ще під час колективізації сільського господарства надала колгоспам і радгоспам у довічне користування. Згідно статуту сільгоспартілі колгоспники мали у користуванні присадибні земельні ділянки у розмірі до 0,61 га, працівники радгоспів відповідно до 0,15 га. Всього було понад 27725 колгоспів і 873 радгоспи. Українські селяни обробляли понад 30 млн. га землі, валовий збір зернових культур становив 28 млн. т. У колгоспах і радгоспах було понад 10,5 млн. голів ВРХ, 8,9 млн. голів свиней, 4,5 млн. голів коней. В Україні вироблялося понад 1 млн. т. м'яса, 7 млн. т. молока. Всього колгоспи мали 90 519 тракторів, 31 150 зернозбиральних комбайнів, 54 900 вантажних автомобілів. На присадибних земельних ділянках селяни виробляли 73 % м'яса (колгоспи – 17 %), 81 % молока (колгоспи - 11 %) [65].

Українські селяни з початком війни одночасно жили у двох реаліях: ще мирного часу, який із поширенням окупації наших земель на схід відступав, і воєнного часу, який наступав разом з відступом радянського фронту. Цей перший і трагічний, і героїчний етап війни для українських селян означено як початок і завершення окупації території України німецько-румунськими військами. При цьому слід мати на увазі, що як хід окупації, так і сама окупація сприймалися українськими селянами неоднозначно. У певній частини селян Західної України, Буковини з'явилася надія на ліквідацію радянської влади і запровадженої нею колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі, відновлення приватної власності на землю. Тому прихід у села німецької та румунської армій значною їх частиною сприймався позитивно, а оголошена перед тим радянською владою мобілізація – негативно, що проявилось у неяви мобілізованих на призовні пункти, втечі мобілізованих з військових частин. З цієї причини українці цих регіонів у Червоній армії були віднесені до категорії потенційно небезпечних. У 1941 р. більшість селян Західної України, Буковини залишилися на окупованій

території, перебували за місцем свого проживання аж до весни 1944 р., виконували усі розпорядження окупаційної влади, у тому числі і по обробітку земель.

Аграрна політика німецької та румунської окупаційної влади визначалася цілями війни з їхнього боку. У воєнних планах Німеччини особливо важлива роль відводилася сільськогосподарському потенціалу України. За його рахунок передбачалося забезпечити продуктами харчування армію, населення Німеччини. На думку Геббельса, це була «війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечері ...»

Починаючи із Західної України, як це бувало не раз в історії воєн, окупанти почали грабувати наявні запаси сільгосппродуктів, ділили їх між собою, або відправляли посылками до Німеччини. У населення вилучався хліб, ВРХ, домашня птиця тощо. Для вилучення у селян сільгосппродукції були створені спеціальні структури, зокрема, господарська інспекція групи армій «південь», господарська команда «Львів», господарський штаб «Схід». Вони організовували реквізиції сільгосппродукції колгоспів і у населення. До вересня 1941 р. в Німеччину від солдатів і офіцерів надійшло 11 млн. 600 тис. продовольчих посилок. Реквізиції сільгосппродуктів здійснювали також румунські та угорські військові структури та окремі солдати.

Грабунок майна був свого роду підготовчим етапом до проведення нової земельної політики на окупованих українських територіях. Першим регіоном України, який зіткнувся з цим були західні області України. У Дистрикті «Галичина» земля оголошена власністю німецької держави й невелику частину її дозволили селянам використовувати для задоволення потреб у продуктах харчування. В окремих селах, як то було у Скала-Подільській, 173 двори отримали по 1 га землі. [66].

На Буковині та в українських придунайських землях окупаційна румунська влада вилучала землю в українських селян і передавала у власність румунським колоністам. Туди ж в надії отримати у власність землю прибуло понад 8 тис. німецьких колоністів. Восени 1941 р. колгоспи там ліквідовані, і їх землі передавалися колишнім власникам, які поверталися з центральних районів Румунії, а також утвореним «трудовам общинам» (на базі колишніх колгоспів). В губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» відновлене поміщицьке і церковне землеволодіння, деяким українським селянам повернули відібрані у них радянською владою надлишки землі. Селяни повинні були у примусовому порядку обробляти землі новоприбулих поміщиків. Невиконання цього обов'язку розцінювалося як саботаж і каралося відправленням у «трудова табори».

З 1 серпня 1941 р. почав діяти райхскомісаріат «Україна» із центром у м. Рівне, до складу якого входило 63 % української території, при цьому найбільш продуктивної у сільськогосподарському відношенні. Аграрну політику у райхскомісаріаті здійснював «Централь Ост», що знаходився у Києві. Безпосереднє управління здійснювали офіцери німецької армії. На кінець 1942 р. на відповідні посади в аграрному секторі цієї військово-адміністративної одиниці призначено 15 тис. офіцерів. Вони силовими методами повинні були забезпечити вилучення якомога більше сільгосппродуктів для рейху. Цивільні земельні органи

допомагали німецькій адміністрації. Отже, на першому етапі встановлення окупаційної влади у центральних та південних областях України, як це уже було і у західних областях, німецька влада намагалася для своїх потреб максимально використати наявну сільгосппродукцію.

Наступний етап в аграрній політиці на окупованій території України передбачав налагодження виробництва сільгосппродукції задля планомірного забезпечення продуктами харчування німецької армії та райху. Основними виробниками сільгосппродукції на осінь 1941 р. залишалися колгоспи і радгоспи. Хоча були в німецькому керівництві особи, як-то А. Розенберг, який вважав за доцільне на місці колгоспів утворювати індивідуальні селянські господарства. І все-таки залишились колгоспи, МТС, які відтепер називалися «громадські господарства». Вони відновлювали свою роботу під наглядом німецької адміністрації. Оплата праці у них була тільки натурою (зерно). На цьому етапі вся земля у райхскомісаріаті «Україна» була оголошена німецькою власністю. Земля, що була в українських селян на присадибних ділянках також була оголошена власністю селян і не підлягала оподаткуванню. В цілому, згідно декрету німецької окупаційної влади «земельна реформа», що був прийнятий у лютому 1942 року, передбачалася ліквідація колгоспів та переділ землі на користь німців, встановлювалося три форми землекористування на окупованих українських територіях:

1. Громадські господарства;
2. Землеробські товариства;
3. Індивідуальні господарства.

Завершальним етапом німецького підходу до вирішення земельного питання у райхскомісаріаті «Україна» мало стати створення індивідуальних селянських господарств фермерського типу у формі хуторів на правах користувачів землею, а не її власників. Однак, цей захід передбачалось здійснити після завершення війни. Це була спроба окупантів, які уже терпіли поразки на фронті, заручитися підтримкою українських селян, задовольнити їх бажання відродити одноосібне господарювання на землі.

У 1943 р. у вирішенні земельного питання вони пішли ще далі. В райхскомісаріаті «Україна» і у зоні військового управління оголошено про намір окупаційної влади на 20 % збільшити присадибні селянські ділянки. На базі колишніх колгоспів створювали державні маєтки, земля яких була у власності німецької держави. На 1943 р. їх було уже більше 3 тис., земельна площа кожного становила понад 6 тис. га [67].

Влітку 1943 р. німецька окупаційна влада оголосила про намір надання селянам у приватну власність землі. Швидше за все це був пропагандистський крок, реалізувати який вона уже не могла. Наступ Червоної армії не дозволив їм завершити і збиральну кампанію 1943 року на Лівобережжі.

Німецьке керівництво завчасно розробило плани і на період після переможної для них війни. Передбачалось максимально звільнити українську землю від місцевого населення шляхом їхнього переселення на схід і здійснити колонізацію України німецькими військовими. Приватне землеволодіння військових, поміщиків мало стати основою державної аграрної політики. Німецькі

колоністи та так звані. «фольксдойче» (громадяни УРСР німецького походження) мали стати основою німецького етнічного масиву в Україні. Аналогічною щодо колонізації українських земель була і румунська аграрна політика.

Таким чином, у роки окупації українських земель німецькими і румунськими військами їхні уряди і військові адміністрації розробили і впроваджували у земельних відносинах приватну власність на землю німецької і румунської держави. Відповідно право приватної власності залишалося тільки за представниками німецької та румунської нації. Виділені окупантами для українських селян у приватну власність присадибні земельні ділянки були, по суті, тимчасовим явищем, оскільки передбачалось максимальне виселення українців зі своєї землі. Аграрна політика рейху у роки окупації України була швидше пропагандистською кампанією. Хоча приватна власність на землю і, у першу чергу, для окупантів була відновлена, а суспільна власність на землю була скасована.

27 листопада 1942 р. Червона армія звільнила від окупантів перше українське село Півнівку Ворошиловградської області. Власне, з цього часу і починається відновлення радянської системи землекористування в українському селі. В силу специфіки ситуації, а саме, поступового звільнення території України від окупантів, поступово зі сходу на захід України скасовувалась приватна власність на землю і відновлювалась суспільна (соціалістична) власність на землю, користувачами якої, як і до окупації, були колгоспи та колгоспники.

Процес відновлення колгоспів відбувався швидкими темпами. Так, у Сталінській області усі 1118 колгоспів, які існували до війни, відновили свою роботу уже протягом першого місяця після вигнання окупантів. У найкоротші терміни були відновлені 966 колгоспів у Ворошиловградській області, 1600 – у Дніпропетровській, 2028 – у Харківській, 1938 – у Чернігівській і т.д. До кінця 1943 р. в лівобережних областях УРСР були відновлені 10 145 колгоспів, а на 1 лютого їх кількість уже становила 15 945. Аналогічна ситуація мала місце і в областях, визволених у 1944 р. На початок 1945 р. в Україні відновили роботу 26 487 колгоспів [68]. Цю роботу виконували спеціально створені районні комісії з представників райвиконкомів, колгоспів і землемірів, вони також відновлювали межі між громадськими і присадибними землями, а результати робіт оформляли спеціальними актами.

Таким чином, в окупованій німецькою та румунською арміями українській РСР, окупанти започаткували «новий порядок» і у земельному питанні. Було ліквідовано суспільну форму власності на землю і відновлено приватну форму власності на землю, щоправда тільки для німців та румун. Українські селяни цього права позбавлялися.

Зміна ситуації на фронті змушувала окупантів з тактичних міркувань оголосити про можливість після їх перемоги у війні надання права приватної власності на землю й українським селянам.

Якою ж була доля українських селян в роки окупації наших земель німецькими і румунськими арміями? Якщо можна так сказати – неоднозначною. Більша частина селян чоловічої статі працездатного віку були мобілізовані на фронт і там продовж усіх років війни виконували свій громадянський обов'язок,

наближали день звільнення української землі від окупантів. Мільйони із них загинули на фронті. Такою була доля цієї частини українських селян.

Значна частина українських селян продовж всього часу окупації проживала в своїх селах. Це були жінки, люди похилого віку, підлітки та діти а також певна частина мобілізованих на фронт чоловіків, якими вдалось вийти із оточення німецькою армією і повернутись до постійних місць проживання. Вони змушені були під наглядом німецької адміністрації виконувати усі сільськогосподарські роботи аж до приходу радянського фронту. Такою була їхня доля. Із звільненням Червоною армією території Української РСР від окупантів в ставленні до них радянської влади взагалі і спецслужб, зокрема, була недовіра і підозри. Таким же було і ставлення до селян, які повертались з німецького полону. Такою була їхня доля.

У роки окупації території Української РСР невелика частина її громадян співпрацювали з окупаційними режимами. З наближенням фронту зі сходу на захід, аж до державного кордону, чимало із них разом із німецькою армією перейшли кордон і з часом були інтерновані в спеціальних таборах. По суті, це були біженці. Їхня доля в еміграції складалась по різному. Втрата контактів зі своїми дружинами, дітьми, батьками – то для них, їхнього психологічного стану мабуть було великою біллю.

Частина тих селян, що співпрацювали з німецькими окупаційними органами влади по завершенню війни залишилась на місцях свого проживання. Уникнути покарання з боку радянської влади практично було неможливо. Судові процеси над ними завершувались винесенням вироків - від розстрілу до засудження на 25 років тюремного ув'язнення, яке відбулось в особливо суворих умовах. Чи вижив в тих умовах хто із засуджених? Такою була доля і цих українських селян.

Війна 1941 – 1944 рр., яка розпочалась через 9 років після голодомору , виявилась для українських селян досить серйозним випробуванням. Більша частина чоловіків була відірвана від роботи на землі і ставали бійцями Червоної армії. Потреби фронту в живій силі, продуктах харчування постійно зростали. Українські селяни на звільнених від окупації територіях як могли допомагали армії. Однак, не всі селяни змогли зорієнтуватись в тих складних і навіть небезпечних для життя умовах. Будучи мобілізованими на фронт, чи залишаючись на окупованій території, частина із них губилась, інколи вчиняли поступки, які межували із зрадою держави. Покарання за такі дії у будь-якому суспільстві визнаються як акт справедливості.

Розділ VII. Земельні відносини в Українській РСР 1944-1991 рр.

1. Політика радянської влади щодо запровадження суцільної колективізації в західних областях Української РСР - основна причина громадянського спротиву.

На час визволення Червоною армією території західних областей України від німецької окупації в аграрному секторі економіки була надзвичайно складна обстановка. У наслідок виїзду колишніх польських землевласників певний час значна частина їхніх приватних земель виявилась нічийними. Радянська влада оголосила їх конфіскованими і розпочала утворювати земельні фонди, основну частину яких продовж 1944–1946 рр. Розподіляла між малоземельними і безземельними селянами. Частину земель відводили підсобним господарствам МТС і радгоспам, а частину, що залишалась, зараховували до складу державного лісового або державного земельного запасу. За деякими підрахунками, у 1945 р. в семи західних областях (Волинській, Тернопільській, Рівненській, Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій) нараховувалося до 1 млн. 268 тис. одноосібних селянських господарств, зокрема, у Бродівському районі Львівської області на 1946 рік їх було 4 592, вони мали 14 863 га землі., на 1947 рік їх було 13 170, на 1948 рік – 16 910 [1].

Враховуючи загальну тенденцію до нарощування темпів колективізації статистичний матеріал є таким, що виникає питання щодо його достовірності. Не переконливими є наведені статистичні дані, які засвідчують зростання кількості одноосібних господарств. Швидше мало бути і було навпаки, їх кількість повинна була скорочуватися. Можливо, статистика зафіксувала іншу тенденцію. Одноосібники не тільки вступали до колгоспів, але й виходили з них. Відповідно такими ж мали бути зміни і щодо кількості земель, що були в колгоспах і у одноосібників.

Радянська влада у повоєнні роки, як це було і у передвоєнні роки, розробляла аграрну політику в краї без відома селян, без врахування їхніх бажань, специфіки даного регіону, в якому одноосібні селянські господарства були домінуючими. На відміну від східних областей України, де у 1946–1947 рр. був голод, а відновлення колгоспно-радгоспної системи господарювання не викликало спротиву з боку селянства, у західних областях у повоєнні роки ставлення більшості одноосібного селянства до колективізації було негативним. Вони, як кажуть, на слух не сприймали «комунізацію» села.

Попри ось такі реалії радянська влада у земельному питанні одночасно започаткувала декілька процесів, зокрема, ліквідація відновленої в роки окупації приватної власності на землю; повернення селянам у користування частини земель, що у них були відібрані під час окупації; відбирання «лишків» землі у «куркулів»; відновлення тих колгоспів, що існували до війни і створення нових. Як бачимо, ні одна із сторін земельного питання не залишалась поза увагою органів влади.

Звичайно, головним для радянської влади з вищесказаного був курс на усупільнення земель селян, який однак через слабкість її структур на місцях попросту не було кому реалізовувати. З тактичних міркувань педалювалося

питання про повернення землі, що була відібрана у селян під час німецької окупації, наділення сільської бідноти додатковою кількістю землі.

На 10 січня 1945 р. у Львівській області селянам повернули 55 000 га землі, у Станіславській області - 41 000 га, у Тернопільській області - 52 100 га, що складало 56,3% від площі, яка підлягала поверненню селянам після німецької окупації [2]. У с. Гаї Винниківського району Львівської області між селянами розподілили 300 моргів землі, кожен селянин отримав від 2 до 4 моргів. У Підволочиському районі Тернопільської області, з відібраних у селян під час окупації з 2 817 га, на початок січня 1945 р. їм повернули 2 752 га, Бережанському цз 1 683 га – 1 203 га, В. Дедиркальському Із 5 400 га – 4 200 га, Скала – Подільському – 3 359 га, Бережанському – 2 226 га. В селі Озеряни повернули селянам 191 га землі. Хоча, в цілому, активна робота по поверненню землі селянам не в усіх районах Тернопільської області була на такому рівні. У Збаразькому районі повернули лише 5 % земель селянам, така ж ситуація була у Борщівському, Микулинецькому, Скалатському районах. Загальна картина була такою, що станом на 15 січня 1945р. 300 тис. селянських господарств області отримали у безплатне користування 327 300 га землі, тобто, на одне бідняцьке господарство припадав трохи більше 1 га землі [3]. У селян утверджувалась думка, що надана їм земля, хоч і у користування, все-таки дасть можливість розширювати одноосібне господарство, те що називається бути господарем на власній землі.

Одночасно з наділенням селян землею у повоєнному західноукраїнському селі відбувались і протилежні процеси. Селяни бачили, що далеко не всі конфісковані великі земельні площі колишніх власників-поляків, угорців, румун влада розподіляла серед селян. Бачили вони й інше, їх турбувало те, що одночасно з наданням малоземельним селянам землі розпочалися обмежувальні заходи щодо так званих «куркулів».

І насамкінець, розпочалась агітація представників влади за передачу селянами отриманих ними земель до колгоспів, яка досить швидко переросла у насильницькі по відношенню до селян дії. Це призвело до того, що боротьба західноукраїнського селянства з владою за свою землю дійшла аж до військового спротиву, бо то було принципове питання: бути в краї одноосібним господарствам (погляд селян), чи колективним – (погляд радянської влади). Як відомо, тоді у жорстокому протистоянні з допомогою військової сили перемогла політика радянської влади.

У передвоєнні роки вони вели боротьбу проти польського володіння українськими землями. В тій боротьбі тисячі із них втратили життя, були відправлені в концентраційні табори і тюрми. Годі було здобути перемогу над репресивною машиною польської влади. Тепер же, в результаті курсу радянської влади на суцільну колективізацію, вони повертають вістря своєї боротьби проти неї, хочуть відстояти своє право на володіння землею і одноосібного її обробітку. І тепер, як то було за Польщі, вони будуть гинути від рук каральних органів, їх будуть відправляти в концентраційні табори, на поселення в далекі райони Півночі і Сходу Радянського Союзу. Такою була доля західноукраїнського

селянства в боротьбі за землю і одноосібне господарювання на ній. В цьому відношенні їх доля співпадала з долею селян Наддніпрянщини.

Не маючи можливості перемогти і не отримуючи ніякої допомоги з боку влади у веденні одноосібного господарства, як тимчасовий вихід із становища, окремі селяни з відома сільських рад та в зв'язку з виходом постанови РНК УРСР від 14 березня 1945 р. «Про створення земельних громад у селах західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей» почали утворювати земельні громади, до функціональних обов'язків яких входило надання допомоги одноосібникам в обробітку земель та наведення порядку у використанні громадських (колгоспних) земель. [4]. Як приклад приведемо діяльність земельної громади с. Чишки Винниківського району Львівської області. Земельна громада облаштувала 2 кузні, там відремонтували 92 плуги, 107 возів, а для оранки землі створили 46 супряг [5].

На нашу думку, це була спроба одноосібників утвердити своє самозбереження. Одночасно це був свого роду скритий протест проти аграрної політики радянської влади, стрижневим виміром якої був курс на колективізацію. Зі свого боку, влада розглядала земельні громади селян як засіб реалізації аграрної політики та тимчасову перехідну форму до колгоспного господарювання.

Починаючи з 1944 р. і з кожним наступним роком повторна колективізація сільського господарства буде ставати доконаним фактом. У 1944 р. в 13 районах Тернопільської області був 31 колгосп, у 1945 р. у 16 районах області їх було уже 95. По решті районів не збереглося інформації. У їх користуванні було 4 479 га землі. Найбільше усупільненої землі було у Велико - Дедиркальському районі – 447 га, Залозецькому – 729 га, а найменше – 37 га у Скалатському і 39 га – у Гусятинському районі Тернопільської області [6].

Селяни навіть після вимушеного вступу до колгоспу, не поспішали віддавати туди свою землю, намагались хоч якусь її частку залишити в одноосібному володінні. Так, у 1946 р. у колгоспі ім. Жукова Борщівського району Тернопільської області з 33 господарств, що вступили до колгоспу, 22 не усупільнили своєї землі. Приблизно така ж ситуація була і у колгоспі ім. Сталіна Судово-Вишнянського району Дрогобицької області [7].

Такий стан з усупільненням землі можна пояснити тим, що селяни не були впевнені у тому як довго утримається радянська влада і зайняли, по суті, вичікувальну позицію. Мабуть з цієї ж причини досить повільно відбувався процес отримання селянам актів на земельні ділянки [8].

Об'єктивними факторами, що ускладнювали процес утворення та функціонування колгоспів у західному регіоні були природно-кліматичні особливості. Так, гірські райони Турківського, Славського, Сколівського та інших районів були розташовані на різко пересіченій місцевості у карпатських горах і мали відповідно від загальної площі лише 18 % ріллі. Ще складнішою була ситуація у гірських районах Станіславської області [9].

З огляду на ці об'єктивні обставини питання про усупільнення землі там не могло бути першочерговим, хоча радянські органи і там вважали колгоспне будівництво безальтернативним. До кінця 1946 р. у Станіславській області

організовано 875 земельних громад, у Дрогобицькій – 976, у розпорядженні яких було 711 га лісу, 68 607 га пасовищ, 35 ставків [10].

Попри усі зусилля одноосібників зберегти свої господарства, які ще залишалися досить потужними, зокрема, у Тернопільській області вони ще володіли 958 267 га землі, все-таки спостерігалась тенденція до скорочення їх земель. Цей процес в ту пору відбувалося з декількох причин, а саме, за рахунок того, що із західних областей, і Тернопільської області зокрема, виїхали 58 677 сімей поляків, а прибуло в область тільки 14 692 сім'ї українських переселенців. Втрачали свої одноосібні господарства також репресовані радянською владою селяни, які були звинувачені у посібництві (підтримці) ОУН і УПА, у них конфісковували рухоме і нерухоме майно і висилали за межі України [11].

У 1944 – 1945 рр. в землекористуванні у західних областях України, в умовах єдиної державної форми власності на землю з'явилися нові напрями, зокрема, відведення органами влади земель у користування для підсобних господарств підприємств та установ, для потреб промисловості, транспорту, під будівництво тощо. З огляду на це, земельні площі міст Тернопільської області також скоротилися на 5 822 га, оскільки ті землі були передані для підсобних господарств. 2 269 га земель відведено для потреб промисловості, транспорту, зокрема, Львівській залізниці – 510,9 га землі, районним автодорам – 555 га, бучацькому цукровому заводу – 13 га, Скалатському бурякопункту – 3 га, краснянському підсобному господарству з земель колишнього фільварку кутори – 250 га, Винниківській райспоживспілки з фільварку с. Давидів – 25 га, облспоживспілки – 50 га [12]. Досить швидко з'ясувалось, що освоїти такі великі земельні площі підсобні окремі господарства не змогли. В таких випадках надані їм землі вилучалися і передавалися до колгоспів [13].

У повоєнні роки зроблені перші кроки по розвитку колективного і індивідуального городництва та садівництва. Про це засвідчують архівні документи і, зокрема, постанова виконкому Львівської облради від 25 березня 1949 р. На ту пору скористатися такою можливістю могли лише окремі, як правило, великі промислові підприємства [14].

З середини 1947 р. усупільнення земель одноосібників і утворення на їх основі колгоспів у західних областях стрімко зростало. Це відбувалося під тиском органів радянської влади і, зокрема, прийнятих нею у 1947 р. постанов «Про порядок заготівлі сільгосппродукції у куркульських господарствах» та «Про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР» [15].

У повоєнні роки, як то було і у передвоєнні роки, селян ділили за кількістю у них землі: до куркульських тепер зараховували ті селянські господарства, які мали 5–7 га землі, до середняцьких – ті, що мали до 5 га землі.

Такий розподіл селянських господарств був штучним, однак мав цілком конкретні цілі. Справа у тому, що колективізація вступала у завершальну стадію і потрібно було визначити ті селянські двори, які могли у першу чергу вступати до колгоспів. На 1948 р. у Львівській області організували 514 колгоспів, до них вступили 29 % селянських дворів. У Брюховецькому районі організували 17 колгоспів, зокрема, у колгоспі ім. Кутузова було 17 господарств, ім. І. Франка – 39, Калініна – 32, Молотова – 30. Зауважимо, що землі свої вони ще не

усуспільнили, зберігалися межі. У Кам'яно-Бузькому районі було 17 колгоспів. Весняний посів здійснював кожен колгоспник на своєму полі. У Ново-Яворівському районі було 18 колгоспів, однак усі їх члени вважали себе одноосібниками [16].

У 38 районах Тернопільській області був 331 колгосп, у тому числі у Білобожницькому районі 3 колгоспи, Буданівському – 4, Буцацькому – 10, Залозецькому – 13, Золотопотікському – 17, Козівському – 7, Струсівському – 8. У їх користуванні було 257 679 га землі, у тому числі, орної – 215 174 га [17].

За кількістю дворів, що вступили до колгоспів та величиною земельних площ на 1948, рік ситуація була наступною: у колгоспі «Перемога» Білобожницького району в колгосп вступило 28 господарств, вони усуспільнили і обробляли 150 га землі. У колгосп «Шевченка» вступило 47 господарств і вони мали 314 га. У колгоспі ім. Сталіна вступило 41 господарство і вони мали 59 га усуспільнених земель. Продовж 1948–1949 рр. 1,5 млн. селянських господарств Західної України об'єднані в 4,5 тис. колгоспи.

На початку 1950-х рр. завершувався процес вступу селян до колгоспів, про що засвідчують наступні статистичні дані: до колгоспу ім. Леніна Тербовлянського району у 1950 році вступили 221 особа, що проживали у 487 дворах, колгоспу ім. Ворошилова вступили 74 особи, що проживали у 226 дворах, до колгоспу «Більшовик» вступили 279 осіб, що проживали у 734 дворах [18]. При цьому виявлено, що деякі селяни, що вступили до колгоспу, частину своєї землі не усуспільнили, а залишили для подальшого ведення одноосібного господарства. Так, колгоспник колгоспу ім. Шевченка Петрів О. залишив 1,16 га, Мороз П. – 1,91 га. Колгоспник колгоспу ім. Сталіна Семірозум П. залишив за своєю матір'ю 8,48 га землі, колгоспник Киндяк І. залишив за своєю дочкою 2,08 га землі, один з «куркулів» утаїв 0,45 га землі, інший розділив 6,97 га між своїми колишніми наймитами, які продовжували на нього працювати. Розміри землекористування у колгоспах тієї пори були незначними. Станом на 1 листопада 1945 року у Тернопільській області колгоспи користувалися землею загальною площею 14 697 га, а селяни-одноосібники володіли земельними угіддями загальною площею 958 267 га. [19].

Припускаємо, що такі ж дії могли бути і в інших колгоспах. Це можна пояснити тим, що загроза бути депортованим у разі відмови від вступу до колгоспу, спонукала селян до пошуку компромісних варіантів, одним із яких міг бути такий, що передбачав лише часткове усуспільнення своєї землі і вступу до колгоспу одного із членів сім'ї.

Західноукраїнські селяни так міцно трималися за свою землю, за одноосібне ведення господарства, що навіть вступ до колгоспу ще не означав, що усі вони працювали на усуспільненій землі. У Тербовлянському районі на 1948 рік в колгоспі ім. Хрущова виявлено, що із 31 працездатних селян у колгоспі працювало 13, у колгоспі «17 вересня» із 81 особи працювало – 54, у колгоспі ім. Шевченка Буцацького району із 166 працездатних колгоспників на 1952 рік у колгоспі працювало 58 осіб. У Золочівському районі було 22 колгоспи, на роботу в кожному із них виходило по 5–6 чоловік, вони продовжували обробляти свої земельні площі [20]. Станом на 10 вересня 1950 р. у Львівській області

нараховувалося 924 колгоспи. Загальна площа закріпленої за ними землі складала 727 524 га [21].

Особливістю процесу усупільнення земель у західних областях України було те, що деякий відсоток селян ще тривалий час залишалися поза колгоспами. Наприклад, у 1950 р. в с. Йосипівка Олеського району Львівської області серед наявних 313 селянських дворів у колгоспі були лише 166, або 50 %. Подібна ситуація була і в с. Ясенівці Золочівського району, там у 1947 р. в колгосп вступило лише 100 осіб [22]. Маємо ситуацію, так би мовити, на певному відрізку часу паралельного існування колгоспів з усупільненою землею і одноосібних селянських господарств в одному і тому населеному пункті.

Ще однією особливістю, яка уповільнювала процес усупільнення земель в цьому регіоні була велика кількість хуторів. Так, у Станіславській області на кінець 1949 р. було 13 442 хутори, у Тернопільській – 929, у Дрогобицькій – 1276, у Львівській – 1 404 [23]. За іншими даними на 1950 рік у Львівській області було 2 354 хутори, зокрема, таких де було від 1 до 15 дворів – 1238. Там знаходилося 80 226 дворів [24].

Процес ліквідації хутірських поселень і усупільнення на цій основі їхніх земель у західних областях України досяг свого апогею після постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України «Про зселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР» [25].

До певної міри несподіваним і досить непростим у 1944–1946 рр. виявився процес забезпечення землею депортованих з Польщі українських господарств. У 1945 р. у Львівську область прибуло 8 560 українських селянських господарств, зокрема, у Винниківський район – 884 господарства, їм було наділено 20 014 га землі, у Поморянський район прибуло 65 господарств, їм було наділено 330 га землі, у Щирецький район прибуло 174 господарства, їм було наділено 354 га землі, зокрема, у с. Ястребки 4 сім'ї одержали 12 га землі, у с. Никоновичі 12 сімей одержали 28 га землі, у с. Середиця 11 сімей одержали 42 га землі, у с. Щирець 20 сімей одержали – 54 га землі.

У 1946 р з Львівської області виїхало 13 218 сімей поляків, вони залишили 34 687 га землі. У тому ж році прибуло в область 8 448 українських господарств. Згідно інформації завідувача Тернопільським обласним земвідділом на 24 листопада 1946 р. в область прибуло 34 487 господарств українських переселенців, яким розпочали надавати земельні ділянки за місцем їхнього проживання [26].

У перші повоєнні роки в західних областях України процес перерозподілу землі, зміни користувачів охопив велику кількість селян. Це явище стало додатковим елементом напруги у земельних відносинах. Місцеві селяни вважали, що землі, які виявилися вільними після від'їзду польських селян мали перейти до їх рук. Переселенців з Польщі вони зустріли як претендентів на ті землі. Ставлення до них було пасивно напружене. У багатьох випадках переселенців поселяли в хати місцевого населення і їм доводилось ділитися не тільки своєю житловою площею, але й присадибними земельними ділянками. Колективізація на ту пору ще була тільки на початковому етапі і тому переселенці сподівалися

отримати від держави землю для одноосібного господарювання, дехто із них намагався її купувати.

Евакуація польських селян до Польщі якби дещо розрядила ситуацію у земельних відносинах, оскільки їхні хати, землі передавалися до колгоспів і якась частка – для українців-переселенців з Польщі. За нашими підрахунками, на 1 серпня 1946 р. у західних областях України наділено землю близько 51 300 селянських господарств, що прибули з території Польщі [27].

Нам не вдалося встановити, яку ж кількість землі отримали окремі українські переселенці з Польщі. Складністю є те, що чимало сімей переселенців по декілька раз змінювали місце свого проживання у межах області і України. Вони пробували прижитись в Миколаївській, Херсонській, Запорізькій та інших східних і південних областях, шукали там кращу долю. Ще однією складністю є те, що поселялися вони як у дворах українських сімей, так і у будинках, які залишили польські сім'ї при виїзді до Польщі. Ті переселенці, що поселялися в дворах українських сімей, могли розраховувати на поділ присадибної ділянки навпіл і виділення окремої земельної ділянки у полі. Ті ж переселенці, що поселялися у дворах вибулих польських сімей могли розраховувати на усю їхню присадибну ділянку і на земельну частку у полі. Пересічно українські переселенці незалежно від того, де вони поселялися, могли отримати стільки ж землі, скільки і місцеві селяни у цьому населеному пункті.

Мені, автору цієї праці, пощастило зустрітись і поспілкуватись з Крулько Агафією Михайлівною. Їй на теперішній час виповнилось 93 роки. Вона проживає в с. Лозова Тернопільського району. Попри поважний вік, вона має світлу пам'ять, може послідовно розказувати про те як виникали ті чи інші події в її житті, як вони розвивались і чим завершувались. Те, що я дізнався про події в житті цієї родини вражає якої величини була стійкість і витривалість українських селян, їх велика любов до рідної землі. Вважаю за необхідне описати і на прикладі однієї родини показати весь драматизм процесу насильницького виселення десятків тисяч українських сімей з Польщі в Українську РСР. Це має допомогти більш глибокому і, головне, об'єктивному висвітленню долі українських селян у повоєнні роки.

За спогадами Агафії Михайлівни, в селі Нове Любешівського повіту проживало 250 українських сімей і 50 – польських. У довоєнні роки в стосунках між ними на побутовому рівні не було жодних непорозумінь. Єдиною проблемою було те, що українські сім'ї польською владою обмежувались у набутті землі. На ринку землі завжди перевагу мали поляки.

Восени 1945 року в їхнє село приїхав представник місцевої влади і повідомив українських селян про рішення щодо виселення їх з цього села. Він переконував, що це має бути тимчасове переселення і у невдовзі вони зможуть повернутись у своє село. Селяни не хотіли вірити таким обіцянкам і відмовлялись виїжджати із села. За таких обставин на допомогу владі в село вступила польська армія. В разі подальшої відмови українських селян виконувати рішення влади, військові погрожували застосувати зброю. Наші селяни змушені були скоритись і в спішному порядку почали готуватись до від'їзду із села. Брالی із собою трохи продуктів харчування, предмети домашнього вжитку. Сім'я Крулько мала 5

моргів приватної землі, яка залишилась там і ніякої компенсації за втрачену землю вони, як і інші українські сім'ї, не отримали.

Зібравшись, вони вирушили до станції Любешів. Добравшись до пагорбу, вони вирішили ще раз подивитись на своє село. Те, що вони побачили, було жахливо – село було підпалене, горіли їхні дерев'яні будинки. Вони зрозуміли, що вороття в рідне село уже не буде. До того ж, по дорозі з Польщі в Україну у залізничному вагоні сталась пожежа, в наслідок якої все їхнє майно було знищене вогнем.

25 грудня 1945 р. сім'я Крулько і декілька інших сімей прибули на залізничну станцію Великі Бірки Тернопільської області. Там їм запропонували добиратись до села Лозова того ж району. Оскільки польське населення того села уже виїхало до Польщі, то була можливість вибрати будинок для подальшого проживання. Як згадує Агафія Михайлівна, будинок, який вони вибрали, був без дверей, були вибиті вікна, не було в ньому жодних меблів. Щоб заскрити вікно, вирішили зняти скло з ікони, замість стола використовували плоский камінь, спали на долівці в соломі.

Весною 1946 р. сім'ї Крулько виділили 3 га землі в полі, якою вона на умовах одноосібного господарювання користувалась аж до вступу у 1949 р. в Лозовецький колгосп. Після вступу в колгосп їм залишили 0,30 га для вирощування городніх культур і 0,03 га біля хати. Як згадує Агафія Михайлівна, оплата праці в колгоспі у повоєнні роки була такою: 16 грамів зерна і 16 коп. на вироблений трудовдень. Пересічно колгоспник за один рік міг заробити 40 кг зерна і 40 крб.

Швидко промайнули роки. Уже немає в селі колгоспу. Вчорашні члени колгоспу отримали земельні паї в межах 2 га. З часом вони віддали їх фермерам в оренду. Земля в полі в межах 0,30 га та невеличкі присадибні ділянки залишились у користуванні селян.

Село Лозова добровільно приєдналось до Байківецької об'єднаної територіальної громади, яка перебрала на себе обов'язки розпорядника земель. Старше покоління ще обробляє землю, вирощує різні городні культури. Молоде покоління здебільшого не виявляє бажання обробляти землю, вважає таку роботу малопродуктивною. Нащадки переселенців здебільшого працюють в м. Тернополі, дехто виїжджає на роботу за кордон.

Подібною до долі родини Крулько була доля родини Кріль Антона, яка виселена із с. Частковіці Ярославського повіту. Вона також втратила все майно за місцем свого проживання, не отримала жодної компенсації за залишені в с. Частковіці 8 моргів землі. З повоєнних років і до теперішнього часу ця родина проживає в с. Лозова.

Певний вплив на зміни у земельних відносинах західноукраїнського села у перші повоєнні роки вчинили депортації українських сімей в інші області України та за її межі. Депортації підлягали ті селянські родини, які були звинувачені у співпраці з ОУН та УПА. Їхні землі, що перебували у полі, як правило, переходили у розпорядження колгоспів, а присадибні земельні ділянки могли бути розподілені між переселенцями з Польщі, або надані у постійне користування тим односельцям, що уже вступили до колгоспу. Скритою формою

депортації була кампанія з переселення селянських родин із західних областей України у південні. На 1949 р. по Львівській області доведений план переселення туди 1 700 сімей [28].

З початком суцільної колективізації у Західній Україні радянська влада почала депортацію ще однієї категорії селян – «куркулів». З 1944 до 1951 рр. із західних областей України за цим звинуваченням депортували 65 906 сімей. Більшість із них були селянами [29]. Депортація автоматично позбавляла такі селянські родини землі в тому селі.

Усуспільнення землі і зумовлені нею зміни усталеного способу життєдіяльності західноукраїнського селянства проявлялися у різних формах. Справа у тому, що для менталітету західноукраїнського селянства визначальними були такі риси як працелюбність на землі, вміння господарювати, мала місце повага до власності. Галицьке селянство у своїй більшості не сприймало колгоспного господарювання. У свідомості західноукраїнського селянина, який в основній масі продовж століть не мав можливості у достатній кількості володіти землею, закладено прагнення бути власником землі, а тому він бажав отримати від нової влади землю і вільно нею розпоряджатися.

З думками про працю на власній землі селяни пов'язували надії на покращення своєї долі, тобто економічного становища, тому вони були проти змін, що загрожували усталеному способу життєдіяльності, передусім звичним формам господарювання. Трагічний досвід колективізації та її наслідків у довоєнній Українській РСР їх ще більше відштовхував від аграрної політики радянської влади на теренах Західної України. Так, житель с. Ямниця Тисменицького району Станіславської області заявив представникові радянської влади: «у колгосп я не буду вступати, хай мене за це хоч розстріляють на місці» [30].

Деякі селяни, аби зберегти за собою землю, вступали у колгоспи, але лише як виконавці певних робіт і при цьому продовжували вести одноосібне господарство, як це було у колгоспі ім. Держинського Старо-Самбірського району. Там із 17 членів колгоспу 16 були зайняті одноосібним господарюванням, у колгоспі ім. Хрущова із 57 працездатних селян у колгоспі працювали лише 8 осіб [31]. Бувало і таке, що членом колгоспу був лише господар, а члени сім'ї вели індивідуальне господарство на землі, яка ще не була усуспільнена [32].

Як бачимо, західноукраїнські селяни вишукували різні способи, аби не допустити усуспільнення своєї землі, мабуть сподівалося на те, що «колгоспний лад» буде не тривалим і їм вдасться зберегти свої землі в одноосібних господарствах.

З 1947–1950 рр. наступив другий етап колективізації і відповідно усуспільнення землі. На 1950 рік у західних областях України було уже 7 200 колгоспів, у них перебувало 1,5 млн. селянських господарств, що становило 93 % від їх загальної кількості [33].

На 1 січня 1949 р. у Львівській області організовано 514 колгоспів, в які вступили 29 % селянських господарств. В Тернопільській області створено 1024 колгоспи, вони мали 248 643 га землі, зокрема, у Бережанському районі було 18 колгоспів, що об'єднували 9 804 дворів. У них працювало 14 666 колгоспників, у

них було посіву 21 726 га. Від 500 до 1 000 га мали 9 колгоспів, від 1 000 га до 2000 га мали 6 колгоспів і від 2 000 до 3 000 га мали 3 колгоспи. У Борщівському районі був 21 колгосп, вони об'єднували 10 903 двори, у них працювало 20 371 колгоспник. У Велико-Бірківському районі було 16 колгоспів, вони об'єднували 5 570 дворів. У Велико-Глубочинському районі було 16 колгоспів, вони об'єднували 4 804 двори, у них працювало 6 550 колгоспників. У Гусятинському районі було 18 колгоспів, вони об'єднували 7 902 двори, у них працювало 11 441 колгоспник [34].

Чимало довелось нашим селянам похвилюватись щодо долі присадибних ділянок. Хоч мова не йшла про їх повну ліквідацію, все таки спроби обмеження їх величину мали місце. Присадибний земельний фонд колгоспників Тернопільської області становив 87 151 га землі. 25 771 сім'я робітників та службовців області отримали у користування 4 668 га землі [35].

Згідно річного звіту Тернопільського облуправління сільського господарства, на 1950 рік в області був 7 771 двір, де селяни ще вели одноосібне господарювання на землі, вони мали 7 725 га землі, у Бродівському районі Львівської області на 1949 рік одноосібні господарства володіли ще 17 304 га землі [36].

Ми наводимо ці статистичні і фактичні дані для того, щоб засвідчити, що є помилковим твердження деяких дослідників про те, що у західних областях України на 1950 рік уже була завершена колективізація сільського господарства. Одноосібні господарства, хоч і були серйозно обмежені у можливостях землекористування, все-таки ще збереглися.

Одночасно із проведенням на завершальному етапі колективізації у західних областях України, радянська влада продовжувала ліквідацію хуторів та переселення їх мешканців у села. На 1946 р. в Тернопільській області було 2 129 пунктів Хутірського типу, у них дворів – 13 250, фактично заселених – 7 341 двір, вільних незаселених хуторів – 421. Згідно з визначеним завданням облвиконкому Тернопільської області у 1946 р. належало ліквідувати 2 239 хуторів, де було від 1–6 дворів, до 10 дворів ліквідувати у 1947 р., від 10–16 дворів у 1949 р., від 15–20 дворів залишити [37].

Це можна пояснити намірами радянської влади змусити хуторян віддати свої землі до громадського користування і, опинившись у безвиході, самим вступити до колгоспів. Уряд УРСР та ЦК Компартії України прийняли спеціальну постанову № 125 від 12 серпня 1950 р. «Про заходи по зселенню господарств з хуторів у Волинській, Ровенській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській, Закарпатській, Львівській та Ізмаїльській областях», Ця постанова визначала обсяги та терміни щодо зселення господарств з хуторів. Продовж 1950–1952 рр. план зселення виконаний на 66 %, а у 1953 р. – на 42 %. у зв'язку із невиконанням плану зселення господарств з хуторів Тернопільське облуправління сільського господарства прийняло постанову від 1 березня 1954 р. «Про заходи по зселенню господарств з хуторів в районах області». Ліквідації підлягали в першу чергу хутори, в яких було до 10 господарств. Їхні землі мали бути передані до колгоспів, а взамін їм виділялись земельні ділянки в селах, зокрема і за рахунок земель одноосібників [38].

У 18 районах Тернопільської області було 5 854 таких хуторів, де знаходилось до 10 дворів. На 1954 р. з цієї групи хуторів було заплановано зселити 1400 Хутірських дворів, їм було відведено в селах 1 574 га землі. Статистика засвідчує, що було зселено тільки 219 дворів, що складало 15,6 % до плану. Найбільше зселено у Ланівецькому районі – 43 двори, В. Дедиркальському – 41, Гримайлівському із 52 дворів – 28, Товстинецькому з 15 – 1, Підгаєцькому із 156 – 50, Білобожницькому з 119 – 43. В існуючі села переселилося 208 дворів Хуторян, у східні області України – 5. Правління колгоспів, що приймали переселенців з хуторів, зобов'язувалися надати їм земельні ділянки у розмірах, що були визначені статутом артлі [39].

На середину 1950-х рр. уже завершено колективізацію і щодо хуторів. З них у села переселили більшість господарств, колгоспи отримали державні акти на вічне користування колишньою землею Хуторян. Це означало, що відтепер влада могла розпоряджатися всім земельним фондом.

Розвиток промисловості аж до рівня індустріалізації потребував нових земельних площ. Цю проблему на ту пору можна було вирішувати тільки за рахунок уже усупільнених в колгоспах земель, наданих їм земель у «довічне» користування. Щоправда, слід зауважити, що порівняно з ситуацією на південному сході України масштаби відчужень земель у колгоспів були дещо скромнішим. Це можна пояснити тим, що промислове та житлове будівництво в західних областях України не було таким масштабним, як на сході України. І все-таки, у 1952 р. в Поморянському районі Львівської області у колгоспу с. Кальне для потреб цукрового заводу відчужено 22 га землі, у колгоспу с. Смереківка – 20 га землі. У 1954 р в Тернопільській області для будівництва заводів виділили 350 га землі, у тому числі з колгоспного фонду – 318 га, для будівництва аеропорту – 54 га, Залозецькому рибгоспу – 137 га з земель колгоспу ім. Ворошилова, під будівництво цегельного заводу у с. Ступки Тернопільського району 3 га, цукрозаводу «Поділля» – 8 га під індивідуальне житлове будівництво робітників та службовців заводу, Хоростківському цукровому заводу – 5,5 га – за рахунок земель селекційної станції, Міністерству оборони СРСР – 30 га за рахунок земель колгоспу «Перше травня» Білобожницького району, а всього по області тільки у 1954 р. Для потреб Міністерства оборони СРСР виділили 54 га землі. Для відведення земель з колгоспів прохачі повинні були надати такі документи: рішення виконкому облради депутатів трудящих, висновок облуправління сільського господарства, рішення виконкому районної ради депутатів трудящих тощо [40].

Ще одним напрямом змін у земельних відносинах стало відведення частини земель у тимчасове (на сезон) користування робітників та службовців. У 1946 р. для 21 особи у Бродівському районі виділили 21 га землі, у 1947 р. для 150 осіб – 36 га, у 1948 робітникам та службовцям районної санстанції – 2 га, райветлікарні – 2 га, рувс – 3 га, шкільного відділу – 1,5 га, млиноуправління – 3 га, маслозаводу – 2 га, вчителям – 6 га, заготзерна – 4,5 га. У 1949 р. Робітники та службовці Бродівського району у тимчасове користування одержали 329 га землі [41].

У повоєнні роки сталінські податки дошкуляли не тільки колгоспникам, зокрема, і надвеликий земельний податок накладався на колгоспи. Природним було бажання керівників колгоспів якомога більше сільгоспугідь вивести з-під оподаткування. Окремі із них намагалися приховати від обліку хоч якусь частку земель господарства. В результаті перевірки у Вовчухівському районі Львівської області у колгоспах виявили прихованими 360 га землі [42].

Більш-менш можливим «легальним» шляхом зменшення оподаткування було отримати від обласного управління сільського господарства дозвіл на зміну призначення земель, що закріплені за колгоспом. Як приклад, наведемо факти із Бережанського району Тернопільської області. 22 червня 1957 р. райвиконком прийняв рішення звернутися до облвиконкому з проханням вивести із орних земель ті із них, що знаходяться на крутих схилах, піддаються постійній ерозії. Пропонувалось такі угіддя, а це майже 3 500 га, перевести в сіножаті, під заліснення тощо [43].

Для перевірки обґрунтованості даного прохання облвиконком створив спеціальну комісію, яка в натурі, тобто на місцевості, перевірила земельні угіддя в районі Тернопільський облвиконком підтримав рішення райвиконкому щодо переведення орних земель у пасовища, заліснення та інше. В архівній справі з цього питання збереглися 14 актів обстежень, зокрема, з колгоспу ім. Жукова через непридатність до рільництва вилучили 70 га, «Радянської України» – 130 га [44]. У 1957 р. облвиконком звернувся з спеціальним клопотанням до уряду України про зняття по області 100 тис. га землі з оподаткування, як таких, що не придатні для сільгоспробіт [45].

З іншого боку наведені факти засвідчують наслідки кампанії, що розгорнулася в Україні з початку 1950-х рр. по збільшенню орних земель в колгоспах. Саме тоді почали розорювати береги річок, ставків, вирубувати чагарники, осушувати болота, що попервах призвело до збільшення колгоспних земель в тернопільській області на 163,6 га [46]. Втрати десятків тисяч га землі у колгоспах Тернопільської та інших областей України. від тих непередуманих дій органів влади ще ніхто не підрахував.

Таким чином, з другої половини 1944 р. у західних областях України на законодавчому рівні відновлена державна форма власності на землю, почався процес ліквідації приватної власності на землю, що була поновлена під час німецької окупації. Радянська влада розпочала примусове усупільнення ще зовсім недавно наданих селянам «довічне» користування земель, яке однак на ту пору відбувалося ще не так стрімко. Цей процес, навіть у порівнянні з подібними явищами, що були на початку 1930-х рр. в УСРР, все-таки був повільним і розтягнувся аж до початку 1950-х рр.

Процес ліквідації приватної власності на землю мав декілька етапів. Спочатку звільнені від окупації землі держава націоналізувала. У зв'язку з цим теоретично відкривалося два можливі шляхи розпорядження землею. Перший – передати її у власність, чи хоча б у користування селян, а другий – передати у користування колгоспів та радгоспів. Радянська влада обрала другий шлях. Щоправда, реалізація ось цього другого шляху, усупільнення землі відбувалося у

два етапи: з 1944 до 1947 рр., за цей час у колгоспи вступило близько 2 % селян, відповідно і кількість усупільненої землі залишалась незначною.

У повоєнні роки в земельних відносинах західноукраїнського села в ході повторної колективізації сільського господарства відбувалися зміни, які однак реалізовувалися радянською владою у певній послідовності: оголошення всієї землі власністю держави і ліквідація на цій підставі приватної власності на землю; надання селянам певної кількості додаткових земель у користування; примусове усупільнення землі селян в процесі колективізації сільського господарства; відчуження землі у тих селян, кого звинувачували у посібництві ОУН і УПА; відчужували землі у колгоспів для потреб народного господарства, під житлове будівництво тощо.

У перші повоєнні роки українські селяни ще сподівалися на повернення до одноосібного господарювання на землі. Саме цим можна пояснити їх спроби хоч якусь частку своєї землі залишити в одноосібному господарстві. Вимушено ставши членами колгоспів, вони ще якийсь час намагалися вести одноосібне господарство.

На початок 1950-х рр. у західноукраїнських селян, як це було у 1930-і роки і в селах УСРР, відібрали польові земельні наділи. Для виживання при садибах залишили обмежену кількість землі. Врешті вони змушені були змиритися зі своїм становищем і при звичаюватись до колгоспного життя. Єдина відмінність у цих трансформаціях в земельних відносинах була в тому, що в житті повоєнного західноукраїнського села від подібних процесів в УСРР, що тут все це відбулося без голодомору, але при досить широкому застосуванні виселення західноукраїнських селян за межі Української РСР.

Можемо констатувати, що доля західноукраїнського селянства, так само як це було в передвоєнні роки в УРСР, зазнала великих катаклізмів. Курс радянської влади на поступове обмеження прав селян на землю і позбавлення їх цього права в ході колективізації для багатьох, якщо не більшості, був особистою трагедією.

В повоєнні роки у двобої за вибір шляху подальшого господарювання на землі зійшлися прибічники і супротивники колгоспного ладу. При підтримці органів радянської влади і, в першу чергу каральних структур, перемогли прибічники першого напрямку. Однак, ця перемога була здобута дорогою ціною. Тисячі і прибічників, і супротивників колгоспного ладу в тому жорсткому протистоянні втратили життя. Так вони розпорядились своєю долею.

Одночасно маємо зазначити, що змінювалась на краще доля безземельного і малоземельного селянства. Батрацтво, як спосіб їх виживання, відходило у небуття, хоча оплата праці в колгоспах на ту пору була досить невеликою, все ж відчуття особистої незалежності від заможного селянина утверджувалось у їх свідомості все більше.

В результаті колективізації антагоністичні протиріччя між заможним селянством і незаможним поступово зникали. І лише на побутовому рівні вони будуть ще якийсь час існувати.

Великою трагедією для селян була політика радянської влади щодо примусу до спільної обробітку землі в колгоспах. Там, в тих умовах зустрілись і вчорашні заможні, і вчорашні незаможні. І це ще було не все. Було чимало

випадків, коли вчорашні незаможні селяни ставали головами колгоспів, членами їх правлінь. Спроби з їх боку показати свою зверхність над вчорашніми заможними селянами призводили до відштовхування останніх від колгоспної системи господарювання.

Відомо, що все пізнається в порівнянні. Так ось найгіркішою, на наш погляд, була доля тих селян, що були не тільки позбавлені своєї землі, якою вони володіли від діда-прадіда, а те, що їх взагалі влада викинула із села. На сьогодні нам важко уявити їх душевний стан, розпач перед невідомим життям в невідомих для них краях. І тільки надзвичайно велика шана до землі, фізична витривалість і віра в неминучість повернення на рідну землю, дозволяла їм виживати в тих екстремальних кліматичних умовах далекої Півночі і Сходу Радянського Союзу.

2. Адміністрування земельних відносин в Українській РСР (1944-середина 1980-х рр.). Суперечливість перебудовчих процесів в земельному питанні (1985 - 1991 рр.).

На початок 1945 р. 54,4 % населення УРСР були селяни. Працездатні жінки у колгоспах становили 80 % усієї робочої сили, було відновлено 27 493 колгоспи, 784 радгоспи, 1 223 МТС. [47].

Головним завданням аграрної політики у повоєнні роки, а це були роки IV п'ятирічки (1946 - 1950 рр.) було відновлення і дальший розвиток сільського господарства, підвищення урожайності та збільшення валового збору сільськогосподарської продукції на основі значного підвищення культури землеробства. Відбудова аграрного сектора економіки була одним із самих складних завдань економічної політики взагалі. Стан сільського господарства на 1946 р. - перший рік п'ятирічки був таким, що планувалось на 1950-й рік (останній рік п'ятирічки) вийти в розвитку сільського господарства на 1940-й рік, тобто досягнути довоєнного рівня. Посуха в Українській РСР 1946 р. (стартовий рік IV п'ятирічки) ще більше ускладнила досягнення цієї мети.

Чи існували у той час достатні людські ресурси для виконання завдань IV п'ятирічки у сільському господарстві?

У 1945 р. в ході демобілізації фронтовики почали повертатися в українські села. Однак, людські втрати в ході війни були надто великими. В таких умовах довелось використовувати в сільському господарстві дитячу працю, залучати до роботи людей похилого віку, інвалідів війни. І все-таки робочих рук не вистачало. Це негативно впливало на обсяги виконуваних робіт, їх строки (особливо під час посіву та збирання урожаю).

Чи були достатніми матеріально-технічні ресурси для відбудови сільського господарства у визначені п'ятирічним планом стислі строки?

Ні, не було. В МТС із кількох тракторів з великими труднощами комплектували один. Наявність тяглової Худоби (коней, волів) була такою незначною, що жінки лопатами копали колгоспні поля. В такий же спосіб оброблялись присадибні земельні ділянки. Було чимало випадків, коли жінки

впрягалися в боронування скопаної землі. Передача військовими підрозділами колгоспам частини своїх автомобілів, тракторів проблему не вирішувала.

Чи було достатнім фінансове забезпечення для потреб відбудови сільського господарства?

Ні, не було. Фінансові ресурси, їх основні потоки уряд спрямовував на відбудову в першу чергу промислових об'єктів групи « А » .

Чи було достатньо можливостей для вирішення проблем соціальної сфери на селі?

Ні, не було. Українське село і селяни виживали за рахунок присадибних земельних ділянок. Школи, амбулаторії, клуби функціонували у пристосованих для цих потреб приміщеннях. Оплата праці працівників соціально-культурної сфери була мінімальною.

Чи були у задовільному стані землі сільськогосподарського призначення?

Ні. Ще у передвоєнні роки та в ході наступальних операцій Червоної армії у 1943–1944 рр. за розпорядженням Наркомату оборони, уряду СРСР і УРСР військовим підрозділам, що перебували на території УРСР, передані десятки тисяч га колгоспних земель. На тих полях розташовувалися аеродроми трьох категорій, артилерійські і танкові полігони, табірні поля, стрільбища, оборонні споруди тощо. До сказаного вище слід додати і те, що природно-кліматичні умови на території Української РСР у роки IV п'ятирічки були вкрай не сприятливими для ведення сільського господарства.

Весною 1945 року на території УРСР уже не велися бойові дії. У зв'язку з цим постало питання про передачу земель спецпризначення (ті землі, що були відведені міністерству оборони для оборонних потреб напередодні війни і у ході наступальних операцій Червоної армії у 1943–1944 рр.) для потреб сільського господарства.

У березні 1945 року військові частини, що дислокувалися на території України, з відома штабу Київського військового округу і за погодженням із обласними радами депутатів трудящих, розпочали передачу колгоспам частини земель, що були у їхньому розпорядженні, для весняного засіву. Вирішенням цих питань безпосередньо займалися військові відділи, що були створені при обласних радах та обласні управління сільського господарства. Обласні і районні земельні відділи виконкомів рад розпочали перевірки аеродромів, полігонів на предмет використання за призначенням відведених їм земель. Як правило, вони з керівниками аеродромів, полігонів знаходили компромісні рішення, які задовольняли військових і колгоспи. Землі військових об'єктів у Крижопільському, Гніваньському районах на Вінниччині, які уже втратили свою військову значимість, у березні 1945 року були передані попереднім землекористувачам [48].

Весною 1945 року оперативна ситуація для керівників колгоспів не була до кінця зрозумілою. Вони часто зверталися у районні, обласні земельні відділи для роз'яснення становища і висловлювали бажання якомога швидше повернути у своє користування землі, надані військовим частинам у довоєнний період. Тростянецький райземвідділ просив повернути 100 га землі, Хмільницький

райземвідділ просив повернути 2 142 га, з такими ж проханнями звертався Барський, Шпиківський та інші райземвідділи [49].

Швидше ці питання вирішувалися у тих випадках, коли, скажімо, військовий об'єкт уже втратив своє стратегічне значення. До таких об'єктів відносилися аеродроми третьої категорії (грунтове покриття), які у попередній час мали вузьке оперативне (тобто тимчасове) призначення. За розпорядженням голови Вінницької обласної ради землі таких аеродромів мали бути повернуті колгоспам і засіяні уже весною 1945 року. Щоб скласти уяву про те, якою могла бути величина земельних площ, що поверталися колгоспам, приведемо наступні статистичні дані: Вінницькому району весною 1945 року керівники 6 військових об'єктів повернули 762 га, зокрема, табірне поле – 86 га, аеродром сільгоспавіації – 220 га, аеродром Москва–Прага – 234 га, аерополігон – 80 га, аеродром – 50 га [50].

Разом з цим йшов процес закріплення раніше наданих колгоспних земель для військових потреб у постійне користування київського військового округу і найперше під постійно діючі аеродроми і військові полігони. Такі об'єкти були визначені у Вінницькому, Немирівському, Тульчинському, Крижопільському, Барському, Бердичівському, Томашпільському, Шаргородському районах Вінницької області, що було оформлено відповідними державними актами. У Немирівському районі Львівської області для потреб військових частин відведено 4 739 га землі, у Бродівському - 452 га землі, у Н. Яворові –61 га, у с. Гавлики – 320 га [51].

З метою обмеження запитів військових підрозділів у наданні їм землі встановлені граничні норми для військових об'єктів, наприклад, для аеродромів третьої категорії він становив від 1 200 на 1 200 метрів – до 1 400 на 1 400 метрів [52].

У процесі визначення кількості земель для постійного користування керівники військових частин Київського військового округу зверталися до голів облрад з проханнями виділити їм також землю для підсобних господарств військових частин. Для трьох військових частин, що розташовувалися на території Вінницької області, Київський військовий округ дав запит на 375 га землі, для потреб 27 армії – 5 390 га в 11 районах Вінницької області[53].

Весною 1945 року стосунки щодо вирішення земельних проблем, зокрема, поновлення колгоспами та радгоспами права на землекористування та його припинення з боку радянських військових підрозділів будувались за певною схемою. На вищому щаблі розпорядників землею були уряд СРСР та УРСР, Наркомат оборони СРСР і Наркомзем України. Військовий округ виходив з пропозиціями безпосередньо до облради, а облрада узгоджувала питання з обласними і районними земельними відділами щодо дислокації, термінів передачі земель, їх обсягу. Усі угоди з цих питань між військовими і цивільними органами складалися на безоплатній основі. У цій схемі ще передбачалась участь колгоспників, однак лише в окремих випадках колгоспники розглядали це питання [54].

Разом з тим можемо стверджувати, що уже з весни 1945 року простежувалась тенденція до скорочення земельних площ для потреб військових

підрозділів. Вони повертали у користування колгоспів у першу чергу землі, що використовувалися для облаштування оперативних аеродромів під час наступальних операцій червоної армії.

Після виходу постанови Ради міністрів СРСР від 19 квітня 1946 р. «Про заходи по передачі колгоспам земель», цей процес з кожним роком набирив обертів. У 1947 році у Бершадському районі колгоспам повернуто 121 га, у Могилів-Подільському – 55 га, що до цього часу були зайняті під аеродроми, у Літинському районі колгоспам повернуто 12 тис. га, що були зайняті під військовий полігон. Тоді ж колгоспам було повернуто 9 тис. га землі, яку використовував Юзвінський артилерійський полігон, стрільбище біля с. Дубрівка Жмеринського району Вінницької області. Повернення земель військовими частинами попереднім користувачам відбувалось у Калинівському, Хмільницькому, Липовецькому, Козятинському та інших районах Вінницької області [55].

Однак, не завжди керівники військових підрозділів з легкістю давали згоду на повернення земель попереднім користувачам. Було чимало випадків, коли вони під різними приводами намагались залишити за військовою частиною хоч якусь частину колгоспних земель. Найвагомим аргументом у таких ситуаціях була потреба у підсобних господарствах, особливо для утримання коней. Для цього керівництво військової частини, що розташовувалась у Літинському районі, вимагало залишити у їх розпорядженні 2 300 га землі [56].

Слід зауважити, що у повоєнні роки відбувалось не тільки повернення земель колгоспам, але й виділення для військових підрозділів нових земельних площ. Так, у Гайсинському районі у 1947 році під учбові поля і артилерійський полігон 3-ї танкової дивізії за поданням Київського військового округу Вінницька обласна рада відвела 1 462 га землі, під аеродроми цивільної авіації у Вінницькій області відведено 14 земельних ділянок, кожна із яких була в межах 64 га [57].

Інколи військові структури вимагали додати землі за рахунок колгоспів для надійного функціонування аеродромів, полігонів тощо. Керівництво Калинівського аеродрому зверталось до Вінницької обласної ради з клопотанням, в якому зазначалось, що для нормального функціонування аеродрому додатково виділити ще 142 га [58].

Стержневим в аграрній політиці радянської влади одразу ж після звільнення території України від окупантів було спрямування усіх ресурсів на відновлення довоєнного колгоспного землекористування. 28 травня 1945 р. РНК УРСР видала постанову «Про відновлення державних актів на безстрокове (довічне) користування колгоспів землею і земельно-шнурових книг у колгоспах Української РСР, визволених від німецько-фашистської окупації». Цією постановою Наркомзем УРСР і виконавчі комітети обласних і районних рад депутатів трудящих зобов'язувалися шляхом проведення землепорядних робіт (не пізніше 1 червня 1945 р.) відновити довоєнне землекористування і його повторне закріплення за допомогою державних актів і записів у земельні шнурові книги колгоспів не пізніше 1 червня 1946 р.

Важливість цих дій підсилювалася у зв'язку із тим, що в окупаційний період державні акти на землекористування втратили 25 654 колгоспи (97,2 %).

На серпень 1945 р. У Вінницькій області державні акти на землю мали лише 7 із 226 колгоспів. До кінця 1945 р. в УРСР державні акти отримали 11 105 колгоспів [59]. Цей процес був завершений у 1946 р.

У більшості колгоспів та радгоспів земельні площі були незначними: Кордишівський радгосп мав 4,2 тис. га, Оратівський – 1,6 тис. га, Тростянецький – 0,3 тис. га, Хмільникський – 2,4 тис. га. У 1949 році землі сільгоспартілей за рахунок прирізки з земель спецпризначення (військові об'єкти), додаткового розорення пасовищ, загальний обсяг колгоспних земель зріс майже на 4,2 тис. га, зокрема, за рахунок переміру – на 2 670 га [60].

Перемір земель засвідчив, що керівники колгоспів намагались приховати реальну кількість оброблюваної землі, щоб уникнути їх оподаткування, а, можливо, і для «покращення» звітів про зростання виробленої продукції. Роки окупації території України, неналагодженість функціонування місцевих органів влади, практично безвладдя на селі і, головне, надія на те, що після війни радянська влада зробить корективи щодо більш повного забезпечення селян землею – усе це разом взяте спонукало багатьох селян до прирізки земель, яка де-факто була здійснена ще у 1942–1944 рр. За наказом Наркомзему УРСР проведений перемір колгоспних земель у результаті чого з'ясувалось, що вони стали меншими від тих обсягів, що були до війни. З метою усунення порушень у господарській діяльності колгоспів Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 19 вересня 1946 р. прийняли постанову «Про заходи для ліквідації порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах». На виконання даної постанови і для встановлення обставин цього явища районні земвідділи створили спеціальні комісії, які в ході перевірки виявили численні порушення у системі землекористування з боку селян. Тих селян, що припустилися до «розбазарювання колгоспних земель» накладали адміністративні штрафи, інколи притягували до кримінальної відповідальності, а надлишки присадибних земель – вилучалися і повертались до земель колгоспів.

У 1946–1947 рр. голод охопив територію України, найбільше вразив південні та східні території, від якого померли майже 800 тис. людей. З них найбільше у Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Селяни там рятувались від голоду різними шляхами, зокрема, використовуючи вирощені продукти на своїх присадибних ділянках. Однак, такі можливості були незначними. У повоєнні роки збільшення фонду присадибних земельних ділянок відбувалося в основному за рахунок надання земель для створення нових колгоспних дворів селян. У Вінницькій області цей приріст у 1949 році склав 400 га [61].

Ще однією складовою хоч і незначного зростання кількості земель в особистому користуванні було відведення колгоспних земель під городи для робітників та службовців. За вказаний період цей приріст по Вінницькій області склав 3 100 га. У той же час площа земель присадибних ділянок колгоспників скоротилась з 204, 7 тис. га до 204,1 га [62]. В пояснювальній записці облземвідділу до земельного звіту про розподіл земель та угідь за 1949 рік по Вінницькій області зазначається, що таке скорочення відбулося за рахунок відрізки земель у колгоспників та тих дворів, що вибули. З цієї ж пояснювальної

записки ми дізнаємося, що у ті роки було 11 суб'єктів землекористування, зокрема, колгоспи і радгоспи, робітники та службовці, залізниці, міста та селища міського типу тощо.

Обмалюючи у торговій мережі плодово-ягідних та овочевих культур спонукав мешканців міст, райцентрів звертатися до виконкомів рад з проханням надавати їм у тимчасове (на сезон) певної кількості землі під городи. Як правило, райвиконкоми такі прохання робітників та службовців задовольняли. Вони уклали відповідні угоди з приміськими колгоспами про передачу їм на декілька років декількох сотень га землі, яку вони щороку розподіляли серед працівників міських організацій та установ. Ці земельні наділи могли бути у розмірі від 0,04 до 0,08 га. Робітники отримували ці землі на безоплатній основі. У 1949 р. в Барському районі Вінницької області таких земель розподілено 24 га, у Вінницькому – 86 га, Вороновицькому – 26 га, Гайсинському – 186 га, Джуринському – 10 га, Калинівському – 74 га, Немирівському – 57 га. Всього по області під городи в тому році розподілено 1 010 га, у тому числі ріллі – 928 га.

Для підсобних господарств міських жителів по Вінницькій області розподілено 2 911 га землі, зокрема, за рахунок земель держземфонду – 628 га, радгоспів – 161 га, міст – 279 га, держлісфонду – 388 га, інших – 682 га [63].

Найбільше земель колгоспи втрачали в результаті відведення для потреб промисловості, транспорту, міського житлового будівництва. Згідно рішення Ради міністрів УРСР від 26 лютого 1949 р. Глуховицькому калійному комбінату відведено 25 га землі за рахунок земель колгоспу ім. Шевченка Комсомольського району (у постійне користування), управлінню Вінницької залізниці – 10 га за рахунок земель колгоспу ім. Молотова, Вінницькому обласному управлінню промисловості – 1,5 га за рахунок земель колгоспу «Хвиля революції» Вінницького району. Згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 22 травня 1954 р. у Вінницькій області відведені земельні ділянки для кар'єру – 321 га, садиби МТС – 10 га, будівництво гідротехнічних споруд – 35 га, лікувальних і культурно-побутових об'єктів – 87 га, під будівництво міст та робітничих селищ – 108 га, разом – 1 283 га. Вороновицькій заготконторі під будівництво квасільно-засолочного пункту земельну ділянку 30 га з колгоспу «Шлях до комунізму», Джуринському кар'єру – 2 га, робітникам Зіньковецької МТС 3 га для будівництва індивідуального житла, Погорільській 7-річній школі 0,7 га з колгоспу «Іскра комунізму» і 1 га від колгоспу «Більшовик».

Землі у колгоспів Дніпропетровської області відчужувалися під висадку лісонасаджень, в Одеській області у Білгород-Дністровському районі відведено 25 га Лиманському розсадницькому радгоспу [64]. Взагалі, в архівній справі ЦДАВО України (Ф.169. Спр.1. – Оп. – Арк.1 – 492) міститься інформація про сотні дозволів на відчуження колгоспних земель для потреб різних організацій та установ. Слід зауважити, що часто величина земельних площ, що відводились зовсім незначущим організаціям, була явно надмірною, перевищувала розумні потреби тих організацій. Мабуть, і тоді працював людський фактор, тобто проявлялись елементи корупції.

У 1958 р. Вінницька обласна рада депутатів трудящих прийняла постанову «про серйозні порушення статуту сільгоспартії в окремих колгоспах ряду

районів області». У ній зверталась увага районних рад, керівників колгоспів на не припустимість відрізати землі присадибних ділянок, якщо для того немає вагомих причин. Ця постанова з'явилась тому, що в облраду поступали скарги колгоспників на протиправні дії з боку правлінь колгоспів. Так, колгоспник Ткаченко О. з колгоспу Сальник Калинівського району скаржився на те, що у нього відрізали присадибну ділянку і виключили з членів колгоспу за те, що він ухилився від участі в громадських роботах. Подібна скарга поступила і від колгоспниці Кукурудзи Л. С. Липовецького району. Вона доводила, що її чоловік ніколи у колгоспі не працював, а син служив в рядах радянської армії. Облвиконком оперативно прореагував на ці та інші скарги громадян, зобов'язав районні ради негайно виправити допущені порушення.

Основними причинами для рішення правлінь колгоспів про відрізки земель у колгоспників були випадки, якщо один із членів сім'ї проживав у селі, але працював не в колгоспі а, скажімо, на підприємстві у райцентрі, або в іншому місті. Так от його частка земельної ділянки могла бути відрізана і приєднана до колгоспного поля. Як правило, такі дії проводилися весною. Селяни намагалися поновити своє право на всю земельну ділянку, інколи самочинно приступали до їх обробітку.

Чи то подіяла критика на адресу районних керівників, чи якісь інші причини, але ми у наступні місяці того ж року в архівних справах зустрічаємо багато прикладів, які засвідчують про відведення земель громадянам під городи, зокрема, механік Немирівської МТС відведено 0,23 га, землевпоряднику м. Бар – 0,12 га, агроному Калинівської райради – 0,15 га, агроному м. Тульчин – 0,25 га, Махаринецькому цукрозаводу під будівництво індивідуального житла для робітників та службовців – 5,0 га із земель колгоспу ім. Леніна с. Махаринці у Шаргородського району. Під городи їм відведено 50 га. До кінця року в області присадибні земельні ділянки колгоспників за рахунок відведення для цих потреб громадських земель були збільшені на 106,17 га [65].

Крім того, для подальшого розширення присадибного земельного фонду за розпорядженням Ради міністрів УРСР від 12 червня 1958 р. з громадських (колгоспних) земель додатково виділено 118, 76 га. Її ж рішенням дозволено Ободівській районній раді перевести 10,0 га громадських земель у присадибний фонд, а колгоспу с. Ободівка, землі якого передані для присадибних ділянок, передати землю з держземфонду. У Бориславському районі Львівської області в особистому користуванні селян зросли до 774 га, а ще 7 866 га було у підсобних господарствах. У Бродівському районі 11 107 селянських дворів мали 4 035 га землі, у Золочівському районі в підсобних господарствах було 973 га., Жидачівському – 348 га. [66].

Ми уже звертали увагу на те, що передача земель від колгоспів до нових користувачів здійснювалась на безоплатній основі. Проте, рішенням виконкому Вінницької облради депутатів трудящих у 1958 р. Гущинське училище механізації сільського господарства повинно оплатити за 280,9 га землі за ціною, що не перевищувала страхової оцінки. Подібна вимога повторена у розпорядженні облвиконкому у 1960 р., яке мало виконуватися усіма організаціями на території області, яким відводилися землі колгоспів задля компенсації невикористаних

ними витрат [67]. Нам не вдалось з'ясувати механізму оплати новими землекористувачами за відведені землі, з яких фондів і якої величини вона могла бути.

Рідко, але траплялися і відмови Ради міністрів України прохачам про відведення земель для промислових потреб. Як приклад, приведемо відмову Ситківському цукрозаводу Немирівського району в отриманні 16 га земель колгоспу «Україна», облуправлінню промислових будматеріалів –15,8 га. У цьому випадку причиною відмови було визнано недостатнє технічне обґрунтування. Хмільницькому районному харчоторгу відмовлено у відведенні 5,0 га землі для організації сировинної бази плодо-овочевого цеху через те, що то було б нерентабельно [68].

Чимало земельних площ з державного фонду передано ОРСам (відділи робітничого постачання). Вони мали свої підсобні господарства, в яких вирощували зернові, городні культури, займались тваринництвом. Львівський воєнторг мав 76 га землі, облторгвідділ – 212 га [69].

Аналіз величини відведень земель під різні об'єкти засвідчує, що часто запити були явно непомірні. Для будівництва сепараторного пункту Барського молокозаводу до облвиконкому подана заявка на 0,5 га землі колгоспу «Батьківщина», Шаргородський аеродром зробив запит на 49,0 га, Іллінецька школа-інтернат –15 га [70]. Оскільки більшість з них були не рентабельними, то було взято курс на обмеження їхніх земельних площ, а з часом ця форма землекористування організацій не сільськогосподарського профілю взагалі зникає.

З метою найбільш раціонального використання земель окремі суб'єкти господарювання на землі практикували між собою обмін земельними ділянками. Такі дії мали бути узгоджені на рівні земельного відділу району і області. Ямпільський радгосп з дозволу Вінницького облвиконкому обмінявся земельною ділянкою у 11,5 га з державним комітетом земельного фонду [71]. Можемо припустити, що такі обмінні операції не набули в ті роки достатнього поширення.

У повоєнні роки одночасно мали місце такі здавалось би несумісні речі, як вступ селян до колгоспів і відповідно наділення їх землею, і вихід селян із колгоспів і, відповідно, відбирання землі у них. Документи засвідчують, що навіть в областях центральної частини України ще зберігалися, хоч і в незначній кількості, одноосібні господарства. Ці процеси нами були простежені на прикладі Черкаської області. З архівних документів ми дізналися про те, що у 1952 р. у Бабанському районі прийняли в члени колгоспу 18 осіб, у селах Черкаського району на той рік було 128 одноосібників, а 78 осіб вийшли із колгоспів, в Уманському районі було 8 одноосібників, у Городищенському районі виїхало з колгоспів 26 осіб [72]. Для тих селян, що мали вступати до колгоспів у майбутньому, у кожному колгоспі був зарезервованій земельний фонд. У Городищенському районі він складав 23 га землі [73].

Усі ці процеси відбувалися під пильним контролем голів колгоспів та голів сільрад. Вони, будучи реальними розпорядниками землі на місцях, в одних випадках позбавляли осіб землі, що виїздили з сіл, а в інших випадках, коли

молоді сім'ї вступали до колгоспів, їм надавали присадибні земельні ділянки у розмірах, що були визначені статутом для кожної сільгоспартілі.

Одночасно облвиконками та райвиконками задля збільшення громадських земель, до колгоспів доводили плани по рекультивациі земель, зокрема, вимагали рекультивациі ярів, переведення сіножатей в орні землі тощо [74]. З роками вимоги до правлінь колгоспів щодо збільшення земельних угідь будуть тільки зростати.

Одночасно не тільки не зупинялося, але й зростало відчуження земель у колгоспів та радгоспів. Мабуть, для того, щоб хоч в якісь мірі цей процес загальмувати, обласні земвідділи вимагали від районних, а ті у свою чергу від колгоспів досить чіткої звітності за кожний рік про зміни у землекористуванні колгоспу, району. До річного звіту необхідно було подати 15 документів, зокрема, виписку з рішення райвиконкому, протоколи наради при районному сільгоспвідділі, пояснювальну записку, порівняльні відомості про кількість земель з попереднім роком., про внесені зміни у шнурову книгу, список землекористувачів тощо. До речі, у зведеному звіті за 1953 рік Вінницького облвиконкому про розподіл земель за угіддями, уже передбачалось дати інформацію за 26 пунктами. Усю цю роботу в районах здійснювали штатні землевпорядники, а у колгоспах – землеміри.

На початку 1950-х рр. діяв Примірний статут колгоспів, прийнятий ще у 1935 р., відповідно і земельні відносини залишалися без змін, хоча деякі незначні відступи мали місце, про що ми викладали вище. Потреба у змінах у земельних відносинах була назрілою. Справа у тому, що колгоспно-радгоспна система господарювання на землі, коли держава була монополістом власності на землю, і монополістом у виробництві засобів виробництва для сільського господарства, а колгоспи лише користувачами державної землі, за яку вони повинні були сплачувати державі податки, а колгоспники майже безоплатно працювати на колгоспній землі, все це було гальмом на шляху вирішення цілого комплексу проблем. Сталося так, що виробники сільгосппродукції були мало зацікавленими у збільшенні виробництва продукції. Нестача продуктів харчування загрожувала державній безпеці країни. Матеріальні і фінансові витрати на виробництво продукції зростали, а результати залишалися, по суті, незадовільними.

Усвідомлення загрозливих для держави проблем в аграрному секторі економіки спонукало нове керівництво на чолі з М. Хрущовим до глибинного аналізу причин такого становища і визначення шляхів для виправлення становища. Зауважимо, що пошук шляхів виходу із кризового становища сільського господарства був досить тривалим, більше 30 років, з початку 1950 і до кінця 1980-х рр.

Увесь комплекс заходів можна об'єднати в одне ціле – реформування аграрного сектора економіки. І не так важливо, хто, яка особа була на ту пору на вершині влади – (М. Хрущов, Л. Брежнєв, М. Горбачов) і відповідно могла впливати і впливала на процес вироблення рішень та їх реалізації. Важливо інше, усі вони вважали, що для вирішення проблем аграрного сектора економіки достатньо структурної перебудови, покращення кадрового потенціалу, підвищення ролі науки і збільшення капітальних вкладень в аграрний сектор

економіки, підвищення заготівельно-закупівельних цін на сільгосппродукцію, списання з колгоспів заборгованості за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки, дозволити видавати колгоспникам грошовий аванс – 25 %, послаблення податкового навантаження на колгоспи і колгоспників тощо.

Не може бути заперечень проти такої програми дій. Увесь комплекс організаційно-правових заходів мав підвищити матеріальну зацікавленість виробників сільгосппродукції. Однак, радянське керівництво не ставило питання про зміну форми власності на землю. Державна форма власності вважалась такою, що є недоторканою. Хоча рішення лютнево-березневого (1954 р.) пленуму ЦК КПРС про широке включення у господарський оборот цілинних земель у східних районах СРСР засвідчувало не тільки про переважання і на цьому етапі екстенсивного шляху розвитку сільського господарства, але й про те, що наявні земельні ресурси і, в Україні, зокрема, у тому вигляді як вони використовуються, не спроможні вирішити проблему забезпечення населення продуктами харчування, а легку промисловість сировиною.

Можемо припустити, що у разі відсутності ось тієї «земельної рекреації» у східних районах СРСР, перебудова у земельних відносинах могла розпочатися уже в середині 1950-х рр. Складається враження, що радянське керівництво боялося випустити із своїх рук жорстке централізоване управління сільським господарством і вважало, що закріплення земель за колгоспами у першу чергу повинно забезпечувати соціальну стабільність на селі, а слабкі результати їх економічної діяльності – то тимчасові труднощі, які можна подолати шляхом адміністративно-командних методів.

З 1954 р. в Україні розпочалася кампанія по перетворенню колгоспів у радгоспи, а з 1957 р. З прийняттям постанови ЦК КП України і Ради Міністрів республіки «Про організацію нових і укрупнення існуючих радгоспів УРСР» та «про додаткову передачу радгоспам земель і майна економічно слабких колгоспів», ця кампанія набула ще більшого розмаху. В результаті радгоспи отримали 376 «маломіцних» колгоспів з їх землями, на базі яких було утворено 28 нових радгоспів. У кінці 1980-х рр. кількість колгоспів зменшилася з 27 413 до 8 594 [75].

Не залишалися поза увагою керівних органів і присадибні господарства колгоспників, які на цей час уже пройшли складний шлях у своєму розвитку. Вони зберігалися задля забезпечення мінімального життєвого рівня сільського населення, але у той же час здійснювався контроль аби вони не виходили за рамки участі у громадському виробництві. Ось це останнє і визначало політику влади щодо присадибних господарств колгоспників.

У ті роки, коли відбувалося відновлення колгоспно-радгоспної системи, були спроби обмеження присадибних господарств колгоспників і для цієї справи залучався адмінресурс. На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС висловлена думка про необхідність збільшення присадибних ділянок колгоспників. У 1958 р у Букському районі Черкаської області вступило до колгоспів 142 особи, що призвело до збільшення присадибних земельних ділянок на 14 га, в Черкаському районі присадибні земельні ділянки збільшились на 70 га [76].

Проте, уже з 1957–1964 рр. без будь-якого наукового обґрунтування почалось протистояння у земельних відносинах колгоспників і влади і набуло досить високого рівня. Зауважимо, що ініціатором протистояння і на цей раз виступила влада. В його основу покладено тезу про нерентабельність використання колгоспниками присадибних земель. І це при тому, що присадибні земельні ділянки мали 9 млн. сімей, зокрема, робітники і службовці – 1,8 млн. Всього у користуванні колгоспників було 2 626 тис. га землі (8 % орної землі). Вони виробляли м'яса і сала – 31 %, молока – 29 %, яєць і картоплі – понад 50 %, овочів і баштанних культур – 24 %, фруктів і винограду – 35 %. У селян було 4 630 тис. ВРХ (23 % усієї худоби), 3 994 тис. свиней – 27 % наявного поголів'я в республіці) [77].

Задля зменшення присадибних ділянок колгоспників вишукували різні причини. Найчастіше це було покарання за те, що хтось із членів колгоспного двору не працював в колгоспі, а на промисловому підприємстві в місті. У зв'язку з такими неправомірними діями голів колгоспів з боку селян поступали скарги в районні та обласні ради на неправомірність відрізки земель від їх присадибних ділянок. Нам вдалось знайти по В. Дедиркальському району Тернопільської області 14 таких скарг [78].

Такі неправомірні дії досягли свого апогею після виходу постанови Ради Міністрів УРСР від 13 квітня 1961 р. «Про стан присадибного землекористування колгоспних дворів». Цією постановою передбачалось створення у колгоспах спеціальних комісій, які повинні були приступити до обміру присадибних земельних ділянок колгоспників. У разі виявлення лишків, тобто поверх встановленої статутом артiлі норми, такі землі повинні бути відрізними і долучені до колгоспного клину.

На виконання цієї постанови у Тернопільській області у 526 колгоспах створено 610 комісій. На 13 травня 1961 р. Ними вибірково обміряно земельні присадибні ділянки 38 617 дворів і передано колгоспам 471 га відрізнаних лишків землі під посіви сільгоспкультур. Згідно інформації обласного управління сільського господарства, поданої у Міністерство сільського господарства УРСР від 1 серпня 1961 р., в області уже здійснено обмір земель у 178 388 дворів колгоспників. У 438 колгоспах в 3624 дворів колгоспників були виявлені порушення статутів артiлі в сторону збільшення присадибних земельних ділянок на 2 248 га. У 211 колгоспах в 2371 дворів колгоспників обмежено присадибні ділянки, відрізнано 404 га і передано до громадського землекористування.

Найбільше «порушників» виявлено в Кременецькому, Збаразькому районах, 15 із них передали до суду. У колгоспі «Зоря» В. Бірківського району до громадських земель повернуто 59 га землі. Взагалі то порушення земельного законодавства з боку селян були незначними, від 0,6 до 1,23 га землі. У Підволочиському районі у 7 порушників виявили всього 1,83 га лишків землі, які також були повернуті до колгоспів здійснено перевірку у 25 колгоспах. У Бучацькому районі в колгоспі ім. Котовського виявили 3,5 га лишків землі у колгоспників, колгоспі ім. Леніна – 11,0 га, «Сталінський шлях» – 9,0 га, «Нове життя» – 0,73 га, ім. Щорса – 6,3 га, «Зоря» – 8,0 га. Всього по району повернуто до колгоспів 38,58 га земель. У В. Глибочецькому районі було виявлено 334 факти

порушень земельного законодавства, у кожному із них були виявлені лишки від 0,04 до 0,10 га землі. В Заліщицькому районі виявлено 128 порушників, у них було вилучено 14,62 га землі [79].

В ході цієї кампанії окремі правління колгоспів приймали рішення про обмеження присадибних земельних ділянок колгоспників до 0,25, 0,36 га і розпочали відповідні роботи по землевпорядкуванню [80].

Крім того, названі комісії перевіряли раціональність використання земель сільгоспугідь сторонніми, тобто не колгоспами, а підприємствами та установами. У результаті проведеного обстеження у Тернопільській області ними виявлено 540 га земель, що використовувалися державними підприємствами не за призначенням. З цього числа виявлених лишків земель 510,9 га передані у розпорядження колгоспів [81].

Цю інформацію ми почерпнули зі звіту Тернопільського обласного управління сільського господарства, поданого у Міністерство сільського господарства УРСР. Звідти ми дізнались, що на 1961 р. в Тернопільській області було 37 200 працівників промисловості, інших організацій та установ, які мали присадибні ділянки, їм належало 20,1 тис. га землі, зокрема працівникам залізничного транспорту – 6,6 тис. га, автомобільного транспорту – 10,5 тис. га землі [82].

Наведені нами чисельні приклади «порушень» земельного законодавства в тернопільській області можуть бути підтвердженими і по інших областях України. Це явище, на наш погляд, є свідченням скритого протесту селян проти необґрунтованих обмежень у землекористуванні. У такий спосіб вони намагалися хоч у якісь мірі компенсувати недостатню кількість землі, яку вони отримали згідно статуту артїлі. Разом з тим, ми можемо припустити, що «рух захопників землі» набув більшого поширення в західних областях України. Причиною цього могло бути те, що присадибні земельні ділянки колгоспників тут були визначені у розмірі від 0,25 до 0,30 га на один двір, в той час як у східних областях України ці норми були в межах від 0,30 га до 0,60 га землі.

У добу М. Хрущова мав місце і зворотній процес, селяни, особливо молодь, масово виїздили із сіл на роботу, навчання у міста. Це явище стало причиною зменшення кількості присадибних земельних ділянок колгоспників та землі у них. У 1962 р. в Черкаській області (знаходиться менш як за 120 км. від м. Києва) відбулося зменшення землі у присадибних ділянках на 3,8 тис. га. Особливо велике зменшення присадибних ділянок відбулося в Уманському та Монастирищенському районах [83].

У листопаді 1964 р. президія ЦК КП України розглянула питання про зняття необґрунтованих обмежень особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців. У прийнятій постанові рекомендувалось обласним і районним радам, правлінням колгоспів відновити розміри присадибних ділянок колгоспників, які існували у колгоспах до внесення змін у статут сільгоспартїлі, якщо ділянка не перевищувала граничної норми, а зменшення присадибної ділянки може проводитись тільки за постановою загальних зборів колгоспників [84]. Відтепер розміри присадибних ділянок (включаючи площу під забудови) також для робітників і службовців, які

проживали у сільській місцевості і не були членами колгоспу, в середньому становив 0,21 га, в містах і селищах – 0,10 га [85]. Реалізація цього документу уже у 1965 році дозволила збільшити загальну площу присадибних ділянок в Україні до 6 млн. га землі [86].

Березневий 1965 р пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства» це була багато у чому новаторська програма, спрямована перш за все на підвищення матеріальної зацікавленості селян у виробництві продукції. Вона передбачала подальшу механізацію та хімізацію сільського господарства; запровадження пенсійного забезпечення колгоспників та переходу на грошову оплату праці колгоспників. Однак, у скорім часі з'ясувалось, що ці досить таки вагомні зрушення в організації виробництва сільгосппродукції не давали бажаного результату. У 1967р. у Дніпропетровській області робітникам та службовцям з земель державного земельного фонду та земель колгоспів у приміській зоні надано у тимчасове користування 54 588 га землі. Як правило, угоди на право користування земельними ділянками для робітників та службовців міст щороку поновлювалися.

Мешканці приватного сектора міст та містечок області мали у постійному користуванні присадибні земельні ділянки розміром від 0,02 до 0,05 га. На початку 1970-х рр. проведено перебір їхніх прибудинкових земельних ділянок. Земельні ділянки мешканців міст та містечок Дніпропетровської області виглядали так: у м. Дніпропетровську 65 031 двір мали 6 440 га землі, Дніпродзержинську – 28 112 дворів мали 2 939 га, П'ятихатках 9 300 дворів мали 853 га, Жовтих водах 3 741 двір мали 389 га, Новомосковську 12 923 двори мали 236 га, Верхньодніпровську 2 134 двори мали 236 га. . Всього ж у 8 містах області присадибні земельні ділянки робітників і службовців були такими; 184 588 дворів мали 20 080 га землі. У Тернопільській області на 1972 рік присадибні земельні ділянки займали 79,3 тис. га, землі мешканців міст займали –1,7 тис. га [87].

У 1950–1960-і рр. в доли деяких сіл середнього Подніпров'я сталися досить болючі перебіни. Вони були пов'язані з рішенням уряду розпочати будівництво на р. Дніпрі Київської, Кременчуцької та Каховської ГЕС. У результаті цього будівництва в Дніпрі мала суттєво піднятися вода, під затоплення попадали десятки сіл Черкаської та Кіровоградської областей. Загальна кількість затоплених (виведених із сільгоспугідь) земель сягала 1 млн. га. Майже 1 млн. селян вимушені переселитися в інші місця своїх районів, що були заздалегідь визначені органами влади. Там вони безкоштовно отримували присадибні земельні ділянки рівнозначні тим, що у них були на попередніх місцях проживання, а колгоспні поля розташовувалися на території тих колгоспів, які там існували до прибуття переселенців. Там їм надали присадибні ділянки в тих же розмірах, які існували в цьому колгоспі а також поля для ведення сільського господарства.

У 1968 році Верховна Рада СРСР затвердила «Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік», замість закону «Загальні початки землекористування і землевпорядження» (1928 р.). Цей документ став основним законодавчим актом щодо регулювання земельних відносин і проведення державного землевпорядкування. Він розрахований не на різні форми

користування землею, а на жорстку централізацію і командне управління сільським господарством.

26 листопада 1969 р. на III Всесоюзному з'їзді колгоспників прийнятий Типовий статут колгоспу, який складався із 12 розділів. Земля, що закріплювалася за колгоспом, залишалася державною власністю, тобто всенародним надбанням, не могла бути об'єктом купівлі-продажу, здачі в оренду й інших угод. Порядок користування колгоспами землею визначено у розділі III «Земля та її використання». Кожному колгоспові виконавчим комітетом районної (міської) ради народних депутатів видавався державний акт на право користування землею, у якому зазначалися розміри і точні межі земель, закріплених за колгоспом. У кожному колгоспі в обов'язковому порядку мали бути відведені землі для громадського (колгоспного) користування і для присадибних земельних ділянок колгоспників. Відповідно до положень розділу X «Підсобне господарство сім'ї колгоспника» підтверджувалось право кожної сім'ї члена колгоспу користуватися присадибною земельною ділянкою у межах норм, визначених статутом цього колгоспу.

У розвиток і доповнення вищеназваних документів в Україні у 1970 році прийнятий новий Земельний кодекс. Розділ III «Земля та її використання» визначав єдиний порядок для усіх землекористувачів. Ним же передбачалось поновлення державних актів на землю для колгоспів. Для мешканців міст та містечок відновлено право ведення підсобних господарств з використанням земельних ділянок. Разом з тим в цьому документі зберігалася надмірна централізація при вирішенні питань вилучення і наданні землі, відторгнення від земельних справ місцевої влади, не було передбачено заходів щодо економії землі, що призводило до безгосподарності у її використанні.

Вищі органи влади звичайно були добре обізнані із чисельними проявами безгосподарності при використанні земель і намагались здійснювати певні заходи по обмеженню цих негативних явищ. 6 березня 1975 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову «Про видачу землекористувачам актів на право користування землею, а 10 червня 1977 р. – постанову «Про порядок ведення державного земельного кадастру». Об'єктом земельного кадастру в Радянському Союзі визнано увесь земельний фонд країни, включаючи ділянки покриті водою і лісом, який є власністю всього народу. В короткі часі роботи по визначенню продуктивності земель були завершені.

В процесі здійснення оцінки земель раптом з'ясувалось, що де-факто величезні земельні площі в результаті господарської діяльності перетворились на такі, що не придатні для сільського господарства. Тоді постала проблема їх рекультивації. Додатковим стимулятором для пошуку шляхів збільшення земель сільськогосподарського призначення було те, що відведення земель для потреб народного господарства зростало з року в рік.

У 1970–1980 рр. в економічному розвитку УРСР паралельно відбувалися два процеси: стрімкий розвиток промисловості, будівництва значної кількості нових великих промислових об'єктів і паралельно йшов процес індустріалізації сільського господарства, що також вимагало будівництва спеціалізованих підприємств. Під будівництво нових промислових об'єктів та реконструкцію

існуючих необхідно було винаходити земельні площадки на території України і розпочинати процедуру їх виведення із сільгоспугідь. Додамо до цього масштабне житлове будівництво, розвиток інфраструктури, комунальної, культурно-побутової сфери в містах і сільській місцевості і ми отримаємо ще чималі додаткові потреби в землі. Ці об'єктивні потреби вимагали відведення земельних площ, які на ту пору можна було відчужували переважно у колгоспів і радгоспів. Але тут мала би виникнути колізія. Справа у тому, що хоча колгоспи і радгоспи були лише користувачами землі, але вона їм надана у довічне користування. Власником землі залишалася держава. Виявиться, що власник землі (держава) може не рахуватися з наданим колгоспам ще у 1920–1930 рр. права на довічне користування землею і у даний час поступати так, як того вимагали загальнодержавні потреби.

Щоправда, формально неначебто дотримувалися прав колгоспів і колгоспників, для чого була запроваджена спеціальна процедура відчуження у них земельних ділянок. Спочатку дозвіл на відчуження землі мали дати збори колгоспників, або збори уповноважених, потім такий же дозвіл мала дати районна рада депутатів трудящих, потім відповідне рішення мала прийняти обласна рада депутатів трудящих. Вона мала звернутися з відповідним обґрунтуванням до міністерства сільського господарства УРСР, яке виходило з відповідними пропозиціями залежно від значимості майбутнього об'єкта в уряд УРСР чи СРСР. За урядом було останнє слово у вирішенні питання відчуження землі у колгоспів. Після того як було отримано позитивне рішення уряду УРСР, розпочинався зворотній процес, а саме: облрада давала доручення відповідним управлінням на відчуження конкретної земельної ділянки. В натурі цю роботу виконували районні землевпорядники. Ось така була бюрократична схема щодо відчуження землі у колгоспів. Однак вона могла лише відтермінувати сам факт відчуження земель на рік або два, але не могла зашкодити йому.

У 1967 р. Запорізька облрада за рішенням уряду УРСР передала Мелітопольському металургійному заводу 35,2 га земель під будівництво нових виробничих об'єктів, ново-полтавському гранітному кар'єроуправлінню «Укрводбуд» під розчищення і реконструкцію кар'єра –75,9 га землі, із них у полтавському районі 25,9 га, чернігівському – 50 га [88].

Миколаївська облрада у 1967 р. відвела Баштанському та Єланецькому районам для будівництва шосейних шляхів Баштанка – Червона зірка та Єланець–Братолюбівка – 55,6 га землі за рахунок землекористувачів колгоспів Баштанського і Єланецького районів. Одеська облрада передала м. Одесі від колгоспу ім. К. Лібкнехта (приміський) для будівництва тролейбусного депо 3,2 га землі, Іллічівському порту під будівництво очисних споруд передала 20 га землі колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС. Чернівецька облрада передала лісокомбінату 80 га лісу колгоспу ім. Жовтневої революції. Чернігівська облрада передала Талалаївському торфопідприємству Чернігівської області у користування терміном на 5 років 111,2 га землі колгоспу Срібнянського району для добування торфу. Прилуцько-Леляківському нафтопромислу під будівництво об'єктів промислового об'єднання –123,31 га, з них у постійне користування 62,36 га з громадських земель колгоспів «Жовтень» та ім. Димитрова. Рішенням уряду

УРСР передано у держлісфонд під заліснення піщаних площ землі колгоспів Голопристанського району «Червоний жовтень» – 43,7 га та «Перше травня» – 34,6 га. Тоді ж уряд прийняв рішення про відведення Херсонському обласному управлінню будівництва та експлуатації шосейних шляхів 15,4 га під будівництво автошляху до с. Біляєво за рахунок земель колгоспів та про передачу Хмельницькій обласній психлікарні 13 га землі за рахунок земель колгоспу «шлях Леніна» Ярмолинецького району [89].

Вінницька обласна рада депутатів трудящих своєю ухвалою від 3 березня 1972 року зверталась до Міністерства сільського господарства з проханням виділити із земель колгоспу ім. Калініна для Чечельницького м'ясокомбіната у постійне користування 2 612 га землі для забезпечення Худоби кормами. Бердичівському райуправлінню газопроводами виділити 1,46 га землі [90]. У цій же справі фонду є рішення уряду УРСР про землевідведення у Вінницькій області від 24 березня 1972 р., 7 квітня 1972 р. та 29 листопада 1972 р.

У 1972 році на розгляд Ради Міністрів УРСР поступило 164 протоколи від обласних рад з проханням надати різним організаціям та установам землю для виконання ними своїх функцій. У тому році для державних і громадських потреб у 25 областях УРСР вилучено 1 368 300 га земель сільськогосподарського призначення, зокрема, сільгоспугідь – 912,7 тис. га, орних – 736, тис. га. Із цієї кількості у колгоспів було вилучено 949,6 га, у радгоспів – 167, га із них:

- під промислове будівництво – 143,16 га сільгоспугідь та 182,74 га ріллі;
- під житлове будівництво – 58,38 га сільгоспугідь та 53,39 га ріллі;
- під автошляхи - 191,58 га сільгоспугідь та 67,27 га ріллі;
- під кар'єри – 39 га сільгоспугідь та 35 га ріллі.;
- під учбові аеродроми - 78,42 га сільгоспугідь та 9,02 ріллі;
- під гідровузли - 160 га сільгоспугідь та 116, 7 га ріллі;
- під риборозплідники – 204,7 га сільгоспугідь та 116,7 га ріллі [91].

Такий «вал» рішень про відведення земель колгоспів на різні потреби промислових, культурно-освітніх, будівельних організацій стурбував вищі органи влади УРСР, аналіз звітів земельних управлінь облради про використання земель сільськогосподарського призначення та актів про порушення законодавства про використання земель, спонукав Верховну Раду УРСР 23 листопада 1972 року прийняти постанову «Про використання земель і дотримання земельного законодавства» [92].

Ця постанова зобов'язувала обласні, районні ради депутатів трудящих посилити контроль за дотриманням земельного законодавства, обмежувати виділення земель сільгоспугідь під будівництво промислових об'єктів, винаходити під міське житлове будівництво землі у межах міст, винаходити та вводити додаткові земельні площі за рахунок розкорчування чагарників, осушення боліт та інше.

Виконання цієї постанови земельними відділами обласних, районних рад відбувалось за декількома напрямками. Першим із них було освоєння нових земельних площ. Чи не найголовнішим із них було розкорчування чагарників, розорення вигонів, пасовищ, берегів річок та озер, осушення боліт тощо. До всіх обласних рад доведена урядова рознарядка по розкорчуванню чагарників,

освоєнню боліт, що додало для потреб колгоспів 2,7 тис. га земель. У Рівненській області додано 17,2 тис. га, а за роки X п'ятирічки – 28 тис. га, у Вінницькій області розкорчовано і здійснено вапнування кислотних ґрунтів на площі 100 га, освоєно 5 тис. га земель несільськогосподарського призначення, зокрема, 400 га вигонів та на 5 100 га викорчували старі сади. Відчуження від управління автошляхів та залізниці додатково дозволило залучити 0, 6 тис. га землі. У Лиснянському районі Черкаській області у 1968 р. рекультивовано 2 га землі після припинення роботи піщаного кар'єру, у 1972 р. в Черкаській області рекультивовано 0,1 тис. га землі [93].

Це була та сумнозвісна кампанія, що призвела до максимальної розорюваності земель, знищення природних водоймищ та боліт, втрати берегів річок, озер тощо. Однак, ця прибавка до земельних угідь дуже швидко була поглинута новими земельними відведеннями для потреб народного господарства. Як засвідчують документи, процес передачі земель сільгоспугідь під будівництво промислових, культурно-освітніх об'єктів, побутових споруд не тільки не припинявся, а й наростав.

У 1972 р земельні площі колгоспів Вінницької області зменшились на 2 тис. га за рахунок передачі земель для державних потреб. У 1980 р. Дніпропетровська обласна рада народних депутатів на вимогу уряду прийняла рішення про виділення землі для Аннівського кар'єру на Дніпропетровщині та вилучення 1 632 га ріллі на ці потреби [94].

У ході ознайомлення із десятками рішень обласних рад УРСР з питань відведення земель під різного роду об'єкти складається враження, що процес вилучення земель сільгоспугідь набирав загрозливих масштабів і засвідчує, що органи влади відчужували землі у колгоспів так неначе це вони були їх розпорядниками. Оскільки «прохачі» отримували землі безкоштовно, то і апетити їх щодо розмірів земельних ділянок були досить великими. Кожне підприємство намагалось отримати максимально велику земельну ділянку, задля чого надавались спеціальні розрахунки та вимоги санітарних, протипожежних та інших служб. Щоправда, ми знайшли один документ, який засвідчує відмову у відчуженні землі. Мова йде про рішення Кримської обласної ради народних депутатів відмовити Раді міністрів СРСР у відведенні 60 га земель під будівництво Сивашського аніліно - фарбового заводу [95].

Процес відчуження земель сільськогосподарського призначення набирав великих обертів, що змусило уряд УРСР 15 листопада 1974 р. видати розпорядження «Про скорочення витрат продуктивних земель під промислове, сільськогосподарське, цивільне та інші види будівництва та прискорення рекультивації». Попри існування «грізних» постанов, чимало земель в урср використовувалось не за призначенням, різні установи та підприємства попросту повідгороджували десятки і сотні га землі. Так, Городищенська районна лікарня Черкаської області добавила собі 10 га землі, середня школа №1 того ж району – 2 га, цукрокомбінат – 5 га. Усі ці землі були повернуті до колгоспів [96].

У 1970–1980-і роки в земельних відносинах відбувалися досить неоднозначні процеси. Попри зусилля органів влади щодо обмеження відведення земель для потреб промисловості цей процес зупинити виявилось неможливим.

Там же в Черкаській області у 1976 р. для потреб промислового будівництва відведено 200 га землі. Одночасно колгоспи виконували рознарядки з районів про розкорчування старих садів, чагарників, що дало їм можливість збільшити в Городищенському районі земельні угіддя на 800 га.

Ще однією проблемою, яка впливала на земельні відносини було те, що уже в ті роки намітилась тенденція до скорочення сільського населення. Причинами цього явища було те, що якась частина виїздила на роботу в міста, інші – вимирали. Статистика по Черкаській області засвідчує, що у 1972 р. кількість господарств колгоспників зменшилась на 4982, у 1976 р. порівняно із 1975 р. скоротилась ще на 8 339 [97].

Ця тенденція у різних величинах мала місце по всіх областях України. Проблема не в самому явищі скорочення кількості селянських господарств, хоча і цей процес не бажаний. Справа у тому, що цей процес набирив ознак перманентності і тисячі гектарів колишніх присадибних земель буде у більшості випадків неможливим ввести до сівобороту колгоспів, вони, як правило, почнуть заростати бур'янами, у кращому випадку хтось із сусідів тимчасово міг якусь їх частку обробляти.

Ще одним напрямом, до якого влада припустилась і на початку 1970-х рр. задля збільшення колгоспних земель було відрізання частини земель присадибних ділянок колгоспників. У такий спосіб колгоспники Вінниччини втратили 1,5 тис. га землі, з яких 0,8 тис. га приєднано до польової землі колгоспів. У масштабах обласного земельного фонду, то була незначна прибавка. Однак, адміністративний апарат створював видимість виконання відповідних рішень, про що регулярно направлялися звіти у вищі органи влади.

Щодо присадибних земельних ділянок колгоспників, то слід зазначити, що вони на цей час уже були стабільними, не виходили за рамки, визначених статутами колгоспів. Так, у колгоспах Бережанського району Тернопільської області колгоспам належало 81 749 га, а колгоспникам – 6 439 га, зокрема, у колгоспі «Більшовик» колгоспники мали 394 га, ім. Хмельницького – 150, колгоспі ім. ХХІІ з'їзду КПРС – 235 га, від 0,25 до 0,30 га в Бережанському районі мали 3 702 двори, від 0,26 – 0,40 га – 1 835, від 0,51– 0,60 га мали 483 двори. В середньому колгоспний двір мав в межах 0,25 га [98].

Про стан земельних відносин в УРСР та їх адміністративного регулювання багато цінної аналітичної інформації можна почерпнути найперше зі звітів обласних рад, які вони подавали у Міністерство сільського господарства. Там містяться матеріали, що стосуються використання земельних ресурсів в областях, районах, селах та селищах міського типу. У 1972 р. Такі звіти подавали усі області УРСР. Так, зі звіту Ворошиловградської області ми дізнаємось, що на 1972 р. в області було 180 колгоспів, яким належало 1 189 тис. га землі і 133 радгосп, яким відповідно належало 11 тис. га землі. Там також було 74 підсобних господарств шахт, заводів та інших установ, які користувалися 27,4 тис. га землі. земель держзапасу в області було 2,7 тис. га (під водою рік Сіверський - Донець та Айдар – 2,5 тис. га) [99].

Районні ради і на початку 1970-х рр. продовжували надання у тимчасове користування земель під городи та для садівництва робітникам та службовцям. У

різних регіонах норми таких наділів були різними, від 0,04 до 0,06 га землі. Рівненська облрада затвердила рішення зборів колгоспів про виділення у Володимирецькому районі 3 га землі для робітників та службовців, у Сарненському районі для працівників птахофабрики 6,7 га землі. Районним радам дане доручення по вишукуванню нових земельних площ для задоволення потреб в городах робітників та службовців. Збільшувалось відведення земель під присадибні ділянки колгоспників, вони склали 57 тис. га, а працівників радгоспів – 6,5 тис. га [100].

Ще одним напрямом адміністрування земельних відносин у 1970–1980 рр. була потреба зміни меж між колгоспами, радгоспами, районами та областями. В цій справі вищі органи влади діяли обережно і виважено, проводились відповідні консультації, узгодження і тільки після того, як це було у випадку з передачею частини території Полтавської області (206,7 га) Кіровоградській області, приймалось остаточне рішення [101].

Відчуження земель колгоспів та радгоспів попри усі попередні рішення щодо обмеження цих процесів, не припинялось, а в окремих випадках, як ми про це у же наводили приклади, навіть зростало. Задля того, щоб навести хоч якийсь лад у цій справі, у 1972 році розпочалась підготовка державних актів на право користування землею та умови контролю за її використанням по призначенню. Державні акти підтверджували право колгоспів та колгоспників на безстрокове користування наданими їм землями

У ці роки, як і у попередні, з боку таких землекористувачів, як колгоспники, працівники радгоспів, кооперативних об'єднань і промислових підприємств мали місце порушення щодо перевищення норм наданих їм у користування земельних ділянок, зокрема, набувало поширення таке явище як самозахоплення земель (займанщина невмируща) окремими громадянами для вирощування овочевих, баштанних культур. У Кадіївському районі органи контролю виявили 213 порушень, в Антрацитівському районі – 25, шахта «Гірська» перебрала 11 га землі у колгоспу «50 років Компартії України», у Сєверодонецькому районі виявлено 126 порушень.

Органи влади стежили за цими процесами і інколи вдавалися до крайніх заходів задля їх припинення, аж до того, що переорювали посіви, як це було у колгоспі «Знамя комунізму» станиці Луганська. У Вінницькій області виявлено 100 порушень земельного законодавства, зокрема, у Бердичівському районі дорожньо-експлуатаційна дільниця № 651 самочинно зайняла 5,7 га колгоспної землі. У 1972 році по Тернопільській області 597 контрольних комісії вилучили у «само захоплювачів» 3 512 га землі і передали їх у фонд колгоспів [102].

Перевірки з боку контролюючих органів щодо дотримання земельного законодавства проводились систематично. У 1986 р. Управління землекористування та землеустрою Держагропрому УРСР провело 9 221 перевірку дотримання законодавства про землекористування і виявило 5 105 порушень. Найбільш часто допускались такі порушення: самочинне захоплення земель – 2 382 випадки і захопили вони 3 022 га, у тому числі окремі громадяни допустили 1 895 порушень і присвоїли 675 га землі. Як приклад, приведемо шахту «Кременська» Мінвуглепрому, яка самовільно захопила 6,0 га землі Кременського

лісгоспзагу Ворошиловградської області. В Городищенсь-кому районі Черкаської області на 1972 р. було 75 порушників земельного законодавства, вони захопили 35 га землі, до колгоспів було повернуто 30 га [103].

Оскільки самозахоплення земель організаціями та громадянами набувало значного поширення і, щоб перевести ці процеси у контрольоване русло, у 1978 році міністерство сільського господарства України видало наказ № 586 «Про підсобні селянські господарства підприємств». На виконання цього наказу в обласних центрах дозволено надавати окремим підприємствам землю для створення садівничо-городніх кооперативів. У скорім часі такі кооперативи були створені на Вінницькому заводі «Термінал», радіозаводі, заводі електрообладнання та інших. Кожен член кооперативу міг отримати 0,06 га землі. Тоді ж прийняте рішення про повернення колгоспникам колишніх відрізків у розмірі 1,7 тис. га. [104].

«Боротьба» органів влади за збільшення земельних угідь колгоспів, а вимоги до влади колгоспників, робітників, службовців про збільшення їхніх присадибних ділянок і ділянок під городи продовжувалась аж до початку перебудови. Контролюючі органи досить регулярно здійснювали перевірки дотримання земельного законодавства колгоспами, радгоспами, держустановами та підприємствами і кожний раз виявляли порушення земельного законодавства. У 1980 році у вінницькій області було виявлено ще 361 порушення земельного законодавства, у результаті чого колгоспам області повернули 2 540 га землі. Однак, як і до цього часу, відбувався зворотній процес – до вищих органів влади урр у 1980 році було 1000 звернень від підприємств та організацій області про надання їм 9,5 тис. Га землі, 440 звернень було розглянуто [105].

У Дніпропетровській області органи влади також «боролися» за збільшення земель колгоспів. На 1980 рік додатково освоєно 3,4 тис. г землі. Там одночасно з наділенням землі підприємствам (у 1980 р. наділено 0,9 тис. га), розпочався, хоч і досить слабкий, процес відчуження землі у деяких із них (було відчужено 0,5 тис. га землі). П'ятихатський і Верхньодніпряньський райони отримали 453 га земель, які до цього не використовувалися за призначенням [106]. Потік звернень підприємств, установ з проханням надати їм землі для виробничих потреб не припинявся, однак позитивне вирішення органами влади прохань все-таки зменшувалось. Так, у Дніпропетровській області продовж 1971–1975 рр. для виробничих потреб підприємств та установ відведено 20 тис. га колгоспної і радгоспної землі, а у 1976-1980 рр. – 11,6 тис. га землі [107].

Стримуючим фактором у відбиранням землі у колгоспів мало стати запроваджена обов'язкова оплата колгоспам за відчужену їхню землю. Таку інформацію ми зустрічаємо уже з кінця 1960-х рр. Змагайлівська районна електромережа зобов'язувалася оплатити в банк 263 крб. За відведену їм земельну ділянку у розмірі 0,17 га, Уманське будівельно-монтажне управління мало оплатити 4 929 крб. За відведену ділянку розміром 3,18 га, Катеринопільський райводбуд мав оплатити 4 260 крб. За відведену земельну ділянку у 3,2 га, щоправда, Лозівський рибгосп отримав 0,58 га землі безоплатно [108].

З 1966 по 1985 рр. посівні площі в Україні у результаті чисельних відведень (відбирання) колгоспних земель для потреб промисловості, житлового

будівництва, соціальної інфраструктури скоротилися на 1,1 млн. га, що можна порівняти з втратою земель цілої області, скажімо, Черкаської [109].

Такий стан був визнаний небезпечним для аграрного сектора економіки. З огляду на цю загрозу було визнане за необхідне здійснювати додаткову регламентацію щодо порядку надання у користування земель колгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам на вирішення цієї проблеми спрямована постанова Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1983 р. «Про порядок надання не використовуваних промисловими, транспортними, лісогосподарськими, іншими не сільськогосподарськими підприємствами, організаціями і установами земель для тимчасового користування для сільськогосподарських цілей».

Одночасно уряд задля підвищення ефективності сільського господарства вдавався до різного роду реорганізацій управління колгоспним виробництвом. З кінця 1970-х рр. розпочали створення «виробничих об'єднань». На них покладалось завдання прискорення спеціалізації у виробництві і збільшити переробку сільгосппродукції. Вони об'єднували землі колгоспів, радгоспів, підприємства харчової промисловості у 1982 р. виникли агропромислові комплекси (АПК). Вони об'єднували виробників та переробників продукції, та машинобудівників. У 1980 році відновлено право оренди землі.

У 1985 році з початком перебудови почалися певні зміни і у системі землекористування. Перш за все, суто адміністративні заходи урегулювання земельних відносин поступово заступали такі дії, що все більше залучалось населення до нових напрямів у їх змінах. У цьому зв'язку варто згадати про постанову Ради міністрів СРСР, якою визначався порядок створення підсобних господарств та надання їм у користування землі. З урахуванням норм закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» розроблено новий Примірний статут колгоспу, прийнятий четвертим Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р. На відміну від попереднього статуту, колгоспи визначалися уже не як суспільна форма соціалістичного господарств, а як кооперативна. Порядок землекористування згідно цього статуту залишався практично незмінним, хоча дещо і було змінено. У новому статуті розмір присадибної земельної ділянки колгоспника встановлювався тільки з урахуванням трудової участі у громадському господарстві, а кількість членів сім'ї уже до уваги не бралась.

Мешканці міст отримали дозвіл на одержання земель у садово-городніх кооперативах (дачі). Величина наділу визначалась від 0,04 до 0,06 га. Цьому сприяло те, що була видана постанова «Про розвиток колективного садівництва і огородинства в Україні». У Львові 200 підприємств звернулися до обласної ради з клопотанням виділити їхнім працівникам під сади та городи 1 тис. га землі. Оскільки в області таких можливостей не було, то було задоволене прохання на рівні 225, 5 га землі.

Березневий (1989 р.) пленум ЦК КПРС визнав можливим розвиток на селі альтернативних форм господарювання: фермерських господарств, різних форм оренди, кооперативів. Оренда землі відновилася після її заборони ще у 1928 р. Орендний підряд на селі став досить популярним. На кінець 1980-х 2/3 колгоспів та радгоспів застосовували цю форму господарювання. Тоді орендним підрядом оброблялося до 1/3 орних земель. У Черкаській області було 150, Дніпро-

петровській – 560 орендних колективів. У Житомирській області колгосп ім. Худолея Радомишльського району передав в оренду 440 га землі. У Бериславському районі Херсонської області 6 членів орендного колективу обробляли 1 464 га землі [110].

Новий імпульс одержала така форма господарювання, як індивідуальний підряд. Це означало, що у роки «перебудови» колгоспне виробництво втрачало свою монополію на виробництво сільгосппродукції, а заодно і монопольне право на користування землею.

Нове керівництво на чолі із М. С. Горбачовим у черговий раз спробувало виправити ситуацію в аграрному секторі економіки. Прискорення соціально-економічного розвитку країни передбачалося досягти за рахунок широкого впровадження досягнень науково-технічного прогресу, створення нового господарського механізму, активізації людського чинника. Цьому мали сприяти закони «Про державне підприємство та об'єднання», «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність».

Реформування в економіці розпочалося з прийняттям Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р.) «Декларації про державний суверенітет України», в якій проголошено про виключне право народу на володіння, користування і розпорядження її національним багатством. Власністю народу проголошені земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться у межах території УРСР. Вперше у законодавчому акті, прийнятому Верховною Радою УРСР, вказувалось, що держава забезпечує захист усіх форм власності [111].

Це останнє положення у певній мірі конкретизувалося у законі «Про економічну самостійність УРСР» (3 серпня 1990 р.). У ньому дослівно записані наведені положення з «Декларації про державний суверенітет України». Принципово важливим є положення: а) власність в Українській РСР виступає у трьох формах: державна, колективна, індивідуальна (особиста і приватна трудова власність); б) Українська РСР гарантує рівноправність всіх форм власності [112]. Суть таких перебудовчих, по суті, революційних процесів в аграрному секторі економіки була у тому, щоб повернути землю селянам, змінити форму права на землю, земельні відносини в цілому.

Зауважимо, що ці процеси відбувалися в основному «на горі» і в ту пору ще не дійшли до низів, їхньої свідомості. Перебудову середини 1980-х і потім деколективізацію українські селяни сприйняли без особливого ентузіазму, з їхнього боку не було проявлено ні протесту, ні гучної підтримки цих нових явищ. Вони довірили свої долі владі, яка виступила ініціатором чергового реформування земельних відносин. Влада з свого боку попри безліч інших проблем, все-таки багато уваги приділяла вирішенню проблем сільського господарства. Чи не найпоказовішим у цьому відношенні став закон УРСР (жовтень 1990 р.) «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України». Тут вперше на законодавчому рівні було визнано рівність уже існуючих форм господарювання і тих, що тільки почали створюватися, причому як на колективних засадах власності, так і на приватних [113].

Проблеми аграрного сектора економіки і його стрижневої складової – земельних відносин були настільки необхідними і невідкладними, що ще до проголошення незалежності України у вищезазваному законі говорилося про право трудових колективів і кожного його члена визначати форми власності та організації виробництва, так і у володінні своєю продукцією. При цьому давався перелік цих форм, зокрема, селянські (фермерські) господарства; колгоспи; радгоспи; підсобні сільські господарства; кооперативи; орендні колективи; особисті підсобні господарства громадян.

18 грудня 1990 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про земельну реформу» і одночасно Земельний кодекс у Україні. Постанова була представлена як складова частина переходу економіки держави до ринкових відносин, в ході якої мав бути здійснений перерозподіл земель з одночасною передачею їх селянам у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам і організаціям. У цій же постанові оголошено, що з 15 березня 1991 р. всі землі України мають стати об'єктом земельної реформи [114].

На самому початку реформування аграрного сектора в Українській РСР ставилось завдання наблизити власність на землю до виробника, забезпечити самостійність і незалежність громадянина, відродження господаря на землі на основі приватної власності; розвивати на рівноправній основі сільгоспідприємства, господарства населення та фермерські господарства. Це мали бути, по суті, революційні трансформації у земельних відносинах. За великим рахунком, мала розпочатися загальна приватизація, ліквідовано аграрні виробничо-господарські структури радянського типу.

Земельний кодекс України (1990 р.) мав врегульовувати земельні відносини на селі в нових умовах, що уже сталися, а ще більше в тих, що стануться у найближчому часі. У чому різниця земельного кодексу 1922 року і земельного кодексу 1990 року? У Земельному кодексі 1922 року зазначено, що усі землі в УСРР є державною власністю, у Земельному кодексі Української РСР 1990 року визнається право кожного громадянина на земельну ділянку. Громадянам України, згідно нового Земельного кодексу, земля надавалась у довічне успадковане володіння, а сільськогосподарським підприємствам, громадським організаціям, установам – у постійне володіння. По суті, це був шлях до зруйнування існуючої системи власності, а запровадження спадкового права на землю закладало основи багатуокладності у сільськогосподарському виробництві.

Ніхто не має права вилучити землю у землевласника. У разі добровільної відмови власника від землі, то має бути здійснена компенсація. Земельний кодекс визначив граничні норми наявності землі в одних руках, дозволяв збільшувати земельні ділянки фермерам – до 50 га сільгоспугідь, для особистого господарювання – до 20 га, для городництва – до 0,12 га, для дач – до 0,06 га визначені норми земель фонду запасу – до 1,3 % від усіх сільгоспугідь у земельному кодексі також були визначені суб'єкти господарювання на землі: КСП, кооперативи, селянські фермерські господарства, ОПГ. здійснено безоплатну передачу у приватну власність для ведення сільського господарства земельних ділянок ОСГ, дач. Єдиним розпорядником землі відтепер ставали районні ради народних депутатів.

У Земельному кодексі задекларовано базові положення аграрних відносин, зокрема, визнавалось право приватної власності на землю; означені форми власності на землю; принципи передачі землі у власність; правові основи викупу; оренди землі тощо. Згідно цього документу держава зберігає за собою право власності на всі землі окрім тих, що передані у колективну і приватну власність, а також право передавати землі, що їй належать, у колективну і приватну власність і в оренду [115]

Новий Земельний кодекс передбачав гарантію усім громадянам права на земельну ділянку, а статті 7–8 визначали три форми права на землю:

1. Користування, успадковане, довічне володіння для громадян;
2. Постійне володіння для сільськогосподарських підприємств;

3. Користування (постійне, тимчасове у т.ч. на правах оренди) для неселянських підприємств.

Постанова Верховної Ради «Про земельну реформу» проклала дорогу праву власності на землю в Україні. Це фундаментальне положення потім повторено у законі «Про власність» від 7 лютого 1991 р. Там підтверджується право громадян України на індивідуальну (у 1992 р. в іншому законі термін «індивідуальна власність» замінено на «приватна власність») та колективну власність, на довічне успадковане володіння землею для ведення селянського (фермерського) й особистого підсобного господарства, садівництва та інших потреб. На законодавчій базі визначено основні форми власності на землю: державна, комунальна і приватна. Комунальна власність – це землі загального користування населених пунктів, парки, під залізницями, автодорогами тощо. Право державної власності – усі інші землі, крім уже переданих у комунальну і приватну власність. Ними розпоряджається уряд України [116].

Отже, в період з 1944 і аж до 1991 року в земельних відносинах Української РСР домінувало адміністрування з боку Компартії і органів державної влади. Адміністрування земельних відносин вписувалось в систему економічних відносин в державі. Інакшого шляху їх регулювання у тому часі не було.

Наслідки війни для сільського господарства були жахливими, продовольча безпека країни була на досить низькому рівні, голод 1946-1947 рр. охопив більшу частину території УРСР. Усе це разом взяте лише додавало керівництву країни впевненості, що для найшвидшого подолання вищезначених проблем єдино правильним мало бути всеосяжне адміністрування, в аграрній політиці у тому числі.

Звільнення територій Української РСР від німецької та румунської окупації для відновлюваних органів радянської влади відкривало шлях до повернення в земельних відносинах до попереднього стану, а саме: відновлення на законодавчому рівні монополії державної власності на землю. Земельні відносини регулювалися шляхом прийняття і введення в дію чисельних законів, постанов та розпоряджень уряду СРСР, УРСР, КПСР і Компартії України. Вони намагалися слідкувати за всіма процесами, що мали місце в земельних відносинах, а саме: відведення земель для потреб народного господарства; збільшення та зменшення орних земель колгоспів та радгоспів; скорочення і

збільшення присадибних земельних ділянок; рекультивация та меліорація земель і намагалися відповідним чином реагувати на такі прояви; жорстко впливали на місцеві органи влади з метою максимального введення земель для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Однак, громіздка управлінська система аграрним сектором економіки часто блокувала виконання пропонуваного з гори рішення, її керівники намагались створювати видимість їх виконання. Від цього страждало сільськогосподарське виробництво, під загрозою була продовольча безпека держави.

Навіть за таких умов рух земель сільськогосподарського призначення був неминучим і в окремих регіонах України досить масштабним. Зростання промислового потенціалу, темпів житлового будівництва, потреби соціальної сфери і створення належних умов для укріплення оборони країни - все це ті фактори, які спонукали органи влади усіх рівнів постійно перейматись земельним питанням. Додамо, що в тих конкретно-історичних умовах долю земель колгоспів і радгоспів вирішувала правляча Комуністична партія. Урядові структури були лише виконавцями волі партійних органів.

Колгоспні землі формально залишались у їх довічному користуванні. І в цьому відношенні якби їх доля не змінювалась. Однак, на ділі це було не зовсім так. У колгоспів аж до початку 1970-х рр. не було жодних важелів впливати на рішення земельних органів вищестоячих структур. Колгоспи, по суті, залишались пасивними спостерігачами відчуження у них земель. Інакше і не могло бути, бо можна зберегти за собою те, чим ти володієш. Те, чим ти лише користуєшся (землею) з ласки якогось суб'єкта (держави) утримати не можливо. Тим більше, якщо інтерес до конкретних земель проявляло керівництво підприємств - гігантів. З цієї ж причини з боку колгоспів і колгоспників не було і не могло бути якихось протестних рухів.

Вражає з якою завзятістю державні структури на рівні райвиконкомів і облвиконкомів практично продовж всього означеного часу переймались долею присадибних ділянок колгоспників. Тенденція в цьому питанні була чітко видима: обмежити, скоротити величину присадибних ділянок колгоспників. Можливо, така поведінка обґрунтовувалась тим, що в ідеології мало місце твердження про повну перемогу соціалізму і поступовий перехід до його вищої стадії - комунізму. Так, чи інакше, але у питанні долі присадибних ділянок колгоспників зіткнулись інтереси колгоспників і держави. Можемо констатувати, що в цьому двобой держави не потерпіла поразку, лише відступила. Колгоспники зберегли свої присадибні ділянки на тих же умовах користувачів і в тих же межах, що і були до того часу.

Більше того, у зв'язку з ускладненням у 1960 – 1970 - ті роки продовольчої проблеми в країні, держава пішла навіть на поступки. Райвиконкоми були зобов'язані виділяти із колгоспних чи приміських земель якусь їх частку окремим організаціям, а ті у свою чергу – окремим працівникам для городніх потреб. З початком перебудови цей процес переросте у «дачну епопею». Колгоспи втратять кілька мільйонів га своїх земель.

В кінці 1980-х рр. в земельних відносинах започатковано процес передачі колгоспами невеликої частки їхніх земель в оренду, для створення сімейних

кооперативів. Реформа земельних відносин, в основу якої мав бути покладений принцип множинності форм власності на землю та запровадження на їхній основі нових організаційно-виробничих структур, ставала неминучою. Ще до проголошення незалежності України розпочато аграрну реформу. На законодавчому рівні визначено можливі нові форми власності на землю. В Україні, почали відроджуватися орендні відносини.

Вражає те, що було на законодавчому рівні зроблено з 1985 р. і аж до проголошення незалежності України. По-перше, стрімко відбувалась зміна суб'єктів господарювання на землі. Колгоспи поступово уступали своє монопольне право на користування землями окремим фермерським господарствам. По –друге, реально запроваджувались нові форми власності на землю, аж до визнання права на існування приватної власності. На таку долю у вирішенні земельного питання до перебудови годі було очікувати.

З середини 1944 і до середини 1991 року в стосунках колгоспників з землею якихось суттєвих змін не відбулося. Їх ставлення до того, якому колгоспові і скільки належить землі, можна сказати, було аморфним. Більше за все вони переживали за те, щоб колгосп не відібрав хоч якусь частку присадибної ділянки. З цієї причини вони визнавали своє залежне становище від колгоспу. Цей висновок правильний лише в тій частині, що стосувалось старшого і середнього покоління селян. Молоде покоління, особливо із запровадженням паспортизації селян, все частіше буде шукати для себе кращої долі в містах: на заводах, фабриках, будовах, на транспорті і в торгівлі. Тим більше, що запит на додаткову робочу силу в містах зростав із року в рік. Попри усі проблеми побутового, житлового характеру в села повертатись вони не збирались. Зменшення в селах осіб репродуктивного віку прискорить розселення, яке однак в ту пору ще не набрало загрозливого для селянської спільноти становища.

Колгоспно-радгоспна система господарювання селян на землі, особливо із середини 1960- рр., виконувала роль соціального амортизатора, в основному перебирала на себе задоволення важливих соціальних потреб своїх членів: гарантована грошова оплата праці колгоспників, надання їм допомоги в будівництві житла, в обробітку городів, внесення коштів у пенсійний фонд для виплати пенсій колгоспникам, утримання дитячих ясел та дитячих садочків, забезпечення безкоштовного харчування школярів в школах, підтримка закладів культури та інше – все це з кожним роком, із зростанням економічної спроможності колгоспів і радгоспів, вони виконували в більших обсягах. Відчуття селянами в цих реаліях соціальної захищеності, зростання у них матеріальних статків, ставало суттєвими чинниками, які полегшували їх життя, викликали у більшості селян задоволення своїм становищем.

Розділ VIII. Курс на утвердження нових засад в земельних відносинах в добу незалежності України: здобутки і проблеми.

1. Роздержавлення, розпаювання і приватизація земель колгоспів серед селян: шлях до деколективізації.

На 1991 рік, час здобуття Україною незалежності, в аграрному секторі економіки було зосереджено понад 50 % функціонуючих у народному господарстві основних виробничих фондів, вироблялося майже 50 % ВВП, формувалося 70 % зведеного бюджету і було зайнято майже 40 % працюючого населення [1].

Колгоспи, радгоспи, міжгосподарські об'єднання використовували 93,7 % сільгоспугідь, виробляли 69,4 % продукції. В присадибних господарствах колгоспників у користуванні було 5,8 % земельних угідь. Вони забезпечували три чверті виробництва картоплі, третину молока, овочів, м'яса. У підсобних господарствах населення було 38% поголів'я свиней [2].

Попри такі, здавалось би, вагомні показники у сільському господарстві, мали місце кризові явища, які набирали ознак загальнодержавної проблеми, ставали системними. До них можна віднести сповільнення темпів виробництва сільськогосподарської продукції, великі енерговитрати на одиницю виробленої продукції, низька продуктивність у тваринництві та низькі урожаї в рослинництві, незадовільний стан інфраструктури, що забезпечувала переробку та зберігання виробленої продукції тощо. З огляду на ці явища ставало вочевидь, що ті нововведення, які були здійснені в роки перебудови, варто розширювати і поглиблювати, активізувати зусилля науковців і практиків по реформуванню аграрного сектора і земельних відносин.

З проголошенням незалежності України основна увага в реформуванні земельних відносин буде приділена формуванню законодавчої бази для нових суб'єктів господарювання на землі. Цю роль мали виконувати закони України «Про господарські товариства» (вересень 1991 р.), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (далі – КСП) (лютий 1992 р.), «Про селянське (фермерське) господарство» (березень 1992 р.) та інші.

Постанова «Про земельну реформу» передбачала трансформацію колгоспів та радгоспів у більш гнучкі виробничі структури, які були б здатні до змін на краще в економічній ситуації.

На ту пору щодо стану і перспектив аграрної реформи і долі колгоспів серед науковців ще не було спільної думки. Академік В.П. Горбулін з цього приводу займав категоричну позицію. Він вважав, що «з самого початку аграрної реформи держава намагалася привести до банкрутства колгоспи і радгоспи і на їх руїнах формувати селянські (фермерські) господарства, експропріювала у колгоспів землі без будь-якої компенсації, що згубно вплинуло на обсяги товарного виробництва. Паювання земель започаткувало зміни у системі володіння і користування на законодавчому рівні. Одночасно це не призвело до кардинальних змін в економічній моделі. Відмінність була в тому, що до цього часу був один власник – держава, а тепер з'явилась велика кількість власників. До того ж більшість із них не ведуть господарювання на землі. Сталося так, що земля у виробника сільгосппродукції – чужа (її орендують)» [3]. В оцінці стартових кроків аграрної реформи його підтримує академік Б. М. Данилишин. Він вважає,

що непродуманість кроків в аграрній реформі, їх послідовності веде до деградації українського села [4].

Усі заходи щодо реалізації положень Земельного кодексу та постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу», які були прийняті ще до проголошення незалежності України, в нових умовах мав здійснювати Кабінет Міністрів України та місцеві ради народних депутатів. Уряд продовж 1992-1993 рр. видав три декрети, зокрема, «Про приватизацію земельних ділянок», «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» та «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі». Згідно з цими документами започатковано проведення інвентаризації майна та перерозподіл земель, виділення земель запасу.

Паралельно на місцях приступили до розробки проектів формування і встановлення меж територій сільських рад, зокрема, в землекористуванні. У вирішенні цих завдань їм допомагали розроблені урядом нормативні документи, зокрема, «Про затвердження положення про порядок державної реєстрації колективного сільськогосподарського підприємства» (1992 р.)» «Про форму договору на право тимчасового користування землею (в тому числі на умовах оренди) (1993 р.) «Про особливості приватизації в агропромисловому комплексі майна, що перебуває в загальнодержавній та комунальній власності» (1994 р.), «Про затвердження форми сертифікату на право на земельну частку (пай)» і зразок книги реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай) (1995 р.)

Тільки перелік у хронологічній послідовності найбільш важливих нормативно-правових документів засвідчує, що аграрна реформа, яка започаткована в перші роки незалежності України – це багатовекторний процес, який має свої основні напрями, завдання і терміни їх реалізації. В Україні з 1991 вона відбувалася за трьома глобальними напрямками:

Перший напрям – роздержавлення, розпаювання і приватизація земель колгоспів та радгоспів серед вчорашніх членів колгоспу;

Другий напрям – поширення орендних відносин і зміцнення на їх основі фермерських господарств.

Про третій напрям – запровадження ринку земель, ми не говоримо, оскільки він, хоч і необхідний, але, в силу певних обставин на ту пору, ще не наступив.

Щодо першого блоку реформаторських завдань - роздержавлення, розпаювання і приватизація земель колгоспів, то ми маємо зазначити, що вони постали в аграрному секторі економіки практично одночасно. Проте економічна доцільність і, як кажуть, саме життя розставило їх реалізацію у певну і до того ж цілком обґрунтовану послідовність.

Роздержавлення земель колгоспів стало визначальним, базовим напрямом реформування. Тільки після вирішення цієї проблеми можна було приступати до вирішення інших завдань, зокрема, розпаювання і приватизації земель колгоспів вчорашніми членами колгоспу.

Сталось так, що ініціатором роздержавлення земель виступила сама держава. Вона в особі Кабінету міністрів, Верховної Ради України напрацювала низку юридичних документів, які належало виконувати місцевим органам влади.

Вони розпочали перереєстрацію існуючих на той час колгоспів спочатку в асоціації, а потім - в Колективні сільськогосподарські підприємства. Мабуть, непередбачуваним для органів влади виявилось те, що цей суто адміністративно-організаційний процес розтягнувся на декілька років. Це призвело до порушення господарських зв'язків, невизначеності для селян щодо стабільності нових організаційно-господарських структур. За великим рахунком, спад виробництва сільськогосподарської продукції в Україні не тільки не зупинився, а зростає.

Втративши на самому початку реформування темп щодо роздержавлення земель, не можна було очікувати швидкого і, головне, повсюдного розпаювання земель колгоспів серед селян. Додатковою складністю в цьому процесі було те, що значна частина селян морально не були готовими до набуття власності на земельну частку (пай). З огляду на цю об'єктивну реальність, сталося те що сталося: реформування аграрного сектора економіки ще більше загальмувалось. Відповідно проміжний результат був невтішний для економічних показників. Зауважимо, що приватизація поширювалась лише на землі колгоспів і на присадибні ділянки колгоспників. Досить специфічним явищем в процесі приватизації було те, що на ту пору в українському селі існувала державна форма власності на землю.

З огляду на ускладнюючі об'єктивні і суб'єктивні чинники щодо вирішення триєдиного завдання: роздержавлення, розпаювання і приватизації земель колгоспів слід зазначити - пройти той шлях без ушкоджень було неможливо.

Реально вищезначені процеси в аграрній реформі розпочались з вирішення, так би мовити, технічних питань:

А) провели інвентаризацію майна, земель всіх колгоспів на предмет їх використання;

Б) здійснили реєстрацію громадян, які бажали організувати фермерське господарство, або розширити особисте підсобне господарство та інше;

В) після проведеної інвентаризації землі, що не використовувалися за призначенням, такі землі надавалися фермерам (вчорашнім колгоспникам) для особистого ведення господарства;

Г) розпочали процес перерозподілу земель.

Нині уже є можливість проаналізувати стан та основні результати трансформації земельних відносин, здобутки та проблеми у цій царині на початковому і наступних етапах. Аналіз стану справ слід, як нам видається, проводити комплексно, як в організаційних (нормативно-правових), так і у економічних напрямках.

Як засвідчує набутий у 1990-і рр. досвід, реформа земельних відносин бачилась її розробниками дещо спрощено, але із стратегічного задуму досить амбіційно: перерозподілити колгоспні і радгоспні землі у такий спосіб, щоб відмовитися від суспільної (колгоспно-кооперативної) і перейти до утвердження приватної власності на землю. Колгоспи та радгоспи передбачалось замінити новими організаційно-виробничими структурами. На ті нові (ще поки-що досить невизначені щодо кадрового, фінансового забезпечення) структури покладалась надія на більш ефективне, ніж то було з боку колгоспів, господарювання на землі.

Слід визнати, що ці зміни щодо запровадження нових структур господарювання в аграрному секторі економіки з огляду на те, що на той час досить швидкими темпами відбувався процес приватизації в промисловості, на транспорті, в торгівлі – були неминучими. Проблема була лише у тому як, якими темпами, із залученням яких фінансових ресурсів ці надскладні питання будуть реалізовуватись. Про ставлення колгоспників до цих новацій на ту пору ніхто із розробників реформаторського курсу не думав. До речі, ми до цього часу не знаємо імені головного реформатора.

Можемо припустити, що у 1990-і рр. сільське господарство і селяни України опинились приблизно в такій же ситуації, як то уже було в кінці 1920-х – початку 1930-х рр., коли в містах уже була соціалістична промисловість, а в селах ще переважало одноосібне селянське господарювання на землі. Різниця нинішньої доби полягала у тому, що в містах уже була приватна власність на засоби виробництва, а в селах – соціалістична (колгоспно-кооперативна). Схоже, що у цьому річищі приватизаційних процесів земля, її роздержавлення реформаторами сприймалася не як об'єкт господарювання, а як об'єкт власності (в містах приватизація йшла повним ходом), який мав стимулювати сільськогосподарське виробництво.

В організаційному плані для забезпечення вирішення такої надскладної, зовсім нової проблеми у сфері земельних відносин як роздержавлення, розпаювання і приватизація земель та майна колгоспів серед їх членів за короткий період часу депутатами Верховної Ради України, Кабінетом міністрів, адміністрацією Президента підготовлено понад 20 законодавчих актів, які склали необхідну нормативно-правову базу, зокрема, створено систему реєстрації земельних ділянок, підготовлено три редакції Земельного кодексу України тощо. У них визначено ідеологію функціонування земельних відносин в сучасному українському селі, характеристики земель сільськогосподарського призначення, зокрема, які землі не підлягають приватизації (пасовища, сіножаті, лісові фонди тощо).

Вже на тому початковому етапі поки що на теоретичному рівні розробниками юридичних норм ставилось питання про право власності на земельну ділянку. Воно з часом мало бути засвідчено державним актом, який належало видавати майбутньому власнику радою, у віданні якої перебувала відповідна земельна ділянка. Мали місце і такі застереження: земельна ділянка, що перебуває у приватній власності може бути об'єктом купівлі-продажу, успадкування, міни, застави; земельна ділянка, що перебуває у користуванні громадян не може бути об'єктом купівлі-продажу, успадкування, міни та застави, бо таку ділянку дозволено використовувати тільки за її цільовим призначенням; в оренду можна передавати земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, територіальних громад сіл, селищ, держави; земельний сертифікат має засвідчувати право на відчуження та отримання земельної ділянки в натурі; колективну власність на землю можуть мати сільськогосподарські колективи, садівничі товариства, бо їх члени можуть розпоряджатися наданими їм землями [5]. Одним словом, в ході реформування земельних відносин передбачалось в

максимально короткі строки здійснити ліквідацію державної монополії власності на землю, тобто денаціоналізацію з наступною її передачею у приватну власність.

Першими новими організаційно-господарськими формами в процесі роздержавлення земель і майна колгоспів осінню 1991 р. названі - асоціації, які повинні були замінити колгоспи. Одночасно надавалось право кожному колгоспнику на вихід із колгоспу і створення власного господарства. Такі можливості відкривалися після того, як Верховна Рада зобов'язала місцеві ради вилучити із колгоспних земель 7–10 % угідь і передати їх до складу земельного запасу, а уже звідти фермери (вчорашні колгоспники, працівники управлінських аграрних структур) могли отримувати (на правах оренди) землі для облаштування власного фермерського господарства. Зауважимо, що і тепер, як то уже не раз було в історії земельних відносин, ніхто не запитував у правління колгоспів, хочуть вони позбутися частини земель, чи ні.

Отримавши доступ до відчуження у колгоспів частини їх земель, новопосталі господарі намагались якомога швидше скористатись такою можливістю. Однак, в більшості випадків правління колгоспів не поспішали втрачати свої землі. Вони справедливо вважали їх основним засобом виробництва і, відповідно, свого існування.

Задля прискорення процесу роздержавлення земель у 1992 р. створений земельний запас у 4 млн. га. У 1993 р. із земель цього запасу надали в оренду земельні ділянки 18 тис. фермерським господарствам площею 360 тис. га (в середньому 20 га) на одне фермерське господарство [6].

З незрозумілих причин, але сталося так, що асоціації виробників сільгосппродукції не прижились. Постала потреба пошуку нових структур для завершення деколективізації. На початку 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», який визначав правові, економічні та організаційні умови діяльності КСП. В КСП встановлювалась колективна власність на землю (в колгоспах була колгоспно-кооперативна при збереженні державної власності на землю), основні та оборотні засоби виробництва (ця норма переходила від колгоспів). Спільним в КСП мало бути також все майно та прибутки, отримані у результаті виробничої діяльності. Щодо права користування землею, то визначалось, що земля в КСП може бути орендованою. У разі виходу засновника КСП із товариства, земля (його частка) мала надаватися йому із земель фонду запасу, або із КСП.

Колективна форма власності на землю і господарювання на ній буде поширена на інші суб'єкти землекористувачів. Правом колективної власності на засоби виробництва, зокрема і землі, що до цього часу були у користуванні колгоспів наділялися сільгоспокооперативи, садівничі господарства тощо. Їхня власність на землю підтверджувалася державними актами.

Ця норма закону як тоді, так і дотепер неоднозначно сприймається в наукових колах, особливо серед юристів. О. Н. Кубельський вважає, що колективної форми власності в Україні не існує, оскільки ця норма не знайшла свого відображення у Конституції України. Норми закону «Про власність», які стосуються колективної власності на землю, не діють через невідповідність основному закону нашої держави [7].

А. В. Мірошніченко також ставить під сумнів функціонування колективної форми власності на землю. Він вважає, що це досить суперечлива ситуація і поки що не вдається знайти однаковий підхід до її оцінки. Ми погоджуємося з В. І. Гуменюком та В. П. Поліюком, які вважають, що ця форма власності в Україні не спрацювала, а, вірніше існувала досить обмежений період часу і була, по суті, перехідним містком від колгоспно-кооперативної (через поступове відбирання землі у колгоспів) до приватної форми власності на землю, тобто відбулася її трансформація у процесі реформування аграрного сектора економіки [8].

Роздержавлення і розпаювання рухомого і не рухомого майна колгоспів реально розпочалася з 15 травня 1992 р. Майно, до створення якого були причетні декілька поколінь колгоспників, буде практично знищене, втратить своє основне призначення, що буде мати далекосяжні негативні економічні наслідки. Майно тогочасних колгоспів і радгоспів - це мільйони поголів'я ВРХ, свиней, коней, овець, птиці, тисячі будівель ферм, відгодівельних комплексів, десятки тисяч тракторів, автомобілів, тисячі зернозбиральних, бурякозбиральних і кукурудозбиральних комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки. В разі збереження цього майна, воно могло стати важливим чинником, добротним фундаментом для використання існуючої матеріально-технічної бази в аграрному секторі економіки, а в перспективі приватні господарства могли її нарощувати. Сталося так, що про збереження майна колгоспів та радгоспів не було кому потурбуватися. Вищі органи влади надали право колгоспам наявне у них майно ділити між членами колгоспу і радгоспу і це вважалось ознакою демократії. На наш погляд, це був той випадок, коли керівникам колгоспів та радгоспів, колгоспникам не обов'язково було наданим правом користуватися у такий спосіб.

Розподілялося майно колгоспів та радгоспів за трьома напрямками: частину його і, мабуть, найпривабливішу перебрали в свої руки засновники КСП, іншу частину викупили за символічну ціну механізатори. Рядові колгоспники, крім одержання від засновників КСП невеликих виплат за свою майнову частку, здійснювали «розподіл» на частки (цегла, шифер, металоконструкції з будівель ферм, відгодівельних комплексів). Якоїсь реакції з боку колишніх керівників колгоспів і районних владних структур на ці дії не було, ніхто не намагався зупинити той руйнівний процес. Адміністративний ресурс, який до цього часу був основним в управлінні сільським господарством уже не діяв [9].

Науковцям ще належить дати оцінку політиці майнової приватизації при переході від колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі - до КСП. Цей аспект не є предметом нашого дослідження. Ми виходимо лише із того, що без достатньої кількості сучасного рухомого і нерухомого майна здійснювати ефективне господарювання на землі неможливо.

Ще належить дослідити наявну величину майна в колгоспах та радгоспах при переході від колгоспно-радгоспної системи до фермерського типу господарювання, зокрема процес руйнації власними руками сотень ферм, відгодівельних комплексів та його наслідки для подальшої долі сіл та селян. Додамо лише, що у роки колективізації сільського господарства радянська влада в насильницький спосіб «збирала» в колгоспи та радгоспи рухоме і нерухоме

майно, що було конфісковане в поміщицьких господарствах, заможних селян-одноосібників.

Доля земель колгоспів в процесі роздержавлення складалась так, що їх більшість у формі селянських паїв переходили до КСП. Вирішення цих нових і багато в чому невідомих і неочікуваних для селян завдань покладалось на керівників і фахівців колгоспів та радгоспів. Тим самим знімалася проблема їхнього можливого протистояння земельній реформі. Вони мали більші ніж рядові члени колгоспу майнові паї і ставали економічно зацікавленими у здійсненні реформи.

Відмінність між правилами щодо заснування КСП, які були визначені у 1990-і роки, і правилами заснування колгоспів – у 1930-і роки є у тому, що засновниками колгоспів у 1930-і роки були усі працездатні жителі села, а засновниками КСП ставали лише 10–12 жителів села, (голова колгоспу, головний інженер, головний бухгалтер, агроном та інші вчорашні керівники колгоспу). Вони до своїх майнових та земельних паїв долучили земельні і майнові паї своїх односельчан. Можемо припустити, що в такий спосіб відбувалось роз'єднання селян, їх економічних стосунків і на цьому ґрунті втрачалась будь-яка організованість, готовність усім разом відстоювати інтереси свого села. Засновники КСП почувались досить добре, швидко налагодили обробіток своїх земель, були готові до розширення земельних площ.

Процес передачі односельцями своїх майнових прав і права на земельний пай до КСП відбувався за взаємною згодою, при обіцянці засновників КСП щороку виплачувати пайовикам певну суму грошей чи, розраховуватись в натурі. Виникає питання, чи був у вчорашніх колгоспників інший варіант розпорядитись своїм паєм? Відповідь на це питання така: був, але лише окремі із них спробують розгорнути власну діяльність на земельних паях. Як правило, це могли бути механізатори, сім'ї, де була достатня кількість робочих рук.

Поруч з існуванням КСП розгортали свою діяльність вчорашні колгоспники, вони ставали індивідуальними виробниками сільгосппродукції на тих землях, які «добрали» до своєї присадибної ділянки. Більш активно процес утворення одноосібних господарств відбувався у західних областях України. У Тернопільській області їх було утворено –184 тис., Волинській – 141 тис., Хмельницькій – 140 тис., Чернівецькій – 115 тис., в Івано-Франківській – 109 тис., в Закарпатській – 96 тис. В східних і центральних областях більш активно утворювалися фермерські господарства, особисті господарства – лише в незначній кількості [10].

1992 рік став роком початку паювання земель, що мало з погляду розробників аграрної реформи сприяти виходу сільськогосподарського виробництва із кризи. Однак, розпаювання колгоспних земель було дещо уповільненим. Цю роботу тоді провели лише близько 4 тис. колгоспів [11].

Процес розпаювання означав, що селянам поверталися землі, що були у них відібрані під час колективізації. Тут слід зауважити, що в західних областях України ще пам'ятали межі земельних ділянок, що належали їхнім батькам і тому була спроба отримати саме ті землі. Однак, на практиці це було не реально. Реальністю і спільним для усіх селян України в усіх регіонах стало те, що

оскільки під час колективізації у 1930-і роки в УСРР і у 1940-і роки – в західних областях України землю у них відібрали без оплати, то і повернення їм тепер землі у вигляді паю також було безоплатним [12].

Можна сказати, що нового імпульсу в розпаюванні земель надав указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва» (листопад 1994 р Цим документом чітко визначено коло осіб, що мали право на майновий та земельний пай – члени КСП, сільгоспкооперативи, пенсіонери, які раніше працювали у ньому і залишаються членам зазначеного підприємства [17]. Цим документом передбачалась зміна напрямів реформування земельних відносин, зокрема, перехід від адміністративного вилучення земель у колгоспів і надання їх громадянам для створення селянських господарств - до початку паювання земель КСП. Це означало, що об'єктом реформування став весь земельний фонд, а не тільки землі, вилучені із земель колгоспів. Засновники КСП отримали право приватної власності.

Реалізація указу про паювання усіх земель сільськогосподарського призначення призвела до реального збільшення земельних ділянок селян і вони досягли 1–2 га. Варто зазначити, що всеосяжне розпаювання земель колгоспів і радгоспів, які, як відомо, були лише їх користувачами, і передача їх у власність уже тоді, а ще більше на перспективу може створювати проблеми для держави. В процесі розпаювання земель, держава втратила можливість оперативного управління земельними ресурсами (під час колективізації держава надала землі колгоспам лише у користування).

Творення нових організаційно – господарських форм на селі в умовах роздержавлення і розпаювання земель і майна колгоспів відбувалось, скажемо так, плавно, в умовах ще існуючих колгоспів і радгоспів (кадровий потенціал, матеріально-технічна база, фінансові структури), але при стрімкому скороченні їх земель Вищеозначена ситуація швидше за все в ту пору була більш зрозумілою для активних членів колгоспів (керівників, спеціалістів). Вони себе бачили новими і, що дуже важливо, самостійними господарями на землі. В той же час, це мали бути не одноосібні господарі, а швидше за все невеликий за кількість членів кооператив. Основна маса колгоспного селянства спробує самотужки, по суті одноосібно господарювати на нових, дещо більших земельних площах. Однак, не маючи техніки, а часто і здоров'я для обробітку землі, що була в полі (3-6 га), селяни, попрацювавши 2–3 роки на «своєму полі», почали передавати свої земельні паї в оренду.

До того ж, в процесі ліквідації колгоспів (розпаювання їх земель) в українському селі з'явилось таке соціальне лихо, як безробіття. Це, як правило, були селяни середнього віку, які до цього часу працювали в колгоспах, радгоспах. В ході реформи земельних відносин (втрати колгоспами своїх земель) вони вільно чи не вільно залишилися без роботи, або ж ніяк не змогли пристосуватись до нових умов господарювання. Вони, а це були особи жіночої і чоловічої статі, часто приймали для себе рішення про виїзд на роботу за кордон. Так з'явилась ще одна категорія українських селян – заробітчани. Там вони працювали в сільському господарстві, промисловості на будівництві, у сфері обслуговування населення,

влаштувались у заможних сім'ях на роботу за доглядом дітей, людей похилого віку. Це був ще один крок до розселення українського села. Вони не подавали заяв на зняття з реєстрації в місцевих органах влади, але більшість із них ніколи не повернувся у свої села, не будуть працювати на українських землях.

Менше з тим, все-таки такий, на наш погляд, шлях щодо виживання забезпечив українське село від можливих соціальних потрясінь. Перехід від колгоспного до фермерського, по суті, одноосібного господарювання на землі відбувався зовсім не так, як у 1930-і роки відбувався перехід від одноосібного до колективного господарювання на землі.

В подальшому доля решти селян, членів уже колишнього колгоспу, в результаті утворення КСП, складалась по різному. Хтось із них важкою, як правило, ручною працею буде пробувати вижити в тих умовах. Інші передадуть своє право на земельний пай, тим хто мав хоч якісь технічні засоби, коней, здатний був обробляти великі земельні площі. В цілому ж, моральній і матеріальній стан більшості тогочасних селян значно погіршився.

Почався процес розшарування селян на заможних (засновники КСП і збіднілих). Втрата роботи в колгоспі (заробітної плати) і незатребуваність робочих рук в КСП – це нові і до того ж непередбачувані реалії, що відбувалися на початку реформування земельних відносин. Власне, з цього часу абсолютна більшість селян практично опинились поза процесом реформ. Вони цілковито занурилися в господарювання на своїй дещо збільшеній присадибній ділянці. На тій ділянці вижити було можливо, щось заробити, тим більше відкласти зароблене на потім - то була річ майже неможлива.

Перетворення колгоспів в процесі роздержавлення земель у КСП, а це в часі по окремих регіонах зайняло декілька років, виявилось досить болючим для аграрного сектора економіки: порушилась плановість ведення господарства, з боку держави були перебої у централізованому постачанні техніки, запасних частин, паливно-мастильних матеріалів, виникали проблеми збуту виробленої у КСП продукції, надто обтяжливим було оподаткування їх прибутків тощо. З огляду на всі вищезазначені проблеми, у 1990-і рр. сільське господарство України опинилося ще в більшій кризі, ніж воно було до початку деколективізації, понад 90 % КСП стали збитковими.

Президент України, Верховна Рада у терміновому порядку напружували нові документи, реалізація яких повинна була послабити кризу. На порядок денний виходило питання приватизації земельних паїв, тобто земельних площ колгоспів, які уже належали не державі, а окремим селянам.

13 березня 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизації землі». Згідно цієї постанови роздержавлення і приватизацію земель сільськогосподарських підприємств і організацій передбачалось розпочати з 15 травня 1992 р. [14].

30 січня 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про форми власності на землю», яким встановлювалась можливість існування поряд із державною - колективною та приватною форм власності на землю та виголошувалась їх рівноправність. Того ж року ця юридично-правова норма введена у нову редакцію Земельного кодексу України, що був прийнятий у

1990 р. Так було започатковано передачу земель з державної власності, «довічними» користувачами якої були колгоспи і радгоспи - в колективну і приватну. Так завершувався процес роздержавлення земель сільськогосподарського призначення.

В умовах розбалансованості, втрати багатьма керівниками відчуття відповідальності, байдужості селян до долі їхніх господарств Верховна Рада України у 1992 р. аби подолати негативні явища перехідного періоду прийняла нову редакцію Земельного кодексу. В ньому досить конкретно виписані норми власності та господарювання в аграрній сфері у перехідний до ринкових відносин період. До них можна віднести такі як, принципи передачі земель у користування, у власність, орендування землі та інші. У третій статті визначено: а) власність на землю в Україні має такі форми: державну, колективну, приватну; б) усі форми власності є рівноправними. Тут же були визначені і суб'єкти права державної власності – Верховна Рада України та обласні, районні, міські, селищні та сільські ради народних депутатів на землі в межах їх територій. Законодавець передбачив, що державні землі можуть передаватися в колективну або приватну власність, надаватися у користування, у тому числі, в оренду. Щодо колективної власності, то вона передбачалась можливою для КСП, садівничих товариств, сільгоспкооперативів, що створювались на базі радгоспів.

В новому Земельному кодексі виписані чіткі норми щодо набуття власності на землю і окремими громадянами України, зокрема, для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, садівництва, дачного та гаражного будівництва. Громадяни могли набути право власності на землю, одержавши її у спадок, у спільному майні подружжя, купівлі-продажу, дарування та обміну. Як бачимо, новий Земельний кодекс не тільки враховував реалії сьогодення, але й потреби громадян, які могли виникати і на ближчу перспективу.

З 1992 р. громадяни України почали отримувати державні акти на право власності на землю. Значимість цього документу для селянських господарств важко оцінити. Втративши зв'язок з колгоспами, селяни якби залишились в майновому відношенні з юридичного погляду без документу, який би засвідчував їх право на землю. З незрозумілих причин отримання такого важливого документа для багатьох селян на ту пору не виявилось першочерговим завданням. Можливо, непевність в невідворотності реформ, була однією із таких причин. З метою прискорення цього процесу уряд видав декрет «Про приватизацію земельних ділянок» (28.12.1992 р.) Громадяни їх могли використовувати для ведення ОСГ, будівництва, садівництва, дач тощо. У 1993 р. 2,5 млн. громадян України стали власниками землі [15].

Проблема власності на колгоспні землі не могла бути вирішена на місцевому рівні. Різкі рухи від однієї (колгоспно-кооперативної форми власності – до приватної) були небезпечними і мало ймовірними. Визнання в тих умовах на загальнодержавному рівні рівності усіх форм власності на землю було необхідним і виправданим соціально-політичним кроком. В цьому відношенні були розроблені і запроваджувались в життя системні напрями, зокрема, націоналізація землі, передбачалось право на присадибні ділянки, фермерські

наділи, на земельні частки (паї), які могли одержати громадяни при виході із колгоспів. Для тих, хто залишався в колгоспах, право власності на землю не було передбачено.

Реалізація триєдиного завдання в ході аграрної реформи (роздержавлення, розпаювання і приватизація земель), зміни внаслідок цього в статусі окремих юридичних і фізичних осіб потребували вносити зміни, доповнення до базових законів Верховної Ради, указів Президента і саме перше тих, що стосувалися власності на землю. Уже 5 травня 1993 р. внесенні зміни до Земельного кодексу, які передбачали надання переваги на приватизацію землі для тих, хто на ній працював. У приватну власність селян переходили ті земельні ділянки, що у них були до початку реформи. Ця пересторога - обмежувальна нормативно-правова норма введена задля того, щоб забезпечити переваги на право на приватизацію землі для тих хто на ній працює і унеможливити, або ж хоча б ускладнити приватизацію земель тими особами, які до землі не мали ніякого відношення.

Реформування земельних відносин уже на першому етапі реформи виявилось настільки складним соціально-економічним явищем, що попри «вал» законів, постанов, указів, що уже були видані за перші три роки незалежності, доводилось констатувати, що реформи пробуксовують, очікувані економічні результати були поки що мінімальними.

З огляду на ці обставини і також на досить складні стосунки Президента з Верховною Радою, Президент продовж 1994 і до осені 1995 р. підписав низку указів, що мали прискорити реформування земельних відносин і, зокрема, здійснити розподіл земель, що передані у колективну власність на паї без виділення їх у натурі (на місцевості) та забезпечити видачу кожному члену КСП права на пай [16].

Нова Конституція України (1996 р.) якби увібрала в себе усі попередні нормативно-правові акти щодо земельних відносин. В ній на узагальнюючому рівні вписані такі норми: в Україні існує дві форми власності на землю – суспільна (державна і комунальна власність) і приватна (власність фізичних осіб і власність недержавних юридичних осіб). В новій Конституції уже відсутнє положення про «колективну власність», яка до цього часу була основною. Це означало, що і правонаступники колгоспів КСП повинні були в найближчій перспективі змінити (відповідно до Конституції України) свій юридичний статус – перетворитись на приватну власність КСП як юридичних осіб, або на приватну власність членів КСП як фізичних осіб. Зауважимо, що на практиці це станеться у 2000 р.

У 1996 р. завершений перший етап земельної реформи, головним її підсумком стало роздержавлення, розпаювання землі та передача її у власність юридичних та фізичних осіб. На 1 січня 1996 р. передано у власність селян 38,6 % земель України, реформовано 9,5 тис. колгоспів, або 98 % їх загальної кількості, шляхом створення на їх базі КСП, спілок селян і кооперативів, фермерських господарств тощо. Такі ж процеси відбувалися і з перетвореннями у радгоспах.

На цей час діяло близько 38 тис. селянських (фермерських) господарств. Фермери тепер крім залучення власного паю, мали можливість брати в оренду земельні паї односельчан. Таким чином, сучасні фермерські господарства в своїй

більшості є спеціалізованими і володіють вони як власною, так орендованою землею. Згідно Земельного кодексу України вони мають право володіти до 100 га землі. На 2000 рік середня площа фермерського господарства становила 22,4 га. Слід зауважити, що лише незначна частина фермерів – 10 %, це колишні колгоспники. Це сталося тому, що механізм передачі земель дозволяє усім громадянам України займатися фермерським господарюванням, а також тому, що для того, щоб розпочати свою власну бізнесову справу – потрібні кошти, яких на ту пору у більшості селян не було.

2. Орендні відносини в українському селі: розширення нових стосунків у земельних відносинах.

20 грудня 1991 року Верховна Рада України прийняла закон «Про селянське (фермерське) господарство». Цим законом передбачалось утворення спеціального земельного фонду через вилучення частини земель, що перебували у колгоспів та радгоспів. Ці землі мали надавати громадянам, які виявлять бажання організувати фермерські господарства. Стаття 4 визначає, що земельні ділянки громадянам України для ведення селянського (фермерського) господарства передаються у приватну власність і безоплатно у межах паю надаються у користування, у тому числі, на умовах оренди із земель запасу, а також із земель вилучених (викуплених) у встановленому порядку. За плату у приватну власність громадян для ведення селянського (фермерського) господарства, передаються ті землі, розмір яких перевищує середню земельну частку (пай). У постійне користування можуть передаватися землі із земель державного запасу.

Цей закон започаткував розробку пакету додаткових законодавчих актів, спрямованих на вироблення концептуальних принципів ведення сільськогосподарської діяльності на засадах фермерства. На ту пору і в тих конкретно-історичних умовах фермерські господарства повинні були стати реальною альтернативою колгоспній формі господарювання, яка базувалась на основі власності держави на землю. Вони визнавалися рівноправною з державною, колективною формою господарювання. Земельні площі вони могли отримати лише на засадах оренди. Такі поняття як фермер і орендатор на тому початковому етапі реформи були практично тотожними.

Договори оренди землі фермерами, бізнесовими структурами на першому етапі реформи, як правило, були короткостроковими, що породжувало немало проблем щодо ефективності використання орендованих земель. Селяни одержали земельні паї за ціною 60 грн. 1 га землі. Загалом, селяни проявляли обережність у цій справі, лише у невеликої кількості із них «проснулось» почуття приватного господаря, власника землі, зокрема. Одержання селянами паїв передбачалось завершити за 1 рік, але цей процес тривав 10 років, повільно відбувалося паювання земель і у КСП. На 1 січня 1997 р. сертифікати на право земельного паю одержало лише 2 600 тис. осіб. На цей час приватизовано більше половини земельних ділянок, наданих селянам для ведення підсобних господарств [18].

Орендаторами на ту пору виступали переважно засновники КСП, через деякий час у селах з'явилися орендатори-бізнесмени. На початку 1990-років 85 % договорів оренди були укладені з правонаступниками колгоспів – КСП, 10 % - з підприємницькими структурами, 5 % – з фермерами. Найбільш динамічно фермерство розвивалось продовж 1992–1994 рр., тоді було створено понад 16 тис. фермерських господарств. З 1996 р. темпи зростання фермерських господарств сповільнюються, а з 1996 р. спостерігалось їх скорочення [13]. Нам видається, що українські селяни уже на першому етапі аграрної реформи так, у досить спрощений спосіб визначили своє місце в новопосталих господарських структурах і долю власних паїв.

Гальмівну роль в такому тривалому паюванні земель відігравав людський чинник. Селяни не були підготовлені до таких глибинних змін, які їм пропонували «згори». Складається враження, що вони призвичаїлися до колгоспного життя, мали певний рівень матеріального достатку, соціальної захищеності і тому не поспішали виходити з колгоспів, брати земельні паї. Разом з тим, селяни не чинили жодного спротиву щодо проведення органами влади суцільної деколективізації.

Досить в'яло продовжувався процес одержання селянами державних актів на право власності на землю. Якщо у 1993 році в Україні було 2,5 млн. власників землі, то у 2000 році їх кількість зросла до 10 млн., або до 80,4 % [19]. Видачу селянам державних актів на право на землю завершено у 2004 році.

За роки незалежності у реформуванні земельних відносин суспільство пройшло декілька етапів, на кожному з яких вирішувало конкретні з вищеназваних завдань.

Перший етап тривав з 1991 – 1996 рр. Його можна означити як перехідний: від суспільної до приватної форми власності на землю, від спільного обробітку землі в колгоспах і радгоспах – до одноосібного господарювання на власній або орендованій землі. Він розвивався за «революційним сценарієм» і призвів до припинення колгоспного виробництва, фермеризації і утворення селянських одноосібних господарств, закріпленням за ними відповідної кількості земель. Зауважимо, що оскільки у селян до приватної власності у попередні часи виховувалося негативне ставлення, то цей період дещо затягнувся.

На першому етапі реформування аграрного сектора сільське господарство не змогло подолати кризові явища. Швидше навпаки. Криза у сільському господарстві розвивалася на тлі ще глибшої кризи у промисловості. Економічні наслідки аграрної реформи на першому її етапі були незадовільними. Виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося на 35 %. Все це сталося в умовах утвердження нових організаційно-виробничих структур – КСП. На 1997 рік КСП виступали в ролі головного товаровиробника сільськогосподарської продукції. Їх було 10,5 тис., вони мали у своєму розпорядженні 31542,9 га землі [20].

Скорочення в КСП та інших структурах виробництва сільгосппродукції сталося тому, що аграрна реформа дещо відставала від реформування в інших галузях, що призвело до великої збитковості. В результаті розпаювання між селянами рухомого і нерухомого майна відбулась руйнація цілісних майнових

комплексів. Кредиторська заборгованість КСП неухильно зростала, невиплата зарплат працюючим ставала хронічним явищем. Не змогли КСП впоратися з бартерними операціями, особливо щодо забезпечення своїх господарств паливно-мастильними засобами через їх суттєве здороження. Слід мати на увазі, що трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки розпочалися після початку приватизації в промисловості і на першому етапі реформи відбувалися досить повільно і непослідовно.

Отже, на першому етапі аграрної реформи (1991–1996 рр.) завершувався процес деколективізації, демонополізації власності держави на землю, тобто роздержавлення, розпаювання землі колгоспів і передачі її у колективну власність КСП. Трансформації в земельних відносинах були по своїй суті революційними, приватна форма власності на землю ставала реальністю. Порівняно із періодом колективізації, деколективізація, зміна організаційно-господарських форм, власника землі в українському селі відбулась практично безболісно.

Наступним кроком у цьому процесі було те, що кожному власнику земельного паю надано право самому визначати подальшу його долю: здавати свій пай в оренду, або розпочинати самому господарювати на своїй землі. Як бачимо, до земельної власності на відміну від доби колективізації, коли постав один власник – держава, допущено велику кількість громадян, практично усіх колишніх членів колгоспів, а також нові організаційно-виробничі структури. Це і був той амортизатор, який унеможливив зростання напруги в земельних відносинах до небезпечного рівня. До того ж на першому етапі реформи купівля та продаж земель сільськогосподарського призначення була заборонена. Тоді ж сформовано фонд земель запасу – 6 млн. га, з яких понад 3 млн. га перерозподілено за державою, це 1,3 % усіх сільгоспугідь України, що також давало і буде давати на перспективу можливість вносити при потребі певні корективи у земельні відносини.

Як же ці нові реалії вплинули на долю селян, що кардинально змінювалось у їх взаєминах з землею, суспільством? Вони у своїй більшості раптом відчули, що відтепер усі їх проблеми доведеться вирішувати самотужки. Колгосп з його писаними і неписаними зобов'язання перед членами колгоспу в соціальній, культурно-освітній сфері більше не буде ними опікуватись. Його як організаційно-виробничої структури уже не було. Щось подібне для наших селян мало місце в ході скасування в середині XIX ст. кріпацтва.

Ментально селяни не були готові до одноосібного господарювання на землі. В їх душах поселилась непевність, вони почали ідеалізувати своє життя в колгоспі. В цей же час у них виникали почуття заздрості і навіть осуду перших фермерів, інколи недобррозичливим буде ставлення і до засновників КСП. Пригадаймо, що і в роки Столипінської аграрної реформи таким же недобррозичливим було ставлення до хуторян, тих хто виділявся на відрубів. Усі ці фактори будуть означати не що інше як майнове розшарування в українському селі. Донедавна усі вони були рівні за площею присадибних ділянок, в оплаті праці за виконану роботу чи згідно посадового окладу, була реальна рівність їх доступу до освіти, охорони здоров'я, і, раптом усе це похитнулось, почало зникати.

Однозначно буде змінюватися їх ставлення до роботи. На відміну від виконання своїх обов'язків (не завжди з великим сумлінням) в колгоспі, поступово у багатьох селян - вчорашніх колгоспників буде просипатись почуття господаря на землі, наступати розуміння, що тільки їх земля і робота на ній може на тому етапі сприяти хоч на мінімальному рівні вирішенню їхніх проблем.

Перехід селян від колективної праці в бригаді, ланці, на фермі - до індивідуальної праці на своїй земельній ділянці призведе до того, що зміняться долі керівників усіх виробничих структур колишнього колгоспу. Усі їхні посади попросту відійдуть у небуття.

Чи усміхнулась доля селянам у зв'язку із завершенням процесу деколективізації? Як завжди буває при реалізації таких глибинних соціально-економічних процесів і до того ж в такий короткий історичний період часу, давати однозначно позитивну чи негативну оцінку не можливо і не варто.

Другий етап реформи в аграрному секторі умовно можна означити (з 1996 р. і тривав до 1 липня 2021 року). Визначальним на цьому етапі було прийняття Конституції України (1996 р.), де чітко зафіксовано, що земля та її надра є об'єктами права власності українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією [21].

На цьому етапі продовжувались трансформації земельних відносин, але уже на засадах приватної власності на землю, більш широко відбувався процес утворення приватно-орендних підприємств. Це стало можливим тому, що із завершенням паювання та сертифікацією земельних паїв створились передумови для розвитку орендних відносин на якісно новому рівні. До 90-х рр. право брати землю в оренду надавалося лише фермерам, орендодавцем була не приватна особа, а райвиконком, тобто на той час це був орган місцевого самоврядування.

У 1997 р. із виданням указу Президента України «Про оренду землі» до об'єктів оренди віднесені земельні ділянки, що перебували у власності громадян та юридичних осіб України, територіальних громад сіл, держави. Цей нормативно-правовий акт був спрямований на полегшення пошуку, як тоді казали, ефективного господаря на землі (орендаря). До оренди земель отримали доступ й інші групи населення, не члени цієї сільської громади, юридичні особи. З іншого боку 6 млн. селян, що отримали земельний пай, відтепер дві або більше особи, які мали сертифікати, що засвідчували їхнє право на земельну ділянку (пай), могли за власним бажанням передавати в оренду спільну земельну ділянку через уповноважену ними особу. Так було, по суті, започатковано формування нових структур з великими земельними площами у своєму розпорядженні.

Отже, власники земельних паїв отримали право їх здавати в оренду, а усі (незалежно від роду занять) громадяни України отримували право їх брати і використовувати для виробництва сільгосппродукції. Таке масштабне розширення кола орендарів, реально створювало умови для формування нових суб'єктів господарювання на землі. Визначальним у цьому була можливість і потреба суспільства на основі оренди земельних часток (паїв), шляхом формування великотоварних агроструктур збільшувати виробництво товарної сільгосппродукції.

Проте ліві політичні сили в парламенті не сприймали приватної власності на землю, уважали, що колгоспи і радгоспи були найкращою формою організації виробництва. За їх наполяганням прийнятий закон України «про оренду землі» (6.10.1998 р.), який фактично зупинив роботу щодо формування господарських структур ринкового типу, адже у ньому не було передбачено оренди земельних часток (паїв) усіма громадянами України, а створення нових господарських структур було призупинено.

На ту пору ще доволі суперечливим залишалось також ставлення пересічних громадян до нових форм господарювання на землі і особливо до приватної власності на землю. Згідно опитування, проведеного у 1998 р. науковцями Національного аграрного університету, з'ясувалось, що стати фермером виявляли бажання приблизно 25 % респондентів, орендарями – в межах 13 %, взяти ділянку без обмеження – до 30 %. Ставлення до форм господарювання було таким: трохи більше третини керівників господарських підрозділів вважали за доцільне функціонування колгоспів, фермерство підтримували приблизно 13 %, акціонерні товариства – 8,9 %. Готовими були до негайного введення приватної власності на землю – 22 %, вважали, що для введення приватної власності потрібен значний період – 32 %, а 39 % вважали, що земля має бути всенародною власністю [22].

Як бачимо, в гальмуванні трансформації земельних відносин в кінці 1990-х рр. мали місце як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Ця суперечливість у реформуванні земельних відносин, цілий комплекс новопосталих проблем, коли з одного боку уже завершено паювання земель і створено нові виробничі структури КСП, які чомусь були залишені державою один на один зі своїми проблемами, а з іншого – не було можливості у повному обсязі створювати альтернативні КСП сільськогосподарські структури, оскільки вони стали правонаступниками в розпорядженні землями колишніх колгоспів та радгоспів, вони будуть визнані винуватцями кризи в аграрному секторі економіки. До проблем, які тягнули на дно КСП можна віднести такі: різке подорожчання паливно-мастильних засобів, обтяжливе оподаткування. За таких умов подальший спад виробництва продукції сільського господарства ставав неминучим. Його апогей припав на 1999 рік. На цей час 85 % КСП були збитковими. Якщо доля колгоспів при трохи більше 50% збитковості була визначена як така, що не мали права на існування, то доля КСП якби і не вимагала якогось теоретичного обґрунтування.

Такий невтішний стан, в якому опинились КСП, мав місце ще й тому, що вони формувалися і розпочинали свою господарську діяльність в умовах кризи на макроекономічному рівні, по суті, їм держава не надавала дотації. У 1997 р. порівняно з 1990 р. обсяг державних капітальних вкладень на виробничі об'єкти зменшився в 21 раз, а на соціальні потреби – в 11 разів, надважким був і податковий прес на КСП. Зауважимо, що для фермерів держава, хоч і мінімальні, але все-таки надала певні преференції. Схоже, що держава «розчарувалась», перестала бути зацікавленою у наявності в аграрному секторі економіки такого суб'єкта господарювання як КСП. Мабуть, це мало місце тому, що уже реалізовувався курс на утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки, що суттєво зменшувало фінансове навантаження на державний

бюджет. Економічною основою КСП була колективна власність на землю і нерухоме майно.

У 1999 році порівняно із 1990 роком виробництво валової сільськогосподарської продукції зменшилося на 51,3 %, у тому числі рослинництва – на 46,8 % і тваринництва – 55,1 %. За деякими оцінками, на початку 2000-х років в Україні не оброблялось майже 2 млн. га землі, зокрема, в Тернопільській області не оброблялось майже 200 тис. га землі [139]. І це при тому, що в результаті паювання земель на 2000 рік кількість землекористувачів збільшилась у 12 разів. Доконаним фактом стало дроблення, відбулися різкі зміни на користь приватного дрібнотоварного сектора господарювання. Далеко не всі новопосталі господарі змогли налагодити виробництво сільгосппродукції. Площа сільгоспугідь у їхньому користуванні скоротилась у півтора рази [23].

За таких обставин Президент України у 1999 р. видав указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Було взято курс на реконструкцію КСП у господарські форми ринкового типу, що мали здійснювати свою господарську діяльність на основі приватної власності. На ліквідацію КСП, як організаційно-виробничих структуру на селі, виділений час з грудня 1999 р. до квітня 2000 року. Їхні землі мали перейти із колективної власності КСП у приватну власність їх членів.

У 2000 році КСП, як перехідна форма господарювання на селі від колгоспно-радгоспної системи до – приватної, згідно рішень вищих органів влади були ліквідовані. Сталося те що сталося. Держава створювала КСП не запитуючи у селян їхньої думки – держава ліквідувала КСП у такий же самий спосіб. Зауважимо тільки, що це було чи не єдине виконання розпорядчих рішень щодо трансформації земельних відносин в конкретно визначений строк.

З ліквідацією у 2000 р. КСП почалися далекосяжні зміни. Вивільнялося багато земель, виходили із КСП їх засновники, селяни зі своїми земельними і майновими паями. Перед селянами, як і на початку деколективізації, знову відкривались два можливі шляхи: розпочати свою справу, тобто зайнятись одноосібним господарюванням, або віддати свій пай в оренду. Це, можна сказати, був для селян, засновників КСП досить болючий вибір. Тривога вселялась в їхні душі за долю їх єдиного майна – земельного паю, який вони заробили за усі роки праці в колгоспі. Виникало побоювання, чи не обдурять, чи не буде втрачений земельний пай і, чи буде винагорода достатньою для виживання?

Гіпотетично вони мали можливість створювати приватні підприємства, сільгоспкооперативи, інші суб'єкти господарювання. Однак, попередній досвід, набутий ними на початку 1990-х рр., спонукав багатьох із них до простого, а по суті, безальтернативного і вимушеного рішення – віддати земельний пай в оренду. Так розпочалась повторна передача земельних паїв: перший раз вони передавали до КСП, а тепер – орендарям, якими будуть виступати переважно крупні агробізнесмени. Вслід за селянами-пайовиками, будуть втрачати свої земельні паї і чимало вчорашніх засновників КСП. Багато із них також, але дещо пізніше, будуть вимушені здавати їх в оренду крупним агробізнесменам. Було чимало фактів, що повторна передача паїв відбувалась не завжди за взаємною згодою і на вигідних для пайовиків умовах. Складається враження, що, мабуть, земельні

ресурси України на ту пору уже були розподілені між крупними бізнесовими і політичними структурами. Ліквідація КСП призведе до докорінної зміни у земельних відносинах на селі:

1) досить стрімко налагоджувались орендні відносини власників паїв і нових суб'єктів господарювання;

2) ті із власників земельних паїв, хто не бажав віддавати свій пай в оренду іншій особі, зайнялися облаштуванням особистих селянських господарств (в перспективі – фермери);

3) агрофірми стали набувати ознак латифундій. За короткий проміжок часу в їх руках, поки-що на правах оренди, опинилось 21,4 млн. га землі, або 5,3 млн. селянських паїв [24].

4.) 3/4 колишніх керівників КСП утворили на їх основі нові приватні формування, земельні площі яких були уже значно меншими;

На 2000 рік в Україні залишалось близько 1,5 тис. КСП, вони трансформувались у кооперативи із сотнею і більше засновників. Вони, на думку С. В. Кульчицького, по суті, залишилися колгоспами або радгоспами [25]. Трансформації КСП в інші виробничі структури були у двох вимірах: сутнісні, тобто становлення нових суб'єктів господарювання і це було визначальним та зовнішні – зміна назви новоутвореного суб'єкта господарювання.

До позитивів, пов'язаних із ліквідацією КСП, за великим рахунком, можна додати те, що закладені основи для створення багатоукладності виробництва на селі, де в повній мірі почали функціонувати різні форми господарювання на основі приватної власності на землю у поєднанні з індивідуальною, сімейною і колективною формами організації праці, зокрема, акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, пайові товариства, фермерські господарства (індивідуальні, сімейні, фермерсько-орендні, приватні підприємства (агрофірми), селянські кооперативи, корпорації тощо [26].

Селяни, які здавали свої землі (паї) в оренду, відтепер почали отримувати хоч і невелику, але гарантовану винагороду від орендатора. Середня плата за 1 пай га в ту пору була приблизно 280 грн. на рік (курс американського долара був в межах 6 – 7 грн). Оренда стала найбільш поширеною формою землекористування в Україні і це, на думку П. Гайдуцького, найбільш невдала форма з усіх можливих, виснаження ґрунтів досягає своєї найвищої позначки, але зберігає цілісність земельних масивів колишніх КСП новими господарськими структурами [27].

Розвиток орендних відносин сприяв зміцненню фермерських господарств, їхні земельні площі за рахунок оренди земель суттєво збільшилися. Відповідно у 35 509 фермерських господарствах у 1999 році було 1 118 280 га (2,7 %) угідь, в середньому по 31 га на одне господарство [28].

З 1999 р. орендні відносини будуються на основі сертифікатів, які селяни віддавали орендарам на договірній основі з визначенням терміну, продовж якого орендар має право розпоряджатися даною земельною ділянкою.

Результати попередніх реформаторських дій у земельних відносинах (роздержавлення, розпаювання і приватизація землі), початок функціонування нових суб'єктів господарювання на землі виявилися суперечливими, такими, що

заставляють задуматися над їх проміжними результатами. В наукових колах аграрників і практиків сформувалась думка, що центральним питанням сучасної аграрної реформи стало питання про приватну власність на землю. Хоча, на їх думку, це мав би бути лише засіб для вирішення головного завдання аграрної реформи – підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва в країні і на цій основі досягти надійної продовольчої безпеки. У цьому ж зв'язку виникає ще одне питання, а як бути з тими, хто не орендує землю? Виявляється, що приватна власність на землю не є доступною для всіх сільгоспвиробників. Хоча формально існує множинність форм власності на землю, проте тенденція все-таки є такою, що лише для невеликої частки громадян переважаючою стала приватна форма власності. Регулятором у цих досить непростих питаннях має бути достатній державний земельний фонд. Тільки цей сегмент земельних відносин може на практиці здійснювати контроль та обмежувати апетити щодо набуття власності на землю окремими особами.

Паралельно із фермерством, агрофірмами на кінець 1990 – рр. розвивалось колективне садівництво та городництво. Воно стало, по суті, всенародним рухом, поверненням обличчям до землі сотень тисяч громадян України. На такі думки наштовхують статистичні матеріали, що опубліковані у Статистичному щорічнику України. Більше 2 млн. міських сімей отримали дачні земельні ділянки (приблизно третина міських сімей). Земельні ділянки безкоштовно розміром від 0,04-0,06 га виділяли виконавчі комітети районних рад за погодженням з сільськими радами народних депутатів.

У 1985 р. 566,6 тис. сімей, об'єднаних у садівничі товариства (кооперативи) користувалися 32 тис. га землі, а у 1988 р. 2 726,6 тис. сімей користувалися уже 212,0 тис. га землі. В такій же мірі зростали і обсяги колективного городництва. У 1985 р. городництвом займалися 623, тис. громадян і мали вони 48,2 тис. га землі, а у 1998 р 2 635,0 тис. громадян мали 293,7 тис. га землі [29].

В 6-ти районах Тернопільської області створено 99 товариств, членами яких стали 38 350 користувачів. В їх приватній власності перебуває 1 900 га землі, зокрема, в Тернопільському районі створено 71 товариство (16 320 ділянок), в Підволочиському районі – 2 товариства (420 ділянок), Збараському районі - 8 товариств (1 640 ділянок) Козівському районі - 5 товариств (1050 ділянок).

У 1999 р. кількість сімей, що займалася колективним городництвом в Україні скоротилася майже на 100 тис. Хоча вони зберігали за собою юридичне право на земельну ділянку. У 2001 р. ця тенденція продовжилася, відбулося скорочення колективного городництва ще більш як на 100 тис. сімей [30]. В Тернопільській області на 2012 рік землекористувачі перестали обробляти 1 262 ділянки, що складає 380 га землі. На нинішній час ситуація складається так що, за деякими оцінками, третина земель в колективних садово-городніх кооперативах не використовується за призначенням.

Причин цього непередбачуваного і не бажаного явища могло бути декілька, зокрема, значне підвищення оплати за проїзд в громадському транспорті до садово-городніх кооперативів. Не всі дачники змогли поєднувати роботу на

підприємстві, чи в установі з кропіткою працею на землі, що часто вело до збитковості городництва. Діти деяких дачників не бажають займатись городництвом, а шукають інших шляхів вирішення своїх продовольчих питань, зокрема, виїзять на роботу за кордон, йдуть на роботу в бізнесові структури тощо. Зауважимо, що землю громадянам для ведення садівництва та городництва держава надавала безкоштовно, вони були звільнені від оподаткування. Дачники-пенсіонери і дотепер користуються цією пільгою.

На 1 вересня 2000 р. КСП припинили свою діяльність. З одного боку це, як ми уже відзначали, розширювало можливості для зростання індивідуальних виробників. В наступне десятиріччя на базі колишніх 10 833 КСП створено 13 723 нових сільгоспідприємств, зокрема, 1030 селянських (фермерських), постали 2840 приватних підприємств (20 %), 6402 господарських товариств (47 %), 3 312 сільгоспкооперативів (24 %). Колишні члени КСП отримали належні їм паї в натурі. Понад 6 млн. осіб отримали сертифікат на право власності на земельну ділянку, понад 330 тис. осіб – державні акти на право приватної власності на землю, понад 5 млн. Власників земельних паїв одразу ж передали їх в оренду. Площі земель, які використовуються фермерськими господарствами, зросли до 3,4 млн. га. У 4 рази збільшилась площа сільськогосподарських угідь у господарствах населення. Однак, лише 400 тис. селян господарювали на ту пору на власних земельних паях. Розширили свої підсобні господарства за рахунок земельних ділянок відведених із земель КСП на основі паю 259 тис. осіб [31].

В кінцевому рахунку відбулась подальша глибинна перебудова у земельних відносинах і найперше щодо зміни форми власності на землю і її користувачів:

1. 78,8 % сільськогосподарських угідь відтепер знаходились у недержавних сільгоспідприємствах;
2. 17,8 % земель залишилися у громадян, яким надано землі у власність і користування;
3. Фермерським господарствам перейшло 2,0 % земель [32].

Як бачимо, на початок 2000- х рр. три основні завдання аграрної реформи (роздержавлення, розпаювання і приватизація земель) практично уже були реалізовані.

Після ліквідації КСП розпочнеться ще для багатьох невидимий на ту пору процес перегрупування сил, нащупування нових можливостей в агробізнесі, більш виразно почали формуватися два типи виробників: індивідуальний та корпоративний. В тогочасних умовах ці два економічні процеси відбувались практично одночасно. Подих підприємливості охоплював багатьох фермерів, а ще більше крупні бізнесові структури. Боротьба за землю вступала у нову фазу.

Трансформації в земельних відносинах, а саме: перехід від КСП до створення широкої мережі ОСГ, ОПГ, фермерських господарств та корпоративних форм: агрофірм та агрохолдингів вимагав внесення коректив в законодавчу базу, в основі якої мав стати Земельний кодекс. 25 жовтня 2001 р. Верховна Рада України прийняла новий Земельний кодекс України. Ст. 1 гарантує приватну власність на землю. Ст. 2 уточнює, що земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею ст. 92

визначає тих, хто має право постійного користування земельними ділянками – підприємства, установи, громадські організації. Ст. 93. регулює орендні відносини, які передбачають строкове володіння і користування земельними ділянками. Ст. 95 визначає права землекористувачів. До них відноситься право самостійного господарювання, власності на посів і на урожай. Ст. 96 зобов'язує використання землі за призначенням, своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату.

З огляду на законотворчі процеси, що мали місце на цьому етапі реформування аграрного сектора економіки, ставали помітними позитивні зміни у фермерських господарствах, дещо зміцніли вони економічно, їхні земельні площі тепер були в межах 70 га. Це стало можливим і завдяки їх фінансовій підтримці через Український державний фонд підтримки фермерських господарств. У 2010 році їм було спрямовано 55 млн. гривень з спеціального стабілізаційного фонду державного бюджету.

У наступному 2011 році їм надана допомога в обсязі 28 млн. грн. З огляду на тогочасні ціни на паливо-мастильні матеріали, агротехніку тощо., це були дуже незначні суми, які до того ж не всі фермери могли одержати. Загалом, кількість фермерських господарств залишалась незначною і складала лише 10 % тих, що вийшли з колгоспів, не змогли вони налагодити спеціалізацію у виробництві сільгосппродукції. Найбільш успішними виявились фермери, так би мовити, початківці, ті, що мали невеликі за розмірами - розширені присадибні земельні ділянки. Площа сільгоспугідь у них зростає з 2,6 млн. га у 1990 році до 6,1 млн. га у 2008 році на початку 2000-х років в Україні існувало понад 40 тис. фермерських господарств.

На 2012 рік дрібних фермерських господарств, які мали до 200 га земель нараховується 30 621 одиниця; середніх – від 200 – 500 га - 10 173 одиниці; великих, які мають понад 5 000 га (холдинги) – 640 одиниць [33].

З часу появи фермерських господарств в українському селі у другій половині 1980-х рр. і до тепер їм доводилось вирішувати чимало проблем організаційного, фінансового, господарського характеру. Однак, інколи до них з боку деяких бізнесових структур з явними ознаками кримінального характеру, судових органів, органів виконавчої влади застосовувались неправомірні дії. Їх мета, як правило, була у тому, щоб захопити майно (вирощений урожай, техніку, ВРХ), у протизаконний спосіб позбавити їх права на володіння земельною ділянкою тощо. У 2000-х роках в періодичній пресі, на телебаченні часто з'являлась інформація про такі дії стосовно деяких фермерів. Наведемо лише один приклад . Ось назва статті: А. Гайворонський «Нахабно і цинічно у фермерів відбирають землю, яку надавали у постійне користування» [34].

В статті мова йде про те, що фермеру М. Саєнко у Новомосковському районі Дніпропетровської області ще у 1996 році надано на правах оренди 33,3 га землі, що підтверджено державним актом. Він заснував фірму «Самара». У 2020 році земельна ділянка згідно рішення РДА передана у комунальну власність, а потім у приватну власність фізичній особі. РДА прийняла таке рішення з огляду на те, що засновник фірми М. Саєнко помер. Однак, не було враховано те, що

правонаступником мав стати його син. Ця справа розглядалась у Верховному суді України.

Основний сегмент сільської зайнятості становлять особисті селянські господарства (ОСГ), які в наслідок розширення земельних ресурсів, у тому числі за рахунок приєднання земельних паїв, стали місцем працевлаштування для щонайменше 40 % зайнятих трудовою діяльністю у сільській місцевості. Земельні ділянки на ведення ОСГ надавались на праві власності та оренди [35]. З часом вони будуть віднесені до категорії фермерів.

Земельний наділ у розмірі до 2 га землі, надавався безоплатно громадянам України із земель державної і комунальної власності. Проте він може бути збільшений за рахунок паїв, які надані селянам у користування. Тут виникає певна колізія. Справа у тому, що в Україні є регіони (південні і східні області), де земельний пай складає 6–8 га. Виходить, що земельна площа ОСГ може бути в межах 10 га (за умови, що це один власник). А це уже є фермерське господарство, яке щонайменше має оподатковуватися як суб'єкт підприємницької діяльності. Земельна ділянка ОСГ могла бути збільшена також за рахунок пасовищ. З часом ця тенденція буде набирати все більшого поширення. ОСГ складають 15 % від числа усіх суб'єктів господарювання на землі, до 50 % їх знаходиться у західних областях України.

В ОСГ у 2000-х рр. працювало близько 7 млн. селян. Кількість селян, що мали присадибні ділянки, зросла у два рази, а кількість землі ОСГ (присадибні ділянки) зросла у 6 разів по відношенню до 1991 року і сягнула 6,3 млн. га (п'ята частина держземфонду України). На 2000-й рік вони виробляли 66 % сільгосппродукції, зокрема, 81,5 % молока, 99 % картоплі, 82 % овочів, 63 % м'яса тощо у 2011 році ОСГ володіли 42,9 % усіх земельних угідь і виробляли 59,7 % продукції. У цілому, високі господарські показники досягнуті завдяки важкій фізичній праці усіх членів сімей. Для порівняння приведемо такі статистичні дані 1990 року. На той час колгоспи і радгоспи мали у своєму розпорядженні 93,7 % сільгоспугідь і виробляли 69,4 % валової сільгосппродукції [36].

Разом із тим, слід зауважити, що процеси, які відбуваються в ОСГ та довкола них є неоднозначні. По-перше, спостерігаємо скорочення їх кількості. Так, у 2005 році було 4 915,3 ОСГ, у 2010 році – 4 540,4, у 2012 році – 4 301,8 одиниць ОСГ. Відповідно скорочується і кількість землі, що перебуває в їхньому розпорядженні. У 2005 році вони володіли 6 760,1 га землі, у 2000 році – 6 665,4, у 2012 році – 6 501 тис. га землі. Площа ділянки з розрахунку на 1 господарство у 2005 році складала 1,38 га, у 2010 році – 1,47 га, у 2012 році – 1,51 га. [37]. Загалом, слід зазначити, що формування ОСГ відбувалось у досить таки специфічній формі. Окремі селяни, аби збільшити свою земельну ділянку, вдавались до захоплення і розорювання громадських пасовищ, що створювало чималі проблеми для утримування худоби. Ми вважаємо, що цей, нехай і негативний процес, був відображенням суспільного запиту на землі сільськогосподарського призначення. Сталося так, що у той час відбувався поділ селян на тих, хто рятувався, тих, хто збагачувався і тих, хто не брав участі у становленні цих досить непростих нових земельних відносинах [38].

Ще одна, чи не найболючіша проблема для ОСГ, це проблема землі, вірніше її використання. Її почали лишати, перестали обробляти по старості, через низькі прибутки і великі витрати на її обробіток. Чимало працездатних селян виїзять на роботу у міста, інші регіони, за кордон. Досить багато присадибних ділянок перетворюються на пустку, а паї в полі уже давно передані в оренду великим товаровиробникам. Вважається, що через деякий час вони де-юре стануть їхньою власністю. За підрахунками Л. І. Антипової, оренда охопила уже понад 90 % земельних угідь, передусім ріллі, наданих селянам у приватну власність [39].

ОСГ за своїми функціями є багатопрофільними, а тому не можуть стати крупнотоварними виробниками сільгосппродукції. До того ж більшість із них ставали індивідуальними товаровиробниками, а, по суті, міні-фермерами, тільки тому, що з руйнацією колгоспів, ліквідацією КСП вони втратили робочі місця, а значить стали безробітними і без грошей. За великим рахунком, ОСГ – це курс назад, який призвів до розпорошення виробництва, це шлях до натурального виробництва, який уже був в XVI ст. Хоча варто враховувати і те, що земельні ділянки, що знаходяться у розпорядженні ОСГ – це свого роду страховий тил для держави у разі якихось проблем на продовольчому ринку і тому важливо зберегти у користуванні землі, які селяни отримали при розпаюванні «колгоспних» земель. Сучасні економісти вважають, що на майбутнє ОСГ будуть впливати такі обмежувальні чинники як земельний ресурс, збільшувати який з кожним роком буде все важче, демографічні, економічні та соціальні чинники [40].

Виникає питання, що з ними буде у перспективі, чи витримають вони конкуренцію з великими товаровиробниками, які мають тисячі і десятки тисяч га землі? Важко сказати. На сьогодні, в умовах кризи вони підставили своє плече, допомагають державі вирішувати проблему постачання продуктів харчування для потреб населення. Зрозуміло одне – цей шлях не є і не може бути стратегічним напрямом розвитку аграрного сектора економіки України. Парцеляція земель, це, на наш погляд, явище вимушене і до того ж тимчасове. При виході селян із колгоспів їм потрібно було щось дати, вони мали пересвідчитись в тому, що вони надбали за попередні роки. Пригадаймо, що і при скасуванні кріпосної системи в обов'язковому порядку звільнених селян наділяли землею. Різниця тогочасного наділення їх землею і сучасного полягає у можливостях її використання, що впливало і буде впливати на подальшу долю і селян, і їхньої землі (паю).

Трансформації земельних відносин у добу незалежності виявились такими, що кожний селянин міг, або був вимушений шукати свою нішу участі у виробництві сільгосппродукції. Ми маємо на увазі появу особистих підсобних господарств (ОПГ). ОПГ – це земельна ділянка, яка надається для вирощування сільськогосподарської продукції (у тому числі товарної) та забезпечення кормами власної худоби і птиці. Вони, займають вагоме місце серед інших сільськогосподарських структур і значною мірою впливають на розвиток сільського господарства в цілому. При цьому у 2000-і роки збільшувалася не тільки кількість таких господарств, але дедалі чіткіше проявлялися їх підприємницькі риси. Тоді ж завершено формування трьох видів особистих підсобних господарств:

- А) особисті підсобні господарства населення (ОПГ);
- Б) підсобні господарства підприємств, організацій та установ;
- В) колективне городництво і садівництво.

У особистих підсобних господарствах, земельні ділянки яких селяни у розмірі до 0,6 га отримали безкоштовно, на той час було 15,1 % земель і виробляли вони 60,7 % продукції, а у 2008 році у них було 42,5 % угідь і виробляли вони 54 % продукції [41].

Ділянки для ведення ОПГ передавалися громадянам України за рішенням сільської ради народних депутатів у розмірі 0,6 га безкоштовно на праві власності, постійного користування та на умовах оренди [42].

Реально їхні земельні площі є дещо більшими ніж у ОСГ. Прибавку землі вони здійснювали за рахунок того, що до свого паю додавали з дозволу сільської ради частину земель резервного фонду, громадських пасовищ. За період з 1990 – 2000 рік розміри земельних угідь ОПГ зросли майже у 6 разів, з 2 669 до 1 2 798,6 тис. га [43]. У них трансформації тільки розпочинаються. Першим кроком у цьому напрямі було приєднання паїв і це є курс до селянського дрібного господарства у 2–3 га землі. На часі курс на фермерські, кооперативні, акціонерні господарства із значно більшою кількістю землі у кожному із них. Це означає, що їх кількість буде мати тенденцію до скорочення.

Загалом, у ході земельної реформи кількість землекористувачів, громадян України зросла на 1 405 тис. осіб, на 2005 рік у їх розпорядженні знаходилось 14,9 млн. га сільгоспугідь, або 35 % всіх сільськогосподарських земель України [44].

Окрему нішу, і до того ж визначальну за обсягами виробництва сільськогосподарської продукції, займають крупні товаровиробники – агрохолдинги та агрофірми. Вони орендують землі у колишніх КСП, окремих фермерів. На початок 2000-х років в Україні функціонувало понад 70 агрохолдингів, їм належало понад 6 млн. га землі, що складає близько 16 % площ угідь. В Україні на даний час існує приблизно 50–60 агрохолдингів станом на 2011 рік 24 % ріллі перебувало під контролем агрохолдингів України. «Укрлендфемінг», обробляв 522 тис. га землі і це є найбільший агрохолдинг в Україні, «Українські аграрні інвестиції – 330 тис. га землі, товариство «Миронівський хлібопродукт» – 290 тис. га землі. Агрохолдинги орендують землі на 4–5 років (48,9 %), терміном 1–3 роки 10 %, довготривала оренда – 36,3 % - [45].

Короткотермінова оренда ними землі часто призводить до її нераціонального використання. Свідченням такого ставлення до землі є результати обстеження в агрохолдингу ВАТ «Нафкомагро» (148,5 тис. га землі), орендованих у пайовиків. Він мав вузьку спеціалізацію, вирощував на експорт зерно кукурудзи, озимого ячменю та пшениці. Вміст гумусу у ґрунті в результаті такої сівозміни знизився з 3,97 до 3,32 % на 100 га сільгоспугідь [46].

Однак, не все так негативно в користуванні землею агрохолдингів. Вони консолідуєть площі орендованих земель, створюють переробні підприємства, будують елеватори, відкривають транспортні і торгівельні організації, наукові установи. Як приклад, назвемо агрохолдинг «Нібулон» (Нідерланди, Бельгія,

Україна). Свої капітали його акціонери вкладають у переробну сферу: олія, цукор тощо. Агрохолдинги приваблює спрощене оподаткування, державні дотації. На жаль, вони поки-що відмежувалися від соціальної сфери на селі. Вони виробляють комерційні та експортпривабливі види сільгосппродукції, зокрема, ріпак, соняшник, сою, кукурудзу, тощо. На сьогодні ситуація склалась таким чином, що корпоративний сектор монополізував ринки ресурсів, канали збуту продукції, встановлює вигідні ціни і впливає на формування державної аграрної політики. Найбільші агрохолдинги орендують більше ніж 250 тис. га землі кожний, передбачається, що вони будуть збільшувати орендні площі до 350 тис. га землі і більше. Завдяки агроіндустріальній інтеграції, агрохолдинги, як правило, є ефективними бізнес-проектами, інтегруючи всі елементи агроіндустріального виробництва і продовольчого маркетингу у свої структури, конкурентна перевага досягається завдяки застосуванню нових технологій у сільському господарстві, обробці, логістиці, контролю якості та продажу кінцевого продукту.

Більш поширеними в аграрному секторі економіки України стали агрофірми. Це сучасні надпотужні агропромислові комплекси, кожний із яких взяв у КСП в оренду сотні тисяч га землі, здійснює виробництво і реалізацію своєї продукції як в Україні, так і за її межами. Досить потужною є агрофірма «Зоря Поділля» (на Вінниччині), «Зоря» (на Рівненщині), переробні підприємства Миронівський «Хлібопродукт», об'єднання «Гаврилівські курчата», які за визнанням зарубіжних спеціалістів, вищі за аналогічні зарубіжні структури. На початок 2000-х років в Україні було понад 1 600 агропідприємств, які мали 3 000 га землі і більше, 83 агрофірми відповідно мали 20 000 га і більше, загалом вони мають понад 6,5 млн. га землі і продовжують нарощувати свій «земельний банк». За 2010-2011 рік вони збільшили земельні площі на 1 млн. га.

Таким чином, ринкова економіка, що уже утвердилась в промисловості, на транспорті, в торгівлі, не сприймала існування колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі. Постало питання, як трансформувати аграрний сектор із планово-соціалістичної у ринкову систему? Основними напрямками трансформаційних процесів аграрного сектора стало роздержавлення, розпаювання, приватизація земель колгоспів і радгоспів, приватизація майна колгоспів, радгоспів і утворення на їхній базі нових суб'єктів господарювання на землі, відмова від плановості в аграрному секторі і перехід на ринкові умови. Сукупність цих дій означала відмову від соціалістичного (колективного) господарювання на землі і перехід до капіталістичного (приватного) господарювання на землі. Так започатковано трансформацію колгоспно-радгоспної системи у приватно-ринкову.

На найближчу перспективу стояло завдання широкого запровадження орендних відносин, доступ до яких мали отримати усі громадяни України, перетворення КСП у приватні господарські структури. Вирішити такі завдання без ушкоджень, тобто спаду у виробництві сільськогосподарської продукції, було неможливою. Задля мінімізації втрат урядові структури, що називається, тримали руку на пульсі. За час з 1 серпня 1994 року (вступ на посаду президента України Л. Д. Кучми і до 1 лютого 2005 року – завершення його другої каденції, для

реалізації основних завдань аграрної реформи видано 61 нормативний акт, у тому числі із земельних відносин – 13 (укази Президента України); 18 – закони і постанови Верховної Ради України, 36 – декретів і постанов Кабінету міністрів України [47].

Чи відбулись на другому етапі реформи, порівняно із першим етапом, якісь зміни у долі українського селянства? Так, відбулись, і то суттєві. З ліквідацією КСП, вони опинились у безвиході і вимушені передати свої права на земельний пай новим орендарам. Зазвичай, умови оренди диктували не власники паїв, а орендарі. Формально власники паїв мали право вибору орендаря. На ділі таких можливостей практично було дуже мало. Селянам зі своїми паями було важко зорганізуватись, у них на той час не було власної профспілкової чи будь-якої іншої організації. Новим в орендних відносинах на цьому етапі було те, що помінялись юридичні особи. Відтепер це крупні агрофірми, хоча ще зберігаються орендні стосунки селян і з фермерськими господарствами середньої величини.

Щодо бачення нашими селянами своєї долі в перспективі, то слід мати на увазі те, що надто тривожним залишається демографічний стан. Як то кажуть, за обрій мало хто із нині сущих в українському селі дивиться, тим більше може передбачити свою долю.

3. Важкий шлях до запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення і супротивників щодо ризиків і переваг.

З 1 липня 2021 р. року розпочався третій, завершальний напрям реформи аграрного сектора економіки України. Нагадаємо, що перші два напрями реформи: роздержавлення, розпаювання, приватизація земель і поширення орендних відносин в українському селі відбулися ще на першому етапі реформи продовж 1991 – 1996 рр. Згідно закону Верховної Ради України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», започатковано процес ринку (купівлі-продажу) земель сільськогосподарського призначення [48]. Цим законом законодавець вносив зміни та доповнення до Земельного кодексу України від 2001 року. Одночасно скасовувалась дія мораторію, який був запроваджений Верховною Радою України ще у 2001 році.

Щодо назви цього закону, то слід відмітити, що подібна ситуація уже була в минулому, коли розпочиналась Столипінська аграрна реформа. Справа в тому, що на початку ХХ ст. поміщики і дворяни виступали проти можливого розширення кола приватних власників на землю за рахунок їх земель. В наш час ситуація дещо повторилась, але змінились соціальні групи прибічників і супротивників відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. Прибічниками ринку земель виступили крупні агроструктури. Супротивниками такого курсу виступили дрібні та середні фермери. Були певні перестороги і на рівні всього українського суспільства. Ось чому, на нашу думку, в назві закону немає терміну купівля-продаж земель, а замість нього вжито так би мовити нейтральний термін – обіг земель. Мабуть, з тієї ж причини не відбувся

референдум щодо відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення, як того вимагала опозиція у Верховній Раді України.

Перш ніж перейти до аналізу змісту основних положень закону, вважаємо за необхідне осягнути шлях, здійснити короткий екскурс в передісторію його підготовки і прийняття. У квітні 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон Про форми власності на землю. В ньому вперше визнана приватна власність. Того ж року прийнятий Земельний кодекс України, в якому також зафіксовано право власності на землю. З огляду на ці досить поважні юридичні документи в селах розпочалась приватизація присадибних ділянок. З 1995 – 2000 рр. проведено паювання 28 млн. га земель колгоспів і радгоспів.

Наступним кроком на шляху реформи мало бути запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, які уже були приватизовані. Однак у 2001 році Верховна Рада України за наполяганням її лівої частини депутатського корпусу приймає постанову Про запровадження мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Щороку, аж до 2020-го, Верховна Рада України продовжувала дію мораторію.

Що змінилось у земельному питанні за той час? З'явився тіньовий і офіційний ринок земель сільськогосподарського призначення: тіньовий – дарування, передача в спадщину; офіційний ринок – продаж ділянок підсобних господарств. Ми не маємо достеменних даних щодо ціни, за якою селяни продавали свою землю, однак є підстави вважати, що вона була заниженою.

За 20 років дії мораторію з'явилися агрохолдинги, які консолідували 1/3 земель сільськогосподарського призначення. Відбувалось відчуження багатьох селян від землі і що є досить тривожним – кількість фермерських господарств в Україні скоротилась на 1/4, з 42 до 34 тис. [49].

На думку фахівців, ринок землі має мати дозвільні і обмежувальні перестороги у їх розумному поєднанні. Згідно закону право набуття земель сільськогосподарського призначення надається громадянам України, юридичним особам, територіальним громадам, державі а також банкам в порядку стягнення на них як на предмет застави.

Заборонено законом набуття власності на землі сільськогосподарського призначення іноземним громадянам (крім як у складеному капіталі банку, який є власником земель сільськогосподарського призначення). Заборона також розповсюджується на громадян держави-агресора, на особи, які були або належать до терористичних угруповань. Забороняється продавати землі державної і комунальної власності. Закон надає право відчуження у власника земель, якщо вони перевищують 10 000 га. Якщо у власності юридичної особи було більше як 100 га до набуття чинності цього закону, то ті землі не підлягають відчуженню.

З часу введення в дію закону пройшло пів - року. З погляду історичного часу – це лише мить. Хоча деякі роздуми уже можна висловити. В Міністерстві аграрної політики та продовольства України за перші 100 днів з часу відкриття ринку землі України зареєстровано 28 288 угод, загальна площа земель щодо яких укладені угоди складає 70 569 га. Найбільше угод купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення за площею укладено в Кіровоградській області - 9 936,6 га, Харківській області – 9 141,2 га. Найменше угод укладено в

Чернівецькій області – 299,4 га і в Івано-Франківській області – 309,3 га. Середня вартість 1 га на 9 жовтня 2021 р. становила 43 879 грн. [50].

Якщо врахувати, що відтепер усі суб'єкти власності земель, у тому числі, дачники, ОСГ, ОПГ, фермери свої операції купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення здійснюють згідно вимог цього закону, то виходить досить в'яла ситуація. Ринок землі є, але ажіотажу щодо пропозиції продажу і купівлі земель сільськогосподарського призначення, як те передбачали супротивники відкриття ринку землі, поки що немає. На наш погляд, так відбувається тому, що на сьогодні ринкова вартість 1 га землі, залежно від кадастрової оцінки, в межах 1 300-1 500 американських доларів. Зрозуміло, що така ціна аж ніяк не відповідає реальній вартості українських чорноземів. Мабуть тому власники паїв не поспішають їх продавати.

Чи є ризики від запровадження ринку землі? Так, і саме перше, це загроза обезземелення селян. Земельний пай можна продати лише один раз. Отримані селянами гроші за проданий земельний пай, як правило використовуються на вирішення різних сімейних проблем. Для купівлі землі у майбутньому їх попросту не залишиться. Можна передбачувати, що концентрація земель сільськогосподарського призначення буде наростати. Кількість земельних латифундій буде зростати. Це якраз та перспектива, проти якої застерігали супротивники внесення в закон норми про набуття земельної власності в 10 000 га в одні руки. Справа у тому, що при такому розвитку цього процесу середній клас в аграрній сфері не тільки не буде зростати, а його земельна частка у земельному балансі держави буде скорочуватись. Відомо, що в країнах Європи і США земельне питання вирішувалось дещо по іншому. Середній клас там є основним товаровиробником продукції сільського господарства. З невідомої нам причини депутати Верховної Ради України і, перш за все, партії Слуги народу (монобільшість) чомусь не побажали врахувати їхній досвід.

Однак, найбільшим ризиком може стати те, що українські землі попадуть в руки іноземних громадян, бізнесових структур. Тим більше, що уже на 2020 рік в розпорядженні іноземних громадян перебувають українські землі, зокрема, у громадян США - 719 тис. га, Російської Федерації – 250 тис. га, Швеції - 93 тис. га, Данії - 55 тис. га, Франції – 51 тис. га, Великої Британії – 21 тис. га, Німеччини – 13 тис. га [51].

Однією із норм закону є право іноземців, що мають капітал в українських банках, за певних умов набувати земельну власність в Україні. Час покаже, як будуть розвиватись ці процеси на ринку землі.

Одночасно з можливими негативними наслідками, які можуть проявитись в процесі реалізації закону Про обіг земель сільськогосподарського призначення, в українському селі і в аграрній політиці у тому числі ще попередніх часів існують реальні проблеми економічного, соціального характеру. В умовах аграрної реформи вони не тільки не зникали, а суттєво ускладнювались, з'явилися нові. До них ми відносимо відчуження багатьох селян (особливо молодого покоління) від землі, надмірна кількість землекористувачів, деградація українського села, безробіття, занепад соціально-культурної сфери тощо.

Без серйозної державної підтримки, уваги з боку агробізнесових структур село і селяни з ними не впораються. Варто усім зрозуміти, що земельні ресурси – це середовище власного буття селян, які там проживають. Якщо у нас є потреба втрутитись в те середовище і ми хочемо отримати від нього прибуток, то треба тим прибутком поділитися з селянами.

На 2020 рік 70% селян мали землю, із яких понад 50 % передали її в оренду. Тобто, вони неначе мають землю, але уже не вони, а орендарі її обробляють і отримують від її обробітку прибуток. Якщо врахувати, що договори оренди земель укладаються в середньому на 10-15 років, то не важко передбачити, що на час завершення дії договору, вік орендодавця може бути досить поважним. Він фізично не буде спроможний обробляти свою землю. Вона «м'ягко» перейде до орендаря. Це уже в певній мірі відбувається тепер, з роками ця тенденція буде тільки наростати. Це пряма дорога до обезземелення українських селян і у той же час, це досить надійний шлях для орендарів додавати нові земельні ділянки до своїх площ.

Третій напрям аграрної реформи (ринок земель сільськогосподарського призначення) в Україні по своїй суті є вирішальним для долі українських земель і селян. Він має чітко визначені межі свого початку, але не можна встановити межі його завершення, бо він буде продовжуватись до тих пір, поки в українському селі будуть жити селяни і існувати приватна власність на землю.

Так що ж на сьогодні і тим більше на ближчу перспективу є і може бути в українському селі і з селом в адміністративно-територіальному і у демографічному вимірі? Статистика засвідчує, що йде процес скорочення кількості сіл і жителів у них. Найбільш актуальними демографічними проблемами, що призводять до кризи у соціально-демографічній ситуації села є: депопуляція, високий рівень постаріння населення, низька народжуваність, відставання сільського населення за освітнім рівнем, міграція.

Державна статистична служба засвідчує, що у 1959 р. в Україні було 42 000 сільських населених пунктів, у 1962 – 31 000 (мав місце процес укрупнення сіл), з 1990 по 2008 рік з реєстрації знято 469 сіл. У 2016 р в Україні було – 28 377 сіл. Відповідно у 1959 р кількість сільського населення складала 22 721 627 осіб, у 1970 р. – 21 437 957, у 2016 – 13 102 200 осіб. Тільки за період з 1991 до 2018 р. сільське населення України скоротилось на 4 млн. осіб, або на 23,5%.

Депопуляція в українському селі розпочалась з 1979 року. Найвищий рівень депопуляції селян у Чернігівській області - 23%. Сумській - 17,7%, Черкаській – 15,5%. За віковим складом сільське населення розподілялось так: у віці від 15 до 59 років на 1959 рік було - 57,6%; у віці від 60 і більше років на 1959 рік було 20,3%, у 2007 р – 24,1% . Чимало сіл на сьогодні деградує. Це лихо відбувається там, де частка осіб пенсійного віку понад 50-60 років [52].

На 2019 рік в українських селах проживало 5,6 млн. осіб економічно активного населення. Із них 68,9% працювали за наймом, 1/3 - самозайняті та 1,3% - роботодавці та безоплатно працюючі члени сім'ї . Досить болючою для працездатного населення на селі стала проблема працевлаштування. Набрала перманентного характеру тенденція до зменшення кількості робочих місць. З 2000

до 2008 року чисельність найманих працівників скоротилась від 2 8 млн. до 476,2 тис. осіб [53].

Ніколи до цього часу в українському селі не було проблеми безробіття. Швидше навпаки. Хронічною була нехватка робочих рук. Ми розглядаємо цю проблему під кутом зору поєднання економічних і соціальних факторів. Робота селян на колгоспній землі – це було основним засобом їх існування. Був досить чітко відпрацьований алгоритм їхнього буття. В його основі було те, що в колгоспах було запроваджено багатогалузеве виробництво продукції сільського господарства, мав місце його поділ на рослинництво, тваринництво і інші допоміжні галузі. Відмова від такої структури господарювання і перехід на виробництво монокультур (ріпаку, сої, соняшника) – це одна із причин безробіття. Звичайно, треба враховувати і те, що технічний прогрес також сприяв вивільненню робочих місць. Можемо передбачувати, що застосування новітніх технологій у виробництві сільськогосподарської продукції буде наростати. Наслідком цього об'єктивного процесу може бути і подальше зростання безробіття в українському селі.

Побутує і інша думка щодо безробіття на селі. Мовляв, вчорашні колгоспники отримали земельний пай, добрали землі для ведення ОПГ, що передбачає їх обробіток. Отож, вони не можуть вважатись безробітними. Справа у тому, що земельні паї вони у своїй більшості віддали в оренду. На присадибній ділянці можна і потрібно працювати. Питання лише у тому, що із присадибної ділянки прохарчуватись можна, але не можна вирішувати інші сімейні проблеми. До того ж, в багатьох селах обнулилась соціальна сфера. За відсутності колгоспів немає кому утримувати дитячі садочки, лікарські заклади, клуби, йде процес закриття шкіл тощо. А це ж робочі місця, яких не стало.

Аграрна реформа доби незалежності України, визначальним елементом якої є земельне питання, пройшла перший і другий етап (1991 – 2020 рр.) і започатковано реалізацію її завершальної ходи – відкрито ринок земель сільськогосподарського призначення.

В часі усі названі процеси обіймають уже понад 30 років. Можна підводити перші результати, при необхідності органи влади можуть здійснювати обдумані корективи і, звичайно, вибудовувати аграрну політику на перспективу. Усі науковці і практики аграрного сектора сходяться на тому, що уже вирішено низку складних організаційних і майнових проблем, зокрема, і права власності на землю, орендних відносин. Створено 14,9 тис. нових агроформувань, укладено 5,6 млн. договорів оренди земельних паїв, а це площа 32 млн. га землі [54].

Разом із тим було й те, що перетворення у земельних відносинах інколи зводились до кількості приватизованих ділянок, виданих державних актів на право власності на сільськогосподарські землі, новостворених агроформувань, надання земельних часток в оренду тощо. Мали місце стагнаційні процеси в аграрному секторі: у 2005 році порівняно з 1995 р. посівні площі зменшились на 6 392 тис. га [55].

За роки аграрної реформи земельні відносини пройшли шлях від роздержавлення, розпаювання та приватизації землі, двічі передавали паї в оренду (КСП, а потім - великим товаровиробникам). Вивершенням названих

соціально-економічних процесів стали великі сучасні латифундії, які функціонують в межах корпоративного сектора. Його організаційними формами господарювання є агрохолдинги і агрофірми [56].

Продовж усіх попередніх років в українському суспільстві і перш за все, в селянському середовищі, велись гострі дискусії довкола проблеми купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Верховна Рада України враховувала існуючі настрої, понад два десятиліття відтерміновувала запровадження ринку землі. Прихильники ринку землі вважали, що це не добре для селян і для країни, бо через відсутність вільного обігу земель втрачено мільярди гривень. 6,9 млн. власників паїв не змогли розпорядитися ними на свій розсуд, не змогли взяти кредити для розвитку власного фермерства.

Щодо прибічників продовження мораторію на продаж землі, то вони вважали, що це забезпечує суверенітет держави, гальмує зростання рівня безробіття селян, забезпечує ведення ними одноосібних господарств.

В сучасній Україні держава за мінімальну оплату передала землю селянам, тобто тим, хто на ній працює. Так реалізувалось споконвічне бажання самих селян і це стало вершиною справедливості в земельних відносинах. Однак, сталося непередбачуване, отримавши землю, вірніше сертифікати та державні акти на право володіння своїм земельним паєм, селяни у своїй більшості одразу ж почали передавати їх в оренду спочатку в КСП, а після припинення у 2000 році їх господарювання, великим товаровиробникам сільськогосподарської продукції. .

На поверхні ж видимі такі спонукальні впливи, як втрата у своїй більшості сучасним селянином «чуття власника», самоусунення держави від забезпечення малих селянських господарств відповідною технікою та знаряддями, «зношений» людський потенціал (кількість пенсіонерів на селі значно перевищує кількість працездатних селян). Набирає обертів процес скорочення кількості сільського населення, чимало сіл перетворилися в пустки. На даний час найбільше таких «пусток» є у південних, східних областях, хоча ця тенденція поширилась практично на всій території України. Обрахувати кількість запустілих присадибних ділянок неможливо, оскільки деякі з них переходять під дачні об'єкти, інші обробляються сусідніми господарствами тощо.

З огляду на це чимало критики звучить щодо непослідовності та непродуманості у діях реформаторів. Фермер Г. І. Шарий з Полтавщини визначає три найсуттєвіших, на його думку, прорахунки. Першим із них він вважає те, що з самого початку реформи взято курс на створення умов для появи власника землі, а не на виробника агропродукції.

Другий прорахунок, на його погляд, полягав у тому, що в процесі реформування майже 70 % земельних паїв, 50 % земель фермерів, більшість земель ОПГ обробляють інші виробники, а селяни і фермери отримують ренту у вигляді платежів за землю.

Третій прорахунок полягав у тому, що розробники нормативно-правових актів не враховували регіональних особливостей, зокрема, щодо визначення обсягів земель для ОСГ і ОПГ. Він, як і інші аграрники, пропонує розробити новий Земельний кодекс. Тим більше, що за час від виходу попереднього верховна рада змінила 90 із 212 статей діючого Кодексу. Ще однією турботою

аграрників є тіньовий оборот земель, відносна легкість з якою чимало селян сьогодні готові продавати свої земельні паї. Це може призвести до обезземелення селян, а це щонайменше 30 % населення України, і соціально-політичні наслідки на перспективу можуть бути такі ж як були на завершальному етапі Столипінської аграрної реформи [57].

Перед власниками земельних паїв постала чимала проблема щодо вирішення організаційних питань. Справа у тому, що до 15 березня 1991 р. земельні відносини в Україні регламентувалися майже однією тисячею органів державної влади та самоврядування, а із наданням такого права сільським і селищним радам кількість таких органів зросла до 12 тисяч. Відповідно чисельність землекористувачів збільшилась з 85 тисяч до 21 мільйона, кожен з яких прагнув отримати необхідні документи, встановити точні межі ділянок тощо [58]. А. М. Третяк наводить іншу, ще більш вражаючу статистику – 23 млн. учасників земельних відносин [59].

На даний час цей надскладний для селян і досить забюрократизований процес уже завершився. 15 млн. громадян отримали безоплатно земельні ділянки в середньому 0,36 соток га землі: це присадибні ділянки, ОСГ, садівничі товариства тощо. За цією узагальнюючою величиною прихована проблема розподілу за областями тих громадян, які змогли реально скористатись такою можливістю. Так, в Київській, Вінницькій, Сумській області земельні ділянки безоплатно отримали 50% громадян, в Харківській, Донецькій, Луганській області – 25%. До цієї об'єктивної реальності ще варто додати і те, що вартість земель за регіонами досить суттєво різниться. В Київській області 1 га землі коштує в межах 1 млн. грн., а в інших областях - в межах 20 000 грн. [60]. Маємо зрозуміти, що і на теперішній час, як то було і у попередні століття, майнової рівності серед власників земельних ділянок немає і не може бути.

Практично одночасно із завершенням приватизації земельних ділянок розпочався тіньовий процес їх відчуження. Наведемо лише декілька найбільш поширених схем: укладання договорів оренди; надання довіреності на відчуження земельної ділянки; укладання строкових договорів на оренду. До того ж має місце переведення земель сільськогосподарського призначення під будівництво елітних поселень. Найбільшого поширення цей процес набув у Київській області [61].

У 2015 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [62].

Цей закон передбачав об'єднання 10 279 сільських рад у 1 200 - 1 500 територіальних громад. На 2020 р цей процес в основному завершився. Було створено 1 029 ОТГ із населенням 11,7 млн. осіб. 646 ОТГ отримали у комунальну власність 1,5 млн. га земель сільськогосподарського призначення. Їм же передбачається надати 10 млн. га земель державної власності [63].

Ще одним напрямом у землерозпорядженні є відведення земель для потреб промисловості, транспорту, енергетики здійснення містобудівництва. Після того як на початку 1920-х рр. земля була націоналізована і утвердилась суспільна форма власності, вона втратила свою ціну. Господарюючі суб'єкти мали можливість безоплатно одержувати землю і тому не обмежували свої запити. На даний час маємо такий стан, що в Україні у 2,5-2,7 рази перевищено нормативи

під забудову і функціонування промислових підприємств, об'єкти транспорту, сфери послуг тощо, прийняті в країнах Західної Європи. Значні території зайняті відходами від виробництва, відвальними породами шахт, рудників, кар'єрів тощо [64].

Реалізація усіх вищеназваних завдань ускладнювалась ще і тому, що аграрна реформа здійснюється в умовах затяжної економічної кризи. Держава не може надати аграріям достатньої фінансової підтримки. На кінець 1990-х рр. із 7,5 млн. працездатного населення на селі – 3 млн. було повністю або частково незайняті [65].

До певної міри стабілізуючу роль відігравали Земельні кодекси України, вони тричі оновлювалися (1990, 1992, 2001 рр.) і інші аграрні закони так само не раз змінювалися і доповнювалися. Це свідчить про те наскільки складною є проблема трансформування земельних відносин в українському селі на сучасному етапі особливо в плані утвердження приватної власності на землю.

Недоліком аграрної реформи, ядром якої є земельні відносини, на сьогодні є абсолютне подрібнення земельних наділів. На 2005 рік кількість землекористувачів зросла на 1 445 тис. осіб, у їх розпорядженні знаходилося 14,9 млн. га сільськогосподарських угідь, або 35 % всіх сільськогосподарських земель України [66]. У Тернопільській області було розпайовано 671 тис. га землі, в середньому по 2 га на пай, вийшли з колгоспів з паєм 51,4 тис. осіб. [67].

Таким чином, Україна стала будувати свою аграрну економіку на засадах приватної власності на землю. Особливість реформування сільського господарства в Україні є у тому, що маємо завелику кількість дрібних господарств з земельними паями і, по-друге, зосередження надвеликих земельних площ в руках декількох десятків агрофірм та агрохолдингів. Крупні агрофірми стали невід'ємною складовою аграрного сектора економіки

Що очікує нас в процесі подальшого реформування земельних відносин? Переуступка прав на землю, особливо з боку дрібних селянських господарств. І цей процес необхідний. Ефективність використання сільськогосподарських угідь, переданих у приватну власність громадянам, поки-що залишається низькою. Оголошення земель приватною власністю не дало автоматичного зростання їх продуктивності. Приватну власність на землю треба розглядати не тільки як джерело економічних трансформацій, а й як основу нового суспільного устрою.

Дрібна приватизація землі, те що відбулося в Україні, може закінчується латифундизацією – великою приватною земельною власністю. Схоже, що паювання землі в Україні переслідувало саме цю мету.

Досвід трансформації державної власності в Україні на землю - на приватну засвідчує, що доцільно було б забезпечити право реалізації приватної власності лише у випадку створення сільськогосподарських підприємств. В інших випадках варто обмежуватися довгостроковою орендою на 20 і більше років з встановленням оптимальних розмірів земельних сільськогосподарських ділянок. За даними Держкомстату України динаміка структуризації земель у розрізі форм власності виглядає так: у 1991 р. державній формі власності належало 100 % земель, у 1996 р. – 80,2 %, у 2007 р. – 49 %. Відповідно приватній формі власності у 1991 р. – 0 %, у 1996 р. – 3,2 %, у 2007 р. – 50,9 % [68]. Кількість громадян, що

змогли реалізувати право на приватизацію земельної ділянки на 1.01.2012 р. у київській області складало – 60,6%, у сумській – 45,7%, у вінницькій – 45,6%, у харківській - 24,6%, у Донецькій - 25,6%. Кількість громадян України, які мають право на приватизацію земельної ділянки становить 14 752 593 особи [68].

Таким чином, в земельних відносинах в Україні відбулися колосальні трансформації. Земля, власником якої до початку реформ в добу незалежності була лише держава, відтепер належить мільйонам громадян України. На зміну монополії колгоспів та радгоспів як основних виробників сільськогосподарської продукції прийшли нові організаційно-виробничі структури. Адміністрування в земельних відносинах з боку державних структур заступили ринкові механізми.

Земельні відносини на нових засадах реалізуються в трьох їх складових частинах:

- землеволодіння здійснюється на основі права власності на земельну частку (пай);

- землекористування трансформувалось із надання державою колгоспам права на користування землею, (вони у свою чергу таке ж право надавали колгоспникам, державним службовцям) з запровадженням орендних відносин набуває якісно нового виміру;

- землерозпорядження також пройшло шлях трансформації від тотального контролю з боку органів влади за земельними ресурсами - до господарювання на землі приватних осіб, які самі визначають найбільш оптимальні варіанти щодо такого розпорядження землею, яке б давало найкращий результат.

Реальність реформування земельних відносин та їх наслідків за тридцятирічний період умовно можна поділити на два етапи:

- на першому етапі з початку 1990-х рр. і, це співпало з початком глибинних реформ в аграрному секторі економіки роздержавлення, розпаювання і приватизація земель), маємо спад, скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької;

- на другому етапі, десь з початку 2000 – х рр. розпочалось піднесення. Чимало господарств, особливо крупних демонстрували нарощення виробництва продукції сільського господарства, особливо в рослинництві.

Історичний досвід засвідчує, що на таких переломних етапах, як то була аграрна реформа 1861 р., Столипінська аграрна реформа 1905–1914 рр., колективізація сільського господарства в другій половині 1920-х - початку 1930-х рр. уникнути скорочення виробництва сільськогосподарської продукції на їх початках було неможливо. Питання лише в тому, яку ціну платило суспільство і, в першу чергу, селяни в результаті проведення тих реформ, як ті реформи впливали на їхню подальшу долю.

В процесі кардинального реформування аграрного сектора економіки, особливо на початковому етапі, селянство опинилось у вкрай скрутному становищі. Питання навіть не стільки в пониженні матеріальних статків, а у тому, що їм на ту пору ніхто толком не роз'яснив, не дав конкретних рекомендацій як поступати правильно у цій зовсім новій для них ситуації. З огляду на це у багатьох із них морально-психологічний стан був досить вразливим. Нерозуміння

того, що відбувалось в земельних відносинах, неможливість передбачити до якої межі дійдуть реформи – все це гнітило їх душі.

Чи відчули вони себе щасливішими з часу отримання земельного паю і його приватизації? В усіх відомих нам соціологічних опитуваннях це питання не ставилось. Нам важко дати на нього однозначну відповідь. Мабуть, якась частина селян «вирвалася із колгоспного обруча», започаткувала свою успішну бізнесову справу і їх доля змінилась на краще. Інші будуть шукати своє місце, пов'язувати свою долю з ОСГ, ОПГ. Значно важчою працею, ніж то було в колгоспах, вони будуть боротись за виживання. Така їх доля. Ще якась частина селян назавжди «відірветься» від землі, змінить свій соціальний статус і уже у тому новому середовищі буде шукати свого щастя, свою долю.

Спільним для усіх груп селянського соціуму буде те, що вони у кінцевому рахунку усвідомлять своє нове економічне і соціальне становище, зрозуміють, що немає і не може бути вороття до попереднього життя і тієї долі, яка їм на ті роки випала.

Розділ ІХ . Правове регулювання шляхів набуття земельної власності, умов землекористування та можливостей землерозпорядження в українському селі. Історичний аспект. (ІХ - початок ХХІ ст.)

1. Земельне питання в правовому полі українських та іноетнічних державних структур ІХ – ХІХ ст.

Землі сільськогосподарського призначення мають велику матеріальну цінність. При правильному їх агротехнічному обробітку вони дають прибутки, які практично не вичерпні в часі. Їх можна в рамках діючого законодавства передавати в спадок дітям, дарувати, здавати в оренду, закладати в банку і на сам кінець продати. З огляду на ці функціональні можливості земля є унікальним мірилом цінності. Залежно від величини земельного володіння в суспільстві визначали рівень заможності, багатства тієї чи іншої особи. Для того, щоб усі вищеозначені економічні операції із землею відбувалися узгоджено, за певними правилами, на кожному історичному етапі в земельних відносинах запроваджувалися конкретні правові засади.

Земельні відносини – це суспільні відносини людей, що пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням землею, є складовим елементом цієї системи виробничих відносин кожної конкретно взятої епохи. За своєю соціальною природою вони належать до економічного базису суспільства. При цьому варто зважати і на політичні та морально-етичні виміри в стосунках окремих осіб, груп між собою і з органами державної влади. Земельні відносини регламентуються в основному системою юридичних норм. Завдання цієї регламентації полягає в тому, щоб створити такий порядок, який охороняв би суспільно необхідну систему розподілу, впорядкування і використання земельних ділянок.

У більшості українських селян, які потерпали від «земельного голоду» були підстави сумніватись в справедливості діючих законів, на основі яких відбувався розподіл земель між усіма суб'єктами господарювання на землі.

Ми розглядаємо правовий стан земельних відносин, їх трансформацію продовж віків під кутом зору економічних та соціальних потреб суспільства і, в першу чергу, тієї його частини, що проживала на селі. При цьому виходимо із того, що їх стан (задовільний чи не задовільний для сільської спільноти), продуктивний чи деструктивний для суспільства багато в чому залежав і буде залежати від своєчасного і фахового юридичного супроводу. В цьому розділі ця проблема висвітлюється ретроспективно, на основі тогочасних законодавчих актів і нормативних документів.

До утворення держави Київська Русь і ще тривалий час по тому в селянському суспільстві в земельних відносинах виробилось і функціонувало звичаєве право. Воно базувалось на основі визнання сусідами по общині права користування земельною ділянкою того, хто її освоїв, тобто ввів певну площу у сільськогосподарське виробництво. Власності на землю ще не було. Усі, хто обробляв землю, вважались її користувачами.

Община – «верв» – доби Київської Русі – суспільно-територіальна одиниця. Вона ж була в основі дрібноселянського сімейного виробництва, мала право регулювати земельні відносини, а общинники були включені в цілісну державну правову систему підпорядкування. Община забезпечувала реалізацію звичаєвого права, суд, виконання общинниками повинностей та інші відносини

З утворенням держави Київська Русь звичаєве право, як традиція у земельних відносинах, продовжувало існувати. Одночасно в правовому полі започатковувався процес піднесення правочинності на вищий рівень, який передбачав запровадження особистої власності на землю. Проблема була лише в тому, що не всі общинники будуть мати таке право. Першим юридичним документом, який започатковував обмеження права общинників на земельну власність була Руська правда.

З іншого боку, тривале користування общинниками своєю земельною ділянкою утверджувало їх в думці, що це їхня особиста власність. З огляду на те, що якихось, тим більше безпідставних дій з боку органів влади по відчуженню тієї земельної ділянки не здійснювалось, то могло бути і так, що вона передавалась із покоління в покоління.

Князі в цій системі координат оминули етап користувачів землею, а одразу ж ставали власниками земель. В тому конкретно-історичному процесі вони спочатку ставали власниками територій. Потім при накладанні на общинників певних податкових зобов'язань, повинностей, «повідомляли», ставили їх перед фактом, що земля, на якій проживали общинники, належить князеві. Тобто князь та його родичі не купували землю, вони її набували по праву своєї зверхності, праву влади. Так, на наш погляд, відбувався чи міг відбуватись рух земельної власності від особистої в межах общини - до князівської приватної власності. Отже, першими землевласниками в добу Київської Русі були князі та їх родичі.

Тоді ж започатковано такі форми землеволодіння, як умовне і безумовне. Умовне землеволодіння передбачало надання конкретній особі земель за несення

державної служби, військової, зокрема безумовне землеволодіння формувалось на рівні княжого роду і воно передавалось у спадок. Його не можна було відібрати, хіба що коли власник такого володіння зрадив князеві.

В середині XIII ст. війська Золотої Орди загарбали наші землі, встановили більш як на сторіччя своє безроздільне панування. Чимало змінилось і в земельних відносинах, щоправда, на вищому рівні. Одноосібним власником усіх земель став хан. Князі усіх рівнів втрачали свої права і перетворювались лише на користувачів донедавна належних їм земель. Навіть такий їх понижений статус у земельному праві, ще не означав його реалізацію. Для цього вони змушені були виконувати усі розпорядження ханської влади.

Щодо селян, то у їхньому житті стосовно земельного права практично нічого не змінилось. Вони, за умови виконання усіх податкових зобов'язань, і надалі в межах своєї общини залишались користувачами з давніх пір належних їм земель. По крайній мірі, до нас не дійшли юридичні документи тієї пори, які б засвідчували зворотнє.

З XIV ст., з приходом на наші землі литовців розпочнеться процес запровадження литовського права у поземельних відносинах. Поступово, але неухильно буде відбуватись привласнення ними земель, які до цього належали князям, селянам. Звичаєве право, як право спадкового наслідування земель, буде усуватись, заодно буде поставлене під сумнів належність земель громаді як спільної власності селян.

Зовсім новим у правовому полі Литовської доби стала приватизація феодалами територій волостей. Такі можливості з'являлись в першу чергу для правлячої верхівки, військових чинів. В цьому ж руслі слід розглядати земельні пожалування з боку феодалів тим же категоріям окремих територій. Відбувалось так, що одночасно чи то з приватизацією волості, чи то з приватизацією окремої території – селяни, що жили там якби автоматично ставали належними тому, кому дісталась та територія.

З часом в земельних відносинах тієї доби з'явилися додаткові правові норми. Освоївшись на наших землях, для литовської влади поставало питання як, на яких умовах їхня шляхта має право володіти землями. Відповідь була знайдена досить швидко. Виходячи із того, що військова служба була вкрай необхідна, військові особи отримали право на помістя, володіння землею на весь час служби. Цим же правом наділені і цивільні службовці. По факту, це було умовне володіння землею. Однак, з часом умовне землеволодіння переростало в отчинне (спадкове). Це уже було безумовне. Ним, як правило, користувались князі та їх родичі. Їх не можна було позбавити тієї власності, хіба що в разі зради князеві. Могла литовська шляхта набувати землі в наших краях не тільки за вислугу а також купувати.

Щодо українців, то лише реєстрові козаки мали право приватної власності на землю. Можливо, тому реєстр був надто обмеженим.

Литовські Статути (Закони) , можна сказати, були взірцем обґрунтування феодалами свого права на українські землі. Перший Статут (1529 р.), другий Статут 1566 р.) і третій Статут (1588 р.) – юридичні документи, які в земельному питанні пройшли шлях від обмеження права українських селян на земельну

власність – до її заборони. Задля того, щоб унеможливити наявність приватної власності українських селян на землю, їм було заборонено купувати землю у литовської шляхти і, відповідно – шляхті було заборонено її продавати нашим селянам.

У 1557 р. започаткована аграрна реформа, в основу якої покладена Волочна переміра. Устава на волоки - це юридичний документ, в якому визначені цілі реформи, шляхи її реалізації. Було поставлене завдання повністю зруйнувати звичаєве право в земельних відносинах в українському селі. Засобом реалізації цього завдання обрано курс на запровадження нової системи землевпорядкування. Попередні земельні площі в усталених межах мали бути зруйновані. На їх місце спеціальні комісії нарізали нові земельні площі. Вони не співпадали з тими земельними площами, що вважались селянами їхніми.

Новонарізані земельні площі у селян за обсягами при певних умовах, як то наявність робочої худоби, реманенту та інше могли бути навіть більшими ніж до переміри. Проблема для наших селян була у тому, що відтепер вони повинні були визнати, що їм цю землю дали пани, що це уже не їхня земля і вони на неї не мають ніяких прав. До того ж їм заборонено займати для обробітку нові землі. За користування «панською землею» наших селян змушували працювати власне і на землі феодалів. Так буде запроваджуватись панщина, а селяни будуть прикріплюватись до їхньої землі. Згідно Устави на волоки, єдиними власниками українських земель визнавались феодалаи.

У тому ж напрямі діяли і польські королі. Вони надавали в Галичині, на Волині, Поділлі шляхті жалувані грамоти на маєтки (певна територія з наявним на ній населенням). Це також було не що інше як прикріплення селян до уже земель польської шляхти, що належали конкретному панові. Селяни повинні були визнавати право власності на «його землю» і відповідно бути зобов'язаними за користування «його землею» відробляти в панському господарстві (панщину).

В Литовсько-Польську добу в міру посилення залежності сільських громад від феодалів змінювались функції сільської влади. Староста села намагався відстоювати інтереси села, але одночасно мусив виконувати накази вищої влади щодо селян. Із 1557 р. з'явилась нова посада – сільський в'їт, якого призначав на неї ревізор великого князя. Крім контролю за дотриманням правопорядку, чіткого і справедливого розмежування земель, в'їт повинен був вчиняти суд над селянами, які допускали незначні правопорушення. Для ще більшого підпорядкування в'їтів владі, вони звільнялися від оподаткування. З часом в'їтові було підпорядковано по декілька сіл. Вони ж виконували функції урядників на вічових зборах. Вважалося, що інститут в'їтівства прискорив процес соціального розшарування на селі і в першу чергу щодо обсягів земель.

На час Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького у поземельних відносинах був чинним литовський Статут 1588 р. Військо Запорізьке на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, не відкидаючи правові норми статутів, якби самовільно вклинювалось в правові відносини тієї доби. Гетьман видавав Універсали, які стосувались козацької старшини, монастирів і окремих осіб. Універсали варто розглядати як можливість в тих конкретно-історичних умовах, не протиставляючи себе основним нормам литовського права

і навіть владі короля польського (згадаймо листи Б. Хмельницького до короля польського), вчиняти правову діяльність за деякими напрямками.

В земельному питанні Б. Хмельницький дбав перш за все про наділення землею козацької старшини. І це було, на наш погляд, виправдано. Розбудова козацько-селянської держави вимагала створення відповідних структур управління і конкретних осіб, які б ту роботу виконували. Оплата їхньої праці могла бути тільки наданням їм за службу земель. Такі взаємини очільників держави зі своїми слугами в епоху феодалізму були цілком природними. Гетьман Б. Хмельницький, як і наступні гетьмани не могли вирватись із тієї традиції і правових норм. Тому такі дії гетьмана були цілком правомірними.

Дотримуючись правових норм литовського Статуту, гетьман при підписанні Зборівського і Білоцерківського договорів з Польщею погодився на повернення земельної власності їх колишнім власникам. Серед посполитих це викликало тоді непорозуміння і навіть протести. В тих умовах мав рацію гетьман і мали рацію посполиті. Однак, інтереси новопосталої держави Війська Запорізького переважали на тому етапі земельні інтереси посполитих.

З визнанням протекторату Московського царства відбулась уніфікація законодавства Війська Запорізького на основі Соборного уложення. Інакше і не могло бути. Правові норми литовського Статуту відходили у минуле. Тобто, відбулась зміна у правовому полі і щодо земельних відносин у тому числі. Б. Хмельницький ще видає універсали, але і цар Московський видає грамоти своїм слугам і козацькій старшині на землі у Війську Запорізькому. Так складались умови для відновлення у Війську Запорізькому великого землеволодіння. При цьому слід зауважити, право власності на усі землі визнавалось тільки за царем російським.

Козацька старшина цю нову реальність швидко засвоїла і чимало із них намагались у будь-який спосіб отримати з рук царя правовий документ на уже існуючу у їх розпорядженні земельну площу, чи на додаткові землі. Сталося те що сталося. Козацька старшина отримувала юридичні документи не тільки на землі, але й на володіння тими селянами, козаками, що на них проживали. Це мало неминуче призвести до відродження кріпосного права. З часом, в ході освоєння російською владою наших земель, постала потреба у збільшенні числа чиновників. Почала складатись система управлінського апарату на основі рангів, тобто значимості даної посади і посадовця в ієрархії державних службовців. На наші землі поширене право надання їм земель разом з селянами. Цей процес буде також цілковито вписуватись у систему запровадження кріпосного права. .

Кріпосна система на наших землях запроваджена ще в Литовсько-Польську добу. Вона не тільки залишилась зі вступом Війська Запорізького до російської держави, але й мала тенденцію до поширення на інші верстви населення, зокрема і на козацтво. Російські дворяни, поміщики будуть пильнувати, отримувати від царя різні грамоти на володіння все більшою кількістю українських селян.

Реформи 1848 -1849 рр. в Австро-Угорській і 1861р. в Російській імперії поклали початок скасуванню кріпосної системи, надання селянам волі. Правові документи тих реформ нами уже проаналізовані у відповідному розділі цієї праці.

Тут ми лише зауважимо, що юридичні службі як в Австро-Угорській, так і в Російській імперії досить на високому професійному рівні з усіма можливими аспектами підготували ті правові документи. Вони цілком «впорались» із поставленими перед ними монархіями завданнями: зберегти, хоч і у дещо обмежених обсягах поміщицьке землеволодіння, селяни за надану їм волю повинні заплатити тим же поміщикам.

З початку аграрної реформи в Російській імперії на території України введений державний інститут мирових посередників при збереженні таких органів самоврядування селян, як сільські старости та волосні старшини. Мирові посередники безпосередньо впливали на реалізацію основних правових норм земельної реформи. Вони виконували роль посередників між поміщиками і селянами в питаннях наділення останніх землею. При цьому вони повинні були дотримуватись букви і духу основних положень аграрної реформи.

В кінці XIX ст. надані чималі повноваження земським урядовцям. В їх руках зосереджувалися адміністративні, судові й поліцейські функції, зокрема, щодо регуляції земельних відносин, вирішення у судовому порядку земельних суперечок, тобто по факту були ті функції, які до цього часу належали поміщикам.

Незначні земельні суперечки вирішувались на сільському сході (інститут самоврядування). Там же обирали старосту, десяцького, збирача податків та ін. Сільський схід вирішував питання переділу землі, розподілу майна, заснування громадських закладів тощо. Надане селянським громадам самоуправління часто підмінялось свавіллям старост, волосних писарів або ж мировими посередниками. Із 1878 по 1880 р. у Київській губернії за перевищення службових повноважень було віддано під суд 46 старшин та 35 сільських старост і звільнено з посад 65 волосних старшин та 405 сільських старост.

Селянське самоврядування з погляду селян було вищою справедливістю. Вони вважали, що правочинність мав здійснювати сам народ через селянські організації і установи. З огляду на визначення селянами такого місця і ролі селянського сходу, він ставав унікальним явищем в правовому полі, там активізувалась правова самодіяльність селян. Щоправда, бувало і так, що інколи селяни на своїх сходах не визнавали юридичних актів вищестоячих установ, а натомість приймали свої постанови. За будь-яких обставин мірилом справедливості для селян на селянському сході було те як, чи по справедливості вирішувались земельні стосунки між односельцями.

Отож, сільська громада пореформеного села в складі Російської імперії мала нову систему управління: сільський схід і сільського старосту, збирача податків, утримувала сторожів, писарів. Земельні суперечки між окремими членами громади, спроби їх вирішення на сільських сходах і на цей час були чи не найважливішими.

На початок XX ст. община все ще виступала в ролі головної, але уже не єдиної (хутори, відруби) соціальної організації селянства. Слід мати на увазі, що община ще з давніх часів сформувалась в процесі трудової діяльності землеробів і повсякденних стосунків сусідів. Держава завжди використовувала общину як первинну ланку державного управління. Волосний схід здійснював

адміністративно-судові, фіскальні і політичні функції, контрольовані мировими посередниками і земськими урядовцями. Можна говорити, що держава пристосувалась до общини, використовуючи перш за все правочинність кругової поруки, дотримання селянами правових норм.

Староста залишався вищою посадовою особою в сільській громаді. Грошова винагорода за виконання ним обов'язків була явно недостатньою, а часу і сил, нерідко на шкоду власному господарству, забирала багато. Разом із тим, виборна система на селі мала певні недоліки, як от підкуп з боку селян могоричами. Попри це староста залишався посередником, вершив так би мовити правосуддя між членами громади, яка його обрала. І це правосуддя могло відбуватись не тільки на сільських сходах, але й на рівні двосторонніх контактів того, хто подавав, як правило, усну скаргу (позивач) і того, хто мав відповідати (відповідач). Як правило, це могли бути скарги щодо порушення межових знаків, потрави посівів тощо. Якщо старості в такий спосіб не вдавалось примирити позиції сторін, тоді справа могла бути винесена на обговорення сільського сходу.

2. Правові засади земельного питання в роки реформ і революцій. Застосування українськими селянами «революційного права» на набуття землі. (поч. ХХ ст. – 1920 р.)

На початку ХХ ст. в складі Російської імперії перебувало 9 українських губерній. Станом на 1901 рік в них проживало приблизно 24 млн. осіб, у 1914 р. близько 27 млн. Загальна площа земель, що оброблялось, була майже 40 млн. дес. Подвірна земельна власність переважала на Волині, Поділлі, Київщині та Полтавщині. Общинне землеволодіння було переважаючим в Харківській, Катеринославській губернії та на півдні України [1].

В Російській імперії на початок ХХ ст. на державному рівні була закріплена приватна форма власності на землю. Землевласниками були дворяни, поміщики, монастирі, церква. Частина земель були казенними, в Селянському поземельному банку. Єдиним, хто їх землі обробляв були селяни. Цей обов'язок на них покладений ще з часів реформи 1861 року. Правовими підставами для власників земель щодо запровадження такого порядку було наділення селянам за викуп частки земель, що до цього були у власності дворян, поміщиків і казни. Загалом, у розпорядженні селян було 59,5% всієї землі, 19% селян вважалися безземельними [2].

В селянському середовищі в земельних відносинах ще застосовувались норми традиційного права і одночасно запроваджувались правовідносини у земельному питанні, що були притаманні капіталістичній системі господарювання на землі. Наступила епоха конфлікту селян, поміщиків і діючих організаційно-господарських форм на селі. Ці суперечливі процеси мали місце в умовах революцій, воєн, реформ. Це був час руйнації общини – середньовічної традиції колективного володіння селянами землею і відродження, по суті, цієї ж традиції на новій основі в колгоспах, комунах у 1919 -1920 рр., яке передбачало не тільки спільне володіння сільською громадою землею, але і основну працю селян на ній. Це епоха обмежень, а потім і втрати в роки Української революції

поміщиками приватної власності на землю. Законодавче регулювання земельних відносин в українському селі було надзвичайно суперечливим. У ті два десятиліття українські селяни господарювали на землі в умовах общинного, подвірного землеволодіння. Приватна форма власності окремих господарів і її скасування - це також процеси того часу.

Наукова реконструкція правових засад земельних відносин в українському селі початку ХХ століття вимагає виходити із того, що за своєю суттю і спрямованістю вони мають глибинне історичне коріння і значною мірою впливали із процесів трансформування інститутів володіння, користування, розпорядження землею, впроваджених на різних етапах того періоду конкретних законодавчих актів.

Правове регулювання земельних відносин реалізовувалось конкретними організаційно-господарськими формами на селі. Вони, власне, як і самі земельні відносини базувалися на певних нормативно-правових документах.

Специфікою і, до певної міри, складністю аналізу правового регулювання земельних відносин є те, що українські землі з початку ХХ століття і до 1917 р. були в складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської, в кожній із них існувало своє земельне законодавство. При всій його відмінності, спільним було визнання недоторканості приватної власності поміщиків на землю.

В роки Української революції юридичний супровід регулювання земельних відносин був до певної міри хаотичним, часто органи влади практично усіх тогочасних державних утворень були вимушені під впливом обставин терміново і не завжди якісно готувати нормативно правові документи.

Ми будемо послуговуватись чималою кількістю правових документів. До них належать укази, закони, розпорядження урядових структур, інструкції щодо початку і ходу аграрної реформи в Російській імперії з 1906 по 1917 рр. В своїй сукупності вони регулювали діяльність державних органів, банківської системи, громадських структур. Назвемо лише деякі із них. Це указ царя «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння та землекористування» від 8 листопада 1906 р.; закон від 14 червня 1910 р. «Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння»; закон «Про землеустрій» (1911р.); інструкція «Про передачу частини удільних земель селянському поземельному банку» (1906 р.) та інші.

З літа 1917 року земельними проблемами почав опікуватися Тимчасовий революційний уряд, про що свідчать прийнята ним постанова «Про заведення земельних комітетів» від 3 червня 1917 р.; «Загальний план діяльності губернських, повітових і волосних земельних комітетів по підготовці земельної реформи 1917 р».

Важливими для розуміння шляхів формування юридичних засад є документи доби Української революції 1917 – 1920 рр., зокрема, I, II, III і IV Універсали УЦР, закон УНР «Про землю» від 18 січня 1918 р., закони, що визначали завдання в земельних відносинах уряду П. Скоропадського, Директорії УНР, уряду А. Денікіна, П. Врангеля, та органів радянської влади. Це перелік лише самих важливих документів, реалізація яких на практиці призводила до глибинних правових змін у земельних відносинах, посилювала або ж

послаблювала не тільки соціальну напругу в суспільстві, спонукаючи десятки тисяч селян братися за зброю, але й були в чималій мірі визначальними в міцності чи слабості конкретного державного формування.

Досить складним і суперечливим був шлях українського селянина до формування його правової свідомості. Сталося так, що паралельно співіснували два розуміння правопорядку, по крайній мірі, його усвідомлення з боку землевласників (вони ж влада) і селян, які повинні були виконувати нормативно-правові акти щодо землі, в основному, права користування нею. Дотримання правопорядку, який реалізовувала державна влада, повинно було формувати у селян відповідну правосвідомість, тобто сукупність поглядів, ідей, що засвідчують відносини людей до права, законності.

Селянська правосвідомість в українських губерніях формувалась якби самопливом, в умовах того способу виробничих відносин, який був заведений в даній місцевості «від діда-прадіда». При цьому селянин повинен був жити у двох вимірах: одноосібне (подвірне) господарювання на землі і користування общинними угіддями. Зрозуміло, що суперечливість в зв'язку з такими об'єктивними обставинами була неминучою. Подолання її відбувалось на рівні сільських старост, селянського волосного сходу, повітового суду.

Справедливість приговорів (рішень) названих структур часто, з погляду селян, була несправедливою, не враховувала їх інтересів взагалі або ж частково. Це призвело до формування у свідомості селян правового нігілізму, тобто зневіри до права, судових органів взагалі. Зауважимо, що для цього були підстави. Свавільля заможних домогосподарів на сільських сходах часто проявлялась в тому, що селянина-позивача до сходу, попросту примушували виконувати «волю миру», тим самим грубо порушували морально-етичні традиції. В кінцевому рахунку у значної частини українського селянства формувалось відторгнення будь-якої влади над ними, особливо зовнішньої. Однак, їм все важче і важче вдавалось відстоювати принципи звичаєвого права. Ворожнеча до тих, хто володів великими земельними площами, готовність селян до протиправних дій задля задоволення своїх законних інтересів з роками тільки наростали.

Роль амортизатора в цій ситуації на початку ХХ століття мали відігравати декілька суто економічних факторів капіталістичної економіки:

- першим із них був – купівля і продаж земель сільськогосподарського призначення. Передбачалось, що купцями землі будуть селяни, а продаватимуть – поміщики;

- другим фактором мало стати поширення в селянському середовищі орендних відносин. Означені фактори повинні були реалізовуватись у правовому полі з чітким визначенням того що є правомірним;

Щодо купівлі, продажу землі то можемо констатувати, що цей процес набрав обертів. Напруга щодо набуття землі тими, хто найбільше того потребував дещо спадала, оскільки поміщики з огляду на високу ціну на землю, стали більше її продавати, а менше купувати. Все відбувалось в межах правового поля. Однак, слід мати на увазі, що процес продажу землі поміщиками не був однаковим у всіх українських губерніях. Найбільше землі продали поміщики

півдня України. Більшість її стала власністю заможних селян. Вони в такий спосіб купили близько 4,5 млн. дес. [3].

Орендування селянами землі зростало. Однак, не було врегульоване законом питання щодо ціни орендованих земель. Все було відпущено на умови конкуренції, складання ринкової ціни. Спекуляція на ринку орендованих земель ставала доконаним фактом. Це було тим фактором, що гальмувало розширення орендних відносин.

- третій фактор, який міг хоча б частково і на незначний період часу, призвести до вирішення проблеми повинна була стати конфіскація поміщицьких земель на користь селян;

З огляду на те, що йдеться про ліквідацію приватної власності, це уже ставало протиправним. Хоча сам механізм цього процесу мав би реалізуватись за певними правилами. І ще. Хіба селяни були проти приватної власності взагалі? Ні, вони повинні були стати новими власниками землі, а для цього знову ж таки слід було б прийняти відповідні правові норми.

Бачення влади і на цьому етапі щодо вирішення земельної проблеми не співпадало з баченням селян. Вони вважали, що ті, хто мав забагато землі, повинні були передати лишки їм, селянам. Селяни готові були стати власниками поміщицьких земель, але на безоплатній основі. Оскільки такої готовності у великих землевласників не було, то селяни вважали, що задля встановлення справедливості, вони мають право її відібрати, змінити власника землі. Зміна власників землі мала відбутися у революційний спосіб. Отже, цей шлях вирішення земельної проблеми, з погляду селян був цілком справедливим, а з погляду великих землевласників, злочин, який мав каратися за існуючими законами

Питання про необхідність корекції існуючих земельних відносин, піднімалися в політичних колах Російської імперії ще у 90-ті роки XIX століття. До цього владу спонукали гальмівні впливи общини на процеси в землеробстві, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, селянські протестні рухи. Назрівала потреба комплексного підходу до вирішення земельного питання. Це мало бути не що інше як широкомасштабна аграрна реформа. Вона могла суттєво вплинути на долі переважної більшості селян.

Юридичне забезпечення аграрної реформи започатковано царем Російської імперії Миколою II. У 1901 р. цар санкціонував роботу одразу кількох урядових нарад (комісій), завданням яких було розробити проект нового селянського законодавства. Тоді ж розпочали свою роботу «Комітети центру» В. Колокольцева та Особлива нарада В. Оболенського. Стержневим елементом роботи урядових комісій було: зліквідувати общинне землеволодіння і перевести селян до одноосібного землеволодіння. Ці надскладні соціально-економічні і морально-етичні процеси мали відбуватися еволюційним шляхом. При цьому передбачалось суттєво підвищити з погляду влади роль сільського старости, як представника влади на селі. За ним зберігалось право членства у волоському сході і правлінні. Уже на тому «перехідному» етапі підготовки реформи, передбачалось запровадження права селян на вільний вихід із общини. Зовсім новою була

юридична норма щодо надбання такими селянами права на приватизацію землі [4].

1902 рік став переломним в поведінці селян. Селяни в Полтавській, Харківській губерніях в ході повстань стали вимагати не тільки повернення відрізків (землі, які у них забрали поміщики ще по реформі 1861р.), але й ліквідації поміщицького землеволодіння, здійснення «чорного переділу». Самочинні дії селян в цьому напрямі засвідчували їх протиправність, до того ж з ознаками анархізму. Селянство переходило від боротьби за спірні (необроблювані) землі до відбирання всієї поміщицької землі, відбувалися погроми поміщицьких маєтків, чого до цього часу не було. В повстаннях брали участь понад 38 тис. селян [5].

Страх обійняв владу. Ставало вочевидь, що треба ставати на шлях прискорення змін в земельних відносинах у правовому полі. У 1903 році російська влада скасувала інститут кругової поруки на селі, що була одним із залишків кріпосного права. Ця інституція забезпечувала до цього часу збір від селян викупних платежів і інших фіскальних зборів. Тоді ж був полегшений вихід селян із общин. У 1904 році скасовано право волосних судів за незначні провини наносити селянам тілесні покарання.

В указі від 12 грудня 1904р. царем Миколою II викладено основні положення щодо удосконалення державного порядку. Він під впливом селянських бунтів засвідчив готовність до змін, навіть якщо вони зумовлять зміни у законодавстві. Пріоритетним визначалась правова інтеграція селян до загальноімперського правового поля. Насамперед законодавство про селян мало стати частиною загальнодержавного, узгоджуватися із ним. Влада мала всіляко сприяти тому, щоб селяни без перешкод і ускладнень послуговувалися всіма правами, наданими їм державою, щоб селяни реально послуговувалися своїм правовим статусом «рівноправних, вільних сільських мешканців» [6]. Про неординарність нової ситуації на селі свідчить те, що проектами реформи опікувався особисто голова уряду С. Вітте. Під його керівництвом діяла «Особлива нарада із потреб сільськогосподарської промисловості». Пропозиції для неї готували губернські і повітові комітети.

Попри ось такі запобіжні і до того ж досить конкретні заходи з боку влади щодо надання селянам цілком конкретних прав, у 1905 році в Російській імперії розпочалася народно-демократична революція. Відомо, що кожна революція, і, ті хто в ній бере участь, ставлять перед собою конкретні, досить радикальні цілі. Їх досягнення здійснюється (якщо революція перемогла) за «революційним правом». В нашому випадку воно уявлялось селянам як встановлення справедливості в земельних відносинах, рівного розподілу земель, знову ж таки по справедливості. При тому усі ці процеси, а саме, додаткове отримання землі з погляду селян мало відбуватися на безоплатній основі. Вершителем цих змін, на принципову на той час думку в селянському середовищі, мав стати цар. Економічним підґрунтям революції 1905 – 1907 рр. була аграрна проблема.

Урядовий сенат, міністерство земельних справ і голова уряду С. Вітте, П. Століпін вимушені були стати на шлях більш глибоких, ніж то було до цього часу, новацій реформування всього аграрного сектора економіки. Маніфест 17

жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку» чимало селян сприйняли як даровану їм свободу захоплювати поміщицькі землі. Це був курс на революційне насилля, кінцевою метою якого була ліквідація поміщицького землеволодіння.

Революційний рух селян восени 1905 р. (самовільне захоплення частини поміщицьких земель і розподіл їх між собою) набирав обертів, що змусило владу стати на шлях нових поступок щодо комплексного вирішення аграрної проблеми. І першим напрямом в цьому відношенні було форсування законодавчого процесу. Власне, аграрна реформа розпочалася з опублікування 3 листопада 1905 р. (на тлі найвищого піднесення революційного руху) маніфесту «Про покращення благополуччя і полегшення становища селянського населення». Ним проголошувалося зменшення викупних платежів селян з 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їх стягнення. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селянам надавалось право отримувати кредити на придбання землі. Ці кроки з боку влади мали значні наслідки економічного, політичного та правового характеру. З приводу правових наслідків, то відзначимо, що держава створювала умови для прирівнювання общинних земель до приватної власності. В такий спосіб усувалася основна перешкода для виходу селян із общини, для інтенсивної капіталізації сільського господарства. Відтепер селяни, що виходили із общини, відповідно до статей 12 і 106 «Положення про викуп 1861 р.» могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже, створювалось правове підґрунтя для трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, а загалом – у приватне.

Селянське середовище на час революції було розширене на декілька груп: заможне, збідніле (з невеликим земельним наділом в полі) і безземельне (без наділу в полі). Відповідно не було і не могло бути спільної, єдиної для всіх селян позиції щодо поміщицьких земель, правил їх розподілу тощо. Заможні селяни виступали проти погромів поміщицьких маєтків, інколи вдавались навіть до самосудів над бунтарями. Наприклад, у с. Вихвостів Городнянського повіту Чернігівської губернії 31 жовтня і 2 листопада 1905 р. за рішенням сільського сходу було вбито 15 місцевих «кримінальників». Участь у розправі над ними, як встановило слідство, брали й бідні селяни.

Наприкінці 1905 р. уряд, очолюваний С. Вітте, розробив проект «Основного положення для зміни законодавства про селян». Ним передбачалося упорядкувати селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини спеціальними правилами, зокрема, на засадах індивідуальної селянської власності, тобто становлення правової «персоні» селянина. Землі, що тривалий час не переділялися в общині, могли бути закріплені за селянином як індивідуальна власність і він мав право отримувати дозвіл на її продаж.

Однак, на ту пору виявилось неможливим ввести в правове поле «індивідуальну власність». Не до кінця було зрозуміло, це власність сім'ї, господаря, на якому записана земля, чи ще щось інше. Сім'я – це особливий господарсько-юридичний союз, не є юридичною особою: все майно, зокрема, і земля є спільними. Домогосподар мав бути лише розпорядником спільного майна [7].

У січні 1906 року відбувся з'їзд предводителів дворянства за участю царя, членів уряду і депутатів Держдуми. Мабуть, під враженням від проекту «Основних положень» С. Вітте і ще більше під враженням революції, вони зобов'язали уряд ввести в дію проект «Основних положень». Також Рада міністрів приступила до обговорення принципів та основних положень аграрної реформи і розпочала її, як і передбачалось, з питання правопорядку на селі (бунти добряче їх налякали), заспокоєння селян (курс на розселення) і визначалось де-юре, що відчуження поміщицьких земель може бути тільки за винагороду. Надільні, общинні землі визнавались власністю селян. Останнє мало засвідчити утвердження у селян правосвідомості, тобто неможливість зазіхання на чуже право власності. Однак селянська ідея полягала в тому, що все-таки треба у поміщиків землю відчужувати.

Доволі складно і суперечливо формувались правові засади земельних відносин в I і II Держдумі. В першій Держдумі із 38 засідань на 16 обговорювалось земельне питання. Депутати приступили до складання проекту земельної реформи. Кадети виступали за відчуження частини поміщицьких земель за викуп. Трудівники – за конфіскацію всієї орної землі та наділення всіх селян землею згідно з трудовою нормою без викупу. В цілому, у депутатів (переважно в кадетів і трудівників) було два варіанти бачення вирішення аграрного питання: шляхом конституційного законодавства, або шляхом революційного насилля. Ці позиції були викладені 25 травня 1906 р. в їх проекті 104-х і окремо в «проекті 33-х». Накази від селян до депутатів Держдуми з вимогами вирішення земельного питання на користь селян були ще одним елементом законотворчості. В одному із них депутат від Полтавської губернії виклав вимоги селян так: «право, земля і воля». Як то кажуть, дальше зволікати з початком аграрної реформи уже було небезпечно для громадського спокою [8].

В плані підготовчих заходів до проведення широкомасштабної аграрної реформи урядом у прискореному форматі готувалась відповідна документальна база, яка була покладена в основу аграрної реформи. Можна виділити два напрями формування правових норм реформи:

- 1) Законопроекти про зміну характеру землеволодіння та землекористування;
- 2) Законопроекти про державну підтримку переселення на добровільних засадах сільських жителів до неосвоєних чи малозаселених регіонів Російської імперії.

До першого блоку законодавчих актів слід віднести: царський указ від 4 березня 1906 р. «Про організацію землеустрою та утворення комітету по землевпорядкувальних справах губернських і повітових землевпорядних комісій», а також указ від 27 серпня 1906 р. «Про передачу вільних казенних і лісових ділянок селянському поземельному банку для продажу їх селянам».

15 квітня 1906 р. на засіданні уряду схвалена програма аграрної реформи в Російській імперії. Поміж інших напрямів передбачено реформувати правові аспекти життєдіяльності селянства і найважливішими із них – питання земельних відносин. Виходячи із цього передбачалось змінити юридичний статус надільного землеволодіння. Сімейне право мало поступитися індивідуальному, общинне –

надільному. Скасовувались правова окремішність селян. Запроваджувалася судова система, яка мала бути заснована на принципах рівності усіх станів перед судом. 5 жовтня 1906 р. спеціальним указом селяни були зрівняні в правах з іншими станами щодо вступу на державну службу, до навчальних закладів, були розширені повноваження волосних і сільських сходів. Це стало можливим завдяки досить радикальним (часто протиправним) діям селян, які вони вели ще із 1902 р.

Можемо констатувати, що уряд С. Вітте здійснив серйозні напрацювання щодо започаткування аграрної реформи. Підтвердженням цьому є підготовлені спеціальними комісіями фундаментальні юридичні документи, зокрема, маніфести, укази, декларація. Усі вони проходили детальне обговорення в уряді, сенаті. До їх обговорення долучався цар Микола II. На 1906 рік влада зробила чимало для зрівняння селян у правах з іншими верствами імперії. Був наданий дозвіл добровільного вибору місця для свого проживання, надано право на добровільний вихід із громади, отримувати паспорт без згоди громади. Можемо констатувати, що це був курс влади на збільшення індивідуальних свобод селянина. Земельне питання, зміна форм землеволодіння, зокрема, все ще залишалося не визначеним.

9 листопада 1906 р. набрав чинності перший із аграрних указів «Про доповнення деяких постанов чинного законодавства щодо селянського землеволодіння і землекористування». Згідно цього указу розпочинався процес скасування викупних платежів, накладених на селян за отриману (по реформі 1861 р.) надільну землю. Скасовувався закон 1893 р. «Про непорушність селянської общини». Общини, в яких за останні 24 роки не здійснювався перерозподіл землі, їх селян оголошували власниками землі відразу. Домовласники ставали приватними власниками землі. Цей указ вступив в дію одразу ж. Як закон, він набув юридичної сили, лише 14 червня 1910 р.

Щодо купівлі земельних наділів, то цей закон обмежував їх до 6 наділів землі, що припадали на одну особу чоловічої статі. Задля запобігання спекуляції землею в указі заборонялося продавати землю не селянам та іноземцям. Селянин отримував право вимагати відведення землі для земельної ділянки із земельного громадського фонду в особисту власність. Ця можливість могла бути реалізована більшістю голосів сільського сходу. Виконавцем його приговору (рішення) було визначено сільського старосту. Контроль за виконанням старостою такого приговору покладался на волосного старшину. Волосний суд отримував право виносити вирок щодо земельної власності селян, а волосне правління видавати витяги, які підтверджували відповідні приговори сільського сходу. Сільська громада ставала суб'єктом правовідносин, а сільський схід міг виносити рішення щодо виходу із громади землеволодіння окремих селян. Оскільки юридичний стан власників хуторів ще був не зовсім оформлений то їм дозволялось залишатися в складі сільської громади. Цим указом царя також суттєво скореговані земельні відносини, і, найперше, щодо розмежування общинного і подвірного землеволодіння. Стержневим елементом цього указу було надати селянам можливість закріпити (привласнити) за собою землю. Із 17 пунктів I-го розділу указу – 10 були такими, що визначали права за якими селяни могли

привласнювати землю. II-й розділ указу визначав порядок реалізації селянами цих нових прав.

Модератором аграрної реформи з середини 1907 р. став новий голова уряду П. Столипін. Він планував здійснити основні зміни в цій сфері за 15 – 20 років. Перш за все, він передбачав зліквідувати общинне землеволодіння, яке, на його думку, було пережитком правовідносин раннього середньовіччя. На його думку, взявшись за ось цю основну ланку, можна буде вирішити і інші проблеми, зокрема, малоземелля селянських господарств тощо.

Ліквідація общинного землеволодіння відкривала дорогу до набуття права приватної власності на землю вчорашніми общинниками. Вони ж повинні були отримати право об'єднувати свої, уже приватні землі, у відруби і навіть право на створення хутора. До цих нових можливостей, селяни мали стати рівноправними учасниками земельного ринку, а також зайняти гідне місце в орендних стосунках.

Додатковим елементом, який мав прискорювати руйнацію общинного землеволодіння, мала стати переселенська політика влади. Ставилися завдання надати селянам право на добровільне переселення у віддаленні райони імперії.

До цього нового курсу правовідносин щодо реформування земельних відносин слід додати і те, що общинне землеволодіння на початку ХХ століття якби само собою зникало. Частина селян виходили з общини. Можливо, це було тому, що в українських губерніях община існувала у вигляді подвірного землекористування, при формальному праві общини на землю, хоча без її дозволу селянин все-таки не мав права вільно розпоряджатися своїм наділом (продати, подарувати тощо). Означена вище система заходів влади щодо ліквідації общинного землеволодіння лише де-юре зафіксувала цю реальність.

П. Столипін дбав про перспективу модернізації земельних відносин і домігся того, що держава на законодавчому рівні гарантувала селянам закріплення за ними права власності на землю і у пореформений період: відтепер надільна земля не могла продаватися за борги, вона не може передаватися у спадок по іншому, крім звичаю, крім того обмежувалась можливість скуповувати наділи більше шести.

Аграрна реформа та законодавчі акти, що приймалися в ті роки давали селянинові право вибору. В нього з'явилась альтернатива: або землеволодіння в общині, або вийти із неї. І це мало вести не до взаємної боротьби між селянами, а до їх добробуту. Мета уряду, – уважав П. Столипін, – цілком конкретна. Уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селян багатими. Стосовно українських губерній мова йшла про що найменше 24 млн. селян із 30 від загальної кількості населення. Цього було можливо досягти лише за умови втілення в ході аграрної реформи нових правовідносин. За великим рахунком мова йшла про перетворення всієї країни у правову державу. Значимість аграрної реформи для держави підтверджується і тим, що з більшістю запропонованих ініціатив в Думі виступав голова уряду П. Столипін. Він виходив із того, що на уряді, який він очолював лежить вся відповідальність за хід і наслідки реформи.

Селяни, згідно нових нормативно-правових актів, отримували право приватизувати придбані земельні ділянки, а саме ті земельні ділянки, що знаходилися до цього часу в общинних володіннях, але за умови, що вони були в

свій час передані цим господарям у постійне (не засноване на оренді) користування. Селяни, які виходили в такий спосіб із общини, мали право надання у їх особисту власність замість декількох наділів (а це було надзвичайно поширене явище) земельну ділянку – польовий відруб, який до цього часу знаходився на території общини. Отримавши таке право, селянин мав право на своєму відрубі заснувати хутір. Принципово новим у творенні такої нормативно-правової бази було те, що хутір мав перебувати за межами общини. І ще. Селянин міг вийти на хутір тільки після закріплення земельної ділянки у приватну власність. Законопроект передбачав і те, що селянин-хуторянин зберігав за собою право користуватися громадськими неподільними угіддями (ліси, пасовища, дороги тощо) у попередньому порядку.

В історичній літературі мають місце різні твердження щодо того як і в який спосіб селяни виходили із общини. Одні стверджують, що то був примусовий вихід, що общинне землеволодіння руйнувалось без урахування інтересів селян. Інші стверджують, що общинне землеволодіння уступало місце заснуванню одноосібних господарств з утвердженням в них власності на землю суто добровільно. Ми вважаємо, що кожне нове явище в економічних стосунках не могло відбуватися однозначно, тобто або примусово, або добровільно. Справа в тім, що общинники на цю пору уже перебували на різних шаблях за своїми економічними можливостями. Це і буде визначати їх ставлення до права виходу із общини. Воно буде різним, не буде співпадати з баченням майбутнього общини, а саме, це буде призводити до конфліктів.

Отже, це був об'єктивний процес і не варто в цьому питанні ставати на позицію однієї чи другої сторони. Щодо самого інституту общини, то, як засвідчують численні документи, вона (сільський схід) в багатьох випадках керувалась традиційним правом, не були готові до реалізації запропонованих урядом нових законів щодо земельних відносин. Ця об'єктивна реальність була в основі конфліктів між общинною і окремими общинниками. Їх вирішенням, як правило, займались повітові органи. При цьому вони, зазвичай, ставали на сторону общинників, які заявили про своє бажання вийти із общини.

20 лютого 1907 р. розпочала роботу II Державна дума. Хоча революція уже пішла на спад, земельне питання залишилось для думців чи не основним в ході їх роботи. Депутати від поміщиків вимагали закріплення правової норми, що передбачала недоторканість права на землю, також обмежити можливість общини втручатися у ці процеси. 10 травня 1907 р. в Думі виступив П. Столипін. Аналіз його промови свідчить про те, що він не допускав проведення націоналізації землі, часткового її вилучення у поміщиків, а також вважав обов'язком державних структур запобігти будь-якому насиллю у вирішенні земельної проблеми.

З початком аграрної реформи суттєво розширені права і обов'язки Селянського банку, а його іпотека збільшилась на 9 млн. дес. казенних і удільних земель. Вони були призначені для продажу малоземельним селянам. Однак, селяни хотіли і вели боротьбу у роки революції проти подальшого збереження поміщицького землеволодіння, за здійснення перерозподілу поміщицьких земель між собою на безоплатній основі за зрівняльним принципом. Законних прав для реалізації таких далекосяжних і революційних по своїй суті вимог, не було.

Тільки шалений тиск на владу, використання усіх можливих засобів боротьби, ідеологічне і політичне бачення перспективи мали цю проблему вивести на бажаний для селян результат. Щодо останньої умови, то слід сказати, що селянство України на тому і на наступних етапах боротьби не змогло висунути із свого середовища лідерів інтелектуалів. Цю роботу за селян намагалися виконати представники інших соціальних станів. Вони ж оформили і зробили доступним для розуміння селянами політичне гасло: «Землю тим, хто її обробляє!».

Селяни вважали, що конфісковані у поміщиків землі по праву мають передаватися у їхнє володіння і в такий спосіб (до речі дуже спрощено) будуть вирішені усі і на завжди земельні проблеми. Вони самочинно, без наявності закону, приступили до змін у земельних відносинах. На сільських сходах приймали рішення про розподіл між собою поміщицьких (необроблюваних) земель. Це було, по суті, творення народного права. Деяких поміщиків проганяли з їхніх маєтків і, щоб вони не змогли повернутися, палили будівлі. Повітові управи зі свого боку виносили приговори про спалення хат селян, а жандарми арештовували «бунтарів». Okремо констатуємо, що за таких обставин обидві сторони вчиняли протиправні дії, однак намагалися обґрунтувати їх доцільність.

Першим реальним результатом боротьби селян за зміну земельних відносин було те, що влада змушена була повернутися обличчям до селян. Ми уже згадували про ліберальні, по своїй суті, законодавчі акти 1902 – 1906 рр., про розробку С. Вітте нової аграрної політики. З липня 1906 р. посаду прем'єр-міністра посів П. Столипін. Він та його уряд продовжили курс на реформування аграрного сектора. При цьому вони, звичайно ж, повинні були спиратись на напрацьовану правову базу і при потребі (а вона була) вносити корективи в уже сформований курс. Однак, визначальним і незмінним в цьому курсі була переконаність П. Столипіна в потребі творення правових засад для виділення окремих селян з общини, заснування поза нею свого приватного господарства – хутора. Він вважав неприпустимим спроби селянського насилля і свавілля. Зі свого боку на владі лежало моральне зобов'язання забезпечити селянам законний вихід із їх вкрай гіркого становища. І ще. П. Столипін був переконаний в тому, що поки селянин знаходиться в лещатах общини, ніякий писаний закон не дасть йому блага громадянської свободи

Okремо слід сказати про роль в ході реалізації аграрної реформи сільських сходів у продукуванні правових норм в земельних відносинах. Ця традиція перейшла до ХХ століття з попередніх часів. На цих, по суті, адміністративно-правових структурах найнижчого рівня часто вирішувались наболілі проблеми в земельних відносинах. В роки Столипінської аграрної реформи на сходах повітових і волосних наполегливо селянам роз'яснювали зміст указів та законів влади про аграрну реформу. Прибічники аграрної реформи, бажаючи вийти із общини, як правило, задавали тон обговоренню нормативно-правових документів, схвалювали їх і намагалися заручитися підтримкою більшості селян. Не завжди цього вдавалося досягти. Чимало селян, аби не допустити розвалу общини, інколи, вдавалися до зриву роботи селянського сходу і в такий спосіб не допускали прийняття будь-якого рішення. Це відбувалося тому, що вони боялися втратити в разі виходу окремих дворів з общини, кращі землі. На їх сторону

інколи ставали представники місцевої виконавчої влади (старости). Вони інколи не приймали заяв від одноосібників щодо їхнього бажання вийти із общини.

Виконавцем приговорів сільських сходів щодо землевпорядкування в селах був землемір. Інститут землемірів серйозно впливав на реалізацію приписів сільських сходів, волосних і повітових управ. Землеміри, з одного боку, були наділені правом кінцевого розмежування земель між селянськими дворами, надання їм юридичного статусу, а з іншого боку, саме цей процес уже в ті роки, багато в чому був корумпованим, тобто порушувались права окремих селян. Общинники, (ті що не бажали виходити із общини) бачили в землемірах своїх ворогів, намагались всіляко перешкоджати їх роботі, а інколи навіть брали участь у їх побитті.

На наш погляд, зміни в земельних відносинах, які буквально пробивались в усі шпаринки сільського соціуму, були для них малозрозумілими, на думку багатьох – недоречними. Нові тенденції в земельних відносинах лякали архаїчне село своєю непередбачуваністю. Зміни, що уже відбулися, як то утворення хутора чи відруб, за таких обставин ще зовсім не давало гарантії спокійного життя новим господарям. Селяни часто вдавалися до протиправних спроб з метою повернути землі Хуторян у свої володіння. Селяни все ще вважали, що тільки вони мають право на ті землі, що в ході реформи переходили до нових господарів. Підставою для такої їх позиції була переконливість в тому, що ті землі їхні від «діда-прадіда». Це була, по суті, спроба реанімації традиційного права, яке в роки реформи зазнавало серйозних видозмін.

Аграрна реформа в аграрній країні, якою на ту пору була Російська імперія, і, українські губернії зокрема, то була справа надто відповідальна, вона не могла бути відпущена на самоплив. Умовно усі найважливіші процеси, що відбувались продовж аграрної реформи у 1906 – 1917 рр. можна означити за трьома факторами.

Першим із них було забезпечення юридичного супроводу аграрної реформи. Її реалізацію здійснювали вищі органи державної влади: Держдума, Сенат, уряд і відповідно їх керівники. Не був в стороні цього процесу і цар Микола II. Оскільки в розпорядженні дослідників є усі нормативно-правові акти, які вони готували, то є можливість прослідкувати увесь комплекс дій з їх боку. Цікавими є і публікації щодо ходу обговорення правових актів на засіданнях Держдуми, Сенату, уряду. Ми маємо можливість прослідкувати зіткнення різних поглядів на конкретну законодавчу ініціативу.

Сучасний історик, як і багато істориків попередніх часів, не може не зауважити, що законотворення здійснювали державні структури, керівники і практично весь їх апарат, які, зазвичай, мали безпосереднє відношення до землі. У їх приватній власності знаходились (переважно на основі спадкового права) великі земельні масиви. Втратити їх аж ніяк не входило в їхні плани. Однак, нове ХХ століття і усі процеси внутрішнього характеру (численні бунти), зовнішнього характеру – відставання Російської імперії у економічному розвитку від інших європейських країн, буквально штовхали увесь цей люд до запровадження змін в земельних відносинах. Пропоновані ними зміни (зауважимо в законний спосіб) не співпадали з інтересами більшості селян. Максимум на що володарі Російської

імперії могли погодитися, це добровільне обмеження їхніх прав лише щодо кількості землі в їх володіннях. При цьому це обмеження, на їх думку, могло бути реалізоване тільки в такий спосіб, як викуп. Ця позиція на ту пору і, аж до жовтня 1917 року, була беззаперечною, як і беззаперечним було те, що приватна власність є священною і недоторканою.

Для того, щоб забезпечити функціонування цієї правової традиції, і надалі вони повинні були буквально тримати руку на пульсі, відчувати загрози, які були чи могли з'явитися і, відповідно, шляхом прийняття нормативно-правових актів убезпечити себе та свої земельні володіння на тривалу перспективу. Ось чому стеження ними за підготовкою, прийняттям законів і особливо їх реалізацією на практиці було постійною їхньою турботою.

Можемо констатувати, що формально юридичний супровід аграрної реформи здійснювався на високому кваліфікаційному рівні. Причиною цього було те, що з одного боку вкрай важливо було легалізувати усі нововведення в земельних відносинах, а з іншого – по можливості максимально зберегти свою власність на землю. Вочевидь це було протиріччя, яке безболісно вирішити неможливо. По суті, це було протиріччя між об'єктом земля і суб'єктом – дворянин, поміщик з одного боку і селяни з іншого.

Другим фактором, який змушував органи влади до конкретних правових дій і буквально призвів до «кипіння» сільського соціуму – це утвердження нових земельних відносин. Ми не ставили собі за мету робити аналіз активних протестних рухів, у зв'язку з цими діями влади, які розпочалися ще з 1902 року. Цей напрям ґрунтовно викладений в багатьох наукових працях і, зокрема, в монографії С. В. Корновенка та О. В. Герасименка «Селянин – бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр.» с. 103 – 115. Автори вказаної праці навіть відобразили цей процес у вигляді діаграми. Ми хочемо звернути увагу на одну із сторін цього надзвичайно складного, інколи драматичного процесу, а саме, на переконаності селян у правомірності спротиву. Вони карали поміщиків, за прийняття одноосібних або групових рішень (без сходу) в різний спосіб: від заволодіння чиеюсь землею, рухомим майном – до підпалів маєтків і навіть вбивства окремих поміщиків.

В радянській історіографії ці дії селян кваліфікувались як революційні. З погляду сьогодення є підстави стверджувати, що то були прояви крайнього радикалізму, який призвів до тероризму відносно крупних, і не тільки, землевласників. До певної міри усе це було закладено в головах частини селян через існуючий несправедливий розподіл земель і звідси, один крок до анархії і порушення діючих законів, застосування самосудів відносно інших людей.

На протилежному полюсі були поміщицькі маєтки. Вони, через надмірну кількість землі їх власників завжди були постійним подразником для общинників і одноосібників. Їх економічні інтереси не співпадали. Специфічним елементом в цій проблемі було те, що кількість поміщиків і наявних у них земель все таки мала тенденцію до скорочення, а кількість селян неухильно зростала, а значить зростала їх потреба у додаткових землях. Ми уже звертали увагу на те, що уряд намагався вирішити цю ситуацію у правовий спосіб. Залучення Селянського банку до кредитування селян, роз'яснювальна робота серед поміщиків, щодо

добровільного продажу частки своїх земель селянам, створення умов для часткової переорієнтації їх капіталів на потреби промисловості – все це, на думку органів влади мало мінімізувати протиріччя між поміщиками і селянами.

Насправді ж ставалося так, що селяни не могли сприйняти ту жорстоку реальність, в якій вони жили: поміщики володіли надвеликими земельними площами, а більшість селян – досить невеликими, до того ж багатосмужжям. Збільшити свої землі за рахунок поміщицьких – ось давня мрія українських селян. Досягти цього було б можливо, якби селяни мали досить грошей для купівлі землі. Однак, гірка реальність полягала в тому, що грошей на ці потреби не вистачало. Вихід із цієї ситуації селяни вбачали в тому, щоб відібрати хоча б частину землі у поміщиків. Такий підхід до вирішення земельного питання неминуче мав призвести до посягання на право приватної власності і як наслідок неминуче зіткнення цих двох суб'єктів – поміщиків і селян «в двобої» за землю. Як засвідчує історія українського селянства, досягти селянами перемоги, попри те, що їх більшість, буде надзвичайно складно і часто трагічно для самих селян.

В цій глобальній проблемі до певної міри прихованою була надзвичайно складна і суперечлива, навіть до певної міри утаємничена історична перспектива. Селяни вели боротьбу взагалі-то не за ліквідацію права приватної власності на землю. Вони були тільки за полишення цього права щодо поміщиків. Землі, які мали перейти до селянських господарів, передбачалось перевести у приватну власність і вже питанням другим було як здійснити їх розподіл – чи то по дворах, чи то по їдцях. І зовсім недосяжним для селян було усвідомлення того, що успіх щодо переділу набутих ними земель буде мати практично швидкоплинний характер. Землю доведеться ділити кожні щонайменше двадцять років, зі вступом дорослих селян у самостійне життя.

Отже, юридичний супровід земельних відносини, мав бути по суті перманентним явищем, важко було прогнозувати їх трансформацію, передбачити усі можливі, протиріччя. До певної міри позитивний вплив мало вчиняти юридичне забезпечення на кожному конкретному історичному етапі.

Одним із напрямів аграрної реформи, який потребував правової корекції земельних відносин, це зміна в селянському соціумі місця і ролі основних організаційно-господарських структур: поміщицькі маєтки, общини, одноосібні (подвірні) селянські господарства. Почнемо свій аналіз із зміни в поміщицькому землеволодінні. За роки реформи кількість землі у них суттєво зменшилась. Однак ситуація в цій організаційно-господарській структурі не набула критичності. Вони все ще були активними гравцями на продовольчому ринку, на їх боці були усі каральні органи держави, до певної міри зросла кількість їх симпатиків (за рахунок тих, селян, що суттєво збільшили свої земельні наділи). Мабуть, єдине що їх турбувало так це те, що вони не мали впевненості в завтрашньому дні і, перш за все, як далеко піде процес змін в земельних відносинах, чи вдасться його втримати у правовому полі.

Набагато складніше аналізувати місце і роль общини в умовах аграрної реформи. Серед істориків, особливо радянської доби, існувала думка про те, що вона була приречена на зникнення. Сучасні історики і, перш за все В. Лозовий не такі категоричні у своїх судженнях щодо долі общини. Дійсно, а чим тоді

пояснити спроби селян її відродити у березні 1917 року. Нам видається, що до общини, її функцій в тогочасному суспільстві варто підходити, як до живих організмів. Вони в чомусь були схожими, наприклад, в підтримці традицій в земельних відносинах, а в чомусь, наприклад, в здійсненні поділів землі могли мати значні відмінності. Як би то не було для селян община була природним, доступним для них механізмом з допомогою якого вони облаштували своє життя. Община однозначно, особливо під час сходів, сприймалася селянами як виразник справедливості, правового захисту їх економічних інтересів

Ще складніше для розуміння того, що відбувалось на селі було те, що в межах общини існували одноосібні господарства зі своїми земельними наділами і відповідно дещо іншими економічними інтересами. Дотичність їх до общини проявлялась лише в потребі використання пасовищ, водойм, доріг тощо. Вони ж повинні були виконувати певні повинності, як то: сплачувати податки, брати участь в громадських роботах, давати своїх синів в рекрути. Специфіка однодвірців полягала в тому, що їх число не могло бути значним, а тому при вирішенні на сходах важливих для них питань, їм доводилось різними, більш всього нечесними засобами досягати прийняття для себе необхідних рішень. Однак навіть такі дії не завжди давали бажаний результат.

В роки Столипінської аграрної реформи розпад общини ставав доконаним фактом, окремі селяни отримали законне право виходу із общини. Це було нове і для багатьох общинників незрозуміле явище. Морально-психологічна напруга на селі зростала. Реальна втрата общиною права на частку земель видавалася страшною подією. Вони вважали, що своїми (протиправними) діями зможуть зупинити цей небажаний процес і ось тут почалось. По-суті, відкривався «другий фронт» боротьби селян за землю. Це уже була боротьба у внутрішньому селянському середовищі. Вона проявилась у формі руйнації межових знаків відрубів, старости не приймали заяв однодвірців на вихід із общини, селяни проганяли з сіл представників землевпорядних комісій, позбавляли претендентів на вихід із общини громадських пасовищ тощо.

Реформування земельних відносин для багатьох селян відбувалось боязно, їх участь у запровадженні нових земельних відносин посилювала розбрат в селянському середовищі. Від пасивних форм боротьби з односельцями общинники переходили до активних. Частішали випадки, коли вони застосовували силу для того щоб не допускати до роботи землемірів. Так, у селі Пакулі Чернігівського повіту у травні 1913 року селяни напали на помічників землемірів і побили їх. Окрім того вони забрали коней, на яких ті приїхали до села [9]. І таких випадків було багато. Селяни бачили у землемірах своїх ворогів. Вони призвичаїлись до своїх земельних наділів, вклали в них багато праці і зовсім не хотіли їх втрачати. Отже, реалізація основних положень аграрного законодавства, а саме про виділення селянських земель у відруби входило в протиріччя з інтересами більшості селян.

Ще одним проявом порушення земельного законодавства з боку селян було самовільне захоплення земель, які уже були закріплені за хуторянами. На сходах вони приймали ухвали про незмінність землеволодінь, не допускали і думки про визнання за Хуторянами права на виділені їм землі. Єдиним алібі для

них було визнання спадкового права на землю і ніяких змін, хоч вони здійснювались на основі нормативно-правових актів, вони попросту не хотіли визнавати. До вкрай жорстоких методів слід віднести підпал хат Хуторян, заорювання їх земель, самовільна порубка лісів.

Постає питання, як бути з визначенням того чи запровадження нових організаційно-господарських форм на селі було насильницьким. Насилля з боку адміністративних органів, як правило повітового рівня, відбувалось тоді, коли селяни порушували закон, зокрема, чинили опір державним службовцям, місцевій владі та селянам, які виявили бажання скористатися новими нормативно-правовими актами і змінити своє соціально-економічне становище. Там же і тоді, де такого спротиву з боку селян, порушення ними закону не було, зміна в земельних відносинах і, зокрема, набуття окремими селянами права власності на землю, відбувалась без будь-яких прямих чи опосередкованих зіткнень.

29 травня 1911 р. прийнятий указ «Про землеустрій». За ним сільські громади стали повними розпорядниками землі, отримали право делегувати своїх членів до складу повітової землевпорядної комісії і там відстоювати інтереси громади. Це, по суті означало, що самоврядування на селі перетворювалось із станомо територіального на суто територіальне. Сільські громади отримали право самостійно розподіляти свої землі. Вони зрозуміли нові нормативні положення, як можливість відмови односельчанам в праві виходу на хутори з землею, що їм належить. В цьому ж ключі інколи діяли і сільські старости. На Херсонщині староста села Миловатка Куп'янського повіту К. Жуков не прийняв від селян заяв щодо виходу на відруб. Можемо припустити що сільські громади виступали проти індивідуальної земельної власності, тому що це загрожувало її існуванню. По суті цим указом унормовувалися реальні зміни, що уже відбулися в становленні нових організаційно-господарських форм, а саме: хутори, відруби, висілки. Ним передбачалось також покращення планування земельних площ з наданням переваги їх укрупненню земельних площ новими суб'єктами господарювання

При цьому ці дії могли відтепер здійснюватися, як за згодою сторін, так і в примусовому порядку. Цим указом передбачалось навести лад в земельних долях окремих сіл, частини сіл, а також домогосподарствах. Кінцевим результатом цього процесу мали бути встановленні і відповідним чином оформлені межі названих суб'єктів господарювання. І ще. Відтепер кожен житель села міг вийти із общини і без згоди інших її членів і, навіть селянського сходу. По суті, землевпорядкувальні комісії отримували судові функції, їх рішення не могли бути оскарженні в судах. Законодавець передбачив це для того, щоб контролювати проведення в життя уже прийнятих реформаторських законів. Для підсилення такого курсу через два тижні, а саме 14 червня 1911р. указ царя від 9 листопада 1906 року набрав чинності закону, який називався «Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». Ось такий досить тривалий і суперечливий за своїм характером був шлях правового забезпечення селянської аграрної реформи.

Таке змістовне правове навантаження аграрної реформи, яке її визначив П. Столипін, серйозно занепокоїло дворян, поміщиків. Вони вбачали в цих змінах

загрозу своєму стану, стану великих землевласників. П. Столипіну з кожним роком ставало все важче здійснювати курс на реформування аграрного сектора економіки. Спротив був з боку поміщиків, дворян, вищих органів влади. Неоднозначною була ситуація і в селянському середовищі. Одні селяни, що уже вийшли із общини і закріпили за собою свої землі – в принципі були прибічниками нового курсу П. Столипіна. Інші – які в силу різних обставин не могли вписатися в нову систему земельних відносин, чинили спротив усім новаціям з боку влади.

1 вересня 1911 р. в Києві відбувся терористичний акт. Його жертвою став голова уряду Російської імперії П. Столипін. Він же був головним натхненником і організатором широкомасштабної аграрної реформи. За 5 років, продовж яких здійснювалася аграрна реформа, досягнуто значних результатів і, перш за все, в трансформації земельних відносинах на нових правових засадах. Поміщицьке і дворянське землеволодіння суттєво скорочувалось, а селянське – зростало. Така ситуація лякала владу, тиск на неї і, перш за все, на П. Столипіна з боку поміщиків наростав. Було вчинено декілька замахів на його життя, останній із яких виявився фатальним. Подальше реформування аграрного сектора було поставлено під загрозу. Важко було знайти ще одного такого ентузіаста, знавця своєї справи. А можливо і не шукали. Однак, по інерції у передвоєнні роки ще були зроблені деякі кроки щодо законодавчого регулювання земельних відносин.

Можемо констатувати, що на шляху аграрної реформи в другому десятиріччі ХХ століття постануть такі перепони, які спочатку загальмують її проведення, а потім – на офіційному державному рівні зупинять.

Першою перепорою було вбивство П. Столипіна, другою – Перша світова війна, на завершальному етапі якої в Росії відбулася переможна антимоноархічна революція. Час з 1911 до початку 1917 року буде досить суперечливим з погляду оцінки процесів в земельних відносинах взагалі і щодо правового забезпечення, зокрема. Власне, це були роки коли повинні були в певній мірі виконуватись уже прийняті закони в сфері земельних відносин. Мабуть, воно так відбувалось, по крайній мірі, з боку селян.

Загальна тенденція щодо руху земель була такою, що дворянське землеволодіння скорочувалось, а селянське зростало. Це і було джерелом конфліктів між поміщиками і селянами і, як це склалось на ділі – конфлікт в середині селянського середовища. Зауважимо, що конфлікт відбувався спершу на рівні розробки законодавчої бази, потім на рівні вироблення засобів реалізації нормативно-правових документів, і, на кінець на рівні результатів, введення в дію правових норм.

Сталось так, що не всі учасники цього процесу були задоволені його наслідками. Нам видається, що найсильнішим був конфлікт між прихильниками общинного землеволодіння і тими, хто виходив із нього. За вихід із існуючої системи землеволодіння були заможні селяни (ті, що мали понад 10 десятин землі). Проте були ті селяни, які побоювались, що Хуторяни і відрубники заберуть кращі землі, а для них залишать землі мало придатні для обробітку. За період з 1912 – 1913 рр. у 75% відрубів було здійснено всупереч приговорам селянських сходів і бажанню громад [10]. З початком Першої світової війни

російська влада заборонила «нарізати» наділи тим домогосподарам, які пішли на фронт. Це було зроблено на вимогу солдаток, чоловіки яких були на фронті. У них було передбачення, що їм наріжуть погані землі і в недостатній кількості.

Власне, земельні відносини, їх стан і подальша розробка правової бази з цих пір відійшли на другий план. Війна, її хід та наслідки, ось що перебувало на першому місці в суспільній свідомості і органів влади, зокрема. Мобілізація на фронт значної кількості селян до певної міри розрядила конфліктні процеси на селі. Відтепер селяни протестували проти мобілізації на фронт, зростаючих податків, конфіскації у них коней, Худоби тощо.

2 березня 1917 р. в Російській імперії перемогла антимоноархічна революція. В наслідок її перемоги в Росії постав Тимчасовий революційний уряд, який проголосив про наміри провести «велику земельну реформу». Її підготовку доручено Міністерству землеробства. 3 березня 1917 р. Тимчасовий уряд скасував станові обмеження, зокрема, в місцевому самоврядуванні селян. Почався новий етап в цій справі. Община, яка так чинила опір аграрній реформі П. Столипіна, для здійснення нової аграрної політики виявилася зайвою, втратила свою легітимність.

12 березня 1917 р. Тимчасовий революційний уряд Росії видав указ «Про конфіскацію земель, що належали царській сім'ї», 16 березня 1917 р. націоналізовані усі удільні і кабінетські землі. 17 березня 1917 р. оголошено, що питання про долю поміщицьких земель будуть вирішувати Всеросійські Установчі збори, а делегати Першого Всеросійського з'їзду селянських депутатів рад у травні того ж року однозначно і рішуче виступили за здійснення в країні зрівняльного розподілу конфіскованих земель. 17 березня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив, а 19 березня 1917 р. опублікував звернення до населення, в якому закликав утриматися від самовільного захоплення землі до розробки земельного закону і його ухвалення Установчими зборами. 28 березня 1917 р. утворена Особлива нарада з питання про примирні камери для запобігання непорозуміннь у земельних справах.

11 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав закон «Про охорону посівів», згідно з яким незасіяні поміщицькі землі передавалися у тимчасове підпорядкування місцевих продовольчих комітетів, які отримали право здавати їх в оренду селянам. Закон також гарантував власникам землі відшкодування збитків у випадку захоплення землі селянами.

На початку червня 1917р. Тимчасовий уряд видав постанову «Про заведення земельних комітетів». Її поява означала про намір нової влади приступити до проведення нової земельної реформи, для того були потрібні нові земельні структури на селі. В ній конкретно виписані функції головного та місцевих (губернських, повітових та волосних) земельних комітетів. Спочатку передбачалось збирання ними інформації з місць, щодо можливих основних напрямів реформи. Головний земельний комітет мав увібрати в себе представників усіх вищих органів влади, політичних і громадських організацій. Йому надавалось право скликати всеросійські та місцеві з'їзди, засновувати губернські та повітові комітети.

Губернські і повітові земельні комітети зобов'язувалися, із урахуванням пропозицій з місць готувати проект земельної реформи. Підпорядкованість земельних комітетів визначалась по вертикалі. Щодо термінів розробки тексту земельної реформи, то передбачалось її завершити до скликання Всеросійських Установчих зборів. Про це ми дізнаємось зі змісту загального плану діяльності губернських, повітових і волосних земельних комітетів з підготовки земельної реформи, який був опублікований тоді ж. Перший його пункт записаний так: вирішення земельного питання належить Установчим зборам. Обсяг робіт, який належало виконати земельним комітетам був досить великим, зокрема, намічено визначити реальну кількість землі в кожному повіті, число тих, хто її потребував, співставити кількість земель запасу і тих, які будуть відчужені тощо.

З правової позиції ці документи виписані бездоганно. Для їх реалізації на місцях не вистачало кваліфікованих кадрів, мав місце спротив на рівні повітів і волостей, зросла загальна соціальна напруга, що була пов'язана з «революційного нетерплячого селянства» у вирішенні земельного питання.

На другому Всеросійському з'їзді ліги аграрних реформ, що відбувався в плані підготовчих робіт до земельної реформи, чимало уваги його делегати надали питанню розподілу земель. Делегат А. Рибніков, зокрема сказав: «господарства при встановленні норм забезпечення малоземельних і безземельних, повинні забезпечити землею їх в першу чергу до повної норми» [11]. Маємо зауважити, що в правових документах Тимчасового уряду прослідковується теза: земельне питання – одне з найважливіших для нової влади, вона готує правові документи для його реформування, а кінцевим правовим документом має бути закон всеросійських установчих зборів.

Оскільки селяни в значній своїй частині не хотіли чекати прийняття закону Установчими зборами, а почали в протиправний спосіб ділити поміщицькі землі, інколи і з участю земельних комітетів, то Тимчасовий уряд звернувся до селян з відозвою, в якій в категоричній формі застерігав від таких дій.

У липні того ж року скасовано подальшу дію положень Столипінської аграрної реформи, прийнято рішення про передачу земельним комітетам незайнятих поміщицьких земель, для подальшого їх розподілу серед селян. Разом з тим, і на цьому етапі Тимчасовий уряд виступав проти самочинного відчуження селянами поміщицької землі, оскільки 80% її було закладено у банках, що могло привести до краху банківської системи. Були також здійснені репресивні заходи проти тих земельних комітетів, які почали роздавати землю не чекаючи скликання всеросійських установчих зборів.

Після 25 жовтня 1917 року, встановлення влади рад, РНК РСФРР оголосив Тимчасовий уряд і усі його структури поза законом. Вони перестали функціонувати.

Всеросійські Установчі збори були представницьким органом, виборці делегували до них делегатів ще задовго до 25 жовтня 1917р. Нова влада не ризикнула їх розпустити. 5 січня 1918р. вони розпочали свою роботу в Петрограді. На них ухвалено закон «Про землю». До його підготовки залучено Міністерство землеробства, Всеросійський з'їзд, Ліга аграрних реформаторів, губернські, повітові земельні комітети. За своїм змістом він був дійсно

революційним. В першому пункті заявлено про те, що в межах Російської республіки приватна власність на землю скасується назавжди [12]. Далі зазначено, що всі землі в межах Російської республіки складають народну власність. Порядкування всією землею належить республіці в особі її центральних органів та органів місцевого самоврядування. Це був курс на націоналізацію землі. Усі громадяни отримували рівний доступ до користування землею. Далі в законі визначено, що «права земельні», що належить нині окремим особам, сходам чи інституціям, оскільки вони суперечать цьому закону, скасовуються».

Таким чином, після перемоги антимонархічної революції Тимчасовий уряд став на шлях проведення нової аграрної реформи, метою якої було здійснити перерозподіл землі на користь тих, хто на ній працював. (Столипінська аграрна реформа передбачала дещо іншу парадигму, а саме: створити міцного господаря на селі, який повинен мати землю у приватній власності). Для цього створювалась відповідна юридично-правова основа, завершенням якої мало стати прийняття Всеросійськими Установчими зборами відповідного закону. Події 25 жовтня 1917 р. в Петрограді перевали реалізацію цього курсу.

4 березня 1917р. в Києві в кордонах новопосталої Російської республіки з'явився новий суб'єкт законотворчої діяльності – Українська Центральна Рада (далі УЦР). Це був громадсько-політичний представницький орган українського народу, якому ще належало досягти легітимізації на загальнодержавному рівні і, власне, в українському соціумі. В першому періоді функціонування УЦР на території України (березень 1917–січень 1918 рр.) обставини будуть складатися так, що вона не змогла стати єдиним політичним представником українського народу. Поряд із нею будуть функціонувати виконавчі комітети Тимчасового уряду Російської республіки, ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Перевага УЦР у цьому тріумвіраті була в тому, що вона увібрала в себе, залучила до активної законотворчої діяльності представників усіх верств населення, громадські, релігійні, національні організації.

Після звістки про повалення в Росії влади царя селяни якби поспішали скористатися новою і, як їм здавалося, слушною ситуацією для вирішення проблеми землі на свій розсуд. Показовою в плані розуміння селянами її розв'язання є постанова Решетилівського волосного комітету Полтавської губернії. У ній зазначено, що усю землю треба безоплатно конфіскувати у поміщиків, скасувати приватну власність на землю і наділити її працюючим хліборобом у одноосібне та довічне володіння. Такої ж думки дотримувалась редакція газети «Земля і воля» [13]. В основі тогочасного розуміння вирішення земельної проблеми було невизнання приватної власності поміщиків на землю. Місцеві громади та земельні комітети самі ухвалювали рішення про земельну оренду, відчуження землі у поміщиків. Кількість самочинних дій в цьому напрямі з боку селян зростала. Заклики органів тимчасового уряду мало впливали на дотримання селянами правопорядку. Вони не хотіли чути закликів уряду і почали захоплювати поміщицькі землі. В листі Черкаського повітового комітету від 1 травня 1917р. наголошувалося на тому, що самовільне захоплення чужих земель недопустимо. Він закликав громади утримуватись від захоплення, не приймати приговорів, постанов, які б торкались відбирання земель.

З серпня 1917р. довірений маєтку поміщика Лоснєвича надіслав телеграму Полтавському губернському комісарові про вжиття заходів у зв'язку з захопленням селянами землі у селі Жорнокліївка Золотонкішського повіту такого змісту: «жителі села Жорнокліївка Золотонкішського повіту, не очікуючи рішення губернського земельного комітету, самовільно захопили землі в орендованому помісті Леонтовича. Прохання дати розпорядження про припинення самовільного захоплення землі. Лише в цьому збірнику документів подібних свідчень понад 10. [14]. Це було схоже не на аграрну реформу, яку розпочав Тимчасовий уряд, а на виразний кримінальний характер протиправних діянь з боку селян.

Задля введення ситуації в хоч якийсь правове поле, згідно постанови Тимчасового уряду, утворювали земельні комітети на рівні губернії, повіту, волості і в селах. В Україні земельні комітети почали виникати в другій половині травня – на початку червня 1917. Особливо активно створення повітових та волосних земельних комітетів відбувалося у Київській, Харківській, Катеринославській, Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях. На осінь 1917 р. на території України було 9 губернських, 94 повітових та 1528 волосних земельних комітетів. Як правило, їх очолювали соціалісти - революціонери.

Повітові земельні комітети у ту пору, коли у становленні нових земельних відносин ще не було ясності і однозначності, часто діяли на свій розсуд, а вірніше за вимогами селян. Спільним з боку селян була вимога – негайно розпочати переділ поміщицьких земель. Однак чіткої уяви, як у земельних комітетів, так і у селян на вирішення цього питання на практиці не було. Заможні селяни вимагали поміщицьку землю ділити за кількістю робочої худоби в господарстві, селяни-бідняки вимагали розподілу землі за кількістю їдців в сім'ї. У цій ситуації земельні комітети мали виступати розпорядниками конфіскованих поміщицьких земель, вони намагались врахувати інтереси усіх селян. Черкаський повітовий земельний комітет у цьому плані діяв обережно. Він запропонував поміщику М.М. Мачена «уступити комітету всю рільничу землю в кількості 300 дес., яка буде передана в оренду по одній десятині селянам-біднякам» [15]. 5 липня 1917 р. в м. Гайсині Подільської губернії створений повітовий земельний комітет. За його участю в повіті було створено 19 волосних земельних комітетів. Найперше вони намагались реалізувати план обліку всіх земель, перешкодити самовільному захопленню поміщицьких земель і розподілу їх між селянськими дворами. На ту пору результативність їхньої роботи була невелика. Селяни дотримувались свого, революційного права, кому і скільки мало належати землі. Тоді ж в с. Зятківці вони захопили і розділили між 18 дворами 18 десятин церковної землі [16].

Одночасно із рішеннями земельних питань повітовими земельними комітетами приймалися рішення на сільських зборах (сходах). На одному із таких сходів у с. Сагунівка Черкаського повіту громада прийняла рішення – церковну землю розділити, тобто віддати в оренду [17]. Сільські сходи досить швидко перетворились з адміністративно-господарських структур (вибори старости, розподіл податків тощо) в управлінські структури – здійснювали розподіл землі, делегували односельців до земельних комітетів різного рівня, на селянські з'їзди тощо. Усі ці питання вирішувались на мітингах селян. Це була, по суті, нова форма реалізації права громадян на прийняття потрібних їм рішень.

Організаторами мітингів, як правило, були фронтовики. Часто рішення мітингів були досить абстрактними, наприклад, передати землю у всенародну власність, визнати право селян на безоплатне отримання землі, право на справедливу орендну, плату за землю тощо.

В таких екстремальних протиправних умовах українські поміщики намагалися відстояти своє право власності на землю. Вони цього досягали, або намагалися досягти декількома шляхами. Найбільш завбачливі із них продавали свої землі і від'їжджали, як правило, за кордон. Інші – стали на шлях створення своїх корпоративних організацій типу союзу землевласників. Ця колективна структура повинна була стати органом захисту їх прав на землю. Від імені цієї структури вони направляли листи, телеграми до органів влади Тимчасового уряду з проханням захисту їх власності на землю. І лише незначна частина поміщиків погоджувалась на зменшення їхньої земельної власності аж до трудової норми. Були також випадки звернення поміщиків з позовами до суду на дії земельних комітетів за порушення ними існуючих земельних відносин.

УЦР в таких умовах повинна була зайняти чітку позицію, суть якої полягала в тому, щоб досягти порозуміння з українським селянством і не зіпсувати відносин з тимчасовим революційним урядом. 5–8 травня в Києві з участю УЦР відбувся Перший український військовий з'їзд. Його делегати схвалили постанову «про земельну справу». В ній, зокрема, заявлено про те, що «право власності на землю та підземні багатства повинно належати виключно народові, умови ж розділення цієї землі між працюючими на ній згодом і визначить український сейм на підставах справедливості та рівноправності всіх людей, що живуть на території України [18]. Як бачимо, делегати з'їзду уже на тому етапі чітко визначилися щодо стратегії в земельних відносинах. Попри всю радикальність їхнього курсу, вони не відкидали можливості вирішення земельного питання в правовий спосіб, тобто на українському сеймі.

З 28 травня по 2 червня 1917 року в Києві відбувся перший Всеукраїнський селянський з'їзд. На ньому було 2500 делегатів. Основні принципи земельної реформи в Україні делегати з'їзду сформували в постанові «Про землю», тобто скасування приватної власності на землю і перехід її у загальнодержавну власність. Земля мала бути передана без викупу до українського земельного фонду, а він, в свою чергу, мав передати її земельним комітетам, які мали її розділяти у користування за трудовою або споживчою нормою між селянами, що вели господарство власною працею. Общинні землі повинні періодично розподілятися за трудовим принципом. Щодо ролі тимчасового уряду у вирішенні цього питання то ставилась вимога негайного створення центрального українського комітету, який повинен об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на території України. Усі земельні справи та непорозуміння однині мали вирішуватись в українському земельному комітеті¹ Після тривалих дискусій з'їзд прийняв підготовлений Перший Універсал УЦР, (оприлюднений на II Всеукраїнському військовому з'їзді у Києві 10 червня 1917 р). Ось якою делегати військового і селянського з'їздів бачили програму аграрних перетворень: «ніхто

краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде відібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на всеросійських установчих зборах, право порядкувати нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим українським зборам (соймові).

Наступні селянські з'їзди, і зокрема, з'їзд представників земельних комітетів, що відбувся 25 травня 1917 р., прийняв рішення приступити до підготовки проекту земельної реформи. Аграрна програма наповнювалась більш конкретними положеннями, хоча визначені на з'їздах шляхи вирішення земельного питання були дещо абстрактними і мало зрозумілими для селян. Надто великий вплив на роботу та прийняття рішень селянських з'їздів мали політичні партії. Разом з тим селянські з'їзди засвідчили готовність українського суспільства до глибоких економічних перетворень на правовій основі і, перш за все, у земельних відносинах. У цій важливій справі вони поклали великі надії на УЦР. У складі Генерального секретаріату (утворений 15 червня 1917 р.) на чолі з В. Винниченком створювалося Генеральне секретарство земельних справ, яке очолив соціал-демократ Б. Мартос. Одразу ж зауважмо, що керівні органи УЦР не були самостійними у прийнятті та виконанні прийнятих рішень. Тимчасовий уряд продовжував контролювати усі дії Генерального секретаріату, зокрема, і щодо земельних відносин. Декларація Генерального секретаріату від 27 червня 1917 р. є свідченням того, що пошук правових засад реформування земельних відносин був на часі. Земельні комітети згідно цього документу повинні були спрямовувати рух за землю у правове поле. В зв'язку з цим ставилось завдання українським крайовим земельним комітетам підготувати до Установчих зборів проект земельного закону.

На захист інтересів селянства в земельних питаннях і в 1917 р. в окремих випадках виступила община. Відомо, що Столипінська аграрна реформа, а потім і тимчасовий уряд серйозно послабили її роль і соціальні функції. Революційні події 1917 р. консолідували селян в окремих місцях і сприяли відновленню і зміцненню общинних зв'язків. Відбувався ренесанс цієї суспільної інституції, яка виявилась необхідною у процесі отримання землі на нових правових засадах і вона допомагала селянам у цій справі, а також у застосуванні колективної відповідальності інколи (безвідповідальності) за пограбовані маєтки і самочинно розділені землі поміщиків. Отже, вплив общини на селянське життя у 1917 р. і наступні роки революції проявився у забезпеченні своїм громадянам мінімальних умов виживання, сприяння їх боротьбі за землю, захисту від надмірного втручання представників влади.

Весною та влітку 1917 р. гостро постала проблема дотримання і регуляції правових норм в орендних відносинах на селі. Орендування землі селянами до цього часу було однією із головних проблем (поряд з малоземельними і безземельними). Суть її полягала в тому, що оплата селянами орендованих земель постійно зростала. Після Лютневої революції селяни стали вимагати навести лад в цій проблемі, реалізовували своє право на оренду поміщицької землі на новій правовій основі, а саме встановлення чітких розмірів орендної землі, в оренду в

першу чергу надавати землю малоземельним і безземельним. Справа в тім, що на цю пору орендна плата практикувалась в двох вимірах: реальна і та, що встановлювали земельні комітети. Реальна орендна плата 1 дес. землі в Херсонській губернії у 1917 р. була 22 крб., а земельний комітет встановив 3–5 крб. Такі реалії вели до протиправних дій з боку селян, затяжних конфліктів з поміщиками.

Серед українських революційних партій (УПСР, УПСФ) не було єдиного погляду відносно того, як на практиці вирішити земельне питання. Вони погоджувались з тим, щоб передати відібрані у поміщиків землі земельним комітетам, але не могли знайти способів відносно узаконення подвірного землеволодіння. Його ж ділити неможливо. Ще однією проблемою, яка постала влітку 1917 р. У практичній площині було вироблення курсу надбання селянами землі. УПСФ вважала, що селяни мають купити землю, а УПСР – викупити у поміщиків землю мала держава.

Для УЦР, в якій були представлені вищезазначені партії, земельне питання виявилось чи не найскладнішим. Справа не тільки у правовій новизні цієї проблеми, але й у тому, що УЦР, аж до проголошення 7 листопада 1917 року Української Народної Республіки (далі – УНР), залишалась громадсько-політичною організацією. Застосування нею нових правових засад було вкрай проблематичним. Хоча певна робота у цьому напрямі велася. В УЦР досить швидко були сформовані необхідні структури для проведення в життя нових правових засад у земельних відносинах – секретарство земельних справ, відповідні комісії. За роботу взялися знані фахівці – аграрники Б. Ковалевський, К. Мацієвич та інші. Комісії, організовані ними, досить прискіпливо і довго обговорювали різні проекти земельної реформи, напрацьовували правові шляхи для її реалізації. Ускладнювало цю роботу УЦР те, що усі законопроекти мав затверджувати тимчасовий уряд, перестороги селян-землевласників щодо збереження у них земель і, мабуть найбільше – конкретні дії селян (протиправні) по захопленню поміщицьких земель.

Все це разом взяте вимагало прискорити підготовку відповідного закону. УЦР намагалася переконати заможних селян, що у ході аграрної реформи придбана ними земля не буде перерозподілятися. Щодо поміщицьких земель, то думка була така: вони підлягали розподілу після рішень установчих зборів. Цей план УЦР не задовольняв малоземельних і безземельних селян. Селянська «нетерплячка» щодо поділу поміщицьких земель проявилася уже влітку і набирала обертів осінню 1917 р.

26 жовтня 1917 р. в Петрограді на II Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів прийнятий декрет «Про землю» і селянський наказ «Про землю». Згідно декрету відмінялась поміщицька власність на землю без будь якого викупу (тобто конфіскація). Кінцеве рішення земельного питання мало відбутися на установчих зборах. Земля рядових селян не підлягала конфіскації. Отримані в такий спосіб землі передбачалося обробляти спільно. Це і був курс на соціалістичну революцію в селянському господарстві.

У делегатів з'їзду від селянського середовища були дещо інші уяви про вирішення земельного питання. Вони були викладені в численних наказах до

цього з'їзду. Спільним для всіх наказів була вимога скасування приватної власності на землю. Землеволодіння повинно бути зрівняльним, тобто землю розділити між селянами по трудовій або споживчій нормі. Форми користування землею можуть бути: подвірна, хутірська, общинна, оренда за згодою селян. Передбачалось також створення земельного фонду із відчужених у поміщиків, церков, монастирів земель. Всю цю розпорядницьку роботу мали виконувати місцеві комітети селянських депутатів. Ці обидва правові акти II Всеросійського з'їзду рад опубліковані одночасно і мали засвідчити врахування делегатами з'їзду селянського волевиявлення. В сукупності норми, що містилися в них, мали ввести в правове поле революційні зміни в земельних відносинах.

УЦР не визнала легітимності РНК РСФРР. Відповідно не визнавала вона рішень II Всеросійського з'їзду рад. В'яло біжуча розробка УЦР та її спеціалізованих структур правового регулювання земельних відносин продовж весни-літа 1917 р. ставили під загрозу її авторитет. Історичний процес в земельних відносинах після прийнятого на II Всеросійському з'їзді рад декрету «Про землю» почав розвиватися не так як передбачали до цього і намагались реалізувати Тимчасовий уряд і УЦР.

30 жовтня 1917 р. Мала рада УЦР ухвалила рішення про розробку законопроекту про передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Через 5 днів відповідний законопроект був підготовлений і оголошений на засіданні VII сесії УЦР. Можемо припустити, що на таку оперативність з розробкою цього законопроекту до певної міри вплинули події 25 жовтня 1917 р. у Петрограді і найперше прийнятий там декрет Про землю. У запропонованому на сесії законопроекті ще не йшлося про скасування приватної власності на землю. Ця норма з'явиться через два тижні.

7 листопада 1917 р. УЦР ухвалила Третій Універсал, який став поворотним пунктом у державотворенні та у справі правового регулювання земельних відносин. У ньому було записано про скасування приватної власності на «поміщицькі та інші землі нетрудових сільських господарств, а також на удільні, монастирські та церковні землі». Землі названих суб'єктів господарювання мали перейти у користування трудового народу на безоплатній основі. У цьому ж документі земля оголошувалась добром всього народу УНР.

Універсал УЦР і інструкції були надіслані в усі губернські земельні комітети. Вони одразу ж почали роз'яснення селянам, працівникам земельних комітетів суть основних положень універсалу із земельного питання і інструкції від 14 грудня 1917 р. Так поступив Київський губернський земельний комітет, який спеціальним розпорядженням вимагав від волосних земельних управ «взяти на облік землі, ліси і подати інформацію про стан справ в повітовий земельний комітет».

Звенигородський повітовий з'їзд прийняв революційне рішення розділити поміщицькі землі між малоземельними і безземельними селянами безкоштовно за нормою на сім'ю від 3-6 душ – 3 дес., 6-8 душ – 3,5 дес. і 9-12 душ – 4 дес. землі. В селі Зятківці Гайсинського повіту Подільської губернії в січні 1918 р. на селянському сході прийняли рішення про передачу всієї землі в загальний фонд, що належить трудовому народу. Таке ж рішення прийняли в с. Гнатівка. Як

бачимо, на ту пору сільські сходи перебирали на себе функції творення правових норм щодо регулювання земельних відносин. Повітові і волосні земельні комітети практично не контролювали дії селянських сходів

Трудова норма землі в кожному селі мала визначатися окремо. Розподіл землі, як правило, розпочинався з інвентаризації земельних ресурсів, потім на селянському сході вирішували питання про позбавлення власників землі їх права на землю і, на кінець, вирішували як ділити конфісковану землю: за їдцями, чи за дворами. Одночасно з цими правовими діями на селі відбувались численні порушення. Селяни самочинно відбирали у колишніх поміщиків землю і, навіть ті, що мали їм належати згідно трудової норми. По суті, це був час «експропріаторів» До кінця лютого 1918р. в Україні конфіковано біля 60% поміщицьких маєтків [18]. Це було не що інше як експропріація, тобто примусове відчуження, позбавлення поміщиків землі, яка до цього часу належала їм.

Однак, мали місце і випадки повернення у приватну власність земель, що до цього належали поміщикам. Так, в с. Боркуни поміщиці Морозовій повернули у приватну власність Хутір, садибу і польову землю, бо це було в межах трудової норми. Це судове рішення було прийняте згідно правових норм Третього універсалу, тимчасового земельного закону УЦР, рішення генерального секретаріату земельних справ, а також циркулярів губернського, повітових земельних комітетів. З іншого боку, безліч наказів, інструкцій земельних органів, які вони направляли в повітові, волосні, земельні комітети, створювали хаос. В існуючих на ту пору нормативних документах селяни не могли розібратися. Сталося так, що найбільше вони довіряли селянським земельним комітетам. Весною 1917 - 1918 рр вони виступали регуляторами нових правовідносин у земельному питанню. «чорний переділ» став реальністю того часу. Селяни, члени земельних комітетів зрозуміли положення Третього Універсалу про ліквідацію приватної власності на землі поміщиків як заклик до дії. Вони вважали його правовим підґрунтям для вирішення земельного питання революційним шляхом.

Політична ситуація в УНР розвивалась у такий спосіб, що УЦР на початку 1918 р. буде вимушена готуватись до від'їзду з Києва. 18 січня 1918 уряд Голубовича у терміновому порядку, без обговорення, прийняв тимчасовий земельний закон (опублікований у Житомирі), основною ідеєю якого було скасування права приватної власності на всі землі, верховне порядкування ними до скликання українських установчих зборів надавалося УЦР, а на місцях – земельним комітетам. Отримання земельного наділу та користування ним мало бути безкоштовним. Землекористування могло бути у двох формах індивідуальним так і сільськими громадами та добровільними товариствами. Землекористування з дозволу громади могло бути спадковим. Велике землеволодіння мало бути урізаним і за рахунок цього мало відбутись наділення землею малоземельних і безземельних селян. Поза зрівняльним розподілом залишалися землі, що містили природні багатства, дослідницької справи, для будівництва залізниць та інших промислових потреб. Принцип зрівняльності у земельних відносинах мав корегуватися за допомогою податкової політики.

Усі вищезначені норми закону «Про землю» у своїй більшості задовольняли інтереси селянства. Проте були і такі норми, з якими воно, по

крайній мірі якась частина, не могла погодитись. Мова йде про скасування приватної власності на подвірні, індивідуальні та куплені землі. Це було більше подібним на популізм, бо на практиці ці завдання виконати було неможливо. Втрачати такі землі селяни аж ніяк не хотіли. М. Шаповал, один із провідних діячів УПСР і УЦР, у положеннях земельного закону побачив риси націоналізації землі, а концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності.

Таким чином, у 1917 – початку 1918 р. селом оволоділа земельна лихоманка. Можливість, яка ставала реальністю, безкоштовно отримати землю, призводила до обмеження прав односельців, інколи вдавались при вирішенні земельних проблем до зброї. Село неначе потонуло в анархії перерозподілу. Заможні селяни виступали також проти соціалізації як основного методу вирішення земельного питання. У деяких випадках, як це мало місце у Лубнах, заможні селяни пішли ще далі – вони поставили питання про відновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого її мінімуму, яка залишається за господарством, передачу решти землі малоземельним.

У березні-квітні 1918 р. УЦР підготувала рішення, згідно якого мав бути виконаний закон Про землю від 18 січня того ж року. Однак, саме у цей час селяни уже розгромили до 50 % маєтків у прифронтових повітах подільської та волинської губерній, а заможні селяни були категорично проти соціалізації і виступали за збереження приватної власності на землю.

Обставини склались так, що УЦР не реалізувала аграрну програму. Обтяжуючим для неї елементом у земельному питанні була позиція німецької влади, яка виступала проти соціалізації землі в Україні, видала указ про відновлення власності поміщиків на землю. Додамо ще, що і українське селянство, про що мова йшла раніше, тепер уже було не за соціалізацію землі, а за те, щоб мати право бути вільним господарем на своїй землі.

Таким чином, регулювання аграрного законодавства в УНР пройшло складний шлях - від опублікування Третього Універсалу, де були визначені засадничі норми вирішення земельного питання – до підготовки і прийняття Земельного закону осінню 1917 – взимку 1918 рр.

З встановленням влади гетьмана П. Скоропадського усі закони УНР ліквідувалися, зокрема, і Тимчасовий земельний закон. Спротиву з боку селян не було, бо той закон, за великим рахунком, нікого не влаштовував, землі не вистачало ні за споживчою, ні за трудовою нормою. Все це вело до правопорушень земельного законодавства. Розподілити землю по справедливості не змогли.

Українська Держава на чолі з П. Скоропадським у значній мірі постала тому, що потрібно було покласти край подальшому проведенню соціалізації землі.

П. Скоропадський, звернувшись з «Грамотою до всього українського народу», заклав фундамент аграрної реформи, розпочав новий (старий) курс у земельних відносинах української держави з підготовки законодавчої бази. Основними його засадами були:

– реставрація приватної власності на землю;

- свобода укладання договорів купівлі-продажу землі;
- велика земельна власність має бути скасована;
- відчуження у великих землевласників за викуп частини земель, які мали передаватися малоземельним селянам;

- поміщики мали передати понаднормову землю у державний банк для утворення державного земельного фонду;

- хлібороби повинні отримати право на володіння землею у межах 25 дес. за викуп при посередництві держави шляхом переділу земель великих земельних маєтків. Названі заходи будуть оформлені в спеціальних нормативно-правових документах. Проблемність ситуації полягала у тому, що за попередній революційний час, коли в багатьох місцях був здійснений «чорний переділ», у селян утвердилася думка, що земля уже їхня і вона має належати їм безкоштовно.

24 травня 1918 р. уряд обговорював законопроект міністра земельних справ В. Колокольцева «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави». 14 червня опублікований «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким вводились обмеження на земельні володіння у рамках 25 десятин, (щоб не допустити появи нових латифундистів). З іншого боку, задля недопущення колективного господарювання, купівля землі могла бути здійснена однією особою, або ж товариством, яке мало її розділяти між собою. Передбачалась ліквідація великих маєтків, які у примусовому порядку мала викупити держава. 15 липня 1918 р.

Гетьман П. Скоропадський затвердив статут губернських та повітових земельних комітетів. Це був досить розлогий правовий документ, яким визначались права і обов'язки названих комісій, зокрема, здійснювати землеустрій на селі, управління маєтками в разі відчуження їх у власників, їм надавалось право судових позовів тощо [19]. 5 серпня 1918р. за поданням міністра земельних справ В. Колокольцева, директора земельного департаменту видано обіжник, в якому роз'яснювалися деякі положення щодо діяльності земельних комітетів, зокрема, відновлення порядку (припинення самозахоплення селянами поміщицьких земель) в селах. В їх обов'язки входило слідкувати за дотриманням законів тощо.

Як бачимо, П. Скоропадський та його уряд були послідовними у реалізації розробленої ними аграрної програми, по крайній мірі, на законодавчому її забезпеченні.

Гетьман навіть за складної військової ситуації не зупинив реалізацію основних земельних законів. Він уважав, що земельне питання має бути вирішене на основі порядку, закону, співвідповідальності усіх зацікавлених сторін.

Аграрна реформа в Україні продовж 1917–1918 рр., за винятком стихійного захоплення селянами поміщицьких земель, залишалася «декретованою», законодавчі акти у 1918 р ще не були реалізовані, відновилось поміщицьке землеволодіння. Це сталося тому, що УЦР, попри напрацьовані правові засади, без згоди з боку Тимчасового уряду ніяк не могла це питання вирішувати. Гетьман П. Скоропадський де-юре підтвердив право поміщиків на земельну власність і оголосив її недоторканою.

14 грудня 1918 р. Українська Держава припинила своє існування так і не наблизившись до вирішення земельного питання.

Ще 21 листопада 1918 р. до перемоги над гетьманським військом Директорія видала «Наказ селянам №1», яким передбачалося заборона купівлі та продажу землі, а селян закликали до порядку та спокою. 15 грудня 1918 р. в Києві опубліковане «розпорядження Директорії УНР», яким оголошувався курс на аграрну реформу: розпорядником землі визнавався уряд Директорії; приватні землі, окрім трудових і дрібних селянських господарств, мали перейти у користування безземельних і малоземельних селян [20].

З другої половини грудня 1918 р. почався процес відновлення УНР. Верховним органом у ній була Директорія на чолі з С. Петлюрою. 26 грудня 1918 р. опубліковано декларацію УНР. В ній зазначено, що Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управляти державою від першого джерела революційного права-трудового народу, – Директорія передасть свої права тому ж селянському трудовому народові. Було також заявлено про відновлення всіх прав, які мали селяни за доби уцр. Визнавалась непорушність прав селян на земельну власність, а всі дрібні селянські господарства залишались у користуванні попередніх їх власників.

В прийнятій Декларації заявлено, що верховне порядкування всією землею має належати Директорії УНР. Для проведення реформи розпочалась організація земельних управлінь. Викладені в Декларації правові засади земельних відносин мали слугувати для селянської спільноти орієнтиром для конкретних дій в цій площині. Наступним документом директорії УНР було оповіщення, в якому першим пунктом зазначено, що за дорученням усіх політичних партій Директорії треба відібрати землю у поміщиків і передати її трудящим безземельним і малоземельним. Наступні дві постанови Директорії УНР узаконювали розпуск земельних комітетів усіх рівнів, що були створені у попередній час і одночасно заборонялось змінювати право власності на землю шляхом купівлі-продажу.

Під тиском вимог селянства, а також за браком часу, за основу для вироблення земельного закону уряд Директорії взяв ухвалений в січні 1918 р. відповідний закон УНР і у дещо зміненому вигляді 8 січня 1919 р. ухвалив представлений «Закон про землю в УНР». Цим законом передбачалось: скасування приватної власності на землю в УНР, отримання мінімального розміру земельної ділянки (5–6 га), яку можна було отримати у процесі перерозподілу і визначити максимальний розмір землі, який залишався у колишніх власників, передбачалось запровадження зрівняльного землекористування на безкоштовній основі. Це було не що інше, як націоналізація землі конфіскаційним шляхом. Держава ставала єдиним власником землі. Типовими селянськими господарствами мали бути дрібні, у розпорядженні яких могло бути 5–6 десятин землі на правах користувачів, але місцеві земельні управи у кожному повіті повинні були самі визначати кількість землі на селянський двір. Допускалась оренда землі, але не менше, як на 10 років. Не виключалась можливість створення добровільних кооперативних хліборобських спілок

За Земельним законом, строки користування землею могли встановлюватися сільськими громадами та товариствами. Допускався перехід

наділів у спадкове користування, але на ділі це повинен був відрегулювати окремий закон. Звичайно ж, селянство у переважній більшості на своїх сходах та з'їздах ухвалювало постанови про спадкове землекористування і висловлювалося проти періодичних переділів землі. За трудовими селянськими господарствами залишилось у користуванні не більше 15 дес. землі. Нагадаємо, що закон УНР (доби УНР) залишав на кожен двір до 40 дес. землі.

Згодом цей закон затвердив Трудовий конгрес, на якому В. Винниченко підкреслив, що «земельний закон Директорії скерований виключно на те, щоб забезпечити землю трудове селянство

У земельному законодавстві Директорії зроблено велику помилку щодо земель підданих чужоземних держав, які не зараховувалися у державний фонд УНР. Польські поміщики, яким в Україні належала значна кількість землі, щоб зберегти своє добро, оголошували себе підданими інших країн, що викликало обурення селянства і дало підстави для більшовицької агітації. Неоднозначно була сприйнята норма закону про те, щоб залишити необхідну кількість землі у розпорядженні земельних управ задля забезпечення розвитку цукроварень та гуралень. У бурякосіючих регіонах, де у результаті цієї норми закону великі площі землі усувалися від розподілу, це привело до різко негативної реакції з боку селян.

Щодо земель «культурних» господарств (тут малися на увазі поміщицькі господарства), в яких вирощувалися високопродуктивні породи тварин, були насінневі станції та ін., то вони, разом з реманентом передавалися неподільними у користування селянських трудових хліборобських спілок. Цим пунктом закону колективні господарства (хліборобські спілки) створювалися згідно із державним розпорядженням (земельним законом), а не за ініціативою самих селян. Таким чином, якщо у селі була висококультурна панська економія, то вона автоматично передавалася селянській спілці, незважаючи на те, бажали її створити селяни чи хотіли вести своє господарство індивідуально-трудовим способом. Отже, Закон про землю Директорії УНР фактично нав'язував селянам колективне господарювання, що не могло не викликати їх незадоволення.

Директорія приступила до здійснення аграрної реформи у досить складній військовій обстановці. Загроза з боку радянських військ була очевидною. Саме тому було прийняте неординарне рішення. Для заохочення добровольців до українського війська 18 січня 1919 р. прийнята ухвала «Про додаткове наділення землею козаків УНРА», згідно якої передбачалось наділити 1–2 десятинами землі (тих, що прийдуть до республіканської армії до 10 березня 1919 р.). Однак і це, по суті, вимушене рішення Директорії, не всі селяни правильно зрозуміли, бо дехто вважав, що це порушить принцип рівності при розподілі землі.

Загалом, земельне законодавство Директорії було спрямоване на руйнування існуючої правової системи земельних відносин на селі, що постала у добу гетьмана П. Скоропадського.

Таким чином, Закон про землю Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений. Будучи, швидше за все політичним документом, він мав на меті якомога швидше залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР. Але помилки і прорахунки, допущені у законі, викликали

незадоволення частини селянства, і він не зміг виконати роль, яка йому відводилася, у правовому полі забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР.

У тих надскладних умовах Директорії було досить складно забезпечити інформацію селян про цілі нормативних документів, вони часто не мали уяви про те, що відбувається і чого варто очікувати. Не завжди були узгоджені позиції щодо впорядкування земельних відносин і з повітовими комісарами, які часто порушували видані у земельній справі закони та інструкції.

Отже, у земельний закон Директорії закладено два принципи земельних відносин і відповідно два етапи її проведення. Спочатку держава конфісковувала у поміщиків землю і ставала її фактичним власником (націоналізація) а потім мала передавати землю у приватнотрудове користування (соціалізація). Селянство хотіло якнайшвидшої і, з його погляду, справедливої нарізки землі: «головне, щоб дістати конкретний трудовий чи, принаймні, мінімальний наділ у користування».

Для правового забезпечення аграрної реформи влада УНР видала низку інших законів та постанов, які мали на меті пришвидшити хід перетворень на селі, 16 січня 1919 р. Міністерство земельних справ затвердило план проведення земельної реформи, за яким передбачалося:

1. До початку весняного посіву, у найзагальнішій формі наділити землю кожному селу;

2. Знищити черезсмужжя та провести меліоративні роботи.

У лютому 1919 р. опублікована «Інструкція про порядок наділення трудящого народу УНР землею». Для реалізації цього завдання на місцях активізувалась робота по створенню повітових, волосних та сільських земельних управ. Перші кроки вищеназваних установ по проведенню земельної реформи проходили у складних умовах війни та анархії. За менш ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди В. Чехівського, С. Остапенка та Б. Мартоса. Поступова втрата Директорією території УНР унеможлиблювало проведення на втрачених територіях аграрної реформи, хоча Директорія ще продовжувала видавати відповідні декларації, зокрема, і у час перебування у Рівному. Не змогла Директорія як, власне, і селянство України, у ту пору подолати принципову суперечливість щодо форм володіння землею. Селяни були проти приватної власності на землю у поміщиків, але вважали, що, як це було записано в резолюції селянського з'їзду, що відбувся у Проскуріві, «земля має належати тим, хто на ній працює», тобто селянам [21]. Ми не повинні упускати із виду того, що усі нормативно - правові акти по здійсненню аграрної реформи намагалися вводити в дію в умовах бойових дій, зміни лінії фронтів. Ні земельні управи, ні сільські громади, ні землеміри не могли в правовому полі реалізовувати правові напрацювання уряду Директорії щодо проведення земельної реформи. Ще одним ускладнюючим елементом, який гальмував проведення аграрної реформи було те, що селяни на той час уже де-факто користувалися самочинно поділеною ними землею. І, як кажуть, ця проблема їх уже не надто пекла.

Уряди Директорії за час з березня 1919 до весни 1920 року декілька раз змінювали основні вектори аграрної реформи, приймали нові закони, які мали привести до реалізації того чи іншого вектору. В березні 1919 р. прийняте

рішення про відмову від безкоштовного наділення селян землею. Про це йшла мова в постанові «про тимчасове користування землею. В червні того ж року було взято курс на відновлення зрівнювального ринку землі. В липні уже передбачалось передати землю селянам за оплату терміном на один рік. Весною 1920 р. Засадничою правовою нормою мало бути відновлення права приватної власності на землю. Пересування лінії фронту, часті переїзди урядових структур, зводили нанівець втілювані в життя будь-які вектори.

Таким чином, у 1919 р. правове регулювання земельних відносин Директорією УНР вироблялася в умовах внутрішніх протиріч та зовнішніх загроз, які не було можливості подолати, що і не дозволило реалізувати розроблену програму аграрних перетворень в УНР.

Практично одночасно з виробленням Директорією УНР правових засад регулювання земельних відносин ті ж самі процеси відбувалися у Західній Україні, реалізатором яких виступила ЗУНР, а на Лівобережній Україні, реалізатором своєї аграрної політики виступила УСРР.

Західноукраїнські села в своїй більшості були зруйновані у результаті бойових дій, що відбувались на цій території в роки Першої світової війни. Тому із проголошенням ЗУНР наміру здійснити аграрну реформу та надати допомоги селу у його відбудові було актуальним завданням української влади. Розробкою аграрної реформи в ЗУНР займався Державний секретаріат земельних справ. При ньому було створено окрему комісію, в яку увійшли фахівці з сільського господарства, юристи та деякі члени української національної ради (далі: УНради). Її очолив І. Макух. Аграрна політика УНР і ЗОУНР багато у чому була схожою і це зрозуміло, адже були схожими проблеми українських селян на початку ХХ ст.: поміщицьке землеволодіння, малоземелля і безземелля, надмірний податковий тиск, тощо.

Разом з тим у Західній Україні були і деякі відмінності подолати які не міг і Акт Злуки УНР і ЗУНР. В усіх районах Східної Галичини, на Буковині, в Закарпатті за національними ознаками мала місце нерівність українських селян у задоволенні своїх земельних потреб з селянами-поляками, мадярами і румунами, що проживали на території Західної України. До 1912 р. від парцеляції земель українці отримали 38 тис. га землі, поляки – 238 тис. га. До 80 % селянських господарств мали менше 2 га землі, або взагалі були безземельними [22].

Розпад Австро-Угорської імперії і проголошення ЗУНР чимало українських селян зрозуміли як можливість початку самовільного розподілу поміщицьких земель по справедливості, хоча на відміну від наддніпрянської України в ЗУНР цей процес не набув широкого поширення. Лише в деяких повітах (Богородчанському, Збараському, Косівському, Яворівському та інших) цей розподіл почався стихійно на селянських сходах.

Перша інформація щодо необхідності реформування земельних відносин опублікована через три місяці після проголошення ЗУНР. Йдеться про те, що 30 січня 1919 р. в Станіславові відбулась нарада правників державного секретаріату земельних справ під проводом секретаря Мартинця. На ньому розглядали можливі напрями аграрної реформи. До них належали: ЗОУНР буде напрацьовувати свої, окремі від УНР правові засади земельної реформи, яка буде

базуватись на конкретних принципах, а саме, викуп чи конфіскація, приватна власність чи соціалізація. Тільки після обґрунтування цих фундаментальних засад могла йти мова про те у кого можна відібрати землю, між ким відібрану землю треба ділити і за яку ціну. На цій же нараді чітко заявлено, що право власності на землю лише обмежується, а не ліквідується. Право спадку поширюється на найближчу рідню: дітей, онуків, батьків, братів і сестер. Були також пропозиції передати великі земельні маєтки «для колективного господарювання [23].

В кінцевому рахунку зійшлися на тому, що необхідно приступити до розробки в ЗОУНР свого земельного закону. Безпосередню відповідальність за хід його підготовки було покладено на Державний секретаріат земельних справ. Його перший керівник С. Баран поділяв думку, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово і за оплату отриманих земель. Під час сесії УНРади у Станіславі 2–4 січня 1919 р. створена земельна комісія ради. До її складу увійшли представники УСДП, УНДП а також представники від селян, правників, церкви.

Перший проект аграрної реформи підготовлений земельною комісією Державного секретаріату 4 лютого 1919 року, передбачав викуп землі, збереження приватної власності на землю, передачу великих маєтків у державну власність. Сплата за землю мала здійснюватися шляхом індемнізації (кредитної сплати). Однак, цей проект не знайшов підтримки у членів УНРади і утворено нову комісію, до якої надійшло декілька проектів аграрної реформи. Спільним для них було те, що приватна власність на землю оголошувалася недоторканою, заборонялося забирати землі у заможних селян.

З об'єднанням 22 січня 1919 р. ЗУНР і УНР крім інших питань постала правова колізія: визнавати чи не визнавати закон про землю УНР? Рішення уряду ЗЛУНР було однозначним – не визнавати, бо він передбачав ліквідацію приватної власності на землю, на що ЗОУНР не могла погодитись. До того ж закон Про землю в УНР був прийнятий 8 січня 1919 р. ще до підписання Акту Злуки УНР і ЗУНР.

7 березня 1919 р. на черговій нараді земельної комісії УНРади ухвалили «основи земельної реформи». В нараді брали участь державний секретар земельних справ Мартинець, бувший міністр земельних справ УНР М. Шаповал, С. Голубович та інші. Як бачимо, представництво було досить поважним, що засвідчувало про важливість проблеми реформування земельних відносин. Їм вдалось дійти згоди щодо правових основ земельної реформи. Передбачалось частку земель великих власників передати малоземельним і безземельним селянам і в першу чергу жовнірам та інвалідам УГА. Передбачалось передавати землі новим господарям тільки за викуп, який мала здійснювати держава. Там же йшлося про обмеження прав щодо розпорядження надільними землями, зокрема щодо їх продажу. Право на полишення наділу могло бути стосовно відносно поляків, які воювали з українцями і, насамкінець, усі ці дії мають бути реалізовані лише після закінчення війни і повернення жовнірів з фронту і з полону.

Кінцевий варіант розробленого земельною комісією законопроекту носив компромісний характер. Його автори намагалися знайти спосіб поєднати суперечливі позиції. Зауважимо, що до підготовки аграрної реформи в ЗОУНР

долучилися колишні державні діячі УНР Директорії, голова ради державного секретаріату С. Голубович, автор закону Про землю в УНР М. Шаповал. 14 квітня 1919 р. після ще одного обговорення земельний закон для західної області УНР був нарешті ухвалений УНРадою. Його положення передбачали:

- вивласнення двірських обшарів, монастирських, церковних земель, також угідь, які власники не обробляли своїми силами та які перевищували певну норму;
- утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею на правах власності безземельних та малоземельних громадян області;
- першочергово земля мала надаватися військовослужбовцям, які втратили здоров'я у війнах, що вела УНР, за ними послідовно – вдови й сироти військовослужбовців, які загинули або померли під час таких воєн; вояки-інваліди світової війни, вдови та батьки військовослужбовців, які загинули на фронтах світової війни;
- створення установ, які будуть відповідати за вивласнення, використання до розподілу й розподіл землі;
- покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, інвентаря;
- перехід у державну власність лісів;
- виплату компенсації власникам і орендарям вивласнених згідно з цим законом земель;
- право пожиттєвого використання земель, що відібрані у поміщиків скасовувалось;
- право користування землею церковних осіб буде розроблено в окремому законі;
- не підлягали відшкодуванню відібрані землі бувшої австрійської й угорської держави і їх династій.

В цьому законі також чітко розмежовані права і обов'язки, обласних і повітових земельних комісій. Обласні і повітові земельні комісії мали обиратися на три роки, а громадські - на один рік. У власність громад переходили пасовиська, а ліси не підлягали переділу між селянами. Усі землі в краї будуть взяті на облік обласною земельною комісією (у цьому випадку мова йде про область як вся ЗОУНР). Самовільне захоплення, розподіл відібраних у поміщиків земель підлягало під карний закон [24]. Виконання цього закону покладалося на раду державного секретаріату а також на земельну комісію у складі 12 осіб. Одна із норм закону передбачала примусовий викуп і перерозподіл поміщицьких земель. Це одразу ж викликало спротив з боку землевласників, які переважно були поляками, мадярами, румунами. Вони апелювали до керівників Антанти з проханням не допустити цього і звинувачували уряд ЗОУНР у надмірному радикалізмі.

Доба ЗОУНР як і УНР – це постійна збройна боротьба за своє існування. Основним у державі було військове питання. У зв'язку з цим постає питання: а чи була своєчасна аграрна реформа? Зрозуміло, що інтерес селян, і у першу чергу вояків УГА, до земельної проблеми був досить значним. Державне керівництво не

могло цього фактору не враховувати. Тому-то і робились певні кроки, по крайній мірі в політико-правовій площині, щодо вирішення аграрного питання.

В боротьбу за владу і одночасно за власність на землю включились і генерали колишньої Російської імперії. Найбільш заповзятими борцями виявились генерал А. Денікін і П. Врангель.

23 березня 1919 р. опублікована декларація з аграрного питання Особливої наради уряду А. Денікіна. В ній зазначено, що остаточне вирішення земельного питання буде здійснено законодавчими установами, в яких російський народ має висловити свою волю з цього питання. Згідно з декларацією передбачалось забезпечити земельні інтереси трудового (селянства) населення, створити і зміцнити дрібні і середні селянські господарства за рахунок державних і приватновласницьких земель, зберегти за власниками їх право на землю. Щодо розмірів земельних площ, то в кожному регіоні це мало бути вирішено окремо. Лишні землі, які з'являються повинні бути розподілені між малоземельними селянами. Усі, хто втратить землі повинні отримати викуп. Нові власники землі повинні отримати на неї право власності.

В доповнення до декларації було опубліковано положення про відновлення права власності на землю. Захоплені селянами землі в добу радянської влади повинні бути повернуті попереднім власникам. За невиконання цього рішення до конкретних осіб буде застосований закон воєнного часу аж до застосування зброї. Особи, які постраждали від захоплення їх земель, можуть звертатися до відповідних державних органів за отриманням компенсації. Був визначений порядок повернення захоплених земель юридичним власникам, особам, які володіли надільними землями, що уже перебували у приватній власності, а також Хутірські земельні ділянки в межах встановлених норм, землі, що перебували в розпорядженні комуни, земельних комітетів радянської влади. Одним словом, усі землі, які до цього часу були самочинно захоплені, повертаються в місцеві органи землеробства і землеустрою, а ті в свою чергу передають їх в користування селянам на умовах оплати власникам землі частини урожаю за правилами даного регіону. Цей правовий документ передбачав також право купівлі і продажу землі їх власниками, але в межах певних норм [25]. На початку червня 1919 р. комісія з питань землеустрою підготувала надто категоричні пропозиції щодо відновлення приватної власності на землю. Генерал А. Денікін відхилив їх, додав такий висновок «цей документ внесений для нової війни?» ці зауваження А. Денікіна були враховані В. Колокольцевим і його комісією. 12 червня 1919 р. опублікували законопроект «Про поступове відновлення прав колишніх землевласників». Однак і цей проект, який мав врегулювати правові засади землевласників також відхилений А. Денікіним.

Новий, уже третій проект земельного положення склала комісія під керівництвом в н. Челішева – А. Білімівича. Він з'явився в листопаді 1919 р. Його основні положення: земля приватного власника може бути передана іншим особам за взаємною згодою і з участю банку або ж без його участі; надлишки земель землевласників передати в земельний фонд, який має право їх продавати; розміри площ, які не підлягають відчуженню, визначаються органами в справах землеробства; не належать до відчуження землі сільських товариств, надільні,

належні до земств. Четвертий розділ земельних положень присвячений унормуванню права продажу земель, які підлягають відчуженню: власник міг продати землю державному земельному банку, окремим особам, земельним товариствам. При цьому зазначено, що право купівлі таких земель переважно мало надаватися землеробським товариствам. Цей крок, в разі його реалізації, міг призвести до утворення сільськогосподарських ферм.

Укладачі цього юридичного документу подбали і про створення державного земельного фонду. За відчужені землі на ці потреби також передбачена грошова компенсація. Державний земельний фонд отримував право продажу частини своїх земель, але знову ж таки переважно товариствам, спілкам тощо. З юридичної позиції проект земельного положення комісії В. Челішова – А. Білімовича написаний досить фахово. Його можна віднести до рівня земельного кодексу. Важливо, що автори намагались урівноважити інтереси земельних власників і тих, хто хотів набути власність на землю. При цьому засадничою правовою нормою залишалась вимога купівлі-продажу землі. Ніякий парозподіл земель без винагороди не допускався.

До досить проблемних положень цього документу і, як наслідок, політичного курсу А. Денікіна слід віднести пропозицію про збереження за землевласниками площі величиною від 150 до 400 дес., залежно від наявності землі в кожній конкретно взятій губернії. Хоча ця норма потім буде зменшена вдвічі, все рівно селянам для добавки землі залишалась досить невелика частка, вони і надалі залишались наодинці з земельною проблемою.

Правові засади земельних відносин білогвардійського уряду П. Врангеля формувались дещо в іншій площині, ніж це було в уряді А. Денікіна. Саме перше, що було зроблено, так це здійснено аналіз стану земельних відносин на 1920 рік. З'ясувалось, що «відбувається руйнація крупних господарів й однозначно утруднюється створення дрібних господарств, що на думку керівників земельних відомств було наслідком політики радянської влади, яка заперечувала приватну власність на землю

Розпочати облаштування земельних справ передбачалось зі створення центральної земельної комісії, земельних управлінь на місцях. Їм ставилось в обов'язки в місячний термін підготувати проект земельної реформи і порядок її реалізації на місцях, долучивши до цієї справи повітові земельні комісії. Правовими засадами для роботи усіх земельних органів мали стати: збереження приватної власності на землю, але лише для тих, хто на ній працює; величина земельного наділу має бути різною в різних місцях (повітах, губерніях); надлишки землі (для цього району) розподіляються за плату між малоземельними; кожен власник має отримати акт на право володіння кожною ділянкою; вводиться податок на землю (продовольчий).

В урядовому зверненні щодо земельного питання ставилась вимога: земля має належати трудящим, які на ній працюють! Усі рішення щодо земельних відносин місцевих органів мали затверджуватися урядом і земля передається в довічну спадкову власність кожного селянина; землі відчужуються тільки за викуп, що має гарантувати передачу її у руки господарів.

Уряд П. Врангеля оприлюднив документ, якого ще досі не було. Маємо на увазі «Наказ про земле» від 25 травня 1920 р. В ньому у наказовій формі (як в армії) генерал П. Врангель вимагав ввести в сільськогосподарський оборот усі придатні для землеробства площі; долучити (примусово) до обробітку землі якомога більшу кількість селян; розпорядниками землі на місцях мають бути волосні і повітові земельні комітети; вони повинні в першу чергу надавати землю бійцям армії П. Врангеля. Цей юридичний документ з'явився напередодні наступу військ на фронті і мав перш за все дати воякам надію на одержання землі в разі їх перемоги.

На основі «Наказу про землю» розроблений «новий земельний закон». В преамбулі закону міститься критика більшовиків за те, що вони обіцяють дати землю народу, але не дають йому права власності. Новий закон передбачав передачу землі окремим господарям і закріплював її у довічну, спадкову власність [26].

Щодо долі земель поміщиків, то законом їм передбачалось лишити достатню кількість землі і то в залежності від її наявності в кожному окремому випадку. За селянами залишалися ті землі, якими вони розпоряджались на час виходу закону, незалежно від форми їх набуття: оренда, купівля, чи то радянська влада надала тощо. До того ж волосні і повітові земельні комітети мають цей процес оформити у вигляді конкретного документу, який отримає кожний селянин. Однак, землі, які передавались селянину мали бути ним викуплені [27].

Розпорядниками, тими хто мав унормувати нові земельні відносини, мали стати волосні і повітові земельні ради. Слід відзначити, що новий закон про землю уряду генерала П. Врангеля до певної міри повторював чимало нормативних правил, відповідних законів і постанов уряду генерала А. Денікіним. Спільним для них було визнання недоторканості приватної власності на землю і те, що землю можна придбати лише за гроші. Чимало положень законів вищеназваних правителів були до певної міри популістськими, в них є чимало суперечливих норм одна одній. І ще. Достеменно можемо стверджувати, що до розробки законів про землю долучались фахівці-правники вищого гатунку.

Історія розпорядилась так, що закони уряду А. Денікіна і П. Врангеля про земельні відносини не були реалізовані ні в часі, ні територіально. Відрізок часу був надто незначний для реалізації цих законів. Територія, на яку поширювалася влада А. Денікіна і особливо П. Врангеля, охоплювала лише незначну місцевість, в основному південь України. Невідомо, якби мали запрацювати земельні закони білого руху, наприклад, на Поділлі чи Волині, де земельна проблема була в рази складніша ніж на півдні України.

Правові засади аграрної політики А. Денікіна і П. Врангеля суттєво відрізнялись від аграрної політики українських урядів і саме перше тим, що вона базувалася на принципі недоторканості приватної власності на землю, збереження, нехай і у дещо обмеженому вигляді, поміщицького землеволодіння. Це аксіома їхньої політики в земельному питанні.

Радянські уряди на території України в період Української революції (а їх було три) правові засади земельних відносин напрацьовували в специфічній формі – визначальним елементом їх було спочатку рішення партійних органів, які

з часом уточнювались постановами органів радянської влади різних рівнів. Партійні і державні структури в Україні тієї доби (як і в наступні часи) за основу, найбільш оптимальну модель вирішення земельної проблеми вважали безумовне введення в дію правових норм на всій території Росії і перш за все декрету «Про землю». Оскільки утвердження радянської влади на території України в часі відбувалось дещо пізніше, а її відновлення у 1919 і 1920 рр. відбувалось з допомогою російського війська, то така практика виявлялась для партійних і державних керівників досить прагматичною і цілком необхідною.

Стержневим елементом правових засад регулювання земельних відносин була вимога ліквідації приватної власності на землю і її носіїв як класу; націоналізація усіх земель і насамкінець – розподіл землі, який мав завершити утвердження таких організаційно-господарських форм, які б призвели до спільної праці на ній селян. Ось ці три генеральні лінії будуть безперервно впливати на вироблення усіх нормативно-правових документів, з незначним тимчасовим відступом в умовах, якщо мало місце послаблення політичних і військових позицій радянської влади.

Третій Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувся 19 березня 1918 р. прийняв «Тимчасове положення про соціалізацію землі в Україні». Цей документ започаткував творення радянських правових засад в земельних відносинах, визнав за необхідне домагатись ліквідації приватної власності на землю і здійснення зрівняльного розподілу землі в українському селі. Як бачимо, тут повторені основні позиції декрету про землю, і селянського наказу, що були прийняті на II Всеросійському з'їзді рад. Військова обстановка на весні 1918 р. складалась так, що успішний наступ німецької армії змусив радянську владу відступити на територію Росії. Відповідно, реалізація визначеного з'їздом курсу в земельних відносинах стала неможливою.

На осінь 1918 р. військово-політична обстановка на території України склалась таким чином, що революція в Німеччині серйозно послабила владу П. Скоропадського. За таких умов Директорія УНР оголосила про початок збройного повстання, мета якого була ліквідувати режим П. Скоропадського, який з погляду лідерів Директорії був антинародним. Найбільше їх обурювало рішення уряду П. Скоропадського відновити приватну власність поміщиків на землю. Практично одночасно з бойовими діями Директорії УНР проти військ П. Скоропадського в прикордонній смузі з Росією постав Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який опублікував Маніфест-звернення до народу України. З нього ми дізнаємось, що головне завдання цього уряду було в тому, що оголошувалась ліквідація влади гетьмана П. Скоропадського, скасувались усі його закони і закони УНР.

В маніфесті зазначено, що «всі землі поміщиків повинні бути негайно відібрані і безоплатно передані селянам.

Найкоротшим і найлегшим шляхом до цієї мети у 1919 р. вважалась націоналізація (одержавлення) землі у конфіскаційний спосіб, що означало ліквідацію приватної власності на землю. Офіційне проголошення ліквідації поміщицького землеволодіння на території УСРР проголошено у Харкові 4 березня 1919 р. в резолюції третього з'їзду КП(б)У «Про земельну політику».

Першим її пунктом була вимога скасування приватної власності на землю з подальшою передачею її у власність радянської держави, тобто це був курс на націоналізацію землі. На третьому Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся одразу ж після завершення роботи третього з'їзду КП(б)У, прийнято «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землекористування». На з'їзді серед його делегатів селян і партійно-державних управлінців велися гострі дискусії щодо пошуку нових форм землекористування, налагодження сільгоспвиробництва. Селянські делегати відстоювали право селян на одноосібне господарювання на отриманій від влади у користування за зрівняльним принципом землі. Партійно-радянські представники переконували селян у доцільності організовуватись у товариства по спільному обробітку землі, комуни, артіль. Не виключалось після становлення такої структури наділення окремих сімей невеликими земельними ділянками (присадибними) для задоволення їхніх потреб. Вся ця парадигма будувалась на тому, що дрібне селянське господарство – це відживаючий землеустрій, адже селяни повинні на власному досвіді переконатись у їх недоцільності, а потреби раціонального використання техніки та людських ресурсів мали сприяти вирішенню досить складної продовольчої проблеми в державі та ліквідувати подальшу експлуатацію людини людиною.

11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР на вимогу рішення III з'їзду рад видав інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування», якою встановлювалася норма земельних наділів при розподілі конфіскованої землі: від 12 дес. на лівобережжі до 30 дес. у степовій частині України. Одноосібникам радянська влада дозволила обробляти від 50 до 100 дес. землі. Все це було більше схоже на популізм, а сам дозвіл щодо такої великої кількості землі був вимушеним задля засіву запустілих земель з подальшим відбиранням вирощеного селянами урожаю.

Наркомзем УСРР оголошував себе розпорядником конфіскованої поміщицької землі, зажадав виселення поміщиків з їх маєтків, але забороняв селянам самозахоплення земель і у той же час спонукав волосні і повітові земвідділи до передачі селянам у тимчасове зрівняльне користування земель та одночасно впровадження соціалістичного землеустрою. На них же покладалося і визначення норм землеволодіння у кожній окремо взятій місцевості.

Для врегулювання правових засад земельних відносин держави ВУЦВК 25 травня 1919 р прийняв, а фактично продублював відповідну постанову III з'їзду КП(б)У «Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування». Це означало, що питання про зрівняльний розподіл земель між селянами відсувалося на задній план, а на найближчу перспективу ставало пріоритетним відбирання у селян тих земель, що були рівномірно розподілені. Введення в дію положення про соціалістичний землеустрій передбачало форсоване усупільнення (відібраних) земель одноосібних землекористувачів, здійснення «стрибка» у землеробстві до соціалізму. Індивідуальне господарювання на землі оголошувалося «тимчасовим і відмираючим».

Аналіз перших документів радянської влади, які регулювали земельні відносини дозволяє визначити основні напрями більшовицької аграрної політики, що реально розпочалася весною 1919 р. Першим із них був: конфіскація поміщицьких і заможних селянських господарств; другим – запровадження зрівняльного принципу перерозподілу земель між селянами за класовою ознакою. І третім напрямом було здійснення кодифікації земельного права з урахуванням перших двох напрямів.

Досить швидко земельні справи перейшли від земельних комітетів до сільських, волосних рад. Був реалізований принцип дрібного землекористування.

Темпи змін у землекористуванні у напрямі усуспільнення земель були взяті досить високі. При цьому ніхто в органах влади не обраховував економічного ефекту від таких трансформацій. Складається враження, що визначальним з боку радянської влади у виборі нових форм землекористування було тільки одне – вони заперечували право на існування старої, традиційної форми землеволодіння в українському селі.

Заміна радянською владою землеволодіння на землекористування якби одразу ж поставила питання про форми виробничої діяльності на основі цієї нової ситуації. І вони, так само, як і зміна землеволодіння на землекористування відбувалися весною 1919 р. без будь-якого економічного обґрунтування. Замість того, щоб негайно розпочати розподіл земель, в українському селі почали масово створювати радгоспи, насильницьке запровадження комун, колгоспів.

Специфіка ситуації була у тому, що влада, запроваджуючи ось ці правові новації на селі, не запитала селян, а чого вони хочуть. Більшість селян України хотіли одноосібно працювати на своїй землі. Це протиріччя між владою і селянством призведе до небаченого до того загострення боротьби селян за свої права.

На завершальному етапі збройної боротьби проти армії А. Денікіна радянська влада здійснила корегування аграрної політики в Україні. Це питання на початку грудня 1919 року розглядалось на VIII конференції РКП (б). Корективи вносились не у саму суть земельних відносин, вони залишалися без змін. Було прийняте принципове рішення про те, що з ліквідацією поміщицького землеволодіння селяни мали набути їхні землі. Корективи вносились у систему організації сільськогосподарського виробництва: насильство по відношенню до українських селян у ході створення комун та колгоспів визнано неприпустимим. Форми господарювання на землі мали бути такими як того хотіли селяни.

Ці принципові положення покладені в основу низки державних документів, виданих після відновлення радянської влади: 6 грудня 1919 року відбулась нарада ВУРВР з земельного питання. У прийнятій резолюції ставилась вимога перед місцевими ВРК створювати радгоспи тільки в обмежених випадках; землі для них виділяти тільки ті, що не були в оренді селян і, насамкінець, зверталась увага на першочергове задоволення потреб в землі малоземельних селян.

На виконання цієї постанови відбувалися засідання колегій губ земвідділів, на яких учасникам нарад роздавались інструкції, щодо виконання на місцях названої резолюції. Постанови комітетів фактично дублювали рішення ВУЦВК.

У січні 1920 р. опубліковані підготовлені ВУЦВК «Основні напрями організації земельної справи на Україні». У цьому документі визначені правові норми щодо негайної ліквідації відновленого за часів Денікіна поміщицького землеволодіння, передбачалось досягти збільшення земельних наділів незаможного та середнього селянства. Для реалізації цих завдань було започатковано створення комісій із перерозподілу землі.

4 лютого 1920 р. Всеукраїнським опублікував «Закон робітничо-селянського уряду про землю», який враховував рішення VIII конференції РКП(б), проголошував, що усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі переходять у користування усіх українських трудящих і, у першу чергу, для задоволення потреб в землі безземельних і малоземельних селян. Закон визначав недоторканість земель трудових господарств. Тоді ж Всеукраїнським затвердив «інструкцію про попередній розподіл колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», яка супроводжувалась циркуляром, де зазначалося, що угіддя, луки, пасовиська треба надати селянам негайно.

Можна вважати, що закон Про землю став свого роду програмою утвердження нових земельних правовідносин, остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, він не усі сторони земельних відносин враховував, зокрема, в ньому не було визначено, які землі вважати нетрудовими, можливо тому закон про землю в наступні місяці доповнювався новими інструкціями, розпорядженнями, положеннями ВУЦВК, Раднаркому та Наркомзему України, які оперативно направлялися на місця.

Отже, конфіскація поміщицьких земель на досить специфічних правових засадах продовжилась в Україні і у 1920 р., а у повному обсязі завершилася у 1921 р. Втілення у життя підготовлених українськими урядами аграрних перетворень в силу короткотерміновості їх існування, надскладної військової обстановки практично не дозволяли здійснити у правовий спосіб зміни в земельних відносинах. Однак, те, що вдавалося зробити, можна умовно розділити на два напрями. Процес розробки правових засад земельних відносин різними українськими урядами розпочинався із заснування земельного міністерства та підпорядкованих йому урядових структур, які безпосередньо займалися відповідною підготовкою юридичних та економічних аспектів реформи та створенням мережі місцевої земельної адміністрації.

У ті роки у правовому полі якби паралельно відбувалися два процеси: спроба органів влади трансформувати земельні відносини еволюційним шляхом і самочинні дії селянських громад по захопленню і розподілу захоплених земель між членами громади – це уже вступав в дію «революційно-правовий» шлях, що видавався селянським громадам єдино справедливим.

У ході Української революції була спроба вирішення аграрного питання шляхом руйнації старого і створення на нових правових засадах нового землеустрою, були застосовані обмеження щодо селянської общини, утворювалися ради, хоч і тепер мали місце сільські сходи. Комбідри, колгоспи, комуни, комнезами – це ті нові селянські осередки, які пробували перебрати на себе функції общини. Однак, схоже, що у роки революції все-таки селянські

громади були основними владними інститутами на селі, оскільки саме вони на селянських сходах вирішували земельні суперечки і т.п.

У 1920 р. УСРР встановила своє безроздільне право на володіння землею і це був позаекономічний примус, який став сутністю правових засад у земельних відносинах. Одночасно це супроводжувалося «розкуркуленням» заможних селян, тобто у них відбирали землю, яка їм належала «від діда–прадіда».

В той же час у 1920 р. радянська влада в аграрній політиці пішла на такі кроки, що засвідчують поступки селянам: завершено перерозподіл земель, обмежено кількість землі в радгоспах, повністю ліквідовано поміщицьке землеволодіння (абсолютна більшість поміщиків на той час уже емігрувала).

Якими ж були економічні і соціальні наслідки правового супроводу аграрної політики радянських урядів? Переділ землі на основі революційної доцільності дещо збільшив селянські землеволодіння. Селяни отримали землю у користування і за зрівняльним принципом, але не надовго.

3. Особливості правового регулювання земельних відносин в радянську добу (1921 – 1991 рр.)

У 1921 р., після примусових мобілізацій у попередні роки селян на фронт, конфіскацій їхнього майна, щорічних земельних перерозподілів радянська влада, з огляду на катастрофу, яка наближалася, вимушена була відмовитися від попередньої економічної політики примусу і репресій і, найперше, щодо селян, й розпочати перехід до Нової економічної політики.

НЕП в аграрній політиці здійснювався щонайменше за такими основними напрямками:

- більшість націоналізованих земель розподілено між тими, хто їх найбільше потребував;
- розподіл земель відбувався згідно того, скільки у селянському господарстві було працівників і їдців;
- відбувалася передача у користування селянам усіх земельних угідь, які не використовувалися за призначенням;
- селянам дозволено орендувати землю;
- українські селяни отримали право вибору господарських форм землекористування.

НЕП у земельних відносинах розпочався з того, що був прийнятий декрет ВУЦВК та РНК УСРР «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею». Це був курс на відновлення орендних відносин в українському селі. З цього часу оренда селянами землі найбільш широко використовувалася на півдні України. Справа в тому, що тієї кількості землі, що залишалася ще нерозподіленою і яка мала бути додана селянам, було явно недостатньо для одержання селянськими господарствами достатнього прибутку. Ця обставина спонукала селян брати землю в оренду.

Ця правова норма у земельних відносинах вимагала додаткового правового узгодження щодо її реалізації. Дане питання та інші щодо проведення землевпорядкувальних робіт розглядалося на з'їздах рад в губерніях, на засіданнях

виконкомів. Виконання прийнятих там рішень покладалося на земвідділи волосних і сільських рад. 2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад прийняв закон «Про закріплення землекористуванням», який передбачав закріпити за селянськими господарствами землі у 9 - річне користування у тих волостях і селах, де були конфісковані надлишки землі у заможних господарів. Закон регламентував також і, трудове землекористування одноосібних селянських господарств та заохочував колективні форми господарювання на селі.

Відносини влади з селянством відтепер мали базуватися на правових ринкових засадах. У цьому випадку правові норми, що з'явилися з початку НЕПу, слід розглядати як повернення до традиційних в умовах більшої частини території України одноосібних форм господарювання селянина на землі. Воно не тільки не було експропрійоване до кінця, як це передбачалося раніше, а в роки непу розширювалося за рахунок орендованих земель, збільшення земельних наділів, зокрема присадибних. 30 грудня 1921 р. скасована постанова «Про перехід до соціалістичного землеустрою» і надано право селянам виходити з товариств по спільному обробітку землі із землею і самостійно вибирати форми господарювання на землі. По суті, це була денационалізація землі, відкривались можливості для конкуренції різних форм господарювання на землі.

Про пильну увагу радянської влади до земельних відносин на селі засвідчив опублікований 22 травня 1922 р. Закон «Про трудове землекористування». Цей закон був оформлений у вигляді постанови ВУЦВК. В ньому зазначено, що громада має право обрати будь-який спосіб землекористування. Далі викладений перелік можливих варіантів землекористування: обшинний, присадибний, товариський (спільне користування усіх членів товариства) і навіть змішаний. Селянам гарантувалось право виходу з товариств (навіть без згоди товариства). Усі положення цієї постанови за формою є демократичними, їх виконання повинно було заспокоїти селян.

З листопада 1922 р., тобто через півроку після прийняття постанови ВУЦВК «Про трудове землекористування» VIII сесія ВУЦВК затвердила Земельний кодекс УСРР. Цей нормативно-правовий документи з'явився що називається на часі. Справа у тому, що розподіл землі між селянськими дворами вступив у завершальну стадію. Для селян важливо було отримати правові підстави того, що уже відбулося, а також отримати гарантії, що це не один із чергових переділів землі, які були в попередні роки. Земельний кодекс УСРР земельних відносинах зафіксував 5 базових позицій:

- а) ліквідація приватної форми власності на землю;
- б) земля оголошувалась всенародним багатством;
- в) створювався єдиний державний земельний фонд, з якого мали наділятися ділянки хліборобам, містам та підприємствам;
- г) допускалась оренда землі;
- д) користування землею могло бути тільки у складі земельної громади (комуни, товариства по спільному обробітку землі, артілі, колгоспи, радгоспи – це також земельні громади). Земля в них могла бути общиною (зрівняльний розподіл) між дворами, дільничною (черезсмужжя, відруб, Хутір, товариською (спільне господарювання).

Можна стверджувати, що Земельний кодекс 1922 року визначав земельний лад в УСРР в роки НЕПу, зафіксував право селян на закріплення отриманої землі в індивідуальне користування. Введення в Земельний кодекс, такої нової організаційно-господарської форм як земельні громади було зумовлено рядом причин. Необхідно було слідкувати за раціональним використанням земель, регулювати нові земельні відносини. Земельні громади були, по суті, передвісниками колективізації, хоча земля ще залишалась у одноосібників. Вищим юридичним органом управління в земельній громаді на ту пору були загальні збори (сходи). Вони виступали в ролі розпорядника земель, які були в їх користуванні. Вони мали розподіляти землі між окремими дворами, могли позбавляти свого члена права землекористування на один рік, якщо той недбало ставитися до обробітку землі.

Кожна земельна громада мала виробити свій статут який, однак, мав співпадати з нормами земельного кодексу. Земельним громадам надавався статус юридичної особи, вони могли укладати договори про набуття майна, позиватися і бути відповідачем по суті, тощо [28]. Для вирішення спірних питань в ході визначення форми господарювання створювались земельні судові комісії. Статті 2, 3 Земельного кодексу зафіксували, що розпорядником земель є народний комісаріат земельних справ та його місцеві органи. Першочергове право користування землею закріплювалося за хліборобами та їх об'єднаннями (стаття 4). Земельний кодекс не тільки по букві закону, але й по духу був проникнутий наданням переваги у земельних відносинах трудовому селянству, малось на увазі його бідняцько-середняцькій частині.

Та частина українського селянства, яка була заможною, а тим більше у своїх господарствах використовувала найману працю, у цьому документі їй ніяких прав не передбачалося. Про це засвідчують і назви його розділів: «Про трудове землекористування», «Про трудову оренду землі», «Про трудове хліборобське господарство». Цікавим у цьому відношенні є розділ «Про трудову оренду землі». Розробники кодексу завбачливо застерігали, що оренда землі можлива лише у випадку, коли її користувач не може самотійно її обробляти, але орендаром міг бути лише той із селян, хто міг орендовану земельну ділянку обробляти самотійно без найму робочої сили. (стаття 30).

У цілому ж, Земельний кодекс УСРР 1922 року все-таки був відносно урівноважений, розширяв можливості селян та їх громад у розпорядженні землею, визначав умови, за яких надана земля могла бути відчужена, та порядок її повернення землекористувачеві. Щодо можливих переділів землі, то земельний кодекс визначив головне: їх можна буде здійснювати тільки за згодою земельної громади (у 1923 р. Це положення буде скасоване) при урахуванні кількості їдців або робочої сили.

Земельний кодекс закріплював виключне право державної власності на землю. На підставі цього кодексу держава втягнеться в процес, який прискорить організацію радгоспів, великих колективних господарств, буде розподіляти і перерозподіляти між ними землі, відводити їх для використання у різних галузях народного господарства.

Із введенням у дію Земельного кодексу з 1 липня 1923 р. відмінено усі попередні закони про землю і, зокрема, декрет II Всеросійського з'їзду рад «Про землю» від 26 жовтня 1917 р., попередні постанови ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 19 лютого 1919 р., «Про соціалістичний землеустрій» та «про заходи при переході до соціалістичного землекористування» від 14 листопада 1918 р. та інші.

Подальший розвиток земельного законодавства відбувався під час роботи з'їздів, конференцій колгоспників - цих нових селянських організаційно-господарських структур. Їх рішення ставали обов'язковими до виконання. Радянська влада постійно піднімала питання про створення колгоспів. А щодо декларативних заяв про рівномірний розподіл землі серед селян і таким чином розвиток індивідуальних (фермерських) господарств, то історія не зафіксувала жодного з'їзду, чи наради одноосібників. То ж і не було вироблено жодного юридично-правового документу, який би визначав їх роль в аграрному секторі економіки.

Отже, із запровадженням НЕПу в українському селі мав місце пошук правових форм організації життєдіяльності села і, у першу чергу, у регулюванні земельних відносин, які мали суттєві відмінності від попереднього періоду доби Української революції. Існувало дві форми правових регуляторів: земельні громади і сільські ради. Земельні громади – це громадські об'єднання, що утворювалися селянами. На противагу їм радянська влада утворювала у селах комітети незаможних селян (КНС) і сільські ради. Хоча уже у наступному 1923 році радянська влада заборонила сільські сходи. З цього часу протистояння земельних громад і сільських рад особливо у вирішенні земельних справ ставало ще гострішим. У 1927 р. органи влади внесли зміни у Земельний кодекс, усі повноваження, зокрема, і у землевпорядкувальних роботах на селі передавалися тільки сільським радам. Так скінчився мирний період співіснування земельних громад і сільських рад.

НЕП українські селяни сприйняли як перебудову, яка відкривала шлях до одноосібного господарювання на отриманій від держави у довічне користування землі. Проте, із другої половини 1920-рр. розпочалося згортання НЕПу, що проявилось в примусі селян до самообкладання (оподаткування), розпочалась політика колективізації, у ході якої українські селяни не тільки втрачали землю, надану їм у довічне користування, але й у примусовий спосіб змінено форми господарювання: відбувався перехід від традиційного одноосібного до колективного (колгоспного) обробітку землі. Все почалося з проголошення політики ліквідації «куркуля» згідно якої передбачалась у першу чергу примусове, позаправове відчуження у їхніх господарствах «надлишків землі» з наступною передачею її до колгоспу.

З цього часу правове регулювання земельних відносин як таке втрачає практично своє основне призначення – по справедливості, в інтересах більшості селян регулювати основні напрями в земельних відносинах.

1921 – 1926 рр., як засвідчить історія, – це були роки, які в земельних відносинах стали перехідними: від переважно одноосібного господарювання,

нехай і на землі, що була лише у користуванні селян, до примусового її відчуження з 1927 до початку 1930-х рр. і утворення на її базі колгоспів.

Політика колективізації, як і політика запровадження НЕПу, здійснювалась у специфічному правовому полі у певній послідовності і, головне, мала свої чітко визначені цілі. До конкретних напрямів, що вели до примусового згортання НЕПу в аграрному секторі економіки і переходу до колгоспного будівництва, можна віднести прийняття правових норм, що засвідчують примусовий характер влади щодо самообкладання (самооподаткування) селянських господарств; курс на колективізацію сільського господарства (відчуження землі у селян); форсований процес створення товариств по спільному обробітку землі (малось на увазі як перехідна форма до колгоспів); політика ліквідації «куркуля» як класу; початок репресій в українському селі проти середняка.

Попри усі організаційно-правові, господарські заходи радянської влади по переведенню сільського господарства з одноосібного на колективні засади господарювання, досягти її переважання над іншими формами господарювання у звичний (добровільний) спосіб, тобто шляхом конкуренції, було неможливо. Звідси випливала апріорі неминучість примусових методів, позбавлення українського селянства права на одноосібне землекористування і передачі ними своєї частки землі у колективне землекористування. Колективізованими вважалися ті села, які пройшли в земельному управлінні відповідну реєстрацію і отримали статут.

Первинними правовими актами на державному рівні у справі колективізації сільського господарства можна вважати видані у 1927 р. дві постанови ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі» і «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі».

З цього часу законодавчі акти, що регулювали утворення колгоспів видавались досить часто. Знаковим в цьому процесі було прийняття ЦВК і РНК СРСР 16 березня 1927 постанови «Про колгоспні господарства». Це був законодавчий акт, присвячений суто питанню колгоспного будівництва. В Наркомземах усіх республік намагались завершити землеустрій уже існуючих колгоспів до осені 1927-го року.

Одночасно з постановою «Про колгоспні господарства», прийнята постанова ЦВК і РНК СРСР «Про радянські господарства». По-перше, їм відводилась роль як зразкових господарств. Селяни тих сіл, які стали базовими для організації радгоспів, мали стати в них сільськогосподарськими робітниками. Одночасно надавалась можливість селянам інших (близьких за розташуванням) сіл також ставати членами радгоспів.

1928 рік в історії українського села був особливим. Попри те, що уже колективізація сільського господарства йшла повним ходом, все-таки нормативно-правова база залишилась ще терпимою для селян. У 1928 р. в країні був великий не урожай, збір зернових різко скоротився, як наслідок виникла проблема із забезпеченням хлібом промислових центрів. Політичне керівництво бере курс на узаконення надзвичайних заходів щодо хлібозаготівель і однозначно різко повертає в сторону наступу на українське селянство. Фронтальне усупільнення селянських земель ставало dokonаним фактом.

Правовим закріпленням колективізації на цьому етапі став закон СРСР «Загальні засади землекористування та землеустрою» від 15.12.1928 року та закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркулями» від 1.02. 1930 року. Завершували «правове обґрунтування колективізації» примірний статут сільськогосподарської артілі, затверджений РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 лютого 1935 року та постанова РНК СРСР «Про видачу сільгоспартілям державних актів на (безстрокове) вічне користування землею. В законі «Загальні засади землекористування та землеустрою» підтверджено, що єдиним власником землі є держава. Заборонялось землю купувати, продавати, здійснювати самозахоплення. За ці дії наступала кримінальна відповідальність. Колгоспам надавалось право першим отримувати землі від держави, а в другу чергу – безземельним і малоземельним селянам. Союзним республікам надавалось право лише регулювати землекористування і землеустрій в межах республіки [29]. Земля передавалась в трудове користування на безоплатній основі. Земля могла бути вилучена за добровільною відмовою колгоспу, двору від обробітку і в разі здачі в оренду. Щодо землеустрою, то передбачалось його здійснювати в першу чергу в колгоспах.

У 1928 р. влада визнала одноосібні селянські господарства «бар'єром» на шляху соціалістичної перебудови села, зробила їх, і, у першу чергу, заможні селянські господарства, винними у проблемі забезпечення міст хлібом. На «винних» селян майже щоквартально збільшували план поставок зерна. Продрозкладка в мирний час повторилася у повному обсязі. Це були адміністративні покарання селян. Крім адміністративних покарань влада перейшла до кримінального переслідування.

Отже, із самого початку аналізу правового регулювання земельних відносин у добу колективізації сільського господарства зазначимо, що цей процес, або, як тоді стверджували «колгоспний рух», розпочався не знизу, а згори. Постанови центральних органів РКП(б) і КП(б)У мали відігравати і відігравали спрямовуючу роль, а їх невиконання призводило до адміністративних і кримінальних покарань низових керівників цілих сіл. Уже цього чинника якби достатньо, щоб передбачити неминучість насильства по відношенню до «низів», тобто українських селян.

У ході усупільнення земельних угідь у колгоспах кожному колгоспному двору (селянина – члена колгоспу) в особисте користування надавалося по невеликій частці у вигляді присадибної ділянки (город, сад) і її розмір становив від 0,5 до 0,6 га. Це була певна поступка держави щодо селян.

У 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б) офіційно проголошено курс на суцільну колективізацію, що стало поворотом на 180 градусів від ідеї добровільного об'єднання в колгоспи – до примусового. Наркомат земельних справ СРСР визначив терміни завершення колективізації в Україні. Щодо земель селян, то відтепер в них в насильницький спосіб почнуть відбирати їхні землі і на їх основі створювати масиви земель колгоспів, і на це уже були юридичні норми. Селянин не міг ніде і ні в який спосіб оскаржити такі дії влади. Влада зі свого боку стала на шлях масових репресій щодо селян.

У 1930 р. з початком суцільної колективізації видано постанову ЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством». На виконання постанови союзного органу в Україні видано постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про заборону оренди землі та винаймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації».

1930 рік видався «багатим» на підготовку і публікацію цілої низки так званих нормативно-правових документів, кожен з яких мав чітку мету і визначав засоби їх реалізації. Це і постанова ЦВК і РНК СРСР «Про доповнення загальних засад землекористування і землеустрою» і «Про порядок затвердження статутів сільськогосподарських селекційних товариств»; в постанові ЦВК і РНК СРСР «Про заходи сприяння розширенню площ посівів в одноосібних селянських господарствах». Усі ці постанови були обов'язковим для виконання партійними і державними органами усіх республік і УСРР, зокрема. Керівництву колгоспів категорично заборонялося надавати одноосібникам, які вийшли з колгоспу, або не вступали в колгосп, кращі і більш зручні землі, бо саме такі землі мали належати колгоспам. З іншої сторони тут же йшлося про неприпустимість спроб незаконного зменшення розмірів земельних наділів одноосібних господарств

Колгоспне право з 1930 року визначалось як право держави здійснювати суцільну колективізацію і на цій основі ліквідувати «куркулів» як клас. Це право задеклароване в постанові ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р. та в постанові ЦВК та РНК СРСР «Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації та про боротьбу з куркулями» від 1 лютого 1930р. Згідно цієї постанови була заборонена оренда землі в районах суцільної колективізації. Україну віднесено до групи регіонів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р., або навесні 1932 р. Думка селян з цього приводу владу не цікавила. А вона була такою, що селяни не бажали відмовлятися від одноосібного господарювання на землі і передавати її у колгоспи. Для влади залишався єдиний шлях реалізації своїх планів колективізації – застосування грубого адміністрування, погроз до селян з метою примусити їх вступати в колгоспи. Партійно-державний апарат не зважав на реальне ставлення селян до колгоспів, а навпаки взяв курс на дострокове завершення колективізації на півдні України весною 1930 р., всю Україну колективізували до осені того ж року. Як відомо, темпи колективізації визначали рівень тиску на селян, ніякі закони уже не працювали.

В таких умовах відбувалось обговорення Примірного статуту сільгоспартілі, який прийнятий 1 березня 1930 року колгоспцентром СРСР, схвалений народним комісаріатом землеробства СРСР, і затверджений РНК СРСР і президією ЦВК СРСР. Зауважимо, що цей статут з'явився на другий рік після «великого перелому», тобто, коли більшість селянських дворів уже були в колгоспах або радгоспах. Цей статут мав чітко регламентувати їхнє життя в нових господарсько-виробничих структурах. Одночасно статут мав бути зразком для прийняття таких же статутів в кожному колгоспі. Це означало, що ті статути, які діяли до цього часу в колгоспах, втратили свою силу. Спроба порушення норм

статуту з боку будь-якого колгоспника, голови чи правління колгоспу будуть суворо каратися.

Примірний статуту складався із десяти розділів: цілі і завдання, про землю, про засоби виробництва, діючі артїлі, про членство, засоби артїлі, організація і оплата праці, заходи впливу, керівництво справами артїлі і взаємостосунки з колективною системою. Щодо цілей об'єднання селян в колгоспи, то вони були визначені в такий спосіб, що це мало сприяти створенню крупних господарств, в яких об'єднаними будуть засоби виробництва і буде спільною праця колгоспників, і, по друге, це мало привести до демонстрації переваг крупних господарств над одноосібними, що в свою чергу мало призвести до підвищення продуктивності праці.

В ході цих перемін землі сільськогосподарського призначення в кожному селі мали набути зовсім іншого вигляду, а саме, старі усталені продовж століть межі земель нинішніх членів колгоспу знищуються, а нові польові площі колгоспу зливаються в єдиний земельний масив. Передбачалось залишити за селянськими дворами присадибні земельні ділянки, розмір яких мало визначити правління колгоспу і затвердити на загальних зборах. Земельний масив колгоспу оголошувався недоторканим для членів колгоспу. За спроби будь-кого порушити межі земель колгоспу передбачалось серйозне покарання.

Засоби виробництва, а саме: робоча худоба, сільгоспінвентар, насінневий фонд, господарські споруди – все мало бути усупільнене. В індивідуальному користуванні колгоспників можна було залишити одну корову і дрібних тварин, птицю. Членами колгоспу мали стати усі жителі села у віці від 16 років. Доступ куркулів в колгосп був закритий.

Організація праці має відбуватися згідно внутрішнього розпорядку колгоспу. «усі члени артїлі зобов'язані підкорятися вимогам статуту, постанов загальних зборів і правління, дотримуватись правил внутрішнього розпорядку». Справами артїлі керують загальні збори членів і правління. Загальні збори є вищим органом управління артїлі, на них належить вирішувати найважливіші питання діяльності артїлі [30]. В статуті чітко розмежовувались суспільні форми господарювання на селі (колгоспні) і особисті (присадибні) селянські господарства. Земельні ділянки колгоспників мали визначатися з урахуванням адміністративно-територіального поділу на той час.

Отже, зрівняльний розподіл землі відбувся, але не в такий спосіб як того хотіли селяни. Одночасно наділення селян певною кількістю землі, прикріплення їх до конкретного колгоспу робило їх зобов'язаними перед ним. Укладачі примірного статуту передбачали непорушність земельного масиву колгоспу. Щодо величини присадибних ділянок, то Статут залишив це питання відкритим. Однак поява в статуті такого терміну як колгоспний двір (присадибна ділянка члена колгоспу з усіма її господарськими будівлями) засвідчувало, що цю проблему належало вирішувати правлінням колгоспу. Землю колгоспний двір міг отримати від колгоспу тільки у користування. Воно могло мати місце до тих пір, доки колгоспник виконував визначену правлінням колгоспу норму трудових днів у громадському секторі.

В березні 1930 р. опублікована стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіху. До питання колгоспного руху». Згідно цієї статті колгоспникам надавалось право виходу з колгоспів. За 100 днів в УСРР в колгоспах залишилось менше 1/3 селянських дворів. В Подільській окрузі з колгоспів вийшло від 15% до 83% [31]. Переважно це було не що інше, як розсуспільнення землі. Слід наголосити, що то були бідняцько - середняцькі господарства, яких в попередній час примусили вступати до колгоспів. Це засвідчує те, наскільки політика радянської влади щодо усупільнення землі була неприйнятною для українського селянства.

30 липня 1930 року вийшла постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію земельних товариств в районах суцільної колективізації». Їх права здійснювати землеустрій з цих пір передавалися до сільських рад. Це означало, що вони мали безпосередньо впливати на рух земель в межах їхньої адміністративно-територіальної одиниці. Селяни чинили цьому спротив, продовжували виходили з колгоспів. Селяни, що виходили з колгоспів уже не могли повернути собі землю, що належала їм до вступу в колгоспи. Швидше навпаки, до них застосовувалися такі репресивні заходи, як накладання високих податків, позбавлення сільгоспреманенту, майна, яке ставало власністю колгоспу, виставлення на торги господарств, депортація тощо.

«Розкуркулення» – це комплекс протиправних заходів по відбиранню майна, виселення за межі України, обмеження у громадянських правах.

Шостий з'їзд рад СРСР 17 березня 1931 р. прийняв постанову «Про колгоспне будівництво». II розділ її називався так: «Колгоспи чи одноосібні господарства». Відповідь була однозначна: тільки колгоспи, бо середняк уже повернув в їх сторону. Найбільше уваги делегати з'їзду рад приділили питанню створення стійкого землекористування колгоспів. Відтепер заборонялося будь-які переділи колгоспної землі, а земельні суперечки мали вирішувати спеціальні комісії.

У 1930-і роки в українському селі в умовах суцільної колективізації у земельних відносинах мало місце жорстке протистояння радянської влади з одноосібниками. Влада обрала протиправну позицію в боротьбі проти одноосібників, намагалась в будь-який спосіб встановити контроль за їхніми господарствами.

На другому етапі усупільнення селянських земель, який розпочався з осені 1930 року, величина земельних площ колгоспів була доволі строкатою – від 1,5 тис. до 45 тис. га землі. Влада буде шукати варіанти організації сільгоспвиробництва на усупільнених землях, щоразу буде намагатись довести кількість землі в колгоспах до 2 тис. га і більше. З огляду на цю обставину одноосібним селянським господарствам залишалось недовге існування.

У 1932–1933 рр. українські селяни зіткнулись з загрозливою для їх життя проблемою голоду. Українські чорноземи, незважаючи на усі можливі несприятливі кліматичні умови, здатні забезпечити харчування усіх суших на цій землі. Тому, як під час голодомору, так і до тепер наша свідомість, історична пам'ять засвідчує, що голод 1932–1933 рр. в Україні був штучним засобом радянської влади, яка з одного боку мала покарати українських селян за спротив

колективізації, з другого боку – залякати, зробити неможливим спротив у майбутньому.

Формування колгоспів відбувалося з начебто добровільної передачі селянами своєї землі, рухомого і нерухомого майна в колгоспи. Польові земельні наділи селян відходили до утворюваних колгоспів, а присадибні земельні ділянки згідно статуту колгоспу (артілі) передавались у користування селян (колгоспників). Вони також мали стати пайовиками. Це було не що інше як прикріплення селян до колгоспу. Отже, індивідуальна сімейна власність (земля, будівлі, реманент) у насильницький спосіб трансформувалася в колективну. Організація колгоспів хоч і відбувалася прискореним темпом, все ж таки займає певний проміжок часу, який міг тривати декілька років. Це було пов'язано з тим, що земельний масив колгоспів розширювався за рахунок усупільнення земельних наділів нових членів колгоспу.

Чимало постанов виданих органами влади стосувались проблем зміцнення колгоспів. Під цим терміном бачилась справа максимального усупільнення землі і чіткий контроль за їх використанням. В постанові ЦВК і РНК СРСР «Про створення стійкого землеустрою колгоспів» від 3 вересня 1932 р. зафіксовано недоторканість власності держави на землю, яку вона передавала у виробниче користування колгоспів. Будь-які переділи земельного фонду колгоспів заборонялось. В цій же постанові наголошувалось на тому, що усі члени колгоспу зобов'язані зберігати колгоспну власність. Тут ми бачимо конкретне протиріччя: колгоспи були лише користувачами землі, мали працювати на державній землі і ніяк вони не могли бути власниками землі. Нормальним було б становище, коли б були створені правові засади для співіснування колгоспів і фермерських селянських господарств. Однак, такого поєднання не сталося. Нам невідомо жодного нормативного документу, який передбачив би певні дії влади в цьому напрямі. Колгоспи за короткий період часу стали чи не єдиною формою господарювання на землі.

Правове регулювання земельних відносин в процесі колгоспного будівництва було спрямоване також на конфіскацію «нетрудових земель» і земельних надлишків у заможних селян, їх облік і розподіл, проведення на цій основі землевпорядних робіт. Усі ці заходи носили протизаконний характер, оскільки в політиці радянської влади на селі політико-ідеологічні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю.

Із 1930 р. діяло розпорядження Наркомзему УСРР «Про відбирання лишків землі у заможних господарствах». Цей документ надавав право всім окружним земвідділам конфіскувати у так званих «куркулів» господарські земельні лишки, зверх встановлених розмірів і використовувати ці лишки земель для створення радгоспів і сільськогосподарських колективів.

Ось в такому «правовому полі» відбувався процес розробки нового Примірного статуту сільськогосподарської артілі. В плані його підготовки 22 травня 1935 р. відбулося засідання політбюро ВКП(б), на якому слухали про заходи щодо підготовки та прийняття колгоспних статутів в Українській СРР. На це засідання винесено проект постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР з такими

пропозиціями: по перше, пропонувались визначити нижчий і вищий рівень розмірів присадибних ділянок.

Після проведеної організаційно-ідеологічної роботи щодо підготовки нового статуту, 17 липня 1935 р. Другий всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників прийняв Другий статут сільгоспартілі. Як бачимо, формально були дотримані певні правила щодо підготовки такого важливого юридичного документу. Тільки зауважимо, що фактична участь колгоспників в обговоренні проекту статуту зовсім не було свідченням їх реального впливу на його зміст. Новий примірний статут сільгоспартілі 1935 р., як і перший від 1930 р., формально обговорювався на з'їзді колгоспників, але кінцеве його затвердження відбулось на рівні РНК і ЦК партії. Це є свідченням їх реального впливу на його зміст.

В цьому статуті підтверджено принципи збереження недоторканості земельного фонду колгоспу. Новим було те, що влада погодилась на надання колгоспникам права довічного користування закріпленим за ними земельним фондом. Юридичною підставою цього процесу мало бути отримання колгоспами державних актів на землю. Новий статут визнавав право колгоспників на присадибну земельну ділянку, яка мала задовольнити його споживчі потреби. Вперше зафіксовано розміри присадибних земельних ділянок.

Завершальним акордом в тривалій організаційній підготовці нового статуту стало прийняття в тому ж році постанов РНК СРСР «Про видачу сільгоспартілям державних актів на безстрокове (довічне) користування землею». Державні акти мав підготувати і впроваджувати наркомат землеробства СРСР. Їх, мали видати у 2-х примірниках, один – правлінню сільгоспартілі, а другий – райвиконкому. В державному акті мало бути вказано розміри і зовнішні межі землі, закріпленої у довічне користування сільгоспартілі. В додатку дано зразок державного акту, де вказано порядковий номер, назва сільгоспартілі, місце знаходження артілі (село). Межі артілі визначались в натурі, а межову знаки мали бути одного зразка.

Конституція СРСР 1936 р. закріпила право за колгоспами на безоплатне та безстрокове користування землею довічно. Однак колгоспам не надавали права володіти землею. Вони могли володіти лише живим та мертвим інвентарем, громадськими будівлями. В Конституції СРСР передбачалось право селян на одержання, користування земляною нормою. При цьому визначено, що головним в житті селян мала бути участь у громадському виробництві, а не на присадибній ділянці.

У 1937 р. в Українській СРР повністю заборонена оренда землі селянами. Це було зроблено задля того, щоб «куркулі» не могли прирощувати свої присадибні ділянки. В цьому ж ключі слід розглядати заборону будь-кому із селян наймати людей на роботу.

У 1938 році 1У пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про ліквідацію до 1 вересня 1940 року на користь колгоспів хуторів, які після проведення колективізації опинились розташованими серед громадських земель колгоспів.

Однак, українські селяни попри те, що вони уже у своїй більшості стали колгоспниками і таким чином були позбавлені належних їм до того земель, намагалися хоч якусь їх частку повернути у своє користування. Можемо

припустити, що цей процес у більшій чи меншій мірі охопив значну частину тогочасного селянства. В партійно-державній термінології цей процес отримав назву «розбазарювання колгоспних земель».

Попри суворість покарань селян за самовільну прирізку колгоспного клину, цей процес у передвоєнні роки набув досить значного поширення в усіх областях України. Це, за визначенням владних структур було грубим порушенням другого пункту статуту артїлі про норми присадибної земельної ділянки, що перебувала в особистому користуванні колгоспного двору. Цей процес був охарактеризований як розбазарювання і розкрадання колгоспних земель. В наміри цієї протиколгоспної, протизаконної і протидержавної практики, говорилось в преамбулі постанови «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання», інтереси суспільного господарства колгоспу, основою якого є громадська колгоспна земля, віддаються на догоду приватно - власницьким елементам, які використовують колгоспи в цілях особистої наживи.

З огляду на це вищі партійно-державні органи СРСР 27 травня 1939 р. прийняли постанову «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» в якій поставили перед усіма місцевими партійними і радянськими органами негайно ліквідувати розбазарювання і розкрадання колгоспних громадських земель і привести розміри присадибних ділянок до встановлених норм, встановити строгий контроль за недоторканістю громадських земель колгоспів. При цьому слід виходити з того, що громадські землі колгоспу є недоторканими. Самовільна прирізка присадибних ділянок має розглядатись як кримінальний злочин, а винні мають бути віддані до суду. Одночасно і керівники району, колгоспу, де ці факти будуть виявлені, також будуть віддані до суду, як порушники закону.

В разі, якщо колгоспник буде віддавати свою земельну ділянку в оренду, буде виключатись з колгоспу з позбавленням його земельної ділянки. Постанова зобов'язувала усі місцеві і партійні органи до 15 серпня 1938 р. здійснити перебір всіх присадибних ділянок і якщо будуть виявлені прирізані землі, то їх належить привести до норми. Землі колгоспників, що були на колгоспних полях конфіскувати і передати до колгоспів. Землі колгоспу і колгоспників повинні були занесені в спеціальну шнуровану книгу, яка повинна була вестися в кожному колгоспі. В шнуровій книзі мало бути записано про загальну кількість землі колгоспу згідно державного акту на довічне користування землею, записано розміри всіх колгоспних угідь і на кінець – кількість присадибних ділянок, закріплених в особисте користування колгоспників [32].

27 травня 1939 р. вийшов урядовий указ, яким передбачалось обмеження присадибних ділянок колгоспників. Ідеологічним підґрунтям для такого рішення була теза, що присадибні ділянки колгоспників себе уже вичерпали. Реальним же у цій справі було те, щоб припинити розбазарювання (термінологія тогочасної влади) селянами колгоспних земель. По суті, мова йшла про те, що колгоспники, задля виживання намагались самочинно додати до своєї присадибної ділянки хоча б декілька сотих га. Можемо стверджувати, що така політика влади була нічим іншим як відчуженням селян від землі, за яку вони ще міцно трималися (хоча б на рівні присадибної ділянки).

Таким чином, 1928 – 1939 рр. ввійшли в історію українського села як час, коли партійними, і державними органами продовжувалося прийняття таких нормативно-правових документів, що призвело до згортання НЕПу, докорінної зміни земельних відносин у процесі завершення усуспільнення землі та примусового переходу до її обробітку у колгоспах і радгоспах. Суцільна колективізація привела до повного усуспільнення земельного масиву, що відтепер знаходився у колективному користуванні, до голодомору 1932 – 1933 років. Земля, передана державою колгоспам у безстрокове користування не могла бути товаром, тобто предметом торгівлі. Крім того, відтепер заборонялось здавати її в оренду.

Міжвоєнна Польща була аграрною країною, її населення складало приблизно 27 млн. осіб., із них на Поліссі проживало 24 % поляків, на Волині – 16 % у Східній Галичині – 26 %. У міжвоєнний період в Польщі існувала приватна власність на землю. У 1921 р. в сільському господарстві було зайнято до 65 % населення. На території Східної Галичини та Волині, які входили до складу Польщі, проживало 4 750 тис. українців, тобто 62,17 % тамтешнього населення. Близько 75 % українського населення становили селяни, 10 % сільськогосподарські робітники. Східна частина Польщі була переважно відсталим сільськогосподарським краєм, який називався Польща «Б»

За даними офіційної польської статистики, у 1921 р. на території Західної України налічувалося 538 245 селянських господарств, які мали до 2 га землі., що становило 48,4 % загальної кількості господарств. Дрібних земельних наділів, що мали до 3-5 га було 32,6 %.

Ситуація в земельних відносинах ускладнювалась після прийняття Сеймом закону від 1 липня 1919 р., та розпорядження Ради міністрів від 1 вересня 1919 р., якими передавалося вирішення земельного питання у Східній Галичині не місцевим органам влади, як було до цього часу, а варшавському сеймові. Закон передбачав примусовий викуп державою частини землі у поміщиків, земельна власність яких перевищувала 60–180 га з наступною їх передачею (за викуп) селянам-полякам шляхом парцеляції. Водночас цими законодавчими актами заборонялося продавати селянам землю «великої власності». Насправді ці документи у сфері земельних відносин були першим кроком до заборони українським селянам купувати землю безпосередньо у поміщиків, як вони могли робити це досі. Щоправда, зазначалося, що купівля землі можлива з дозволу земельного уряду, однак такий дозвіл могли отримати лише польські колоністи. Жоден український селянин Східної Галичини, Волині не міг скористатися цим правом.

Особливістю розпочатої у 1921 р. владою аграрної реформи було те, що вона носила чітко виразний колонізаційний характер, а саме: передбачалось створити максимально пільгові умови перш за все для заслужених солдатів та офіцерів польської армії, які побажають переселитися на «східні креси», тобто у новоприєднані воєводства. Вони могли там отримати безоплатно до 45 га землі. Для створення міцних господарств військових колоністів держава безкоштовно надавала також будівельні матеріали і сільгоспінвентар.

На початку 1923 р. Міністерство військових справ Польщі із 100 тис. претендентів на безкоштовне отримання в «східних кресах» землі відібрало 29 597 офіцерів та солдатів. Осади (колонії) організовувались на зразок козацьких станиць на засадах безплатного надання землі уланам, молодшим і старшим офіцерам. Зі свого боку вони зобов'язувалися нести військову повинність із власними амуніцією та конем. Усі інші учасники польсько-української війни могли купити там землю на пільгових умовах. Колонізація мала проводитись таким чином, аби осадники не могли асимілюватися з українським населенням. Запровадження військового осадництва означало, що право на землю у новоприєднаних воєводствах отримали ті, хто зробив її польською.

Можна сказати, що цим законом започаткована друга (після Люблінської унії) хвиля колонізації поляками українських земель і це мало здійснюватися шляхом організованого державою переселення поляків із західних і центральних воєводств у Львівське, Тернопільське і Станіславське.

Закон 1921 р. надавав також право примусового викупу землі у приватних власників і у держави за ринковими цінами понад встановленої у них законом земельної норми. Надалі передбачався її продаж ділянками (парцелями) дрібним власникам нібито з метою ліквідації малоземелля. Причому, коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–80 га, то для Східної Галичини, «де цього вимагатиме інтерес держави», цифра була піднесена до 400 га. З усієї кількості земель, виділених владою для парцеляції, 80 % були призначені для польських осадників. На справді виявилось, що землі, які надавалися польським осадникам, інколи уже перебували у громадському користуванні, про що свідчать численні скарги українських селян.

Це ще більше загостило соціальні і міжетнічні відносини. Українські селяни вели боротьбу як за землю, що опинилась завдяки новим правовим нормам у володінні польських поміщиків, осадників так і проти польської анексії краю.

Законодавство польського уряду в земельних питаннях було розраховане на те, щоб на інкорпорованих землях зберегти земельну власність польських поміщиків, і у той же час досягти зменшення розмірів їхніх земель до раціонального рівня. На залишках поміщицької землі передбачалося створити зразкові господарства фермерів лише із числа польських осадників.

Згідно розробленого плану колонізації «східних кресів» передбачалося колонізувати насамперед землі уздовж р. Сян, щоб протистояти проникненню українського населення на захід. Далі мала, відбуватися колонізація уздовж залізничних шляхів, зокрема, територія уздовж залізниці Перемишль – Львів – Тернопіль – Підволочиськ довжиною 325 і шириною 30-40 км.

Держава безкоштовно передавала їм викуплені землі у розмірі до 45 га. Ці новоутворені фермерські господарства не можна було без дозволу уряду продовж 25 років ні продавати, ні передавати іншим особам. Залежно від того, хто проводив парцеляцію, офіційна статистика розрізняла три види парцеляції: державну, банківську і приватну.

У 1923 році польський Сейм прийняв новий земельний закон. Ним передбачалося землевпорядкування шляхом утворення нових Хутірських і відрубних селянських господарств. У продовження цієї теми у 1925 – 1927 рр.

відбулась заміна гмінного (громадського) землекористування на подвірне і Хутірське. На 1936 р. на хутори і відруби вийшло близько 30% селянських господарств

Польський уряд врахував негативне ставлення українців до осадництва і з березня 1922 р. припинено військове осадництво, а з 1924 р. Було надано право купувати землю на «східних кресах» не тільки полякам, а й особам інших національностей, за умови, що вони «не були покарані за злочини перед польською державою». У результаті дії цих рішень землю у південно-східних територіях Польщі придбали 75 % поляків та 25 % українців. Це стало можливим і тому, що не всі польські осадники налагодили високопродуктивне господарство, тому деякі поверталися на попередні місця проживання.

З метою досягнення у цій справі найкращого результату, влада заохочувала переселення в східні воєводства цивільних польських осіб, тобто колонізація мала здійснюватися двома потоками польських громадян. Для керівництва справами цивільних осадників у Львові був створений союз осадників, філії якого діяли в усіх воєводських центрах Східної Галичини та у 41 повіті. Цивільні осадники вербувалися з польських селян і набували землі на загальних підставах, у такий спосіб загострюючи земельну тісноту українських селян. На відміну від воєнного осадництва, яке забезпечувалося землею за рахунок держави, цивільні колоністи купували земельні ділянки за ринковими цінами.

25 грудня 1925 р. польський Сейм схвалив ще один закон про аграрну реформу, який одразу вступив в дію. Його засадничими нормами були парцеляція і осадництво. Можна вважати, що це був другий етап аграрної реформи, який до цього часу урядом не був передбачений. Новим у цьому законі було те, що влада дозволяла купувати землю на парцеляційному ринку і українським селянам і це була ще одна поступка українським селянам при тому не обмежуючи процесу стимулювання польського осадництва. Зауважимо, що ціни на землю на цю пору були найнижчими. Ціна на землю в доларах за 1 га в східних воєводствах станом на 1924 рік становила 24 долари, у 1927 році – 80 доларів, у 1928 – 140 доларів. Однак, це не тільки було вигідно українським селянам, але й польським і саме тоді відбувалася найактивніша фаза осадництва.

Ще складнішою була ситуація у Закарпатті. У 1930 р. із 110 544 селянських господарств 83 403 були малоземельними, що становило 75 %. Земельна реформа, що проводилась протягом 15 років, призвела до того, що у 1936 р. 708 поміщиків мали орної землі, пасовищ, лісів майже втричі більше, ніж 103 305 селянських господарств. Під час реформи створено 27 так званих «решткових господарств» (до 140 га кожне), а 4 598 га передано чеським колоністам – здебільшого колишнім легіонерам.

Можемо стверджувати, що намагання польської влади витіснити українське населення з їх земель з допомогою цілої низки законів, щодо колонізації зокрема, стало неможливим. Хоча влада не полишала спроб продовжувати політику колонізації аж до початку другої світової війни.

У березні 1939 р. розпочався третій етап аграрної реформи. Уряд для 12 тис. сімей польських колоністів лише в Тернопільському воєводстві передбачав

використати 100 тис. га земель земельного запасу. Для реалізації цієї програми передбачалось надати пільгові кредити учасникам комасації ґрунтів; особам, які продали свою землю малоземельним господарствам, охоплених комасацією, а самі перейшли на нові господарства. Для них передбачалась позика 50 % вартості купленої землі, а для військових колоністів, інвалідів польської армії позика могла сягати 90 і навіть 100 % оціночної вартості землі.

Таким чином, польський Сейм, здійснюючи аграрну політику на західноукраїнських землях, прийняв закони, які мали не тільки економічні але й політичні цілі, розраховані на зміцнення там польського режиму. Вражає безперервність і масштабність парцеляції та колонізації, обсяги яких залежали від коливання ринкових цін на землю. Тоді був узаконений дискримінаційний підхід щодо українських селян і у пересічному розмірі набутих ділянок. Пересічна площа придбаних земельних угідь одного польського колоніста дорівнювала 2,59 га, тоді як пересічний український селянин спромігся придбати у власність лише 1,19 га. Для українського населення головним ринком землі був малодоступний більшості селян вільний ринок з його спекулятивними цінами.

Земля була джерелом існування більшості українського населення краю. Земельні відносини визначалися у першу чергу аграрним перенаселенням та малоземеллям українських селян. Правові норми в земельних відносинах польської влади у новоприєднаних східних воєводствах з самого початку були дискримінаційними по відношенню до українського селянства, формувались на нових, по суті, імперських правових засадах. Влада розробляла правові акти щодо земельного питання, ставила юридичні перепони для придбання українцями земель і навпаки стимулювала польське селянство до переселення у східні воєводства.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Східної Галичини. Стало очевидно, що, буде поширюватись економічна політика і правова база у земельних відносинах радянської влади. Народні збори Західної України у Львові прийняли декларацію «Про конфіскацію поміщицьких земель», що стала юридичною основою для розгортання в краї аграрних перетворень. Нею передбачалась зміна фундаментальних основ існуючих на той час земельних відносин – націоналізація землі та перехід від приватної власності на землю і засоби виробництва на ній, що існувала у польській державі, до – суспільної (соціалістичної) форми власності на землю, що існувала в СРСР, переділ між малоземельними і безземельними селянами конфіскованих земель, створення колгоспів та радгоспів.

Формування нових засад земельних відносин з боку радянської влади осінню 1939 р., реалізовувалася у три етапи. На першому етапі, згідно із Декларацією Народних зборів Західної України, було оголошено, що уся земля західної України з її надрами, усі ріки та ліси стають всенародним добром, тобто державною власністю. Було здійснено конфіскацію 107,1 тис га поміщицьких земель, яку безоплатно одержали 57,3 тис. господарств [33].

Наступним етапом аграрної реформи, що розпочався з 1940 р., продовжувалась передача конфіскованої землі селянам, галицькі селяни отримали у користування від радянської влади понад 1 млн. га землі проте і цієї

кількості землі було достатньо вагомою прибавкою до земельних площ одноосібних селянських господарств, їх забезпеченість землею зросла від 3 до 6 га на одну сім'ю.

Процес створення колгоспів осінню 1939 р. не набув масового характеру. Бажаючих відмовитися від одноосібного господарювання і добровільно вступати чи організовувати колгоспи було дуже мало (створено в кінці 1939 р. від 11 до 27 колгоспів у кожній з 6 областей). У них перебували одиниці селян, переважно малоземельних і безземельних.

На весні 1940 р. у західних областях України процес утворення колгоспів набирав обертів. Цей процес, тобто об'єднання земель селян в одне колгоспне поле в західній Україні відбувався в умовах, коли ще зберігалися землі (щоправда в користуванні) одноосібників.

Щоб змусити одноосібників вступати до колгоспів постановою вищих органів влади СРСР від 21 березня 1941 р. та постановою РНК та ЦК КП(б)У «Про встановлення граничних норм землекористування у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР» наказано всі земельні наділи, що використовуються одноосібниками понад норму, передати колгоспам. Така норма була визначена: 10 га на одне господарство.

З метою прискорення колективізації органи радянської влади видавали правові акти по обмеженню розмірів селянських земельних ділянок. Спочатку одному селянському двору дозволялося користуватися від 7 до 15 га землі. Все, що поверх цієї величини передавалося у колгоспи, або ж ділилося між малоземельними господарствами.

Таким чином, інкорпорація Східної Галичини у польську державу призвела до того, що у правових засадах земельних відносин відбувалися зміни, які вели до утвердження приватної власності на землю поляків у ще більших масштабах ніж це було до початку Першої світової війни. Різниця була лише у тому, що в новому часі польська влада все-таки намагалась обмежувати великі поміщицькі маєтки і частину їх земель парцелювати. Проблема була у тому, що українські селяни в цьому процесі шляхом різного роду законів та підзаконних актів польської влади опинились в нерівному становищі з польськими селянами.

Органи польської влади в Східній Галичині так розробили законодавчу базу в аграрній реформі, щоб витіснити українців з їх земель і шляхом осадництва, створювали нові польські колонії, досягти переважання поляків у цьому регіоні. В кінцевому рахунку це мало підтверджувати право польської держави на ці території.

Входження Західної України в УРСР до складу СРСР означало не тільки зміну суб'єкта влади, але й політики, ставлення до такої фундаментальної цінності, як приватна власність на землю. В основу радянського права у земельних відносинах 1939–1941 рр. у Західній Україні покладено принципи ліквідації приватної власності на землю і конфіскації поміщицьких земель. Земля стала загальнонародною власністю. Українські селяни відтепер були лише користувачами виділеної їм органами радянської влади землі. На місці колишніх поміщицьких маєтків поставали перші колгоспи і радгоспи, які також були не

власниками, але лише користувачами виділеної їм державою землі. Такого характеру трансформації у правовідносинах радянською владою обґрунтовувалися як необхідність приведення у відповідність земельних відносин на всій території УРСР.

22 червня 1941 р. Німеччина разом зі своїми союзниками розпочала війну проти СРСР. Українські селяни з початком війни одночасно жили у двох правових реаліях: ще мирного часу, який з поширенням окупації наших земель на схід відступав, і воєнного часу, який наступав разом з відступом радянського фронту.

Першим регіоном України, який зіткнувся з цим були західні області України. У Дистрикті «Галичина» землю оголошено власністю німецької держави й невелику частину її передано у користування українським селянам на правах тимчасової оренди. Організаційно-господарськими формами на селі замість утворених у 1940-1941 рр. колгоспів стали лігеншафти.

На Буковині та в українських придунайських землях відбувалися такі ж самі процеси. Окупаційна румунська влада в насильницький спосіб вилучала землі в українських селян і передавала у приватну власність румунським колоністам. Туди ж в надії отримати у власність землю прибуло понад 8 тис. німецьких колоністів. Восени 1941 р. колгоспи там були ліквідовані, і їх землі передавалися колишнім власникам, які поверталися з центральних районів Румунії, а також утвореним «трудовам общинам» (на базі колишніх колгоспів). В губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» відновлено поміщицьке і церковне землеволодіння, деяким українським селянам повернули відібрані у них радянською владою надлишки землі. Селяни повинні були у примусовому порядку обробляти поміщицькі землі.

З 1 серпня 1941 р. почав діяти райхскомісаріат «Україна» з центром у м. Рівне, до складу якого входило 63 % української території, при цьому найбільш продуктивної у сільськогосподарському відношенні. Аграрну політику у райхскомісаріаті здійснював «Централь ост», що знаходився у Києві. Безпосереднє управління здійснювали офіцери німецької армії. 18 серпня 1941 року німецька влада уже опублікувала низку інструкцій своїм управлінським структурам, щодо організації господарювання на землях України. Перш за все ставилось завдання відновити роботу великих сільськогосподарських підприємств, застосовувати репресії по відношенню до тих селян, які ухиляються або недоброякісно ставляться до роботи. Земля оголошувалась німецькою власністю, згодом були утворені земельні управи.

На цьому етапі вся земля у райхскомісаріаті «Україна» була оголошена німецькою власністю. Земля, що була в українських селян на присадибних ділянках також була оголошена власністю селян. В цілому, згідно декрету німецької окупаційної влади «земельна реформа», що був прийнятий у лютому 1942 року, передбачалася ліквідація колгоспів та поділ землі на користь німців, встановлювалося три форми землекористування на окупованих українських територіях:

1. Громадські господарства;
2. Землеробські товариства;

3. Індивідуальні господарства.

Німецьке керівництво завчасно розробило плани і на період після переможної для них війни. Приватне землеволодіння військових, поміщиків мало стати основою державної аграрної політики. Німецькі колоністи та т. з. «фольксдойче» (громадяни УРСР німецького походження) мали стати основою німецького етнічного масиву в Україні. Аналогічною щодо колонізації українських земель була і румунська аграрна політика.

Таким чином, у роки окупації українських земель німецькими і румунськими військами їхні уряди і військові адміністрації розробили і впроваджували у земельних відносинах законодавчу базу для відновлення приватної власності на землю німецької і румунської держави. Відповідно право приватної власності залишалося тільки за представниками німецької та румунської нації. Виділені окупантами для українських селян у приватну власність присадибні земельні ділянки були, по суті, тимчасовим явищем, оскільки передбачалось максимальне виселення українців зі своєї землі. Аграрна політика у роки окупації України була швидше пропагандистською кампанією. Хоча приватна власність на землю і, у першу чергу, для окупантів була відновлена, а суспільна власність на землю була скасована.

З початком звільнення території України від німецьких окупантів, починається відновлення радянської системи землекористування в українському селі і дія статуту сільгоспартілі від 1935р. В силу специфіки ситуації, а саме, поступового звільнення території України від окупантів, поступово зі сходу на захід України скасовувалась приватна власність на землю і відновлювалась суспільна (соціалістична) власність на землю, користувачами якої, як і до окупації, були колгоспи та колгоспники.

Процес відновлення колгоспів відбувався швидкими темпами. На початок 1945 р. в Україні відновили роботу 26 487 колгоспів. Цю роботу виконували спеціально створені районні комісії з представників райвиконкомів, колгоспів і землемірів, вони також відновлювали межі між громадськими і присадибними землями, а результати робіт оформляли спеціальними актами.

Таким чином, в окупованій німецькою та румунською арміями Українській РСР окупанти започаткували «новий порядок» і у земельних відносинах. Було ліквідовано суспільну форму власності на землю і відновлено приватну форму власності на землю, щоправда тільки для німців та румун. Українські селяни цього права позбавлялися.

Зміна ситуації на фронті змушувала окупантів з тактичних міркувань оголосити про можливість після їх перемоги у війні надання права приватної власності на землю й українським селянам.

Таким чином, з початку ХХ ст. і до 1945 р. – це час, коли правове регулювання земельних відносин на території України здійснювали різні державні структури як внутрішнього так і зовнішнього походження.

Глибинні зміни в правових засадах земельних відносин відбувалися в трьох періодах, кожен із яких мав свої особливості.

Перший період – 1900 – 1917 р. Тут варто виділити передреволюційний

етап 1900 – 1904 рр. Характерними ознаками якого були спроби царської влади Росії дещо модифікувати правові засади земельних відносин. Усі заходи влади тієї пори були, по суті, поверховими, питання про право поміщиків на земельну власність під сумнів не ставилося. Дозвіл селянам купувати землю сприймався лише як гіпотетична можливість.

В умовах революції 1905 –1907 рр., під натиском революційних процесів і відповідно послаблення влади, робота правових інституцій в напрямі урахування інтересів селян суттєво активізувалась. Влада була вимушена перейти від окремих, по суті безсистемних кроків в правовому полі щодо земельних відносин – до початку аграрної реформи, яка розпочалась у 1906 році і продовжувалась аж до весни 1917 року. Аграрна реформа і її реформатори мали вирішити питання хто і на яких правових засадах в державі має володіти землею. Це був настільки новаторський запит суспільства, що до його реалізації долучились органи влади, політичні партії. За таких умов відбувалось розмежування на прихильників нової правової системи регулювання земельних відносин і на супротивників, які не сприймали будь-які новації в цьому глобальному питанні.

Столипінська аграрна реформа стала у цьому відношенні однією із найважливіших подій в історії українських губерній зокрема. Вона сприяла становленню капіталістичних відносин на селі, була спрямована на розчищення селянських земель від «слабких» господарств на користь «сильних». Це був курс на здійснення переходу до більш масштабного приватного землеволодіння. Столипінська аграрна реформа була на часі. .

1911 – весна 1917 рр. – це час згасання активності правових структур в підготовці нових законодавчих актів. Суспільство якби мало пристосуватись до виконання уже прийнятих законів. В умовах першої світової війни ці процеси взагалі відійшли на другий план. Хоча повернення фронтовиків в села «розігрівало» радикальні настрої селян, і невдоволення проміжними результатами аграрної реформи набирало ознак політичного протистояння.

Другий період в історії правових засад земельних відносин охоплює 1917 – 1920 рр. Це час антимонархічної революції в Росії, відродження української держави, громадянської війни і іноземної військової інтервенції, спроб реваншу з боку російських монархістів в боротьбі за владу, утвердження радянської влади. Усі державні структури, як внутрішнього так і зовнішнього походження, попри збройну боротьбу за владу, не полишали осторонь проблему земельних відносин. Вони спочатку скасовували правові норми з цього питання попередників, а потім намагались виробити і запровадити в життя свої законодавчі акти. Оскільки терміни їхнього перебування при владі на території України були досить короткі, то вони попросту не могли впоратися з такою масштабною проблемою як земельні відносини. Складалось так, що єдине на що вони могли спромогтися – це прийняття, по суті, популістських законів в цій площині. Мета була в тому, щоб повернути на свій бік якомога більше селянства України.

Визначальним з боку українських урядів було визнання необхідності ліквідації приватної власності на землю поміщиків. В тогочасних умовах реальним і зрозумілим для селян були правові акти про зрівняльний розподіл конфіскованих поміщицьких земель, причому на безоплатній основі.

Білогвардійці вимушено прийматимуть юридичні документи, в яких, ставилося завдання лише щодо обмеження поміщицького землеволодіння. Вільні землі, які мали з'явитися в результаті такої політики, мали бути передані селянам за викуп. Такі закони щодо земельних відносин селян уже аж ніяк не влаштовували.

Радянська влада своє законодавство вибудовувала досить радикально, а саме, завершила процес ліквідації приватної власності на землю, передала селянам землю у користування безкоштовно, у примусовий спосіб започаткувала обробіток землі в нових організаційно-господарських структурах – колгоспах, радгоспах, комунах та ін.

В роки Української революції зіткнулися у двобої два прояви права щодо земельних відносин в українському селі. Першим із них було становлення правових норм з ініціативи і під контролем органів влади. Другим проявом було те, що селяни зі свого боку застосували «революційне право» на оволодіння додатковою кількістю землі. Це проявлялось не у виробленні правових документів (вони на це не були спроможні), а у практичній площині. Здолання несправедливості в земельних відносинах з їх погляду можна було швидко зреалізувати шляхом самочинного захоплення поміщицької землі. Сталося так, що ті два прояви права співіснували інколи досить тривалий час. Жодна із влад не мала можливостей в повному обсязі увести в правове поле земельні відносини, а селяни, будучи змушені виконувати приписи влади, вдавались до протиправних дій і в такий спосіб, хоч на якийсь час могли заволодіти невеликою частиною поміщицьких земель.

Третій період утвердження правових засад земельних відносин в українському селі припадає на післявоєнний, передвоєнний і воєнний час 1921 – 1944 рр. В цей період правовий супровід в земельних відносинах пройшов шлях від часткового урахування інтересів селян в роки НЕПу – до тотального наступу на їх право на землю в роки колективізації сільського господарства 1928 – 1933 рр.

Західноукраїнські селяни у міжвоєнний період в польській державі також пройшли шлях від функціонування приватної власності на землю в 1921 – 1939 рр.- до її усупільнення після переходу до складу УРСР у 1939 – 1941 рр. Закони польської держави всіляко обмежували доступ українським селянам до користування правом приватної власності на землю. Радянізація в західноукраїнському селі здійснювалась на основі юридичних норм, що уже існували в Українській РСР.

Колективізація селянських господарств УРСР передбачала усупільнення основних земельних масивів. Цей курс супроводжувався нормативно-правовими актами, розробником яких виступали вищі радянсько-партійні органи. В додаток до реалізації усупільнення земель ними продукувались різні постанови щодо організації нових суспільних форм обробітку земель. Усі постанови носили наказовий характер, передбачались ціла низка покарань за їх невиконання і різного роду обмеження. Селяни з таким станом в земельних відносинах не погоджувались, чинили спротив, що і стало однією із причин їх покарання, аж до створення штучного голодомору.

В роки німецької і румунської окупації відбулося повернення земельних відносин від суспільної до приватної власності. Власником українських земель ставала німецька та румунська держави. Вони надавали право власності лише своїм громадянам. Українським селянам надавалось право користування присадибними земельними ділянками. Усуспільненні землі залишались і спільна праця на них була примусовою. Покарання селян за самочинні прирізи землі, невиконання норм виробітку на усуспільнених землях були досить жорстокі.

Правові засади земельних відносин були вторинними, первинними були потреби усіх влад, що перебували на території України, утвердження політичної влади. Вони використовували юридичний супровід в земельних відносинах як засіб для досягнення цієї мети. Поступки влади чи наступ на права селян, щодо володіння землею оприлюднювалися через систему запроваджених нею правових норм. Цей процес залежав здебільшого від величини політичної чи військової напруги в суспільстві.

Влада вводила ті чи інші правові норми в земельних відносинах і тим самим створювала передумови для розшарування суспільства на заможних (дворяни, поміщики), селян середніх статків і на збідніле селянство. Одночасно правники надавали усім юридичним документам такий вигляд, щоб у тих, кому вони адресувалися, не виникало жодного сумніву щодо їх справедливості і крайньої потреби задля спільного блага.

Доконаним фактом є те, що в реальному житті в боротьбі за землю мало місце жорстоке протистояння. У 1906 – 1917 рр. в умовах Столипінської аграрної реформи дворянам мав протистояти новий «сильний господар» на селі (хуторяни, відрубники), який би одночасно тримав у покорі все село.

У 1917 – 1920 рр. господар середньої руки мав протистояти поміщикам, метою якого була ліквідація поміщицького землеволодіння і на цій підставі ліквідувати поміщиків, як суспільну верхівку. Їхні права на землю мали перейти до селян.

У 1921 – середині 1930-х рр. незаможний середняк, а потім колгоспник на усуспільнених землях мав протистояти «куркулям» тобто тим селянам, які в роки НЕПу змогли досягти певних статків у своїх господарствах. Для реалізації цього завдання були створені спеціальні структури – комбіді, комітети незаможних селян.

Правові засади завжди виконували функцію регулятора в земельних відносинах. Влада перебрала на себе право застосувати різні засоби регуляції: закони, підзаконні акти, утворювали спеціальні юридичні державні і каральні органи.

Селяни зі свого боку намагалися вносити корективи в існуючі правові засади земельних відносин. Вони на певних історичних етапах примушували владу силою повстань, які двічі на початку ХХ століття в 1905–1907 рр. І 1917–1920 рр., переростали в революції, ставати на шлях реформ у земельних відносинах.

Формування правових засад земельних відносин в радянську добу, в умовах ліквідації приватної власності на землю і передачі її у колгоспи на правах користування, уже виступали зовсім в новій ролі – були на боці всього

суспільства. Спротив селян в таких умовах був приречений на невдачу. Вони максимум своєї енергії, протесту спрямовували проти організаційно господарських форм на селі – колгоспів, бачили в них основне зло, яке порушувало їхнє право на одноосібне господарювання на землі.

У формуванні правових засад земельних відносин в українському селі в першій половині ХХ ст. мали місце два сутнісні результати: відбулась конфіскація земель поміщиків, тобто націоналізація і – конфіскація земель у селян-одноосібників, тобто її усупільнення в колгоспах. Присадибні земельні ділянки селян також втрачали форму власності. Вони набували статусу особливого земельного фонду колгоспів і тільки більш-менш тривалий час їх використання створював у селян враження, що то їхня земля.

За великим рахунком стержневою, засадничою нормою в земельних відносинах українського села на початок ХХ століття було функціонування інституції приватної власності на землю. Власне, проблема була не стільки в ній, як в тому, якою була чисельність власників землі і якою величиною землі вони володіли. Сталося так, що в цій проблемі була величезна диспропорція. Трохи більше 30 тис. поміщиків володіли приблизно такою ж кількістю землі, як усі селянські господарства разом взяті. Ця ситуація була однаковою для українських земель, що були в складі і Російської і Австро-Угорської імперії. На порядок денний постало питання, як здолати цю несправедливість.

Органи влади бачили вирішення проблеми на шляху лише обмеження кількості землі у поміщиків. Цей шлях міг призвести до збільшення числа власників землі. Така політика була притаманна практично усім владам, які були в Україні аж до 1920 року. Можемо стверджувати, що цей напрям влаштовував значну кількість селянства України. Єдине, в чому були розбіжності між владою і селянами, це те, в який спосіб вони могли додатково отримати землю. Позиція влади була такою, що це мав бути викуп. Селяни стояли на тому, що вони мають право на безоплатне одержання землі.

На теренах колишньої Російської імперії з 1922 року (прийняття Земельного кодексу УСРР) приватна власність на землю скасована повністю. На українських теренах колишньої Австро-Угорської імперії цей процес відбувся у 1939 році, після прийняття Декларації Народних зборів Західної України про конфіскацію поміщицьких земель.

В роки Другої світової війни розпорядником українських земель стала окупаційна влада.

Період з 1944 р. в історії правових засад в Україні щодо земельних відносин був надзвичайно насичений досить серйозними і суперечливими процесами. Це буде шлях від абсолютного утвердження суспільної власності на землю – до її ліквідації у повному обсязі і повернення до приватної власності на землю.

Чи можемо говорити про правові засади, юридичний супровід аграрної політики в Українській РСР повоєнних років?

Можемо лише умовно. Загальні правові засади щодо колгоспів і колгоспників були визначені в Земельному кодексі України від 1922 року та Примірному статуті сільгоспартілі від 1935 року. Проблеми людських ресурсів,

матеріально-технічного забезпечення основних завдань аграрної політики були такими гострими, що право визначення основних напрямів і засобів реалізації аграрної політики перебрали на себе управлінські структури. Це право з їх боку проявлялось у жорсткій регламентації виробничої діяльності на селі (закріплення колгоспників за конкретною бригадою, ланкою), визначення обов'язків кожного колгоспника (встановлення мінімуму вироблених трудових днів), запровадження системи покарань щодо колгоспників за невиконання чи то недовиконання норм виробітку, за порушення трудової дисципліни (робочий день був ненормований), за привласнення громадського добра тощо.

В Українській РСР приступили до вирішення головних завдань аграрної політики при збереженні державної форми власності на землю і планового ведення господарства. І перша, і друга фундаментальна позиція, як би само собою визначали домінуючу роль держави, її політичних і економічних структур в розвитку сільського господарства.

Аграрна політика радянської влади одразу ж після звільнення території України від окупантів була спрямована на унормування правових засад щодо права користування землями колгоспів і радгоспів. 28 травня 1945 р. РНК УРСР видала постанову «Про відновлення державних актів на безстрокове (довічне) користування колгоспів землею і земельних шнурових книг у колгоспах Української РСР, визволених від німецько-фашистської окупації». Цією постановою Наркомзем УРСР і виконавчі комітети обласних і районних рад депутатів трудящих зобов'язувалися шляхом проведення землепорядних робіт відновити довоєнне землекористування. Було передбачено відновлення меж довоєнного сільськогосподарського землекористування і його повторне закріплення за допомогою державних актів і записів у земельні шнурові книги не пізніше червня 1946 року.

Важливість цих правових вимог підсилювалася у зв'язку з тим, що в окупаційний період державні акти на землекористування втратили 25 654 колгоспи (97,2 %). На серпень 1945 р. у Вінницькій області державні акти на землю мали лише 7 із 226 колгоспів. Ще однією проблемою, яка потребувала правового регулювання у повоєнному українському селі, була потреба повернення до використання в колгоспах і радгоспах тисяч га землі, що до цього перебували під різними військовими об'єктами. З огляду на це було прийнято цілу низку нормативно-правових актів, які мали як загальноукраїнське так і регіональне застосування.

У березні 1945 року військові частини, що дислокувалися на території України, з відома штабу Київського військового округу і за погодженням з обласними радами депутатів трудящих, розпочали передачу колгоспам частини земель, що були у їхньому розпорядженні, для весняного засіву. Вирішенням цих питань безпосередньо займалися військові відділи, що були створені при обласних радах та обласні управління сільського господарства. Вони часто зверталися у районні, обласні земельні відділи для роз'яснення становища і висловлювали бажання якомога швидше повернути у своє користування землі, надані військовим частинам.

Ці звернення можна вважати первинними документами, адже вони подавалися від імені правлінь колгоспів і управлінь радгоспів. Документи, які подавали районні і обласні земвідділи до уряду Української РСР були реакцією на отримані звернення від колгоспів і радгоспів. Вони готувались від імені виконкомів рад, підписувалися головою райвиконкому чи облвиконкому, завірялись державними печатками. Уряд Української РСР реагував на отримані документи у той спосіб, що готував відповідне подання до уряду срср і міністерства оборони. Таким, на ту пору, був шлях вирішення господарських проблем, пов'язаних з поверненням колгоспам і радгоспам їхніх земель.

На вищому щаблі розпорядників землею були уряд СРСР та УРСР, наркомат оборони і Наркомзем України. Військовий округ виходив з пропозиціями безпосередньо до облради, а облрада узгоджувала питання з обласними і районними земельними відділами щодо дислокації, термінів передачі земель, їх обсягу. Усі угоди з цих питань між військовими і цивільними органами складалися на безоплатній основі. У цій схемі ще передбачалась участь колгоспників, однак лише в окремих випадках колгоспники розглядали ці питання [34].

У роки окупації території України, неналагодженість функціонування місцевих органів влади, практично безвладдя на селі і, головне, надія селян на те, що після війни радянська влада внесе корективи щодо більш повного забезпечення селян землею – усе це разом взяте спонукало багатьох селян до самовільної прирізки присадибних земельних ділянок, яка де-факто була здійснена ще у 1942–1944 рр.

За наказом Наркомзему УРСР проведений перебір колгоспних земель у результаті чого з'ясувалось, що вони стали меншими (самовільно захоплені селянами) від тих обсягів, що були до війни. З метою усунення порушень у господарській діяльності колгоспів Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 19 вересня 1946 р. прийняли постанову «Про заходи для ліквідації порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах». На виконання даної постанови і для встановлення обставин цього явища районні земвідділи створили спеціальні комісії, які в ході перевірки виявили численні порушення у системі землекористування з боку селян. Тих селян, що припустилися до «розбазарювання колгоспних земель» притягували до адміністративної або й інколи до кримінальної відповідальності, а надлишки присадибних земель у них вилучалися і поверталися до земельного фонду колгоспів.

Згідно статуту колгоспу в ньому повинні були проводитися збори усіх членів колгоспу. Вони були, як правило, звітно-виборні, тобто на них в кінці господарського року правління колгоспу звітувалось перед колгоспниками про господарський та фінансовий стан за минулий рік. Реального впливу на рішення зборів колгоспники не мали. Як правило, звітно-виборні збори завершувалися визнанням роботи правління колгоспу задовільною. Щодо ролі голови колгоспу (бути обраним, чи не бути обраним) те залежало від ставлення до нього районного начальства, а не від колгоспників

Юридичний супровід вирішення проблеми повернення колгоспам і радгоспам відчужених у них земель сільськогосподарського призначення набув

більшої чіткості і здійснювався по управлінській вертикалі після виходу постанови Ради міністрів СРСР від 19 квітня 1946 р. «Про заходи по передачі колгоспам земель». У прийнятій постанові «Про заходи піднесення сільського господарства у повоєнний період» в організаційно-господарському відношенні передбачалось зміцнення колгоспів, примноження громадських багатств колгоспів, а також ліквідувати порушення статуту сільгоспартілі, подолати недоліки в оплаті праці колгоспників.

У той же час площа земель присадибних ділянок колгоспників у Вінницькій області скоротилась з 204,7 тис. га до 204,1 га [35] В пояснювальній записці облземвідділу до земельного звіту про розподіл земель та угідь за 1949 рік по Вінницькій області зазначається, що таке скорочення відбулося за рахунок відрізки земель у колгоспників тих дворів, що вибули. З цієї ж пояснювальної записки ми дізнаємося, що у ті роки було 11 суб'єктів землекористування, зокрема, колгоспи і радгоспи, робітники та службовці, залізниці, міста та селища міського типу тощо.

У 1958 р. Вінницька обласна рада депутатів трудящих прийняла постанову «Про серйозні порушення статуту сільгоспартілі в окремих колгоспах ряду районів області». У ній зверталась увага районних рад, керівників колгоспів на не припустимість відрізати землі присадибних ділянок колгоспників, якщо для того немає вагомих причин. Ця постанова з'явилась тому, що в облраду постійно поступали скарги колгоспників на протиправні дії з боку правлінь колгоспів. Так, колгоспник ткаченко о. З колгоспу Сальник Калинівського району скаржився на те, що у нього відрізали присадибну ділянку і виключили з членів колгоспу за те, що він ухилився від участі в громадських роботах. Подібна скарга поступила і від колгоспниці Кукурудзи Л. С. Липовецького району. Вона доводила, що її чоловік ніколи у колгоспі не працював, а син служив в рядах радянської армії. Облвиконком зобов'язав районні ради негайно виправити допущені порушення.

Основна причина для винесення рішення правління колгоспу про відрізки земель у колгоспників була у випадку, якщо один із членів сім'ї проживав у селі, але працював не в колгоспі а, скажімо, на підприємстві у райцентрі, або в іншому місті. Так от його частка земельної ділянки могла бути відрізана і приєднана до колгоспного поля. Як правило, такі дії проводилися весною. Селяни намагалися поновити своє право на всю земельну ділянку і інколи вдавалися до скарг у вищестоящі органи, інколи самочинно приступали до їх обробітку.

У повоєнні роки відбувалось масове відчуження земель у колгоспів та радгоспів. Мабуть, для того, щоб хоч в якісь мірі цей процес загальмувати, обласні земвідділи вимагали від районних, а ті у свою чергу від колгоспів досить чіткої звітності за кожний рік про зміни у землекористуванні колгоспу, району. До річного звіту необхідно було подати 15 документів, зокрема, випуску з рішення райвиконкому, протоколи наради при районному сільгоспвідділі, пояснювальну записку, порівняльні відомості про кількість земель з попереднім роком., про внесені зміни у земельну шнурову книгу, список землекористувачів тощо. До речі, у зведеному звіті Вінницького облвиконкому за 1953 рік «Про розподіл земель за угіддями», передбачалась інформація отримана від колгоспів

за 26 пунктами. Усю цю роботу в районах здійснювали штатні землевпорядники, а у колгоспах – землеміри.

Таким чином, у повоєнні роки (1945 - 1950-у рр.) на території Української РСР основним напрямом аграрної політики було відновлення, і то в найкоротші терміни, державної форми власності на землю; колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі; здійснення закріплення селян через надання їм у довічне користування присадибних земельних ділянок. Особливістю цього надскладного процесу було те, що він відбувався без спротиву (окрім західних областей України) з боку селянства.

Партійні і радянські органи намагались діяти, як і у довоєнні часи, шляхом тиску, покарань, різного роду обмежень щодо господарювання селян на землі. Юридичний супровід аграрної політики загалом був мінімальним і обмежувався постановами з'їздів, пленумів партійних органів.

Чи можемо говорити про правові засади, юридичний супровід аграрної політики в Українській РСР?

Так. Тільки варто мати на увазі їх специфічний прояв. Це були (і досить багато) постанови з'їздів, пленумів КПРС і Компартії України. Хоча в кожній постанові визначалися відповідальні за їх виконання (райкоми, обкоми партії) відповідальність в кінцевому рахунку як така, практично не існувала. Партійно-державне керівництво не хотіло брати на себе правову відповідальність за стан справ в аграрному секторі економіки, який залишався досить складним.

Визначення обов'язків кожного колгоспника залишалась без змін. В системі покарань за невиконання норм виробітку, порушення трудової дисципліни, дрібні крадіжки з боку колгоспників, карні дії поступово уступали місце адміністративним.

Чи відбувались будь-які зміни в правовому регулюванні аграрної політики?

Ні. Постанови з'їздів, пленумів ЦК партії були чи не єдиними документами. Хіба що кількість їх ще більше зросла. Усі документи, в тому числі, і новий Статут сільськогосподарської артілі (1970 р.), Земельний кодекс мали одну спрямованість: удосконалити існуючу організаційно-господарську систему і на цій основі підвищувати ефективність сільськогосподарського виробництва.

На початку 1950-х рр. діяв Примірний статут сільгоспартілі, прийнятий ще у 1935 р. Земля залишалась у власності держави, а організаційно-господарськими структурами на селі були колгоспи і радгоспи. За селянами зберігалися присадибні земельні ділянки. Земельні відносини (стосунки між державою і колгоспами у цій площині) залишалися без змін, хоча деякі незначні відступи мали місце, про що ми викладали вище. Потреба у більш масштабних змінах у земельних відносинах була назрілою. Справа у тому, що в умовах колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі, держава була монополістом власності на землю, і монополістом у виробництві засобів виробництва для сільського господарства. Колгоспи були лише користувачами державної землі, за яку вони повинні були сплачувати чималі державі податки, а колгоспники майже безоплатно працювати на колгоспній землі.

Лише після смерті Й. Сталіна і до кінця 1980-х рр. здійснювалось поступове обмеження адміністративно-командних методів і почалось реформування аграрного сектора економіки. І не так важливо, хто, яка особа була на ту пору на вершині влади – (М. Хрущов, Л. Брежнєв, М. Горбачов) і відповідно могла впливати і впливала на процес вироблення рішень та їх реалізації.

Одночасно з пошуками економічних методів організації управління сільськогосподарським виробництвом партійні органи практично не відмовлялися і від суто управлінських реорганізацій. В одній із постанов визначалося, що Примірний статут 1935 р. застарів. Колгоспи одержали право вносити зміни і доповнення у свої статuti з урахуванням місцевих умов. Зокрема, їм надавалось право встановлювати розміри присадибних земельних ділянок з урахуванням трудової участі працездатних членів сім'ї в громадському виробництві.

На початку 1960-х років влада уже вкотре стала на шлях обмеження величини присадибних земельних ділянок. Це був широко рекламований на той час курс на полегшення умов життя колгоспників, зрівняння їх умов праці і відпочинку з міськими жителями. Одним із напрямів цього «полегшення» було відрізання згідно рішень правлінь колгоспів частини присадибної земельної ділянки, введення обмежень щодо утримання колгоспниками Худоби, птиці тощо. Приводом для таких репресивних дій могло бути те, що один із працездатних членів сім'ї колгоспника працював не у колгоспі, а на промисловому виробництві у місті. У зв'язку з такими неправомірними діями голів колгоспів з боку селян поступали скарги в районні та обласні ради на неправомірність відрізки земель від їх присадибних ділянок.

«Порушення» земельного законодавства (їх найбільше було в західних областях України) можуть бути на наш погляд, свідченням скритого протесту селян проти необґрунтованих обмежень колгоспників у землекористуванні. У такий спосіб вони намагалися хоч у якісь мірі компенсувати недостатню кількість землі, яку вони отримали згідно статуту артiлі. Разом з тим, ми можемо припустити, що «рух захопників землі» набув більшого поширення в західних областях України. Причиною цього могло бути те, що присадибні земельні ділянки колгоспників тут у багатьох випадках були визначені у розмірі від 0,25 до 0,30 га на один двір, в той час як у східних і південних областях України ці норми були в межах від 0,30 га до 0,60 га землі.

У листопаді 1964 р. розпочався новий курс (доба Л.І. Брежнєва) щодо регулювання виробництва сільськогосподарської продукції в присадибних ділянках колгоспників. Були зняті необґрунтовані обмеження з особистих підсобних господарств колгоспників, робітників і службовців. Зменшення присадибної ділянки може проводитись тільки за постановою загальних зборів колгоспників [37].

У 1970-х рр. на законодавчому рівні відновлено право селян на оренду земель. Оскільки правління колгоспів не були зацікавлені у зменшенні земельного фонду колгоспів, то цей процес тоді не був реалізований.

У 1968 році Верховна Рада СРСР затвердила «Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік», замість закону «Загальні початки землекористування і землевпорядження» (1928 р.). Цей документ став основним

на тривалий час законодавчим актом щодо регулювання земельних відносин і проведення державного землевпорядкування. Він був розрахований не на різні форми користування землею, а на жорстку централізацію і командне управління сільським господарством.

26 листопада 1969 р. на III Всесоюзному з'їзді колгоспників прийнятий новий Примірний статут колгоспу, який складався із 12 розділів. Земля, що закріплювалася за колгоспом, залишалася державною власністю, тобто всенародним надбанням, не могла бути об'єктом купівлі-продажу, здачі в оренду й інших угод. Права і обов'язки членів колгоспу були визначені у II-му розділі статуту. Членами колгоспу могли бути громадяни, які досягли 16-ти річного віку. Кожному члену колгоспу видавалася « трудова книжка колгоспника».

Порядок користування колгоспами землею визначено у розділі III «Земля та її використання». Кожному колгоспові виконавчим комітетом районної (міської) ради народних депутатів видавався державний акт на право користування землею. У ньому зазначалися розміри і точні межі земель, закріплених за колгоспом. У кожному колгоспі в обов'язковому порядку мали бути відведені землі для громадського (колгоспного) користування і для присадибних земельних ділянок колгоспників. Відповідно до положень розділу X «Підсобне господарство сім'ї колгоспника» підтверджувалось право кожної сім'ї члена колгоспу користуватися присадибною земельною ділянкою у межах норм, визначених статутом цього колгоспу

Разом з тим в цьому документі зберігалася надмірна централізація при вирішенні питань вилучення і надання землі, відторгнення від земельних справ місцевої влади, не було передбачено заходів щодо економії землі, що призводило до безгосподарності у її використанні.

Вищі органи влади звичайно були добре обізнані із чисельними проявами безгосподарності при використанні земель, необґрунтованого їх відчуження у колгоспів і намагались здійснювати певні заходи по обмеженню тих негативних явищ. 6 березня 1975 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову «Про видачу землекористувачам актів на право користування землею,

Щоправда, формально неначебто дотримувалися прав колгоспів і колгоспників, для чого запроваджена спеціальна процедура відчуження у них земельних ділянок. Спочатку дозвіл на відчуження землі мали дати збори колгоспників, або збори уповноважених, потім такий же дозвіл мала дати районна рада депутатів трудящих, потім відповідне рішення мала прийняти обласна рада депутатів трудящих. Вона мала звернутися з відповідним обґрунтуванням до Міністерства сільського господарства УРСР, яке виходило з відповідними пропозиціями залежно від значимості майбутнього об'єкта в уряд УРСР чи СРСР.

Останнє слово у вирішенні питання відчуження землі у колгоспів було за урядом. Після того як було отримано позитивне рішення уряду УРСР, розпочинався зворотній процес, а саме: облрада давала доручення відповідним управлінням на відчуження конкретної земельної ділянки. В натурі цю роботу виконували районні землевпорядники. Ось така була бюрократична схема щодо відчуження землі у колгоспів. Однак вона могла лише відтермінувати сам факт відчуження земель на рік або два, але не могла зашкодити йому.

Значного поширення набувало самозахоплення земель організаціями та громадянами. Щоб перевести ці процеси у контрольоване русло, у 1978 році Міністерство сільського господарства України видало наказ № 586 «Про підсобні господарства підприємств». На виконання цього наказу в обласних центрах було дозволено надавати окремим підприємствам землю для створення садівничо-городніх кооперативів.

1985 - 1991 рр. в історії Української РСР означені як роки перебудови.

Чи відбувались зміни в правовому забезпеченні перебудовчих процесів в АПК?

Так. При запровадженні постанов з'їздів, пленумів Компартії все-таки виходили постанови Ради міністрів СРСР і Української РСР. Їх особливістю було те, що вони були менш заполітизовані, за змістом, були спрямовані за основними напрямками аграрної політики. З іншого боку демократизація усіх сфер суспільного життя в значній мірі знижувала відповідальність керівних осіб, багатьох колгоспників за стан справ в кожному господарстві. Нові форми господарювання запроваджувались, але вони у ті роки не змогли забезпечити прискорення в АПК. Головним завданням перебудовчих процесів було шляхом організаційно-господарських реформ врятувати колгоспно-радгоспну систему господарювання на землі. Цьому мали сприяти закони «Про державне підприємство та об'єднання», «Про кооперацію в СРСР», «Про індивідуальну трудову діяльність» та ін.

У тих умовах ще мав місце адміністративний ресурс в управлінні сільським господарством. Однак його функції суттєво коригувалися. Намітився чітко видимий перехід від обмежувальних заходів до заохочувальних щодо виробництва сільськогосподарської продукції. У цьому зв'язку слід говорити про те, що розпочалось виділення колгоспами частини земель для колективного садівництва і городництва міським жителям. Цьому сприяло те, що була видана постанова «про розвиток колективного садівництва і огородництва в Україні».

У 1989 р.) визнано можливим розвиток на селі альтернативних форм господарювання на землі, вироблення товарної продукції фермерськими господарствами, різних форм оренди, кооперативів. Оренда землі відновилася, стала доступною для тисяч громадян, після її заборони ще у 1928 р. Орендний підряд на селі одразу ж став досить популярним. Новий імпульс одержала така форма господарювання, як індивідуальний підряд. Були ознаки того, що у роки перебудови колгоспне виробництво поступово втрачало свою монополію на виробництво товарної сільгосппродукції, а заодно і монопольне право на користування землею.

Реформування в аграрному секторі розширилося з прийняттям Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України», у якій проголошено про виключне право народу на володіння, користування і розпорядження її національним багатством. Власністю народу проголошені земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться у межах території урср. Вперше у законодавчому акті, прийнятому Верховною Радою УРСР, вказувалось, що держава забезпечує захист усіх форм власності.

Це останнє положення у певній мірі конкретизувалося у законі «Про економічну самостійність УРСР» (3 серпня 1990 р.). У ньому дослівно записані наведені положення з «Декларації про державний суверенітет України». Принципово важливим є положення: а) власність в Українській РСР виступає у трьох формах: державна, колективна, індивідуальна (особиста і приватна трудова власність); б) Українська РСР гарантує рівноправність всіх форм власності.

Суть таких перебудовчих, по суті, революційних процесів в аграрному секторі економіки була у тому, щоб поступово повернути землю селянам, змінити форму права на землю, земельні відносини в цілому. Це був курс на денаціоналізацію землі.

Влада з свого боку попри безліч інших проблем, все-таки багато уваги приділяла вирішенню проблем сільського господарства і Української РСР. Чи не найпоказовішим у цьому відношенні став закон УРСР (17 жовтня 1990 р.) «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України». Тут вперше на законодавчому рівні визнано рівність уже існуючих форм господарювання і тих, що тільки почали створюватися, причому як на колективних засадах власності, так і на приватних.

Проблеми реформування аграрного сектора економіки і його стрижневої складової – земельних відносин були настільки необхідними і невідкладними, що ще до проголошення незалежності України у цьому законі говориться про право трудових колективів і кожного його члена визначати форми власності та організації виробництва, так і у володінні своєю продукцією. При цьому давався перелік цих форм, зокрема, селянські (фермерські) господарства; колгоспи; радгоспи; підсобні сільські господарства; кооперативи; орендні колективи; особисті підсобні господарства громадян.

Колгоспи згідно статті III закону мали отримати самостійність у виборі форм власності та організації виробництва. Це мало стати справою трудових колективів. Не допускалось втручання в господарську діяльність з боку державних органів.

18 грудня 1990 р. Верховна рада України прийняла постанову «Про земельну реформу» і одночасно Земельний кодекс України. Постанова представлена як складова частина переходу економіки держави до ринкових відносин, в ході якої мав бути здійснений перерозподіл земель з одночасною передачею їх селянам у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам і організаціям. У цій же постанові оголошено, що з 15 березня 1991 р. всі землі України мають стати об'єктом земельної реформи.

Це означало, що у найближчій часі мав розпочатися перерозподіл земель сільськогосподарського призначення. Відповідно колгоспи і радгоспи де-факто мали з цим новим і, скажімо, небажаним для них економічним процесом змиритися, морально підготуватися. Для того, щоб цей дійсно новаторський політичний курс пройшов більш-менш безболісно у терміновому порядку вищі органи влади мали приступити до розробки законодавчої бази. Проведення земельної реформи в Україні було покладено на Держкомітет України у справах земельних ресурсів, райвідділи земельних ресурсів.

На самому початку реформування аграрного сектора ставилось завдання наблизити власність на землю до виробника, забезпечити самостійність і

незалежність громадянина, відродження господаря на землі на основі приватної власності; розвивати на рівноправній основі сільгоспідприємства, господарства населення та фермерські господарства. Це мали бути, по суті, революційні трансформації в аграрному секторі економіки. За великим рахунком, мала розпочатися загальна приватизація, процес ліквідації аграрних виробничо-господарських структур радянського типу.

Земельний кодекс України (1990 р.) мав врегулювати земельні відносини на селі у нових умовах, що уже сталися, а ще більше в тих, що стануться у найближчому часі. У чому різниця Земельного кодексу УСРР 1922 року і Земельного кодексу Української РСР 1990 року? У Земельному кодексі 1922 року зазначено, що усі землі в УСРР є державною власністю. У Земельному кодексі Української РСР 1990 року визнається право кожного громадянина на земельну ділянку. Громадянам України, згідно нового земельного кодексу, земля надавалась у довічне успадковане володіння, а сільськогосподарським підприємствам, громадським організаціям, установам – у постійне володіння. По суті, це був шлях до зруйнування існуючої системи власності, а запровадження спадкового права на землю заклало основи багатокладності у сільськогосподарському виробництві.

У Земельному кодексі Української РСР 1990 р. гарантувалось право селянам на володіння землею. Ніхто не має права вилучити землю у землевласника. У разі добровільної відмови власника від землі, йому має бути здійснена компенсація. Земельний кодекс визначив граничні норми наявності землі в одних руках, дозволяв збільшувати земельні ділянки фермерам – до 50 га сільгоспугідь, для особистого господарювання – до 20 га, для городництва – до 0,12 га, для дач – до 0,06 га. Були визначені норми земель фонду запасу – до 1,3 % від усіх сільгоспугідь. У Земельному кодексі також визначені суб'єкти господарювання на землі: КСП, кооперативи, селянські фермерські господарства, ОПГ. Було здійснено безоплатну передачу у приватну власність для ведення сільського господарства земельних ділянок для ОСГ, дач. Єдиним розпорядником землі відтепер ставали районні ради народних депутатів.

У Кодексі задекларовано базові положення аграрних відносин, зокрема, визнавалось право приватної власності на землю; означені форми власності на землю; принципи передачі землі у власність; правові основи викупу; оренди землі тощо. Згідно цього документу держава зберігає за собою право власності на всі землі окрім тих, що передані у колективну і приватну власність, а також право передавати землі, що їй належать, у колективну і приватну власність і в оренду [38].

Новий Земельний кодекс передбачав гарантію усім громадянам права на земельну ділянку, а статті 7–8 визначали три форми права на землю:

1. Користування, успадковане, довічне володіння для громадян;
2. Постійне володіння для сільськогосподарських підприємств;
3. Користування (постійне, тимчасове у т. ч. на правах оренди) для неселянських підприємств.

Постанова Верховної Ради «Про земельну реформу» проклала дорогу праву власності на землю в Україні. Це фундаментальне положення потім було

повторено у законі «Про власність» від 7 лютого 1991 р. Там підтверджується право громадян України на індивідуальну (у 1992 р. в іншому законі термін «індивідуальна власність» замінено на «приватна власність») та колективну власність, на довічне успадковане володіння землею для ведення селянського (фермерського) й особистого підсобного господарства, садівництва та інших потреб. На законодавчій базі визначено основні форми власності на землю: державна, комунальна і приватна. Комунальна власність – це землі загального користування населених пунктів, парки, під залізницями, автодорогами тощо. Право державної власності – усі інші землі, крім уже переданих у комунальну і приватну власність. Ними розпоряджається уряд України.

Закон Української РСР (1990 р.) «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України», «Про земельну реформу» (1990 р.) і Земельний кодекс України мали стати базовими законами реформування аграрного сектора економіки. Воли мали вводити в правове поле курс на приватизацію землі, реформування на цій основі земельних відносин, але поки що без реформування земельного законодавства.

Таким чином, господарське право, складовою частиною якого є аграрне право, в радянську добу базувалось на основі суспільної (соціалістичної) власності на засоби виробництва (землі, зокрема). Основним засобом його функціонування було планове ведення господарства. Цей фактор визначав вертикаль управління аграрним сектором економіки, сприяв збереженню адміністративно-командної системи управління. Специфічним для цієї доби було те, що управління економічними процесами перебрала на себе політична партія, яку з часом стануть називати державною партією.

З початку 1950-х і до кінця 1980-х рр. в аграрній політиці Української РСР одночасно відбувалися два процеси: продовжувалось адміністрування, тобто керування з боку партійних і радянських органів усім сільськогосподарським комплексом і спорадично ними ж здійснювались реформи, метою яких було підвищення ефективності сільського господарства (укрупнення і розукрупнення колгоспів, створення нових радгоспів тощо) задля зміцнення їх економічного становища.

Правовідносини в аграрній сфері Української РСР з початку 1950-х і до кінця 1980-х рр. будувалася на основі монополії державної власності на землю, регулювалися шляхом адміністрування чисельними постановами та розпорядженнями уряду СРСР та УРСР. Вони намагалися слідкувати за всіма процесами, що мали місце в аграрному секторі, а саме: відведення земель для потреб народного господарства; збільшення та зменшення орних земель колгоспів та радгоспів; скорочення і збільшення присадибних земельних ділянок; рекультивация та меліорація земель і намагалися відповідним чином реагувати на такі прояви; жорстко впливали на місцеві органи влади з метою максимального введення земель для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Однак, громіздка управлінська система аграрним сектором економіки на рівні областей та районів пропоновані згори рішення та підходи часто блокувала, створювала видимість їх виконання. Від цього страждало сільськогосподарське виробництво, під загрозою була продовольча безпека держави.

Відомчий диктат розпочинався з Міністерства сільського господарства Української РСР, яке діяло через свої обласні управління, а на місцях - через районні відділи сільського господарства та місцеві ради. У свою чергу республіканське міністерство підпорядковувалось міністерству сільського господарства СРСР. Усі ці організації діяли виключно адміністративними методами, намагались до дрібниць регламентувати все господарське життя колгоспів. До керівництва з боку усіх ланок міністерства сільського господарства треба додати ще партійні органи - районні та обласні.

Адміністрування було закономірним явищем, оскільки правляча Комуністична (державна) партія не міняла і не могла змінити правила своєї діяльності. Вона керувала усіма сферами господарського життя, у тому числі і сільськогосподарською. Керівництво з її боку полягало не тільки у виданні постанов, розпоряджень з окремих напрямів аграрної політики, але й у організації матеріально-технічного забезпечення потреб сільського господарства, визначенні відповідальності партійних, державних структур, їх керівників щодо стану справ на конкретних ділянках сільського господарства.

Юридичний супровід в ті роки був досить специфічним. Функції юридично-правових норм виконували переважно постанови партійних органів. Вони були визначальними. Уряд, обласні, районні ради могли лише приймати свої рішення на виконання рішень вищестоящих органів.

Вважаємо, що в аграрній політиці не було і не могло бути тривалого мирного співіснування адміністрування і реформування. В їх протистоянні поступово все-таки верх повинна була взяти політика системного і всеосяжного реформування аграрного сектора економіки.

В основу реформування аграрного сектора економіки, з початку перебудови покладено принцип множинності форм власності на землю та запровадження на їхній основі нових організаційно-виробничих структур ставала неминучою. Ще до проголошення незалежності України зроблені перші кроки в запровадженні аграрної реформи, на законодавчому рівні визначено можливі нові форми власності на землю в Україні, почали реально відроджуватися орендні відносини.

4. Формування правової бази реформування аграрного сектора економіки та її застосування в добу незалежності України.

Незалежність України визначала не тільки новий державний статус, але й відкривала можливості для здійснення економічної політики на нових правових засадах: приватної власності і конкуренції. Це були, по суті, революційні перспективи в усіх сферах суспільно-економічного життя, аграрній зокрема. При цьому основні завдання аграрної політики залишалися незмінними. Однак їх реалізація, з огляду на попередній історичний досвід, ставила завдання пошуку якісно нових підходів. Це стосувалось в першу чергу форм власності на землю і долі колгоспів і радгоспів - основних організаційно-господарських структур в аграрному секторі економіки України.

На цьому етапі, який уже триває понад тридцять років, попередні умови для вирішення основних завдань аграрної політики: людський потенціал, матеріально-технічне забезпечення сільського господарства уступали місця наявності політичної волі державного керівництва, науковому обґрунтуванню нового курсу, формуванню нових правових засад діяльності в аграрному секторі економіки України.

Чи була політична воля державного керівництва для започаткування нових засад в аграрній політиці?

В цілому можна відповісти ствердно. Справа була лише в тому, що «верхи», виступаючи ініціаторами нових підходів щодо вирішення основних завдань аграрної політики, допускали як поспішність, так і зволікання, непослідовність в своїх діях. «Низи», тобто колгоспне селянство, не встигало, чи можливо і не поспішало за усіма новаціями «верхів». Розрив між «верхами» і «низами», їх оцінок щодо стану справ і перспектив сільського господарства був досить суттєвим.

Формування правових засад реформування аграрного сектора економіки розпочалось дещо ситуативно. До підготовки нормативно-правових актів, розпоряджень, рекомендацій долучились усі органи управління, у тому числі Верховна Рада України, Кабінет міністрів України, Президент України, Міністерство аграрної політики України. Кількість, а головне суперечливість за змістом документів виявилась такою, що імплементація відбувалась часто в неповному обсязі, з запізненням у термінах виконання, ускладнювались можливості контролю за їх проходженням.

Помилки, прорахунки були неминучі. Їх мінімізувати можна було тільки запровадженням нової і чіткої нормативно-правової бази. Ці проблеми виявились на тому етапі такими, що достатнього розуміння того, як потрібно робити, не було не тільки в середній, але й вищій ланці управління.

Можна вважати, що сутнісними підходами до вирішення новопосталих проблем був обраний курс на роздержавлення і приватизацію земель та майна в аграрному секторі економіки. Стало зрозуміло, що без підготовки блоку законів з цих проблем, аграрна реформа не відбудеться.

Основна увага у реформуванні аграрного сектора приділена формуванню законодавчої бази для нових суб'єктів господарювання на землі: фермерів та КСП. Цю роль мали виконувати закони України, що приймали депутати Верховної Ради, зокрема, «Про селянські фермерські господарства г» (вересень 1991 р.), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (лютий 1992 р. та інші.

В цих законах визначались умови набуття земель окремими громадянами. Землі мали надавати громадянам, які виявлять бажання організувати фермерські господарства. у приватну власність і безоплатно у межах паю надаються у користування, у тому числі, на умовах оренди із земель запасу, а також із земель вилучених (викуплених) у встановленому порядку. За плату у приватну власність громадян для ведення селянського (фермерського) господарства, передаються ті землі, розмір яких перевищує середню земельну частку (пай). У постійне

користування можуть передаватися землі із земель державного запасу, а у тимчасове – із земель запасу.

Тоді ж започатковано розробку пакету законодавчих актів, спрямованих на вироблення концептуальних принципів аграрної реформи. Фермерські господарства ставали альтернативою колгоспній формі господарювання на землі і вони визнавалися рівноправною з іншими виробниками сільськогосподарської продукції.

Аграрна реформа і особливо її складова - курс на приватизацію землі, здійснювалась так швидко, що уже у 1992 р. постала потреба нової редакції Земельного кодексу України, прийнятого два роки тому. В ньому вводилась приватна власність на землю, визначались три форми власності на землю: державна, колективна, приватна. Це була, по суті, передача землі з державної в колективну і приватну власність, тобто визначений курс на приватизацію.

Аграрну реформу проектували і на законодавчому рівні розробляли Кабінет міністрів та Верховна Рада України. Безпосереднім виконавцем генерального курсу реформ був уряд, обласні, районні та сільські ради.

В організаційному плані для забезпечення вирішення такої надскладної, зовсім нової проблеми в аграрному секторі економіки за короткий період часу депутати Верховної Ради України, Кабінет міністрів, адміністрація Президента підготували понад 20 законодавчих актів, які склали необхідну нормативно-правову базу, зокрема, створено систему реєстрації земельних ділянок, підготовлено три редакції земельного кодексу України тощо. У них визначено нову ідеологію функціонування земельних відносин в сучасному українському селі, характеристики земель сільськогосподарського призначення, зокрема, які землі не підлягають приватизації (пасовища, сіножаті, лісові фонди тощо).

Право власності на земельну ділянку має засвідчувати державний акт, який видає рада, у віданні якої перебуває відповідна земельна ділянка. Земельна ділянка, що перебуває у приватній власності може бути об'єктом купівлі-продажу, успадкування, міни, застави. Земельна ділянка, що перебуває у користуванні громадян не може бути об'єктом купівлі-продажу, успадкування, міни та застави, бо таку ділянку дозволено використовувати тільки за її цільовим призначенням.

В оренду можна передавати земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, територіальних громад сіл, селищ, держави; земельний сертифікат засвідчує право на відчуження та отримання земельної ділянки в натурі. Колективну власність на землю можуть мати КСП, сільськогосподарські колективи, садівничі товариства, бо їх члени можуть розпоряджатися наданими їм землями. В умовах нинішньої аграрної реформи передбачалось в першу чергу швидко здійснити ліквідацію державної монополії власності на землю, з наступною її трансформацією у приватну власність.

На початку 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про колективне сільськогосподарське підприємство», який визначав правові, економічні та організаційні умови діяльності КСП. Це, як зазначалося в першій статті закону є добровільне об'єднання громадян у самостійне підприємство для

спільного виробництва сільськогосподарської продукції на засадах підприємництва і самоврядування.

Правом колективної власності на засоби виробництва, зокрема і землі, що до цього часу були у користуванні колгоспів мали скористатися сільгоспкооперативи, садівничі господарства тощо. Їхня власність на землю підтверджується державними актами.

30 січня 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про форми власності на землю», яким встановлювалась можливість існування поряд з державною, колективної та приватної форм власності на землю та виголошувалась їх рівноправність. Це був, по суті, революційний крок. Адже визнавалась рівноправність усіх форм власності на землю, означало початок денационалізації землі, тобто втрати монополії держави на землю. Того ж року ця юридично-правова норма була введена і у новій редакції Земельного кодексу України, що був прийнятий у 1990 р. Так було започатковано передачу земель з державної власності в колективну і приватну.

Роздержавлення і приватизація майна та земель колгоспів розпочалася з 15 травня 1992 р. Більшість земель колгоспів у формі паїв переходили до КСП. Вирішення цих нових і багато в чому невідомих і неочікуваних для селян завдань покладалось на керівників і фахівців колгоспів та радгоспів.

1992 рік став роком початку паювання земель серед членів колгоспів, що мало з погляду розробників аграрної реформи сприяти виходу сільськогосподарського виробництва із кризи. Цю роботу тоді провели близько 4 тис. колгоспів. Тим самим започатковано після деколективізації юридичне оформлення наступного етапу аграрної реформи. Приватизація землі набуває її основного змісту. Розпочалась реальна реорганізація колгоспів в інші виробничі структури шляхом розподілу між членами колгоспу рухомого і нерухомого майна.

В умовах розбалансованості в управлінні, втрати багатьма керівниками відчуття відповідальності, байдужості селян до долі їхніх господарств Верховна Рада України у 1992 р. аби подолати ці та інші негативні явища перехідного періоду від колгоспно-радгоспної системи до фермерських господарств прийняла нову редакцію Земельного кодексу (попередній був прийнятий у 1990 р.). В ньому досить конкретно виписані норми власності та господарювання в аграрній сфері у перехідний до ринкових відносин період. До них можна віднести такі як принципи передачі земель у користування, у власність, орендування землі та інші. У третій статті визначено: а) власність на землю в Україні має такі форми: державну, колективну, приватну; б) усі форми власності є рівноправними. Тут же визначені і суб'єкти права державної власності – Верховна Рада України та обласні, районні, міські, селищні та сільські ради народних депутатів на землі в межах їх територій.

Законодавець передбачив, що державні землі можуть передаватися в колективну або приватну власність, надаватися у користування, у тому числі, в оренду. Щодо колективної власності, то вона передбачалась можливою для КСП, садівничих товариств, сільгоспкооперативів, що створювались на базі радгоспів.

В ньому виписані чіткі норми щодо набуття власності на землю і окремими громадянами України, зокрема, для ведення селянського

(фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, садівництва, дачного та гаражного будівництва. Громадяни могли набути право власності на землю, одержавши її у спадок, у спільному майні подружжя, купівлі-продажу, дарування та обміну.

В ході аграрної реформи визначена правова послідовність приватизації майна і земель колгоспів і радгоспів. Спершу селяни отримали сертифікати на майно і землю. На їх основі здійснювалась видача державних актів на право власності на землю. Масштабність аграрної реформи була такою значимою, що буквально щороку відчувалась потреба вносити зміни, доповнення до базових законів верховної ради, указів президента і саме перше тих, що стосувалися власності на землю. Норми кодексу про право громадян (і тих, хто до цього не працював на землі) виявились досить суперечливими. Розпочався процес використання свого службового, майнового становища для набуття земельних ділянок. Селяни (вчорашні колгоспники) відповідно у цьому процесі явно уцімлювалися.

У 1993 р. внесені нові зміни до Земельного кодексу, які передбачали надання переваги на приватизацію землі для тих, хто на ній працює. Того ж року виданий декрет Кабінету міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок». У приватну власність переходили ті земельні ділянки, що у них були до початку реформи. Їх величина була від 0,25 - до 0,61 га землі. Ці застерігаючо - обмежувальні нормативно-правові акти прийняті задля того, щоб забезпечити переваги на право на приватизацію землі для тих хто на ній працює і унеможливити, або ж хоча б ускладнити приватизацію земель тими особами, які до землі не мали ніякого відношення (банкіри, бізнесмени тощо).

Нова аграрна політика та її правове регулювання виявилось настільки складним соціально-економічним явищем, що попри «вал» законів, постанов, указів, що уже були видані за перші три роки незалежності, доводилось констатувати, що реформи пробуксовують, очікувані результати щодо підвищення ефективності сільського господарства були поки що мінімальними. З огляду на ці обставини Президент продовж 1994 і до осені 1995 р. підписав низку указів, що мали прискорити хід аграрної реформи, і, зокрема, здійснити розподіл земель, що передані у колективну власність на паї без виділення їх у натурі (на місцевості) та забезпечити видачу кожному члену КСП права на пай.

Можна сказати, що нового імпульсу аграрній реформі надав указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва» (листопад 1994 р.) і «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (серпень 1995 р.). Цими документами змінено напрями реформування земельних відносин, покладено початок переходу від теоретико-правової до практичної реалізації завдань аграрної реформи, чітко визначено коло осіб, що мали право на майновий та земельний пай, а саме: члени КСП, сільгоспкооперативи, пенсіонери, які раніше працювали в колгоспі і залишаються членам зазначеного підприємства. Ці юридично-правові документи поклали початок інтенсивного паювання земель колгоспів і радгоспів. Вони, по-суті, визначали концепцію заходів по здачі паїв в оренду

Ними передбачалась також зміна напрямів реформування земельних відносин, зокрема, перехід від адміністративного вилучення земель у колгоспів і надання їх громадянам для створення селянських господарств до початку паювання земель КСП. Це означало, що об'єктом реформування став весь земельний фонд, а не тільки той, що був вилучений із земель колгоспів. Засновники КСП отримали право приватної власності, а у 1996 р. - право юридичної особи.

Нова Конституція України (1996 р.) якби увібрала в себе усі попередні нормативно-правові акти щодо основних напрямів аграрної реформи. В ній на узагальнюючому рівні вписані такі норми: в Україні існує дві форми власності на землю – суспільна (державна і комунальна власність) і приватна (власність фізичних осіб і власність недержавних юридичних осіб). В новій Конституції уже відсутнє положення про «колективну власність», яка до цього часу була основною. Це означало, що і правонаступники колгоспів КСП повинні в найближчій перспективі змінити (відповідно до Конституції України) свій юридичний статус – перетворитись на приватну власність КСП як юридичних осіб, або на приватну власність членів КСП як фізичних осіб. Зауважимо, що на практиці це станеться у 2000 р.

Одразу ж, хоч і досить повільно, розпочався процес одержання селянами державних актів на право власності на землю.

Перший етап аграрної реформи можна визначити як перехідний від суспільної до приватної форми власності на землю. Він розвивався за «революційним сценарієм» Правове забезпечення усіх процесів до певної міри відставало від потреб реформування. Були претензії щодо якості прийнятих законів, виданих указів та постанов. Однак, те що було зроблено, все-таки давало орієнтацію практикам при вирішенні досить складних проблем реформування аграрного сектора економіки на тому етапі.

Отже, на першому етапі аграрної реформи (1990–1996 рр.) завершувався процес демонополізації власності держави на землю і передачі її у колективну власність КСП. Зміни в аграрному секторі економіки були по своїй суті революційними. Приватна форма власності на землю стала реальністю. Порівняно з періодом колективізації, зміна власника землі відбулась практично безболісно. Її утвердження розпочалось з роздержавлення землі і передачі її КСП. Наступним кроком в цьому процесі було те, що кожному власнику земельного паю надано право самому визначати подальшу його долю: здавати свій пай в оренду, або розпочинати самому господарювати на своїй землі.

Другий етап реформи в аграрному секторі економіки України умовно можна означити (з 1996 р. і тривав до 2021 р.). На цьому етапі в аграрній політиці курс на закріплення приватної власності на землю, відбувався більш широко, нормативно-правова база була більш фаховою.). У 1997 р. із виданням указу Президента України «Про оренду землі» до об'єктів оренди віднесені земельні ділянки, що перебували у власності громадян та юридичних осіб України, територіальних громад сіл, держави. Цей нормативно-правовий акт спрямований на полегшення пошуку ефективного господаря на землі (шляхом оренди), тобто

до оренди земель отримали доступ й інші групи населення (не селяни), юридичні особи.

З іншого боку 6 млн. селян, що отримали земельний пай, відтепер дві або більше особи, які мали сертифікати, що засвідчували їхнє право на земельну ділянку (пай), могли за власним бажанням передавати в оренду спільну земельну ділянку через уповноважену ними особу. Одним словом, цей указ був свого роду дорожньою картою, визначав шлях передачі паю в оренду.

На цей час уже був розроблений типовий договір оренди земельної частки (паю). У ньому були передбачені такі норми:

- Визначення предмету договору;
- Умови договору;
- Орендна плата;
- Термін дії договору;
- Права та обов'язки сторін та ін. Більш чітко визначені правові норми щодо орендодавців і орендарів. Орендодавцями земельних ділянок є громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки, або уповноважені ними особи. Орендарями земельної ділянки є юридичні особи або фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою.

У 1999 р. Президент видав указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Це курс на реконструкцію КСП у господарські форми ринкового типу, що мали здійснювати свою господарську діяльність на основі приватної власності. На ліквідацію КСП, як організаційно-виробничих структуру на селі, був виділений час з грудня 1999 р. до квітня 2000 року їхні землі мали перейти із колективної власності КСП у приватну власність їх членів. У 2000 році КСП, як перехідна форма господарювання на селі від колгоспно-радгоспної системи до – приватної, згідно рішень вищих органів влади були ліквідовані.

Розпочалась повторна передача земельних паїв: перший раз вони передавали до КСП, а тепер – орендарям, якими будуть виступати переважно крупні агробізнесмени. В цих умовах:

- 1) досить стрімко налагоджувались орендні відносини власників паїв і нових суб'єктів господарювання;
- 2) ті із власників земельних паїв, хто не бажав віддавати свій пай в оренду іншій особі, зайнялися облаштуванням особистих селянських господарств (в перспективі – фермери);
- 3) агрофірми стали набувати ознак латифундій. За короткий проміжок часу в їх руках поки-що на правах оренди опинилось 21,4 млн. га землі, або 5,3 млн. селянських паїв;
- 4) 3/4 колишніх керівників КСП утворили на їх основі нові приватні формування, земельні площі яких були уже значно меншими.

З 1999 р. орендні відносини будуються на основі сертифікатів, які селяни віддавали орендаторам на договірній основі з визначенням терміну, продовж якого орендар має право розпоряджатися даною земельною ділянкою.

І все ж, в умовах реформи в аграрному секторі, особливо після ліквідації КСП, більш виразно почали формуватися два типи виробників: індивідуальний та корпоративний.

Перехід від КСП до створення широкої мережі ОСГ, ОПГ, фермерських господарств та агрохолдингів вимагав внесення коректив в законодавчу базу, в основі якої був Земельний кодекс. 25 жовтня 2001 р. прийнятий новий Земельний кодекс України. Ст. 1 гарантує приватну власність на землю. Ст. 2 уточнює, що земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею ст. 92 визначає тих, хто має право постійного користування земельними ділянками – підприємства, установи, громадські організації. Ст. 93. Регулює орендні відносини, які передбачають строкове володіння і користування земельними ділянками. Ст. 95 визначає права землекористувачів. До них відноситься право самостійного господарювання, власності на посів і на урожай. Ст. 96 зобов'язує використання землі за призначенням, своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату.

Відтепер чітко розмежовано повноваження у галузі регулювання земельних відносин між центром і регіонами, визначено конкретний перелік земель, що не підлягають передачі у приватну власність, встановлено багатооб'єктність права власності на землю (була монопольною).

За час з 1 серпня 1994 року (вступ на посаду президента України Л. Д. Кучми і до 1 лютого 2005 року – завершення його другої каденції, для реалізації основних завдань аграрної реформи видано 61 нормативний акт, у тому числі із земельних відносин – 13 (укази президента України); 18 – закони і постанови Верховної Ради України; 36 – декрети і постанови Кабінету міністрів України [38]. Таким чином, із здобуттям незалежності України і до сьогодні в аграрній сфері України відбулися колосальні трансформації. Земля, власником якої до початку реформи в добу незалежності була лише держава, відтепер належить мільйонам громадян України і на це вони отримали відповідні юридичні документи. На зміну монополії колгоспів та радгоспів, як основних виробників сільськогосподарської продукції, прийшли нові організаційно-виробничі структури. Адміністрування в земельних відносинах з боку державних структур заступили нормативно-правові документи, вироблені юристами і схвалені вищими органами державної влади.

Підсумовуючи розгляд проблеми правового регулювання земельних відносин в радянську добу, ми виходимо із тієї реальності, що була на ту пору. Правові засади аграрної політики в добу Української РСР ґрунтувалися на відповідних статтях Конституції України, Земельного кодексу України, Примірного статуту сільськогосподарської артілі, законів Верховної Ради України, постанов партійних органів, уряду України (вони могли бути окремими і спільними). В разі, якщо постанова Верховної Ради чи уряду була окремою, вона все рівно в обов'язковому порядку попередньо мала бути схвалена ЦК партії. Вищеназвані документи готувались на за мовлення партійних органів, президії Верховної Ради, уряду Української РСР, їх юридичними відділами.

Поява відповідних нормативно-правових документів зумовлювалась, як правило, винесенням на обговорення партійного з'їзду, пленуму, сесії Верховної

Ради, уряду України конкретної проблеми щодо постановки завдання на найближчий період в аграрному секторі економіки взагалі, чи в окремій його галузі.

Чимало із них були покликані започатковувати ґрунтовні реформи в аграрному секторі економіки. Термін дії кожної із постанов міг бути обмежений конкретним часом. Контроль за виконанням основних положень постанов відбувався по вертикалі (зверху до низу), покладався на відповідні партійні, радянські і профспілкові органи. За невиконання відповідних доручень могло бути накладене на конкретного працівника міністерства, обласного, районного виконкому партійне стягнення у вигляді догани, визнання на партійному форумі, засіданні уряду, райвиконкому незадовільною роботу, що вело, як правило, до звільнення з посади.

У повоєнні роки відбулось відновлення державної власності на землю, яка повторно передана відновленим колгоспам і радгоспам у довічне користування. Юридичними документами у цій справі були державні акти і записи в земельних шнурових книгах.

Продовж другої половини 1940-х і аж до середини 1980-х років правляча партія своїм головним завданням в аграрній політиці вважала за необхідне «посилювати керівництво сільськогосподарським виробництвом». Колгоспи і радгоспи були позбавлені можливості приймати самостійні рішення, їхня роль у тому процесі зводилась до виконавців. До того ж контроль навіть за виконанням рішень вищестоящих органів не тільки не послаблювався, а навіть посилювався.

1970-ті роки були часом зіткнення об'єктивних потреб реформування аграрного сектора економіки Української РСР і консервативним мисленням правлячої еліти щодо посилення керівництва цим сектором економіки. Додатковою проблемою у цьому відношенні було те, що Компартія України, уряд, не були самостійними у прийнятті рішень. Вони були лише виконавцями рішень всесоюзних органів.

З середини 1980-х років, хоч і досить поволі, розпочалась чергова аграрна реформа, ядром якої на цей час стали земельні відносини (без порушення питання про власність держави на землю). Право оренди землі фермерами у колгоспів, створення сімейних кооперативів по вирощування продукції сільського господарства - все це були новації, про які до цього часу не могло бути і мови. Дозвіл на оренду землі - це нове юридично-правове явище у практиці господарювання, яке почало набувати поширення у роки перебудови

Реформування в аграрному секторі економіки виявилися настільки масштабним і багатовекторним, що стало, по суті, економічною революцією. В її ході на основі нових нормативно-правових документів почав формуватися новий земельний лад: ліквідовано державну монополію на землю, здійснено перехід до різних форм земельної власності, проведено безоплатний перерозподіл землі на користь громадян, введено платне землекористування, створено юридичні підстави для відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення.

Усі вище названі явища в аграрній політиці потребували правового забезпечення, визначення послідовності їх реалізації, надання статусу юридичних

осіб новим агроструктурам і встановлення меж відповідальності як фізичних, так і юридичних осіб.

Особливістю правових засад аграрної політики в радянську добу було те, що постанови республіканських партійних органів, уряду, міністерства сільського господарства часто були вторинними, тобто з'являлися після прийняття відповідного документу на рівні всесоюзних органів. В них в основному повторювалися засадничі принципи і стратегічні завдання у постановці і шляхах досягнення наміченої мети. Одночасно допускалась лише конкретизація щодо окремих регіонів Української РСР та завдань щодо строків їх виконання. Могло бути визначено коло республіканських партійних та радянських структур, відповідальних за роботу в даному напрямі.

Юридичний супровід керівництва сільським господарством з боку державної партії, органів управління відбувався постійно. Однак, у періоди з 1953 - 1958 рр. і з 1964 - 1970 рр. він був значно активнішим. В ці періоди за ініціативою ЦК партії, управлінських структур ставали більш активними реформаторські програми, що вимагало підготовки відповідних постанов, розпоряджень. Контроль за їх виконанням покладался на голів колгоспів, секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів. У ці роки у сільському господарстві України відзначався підйом.

Правовими засадами аграрної політики з проголошенням незалежності України є такі фундаментальні документи як: Конституція України, Земельний кодекс України, закони України, що приймаються Верховною Радою, постанови та розпорядження Кабінету міністрів України, укази Президента України. Їх, як це було і в попередній період, готують юридичні служби відповідних органів. Чимало із них виносяться на всенародне обговорення і лише після того вносяться для прийняття в залу Верховної Ради чи на засідання уряду.

Особливу роль у правовому забезпеченні основних напрямів аграрної реформи мають укази Президента України. Їх особливість полягає у тому, що вони в оперативному режимі вводили в дію організаційно-правові заходи, ставили конкретні завдання органам влади щодо практичного здійснення аграрної реформи.

З огляду на те, що в Україні склалась багатопартійна система, політичні партії, що представлені у Верховній Раді часто пропонують проекти альтернативних законів з окремих важливих для економіки України проблем. Вони також мають можливість вносити свої пропозиції щодо покращення основних норм документів.

Аграрна реформа продовжується. Однак доконаним юридично-правовим фактом є те, що уже здійснений перехід від єдиної форми права на землекористування, до трьох: довічне успадковане володіння для громадян; постійне володіння для сільгоспідприємств; користування (постійне, тимчасове, і на правах оренди) для неселянських підприємств. Важливим з погляду земельного права є те, що ніхто не може вилучити землю у землевласника, а також те, що усі форми господарювання на землі рівні. Відтепер єдиним розпорядником землі виступають місцеві ради народних депутатів.

Розділ X. Глобальні проблеми та тенденції у використанні земельних ресурсів на сучасному етапі у світі та в Україні.

1. Світові земельні ресурси та перспективи їх використання.

В усьому світі земля визнається як одне із найцінніших багатств людства, найважливішим природним ресурсом, засіб і предмет праці, територіальний базис багатьох галузей виробництва. Земельні ресурси є об'єктивним чинником соціально-економічного розвитку незалежно від політичних режимів, пріоритетів влади. Україна володіє потужним земельним потенціалом, загальна площа якого становить 60.3 млн. га. Вартість земельних ресурсів України сягає 65 трил. дол. США [1].

Кількість земельних ресурсів на земній кулі обмежена, до того ж їх не можна замінити жодними іншими ресурсами. Щороку з активного використання вилучаються мільйони гектарів земель, втрата кожного гектара родючої землі зменшує можливості людства вирішити продовольчу, сировинну, соціальну та інші глобальні проблеми.

Деградацію земель спричиняє багато факторів: гірничі розробки; посилення водної і вітрової ерозії внаслідок людської діяльності; хімічне забруднення ґрунтів мінеральними добривами та отрутохімікатами. Відкритий видобуток корисних копалин і сильна ерозія ґрунтів призводять до повної втрати родючого шару землі і формування «місячних ландшафтів» або «бедлендів» (від англ. – погана земля).

Внесення мінеральних добрив, гербіцидів і пестицидів хоч і дає змогу підвищити урожайність сільськогосподарських культур і навіть тимчасово підвищити родючість земель, проте з часом в ґрунті нагромаджуються шкідливі хімічні сполуки. Потрапляючи в культурні рослини, тварини через харчові ланцюги, вони часто у дуже значних концентраціях досягають організму людини, збільшуючи захворюваність і смертність.

Всі ці проблеми породжені роз'єднаністю людства, нерівномірністю його розвитку. Негативні результати і наслідки неузгоджених, непродуманих дій країн, народів, окремих людей, накопичуючись в глобальних масштабах, стали потужним об'єктивним чинником світового економічного і соціального розвитку. Вони роблять все більш істотний вплив на розвиток окремих країн та регіонів.

Людство з давніх пір забруднювало земну поверхню відходами своєї діяльності. Але у ХХ, а ще більше у ХХІ ст. Відбувся різкий стрибок і в характері, і в масштабах, і у впливі забруднень на навколишнє середовище.

Ґрунт, який не є продуктом праці людини й створювався природою продовж тисячоліть, нині в результаті ви під різні види ділення для будівництва, під кар'єри, полігони, знаходиться в стані виснаження, вичерпання.

Як сказано в одній із доповідей ООН про стан земельних ресурсів світу, подальше існування нашої цивілізації поставлене під загрозу через широкомасштабну загибель родючих земель, що збільшується.

Нині охорона й раціональне використання земельних ресурсів – одна із найактуальніших проблем. За даними ООН, щорічно через вплив на ґрунти вітрів, ураганів, хімізації, будівництва міст, доріг, промислових об'єктів, аеродромів, сміттєзвалищ та ін. в усьому світі втрачається від 5 до 7 млн. га родючих земель.

Значних збитків завдає сільському господарству ерозія ґрунтів. На таких землях урожайність зменшується на 30–40%, подекуди – на 90%. Основна причина цього – неправильне зрошення. Ерозія й засолення ґрунтів призводять до опустелювання земель. Продовж останніх десятиліть тисячі гектарів посушливих земель у степових районах, пустелях і напівпустелях, де проводиться інтенсивне зрошення й спочатку значно підвищилася урожайність, згодом стали непридатними для використання через «білу отруту», як називають місцеві жителі сіль, якою забиті усі пори ґрунту та його поверхня в результаті випаровування зрошувальних вод. Деградація ґрунтів обумовлена також технологічним забрудненням, яке обраховується у 20% [2].

Дедалі відчутнішими стають негативні наслідки хімізації сільського господарства – погіршення стану ґрунтів через накопичення в них шкідливих хімічних речовин після тривалих й інтенсивних внесень мінеральних добрив та різних пестицидів. Адже внесений у ґрунт фосфор практично не вимивається.

До одного з негативних явищ, властивих опустелюванню, належать пилові бурі. Хоча вони досить поширені в природі, виявилось, що деякі із них виникають з вини людини – на деградованих землях.

Берегти землю – це означає розумно її використовувати, щоб служила вона довго, багатьом прийдешнім поколінням.

До певної міри компенсатором зменшення земель сільськогосподарського призначення виступає селекційна робота. Високі нинішні урожаї сільськогосподарських культур стали можливі значною мірою завдяки мистецтву селекціонерів, яким вдалося створити чимало продуктивних хворобостійких сортів. Один із видатних успіхів був досягнутий з кукурудзою. Сучасна кукурудза – це гібрид, що з'єднав у собі гени від декількох ліній.

Селекція займається створенням сортів і гібридів сільськогосподарських рослин, тварин, штамів мікроорганізмів. За допомогою селекції розробляються способи впливу на рослини й тварини, це відбувається з метою зміни їхніх спадкових якостей у потрібному для людини напрямку. Селекція стала однією з форм еволюції рослинного й тваринного світу. Вона підпорядкована тим самим законам, що й еволюція видів у природі, однак природний добір тут частково замінений штучним.

За допомогою відбору й схрещування також можна підвищити урожайність культур, створюючи сорти, пристосовані до особливих місцевих умов. Багато старих місцевих сортів, що здавна вирощувались в даній області, хоча й малоурожайні, при внесенні в ґрунт невеликих кількостей добрив виявляються більш продуктивними, чим високоврожайні сорти, створені для інтенсивного землеробства; до того ж вони більш стійкі до захворювань. Подібні сорти містять коштовний генофонд, що очікує того, щоб його почали використовувати для областей з екстремальними умовами [3].

Починаючи з 60-х років ХХ ст. фахівці розглядають екологічний стан нашої планети як катастрофічний. Серед основних проявів кризових ситуацій, що охопили перш за все розвинену зону, а потім і країни, що розвиваються, виділяються забруднення повітряного простору збезлісення.

Нестача питної води на сьогодні і тим більше на перспективу є такою, що загрожує існуванню людства. Понад 1 млрд. людей у світі не мають доступу до якісної питної води і ще 2.6 млрд. відчувають нестачу води для потреб гігієни. До 2025 р. 2/3 населення Землі будуть відчувати нестачу питної води [4].

Нераціональне використання земельного фонду в сільських районах привело до того, що ерозія ґрунтів прийняла загрозливі розміри. Нині близько 23 млрд. т. ґрунту щорічно втрачається з ріллі. При збереженні цієї тенденції до кінця поточного сторіччя відбудеться втрата до 1/5 природно зрошуваних посівних площ.

Щорічно з лиця землі зникає 11 млн. га тропічних лісів – це в 10 разів перевищує масштаби лісовідновлення. Йде швидке знищення двох головних світових масивів тропічних лісів – Амазонії і Південно-Східної Азії. В Амазонії ведуться масові вирубки під пасовища, розвивається і целюлозно-паперове виробництво. У Південно-Східній Азії цінна деревина заготовлюється для експорту. Все це веде до знищення унікального генофонду тропічних лісів, порушення водного режиму величезних районів, зниження їх ролі як «легенів планети». Інтенсивно вирубуються ліси і помірних широт.

За даними Інституту всесвітнього спостереження (США) з 1970 по 2005 рр. світ втратив майже 230 млн. га лісів, а в даний час в світі знищено приблизно 40% лісів, які існували три тисячі років тому, причому основна частина цих втрат припадає на останні 100 років. Площа пустель збільшилася приблизно на 150 млн. га, знищено 200 млрд. т. орного шару, а населення планети зросло на 1,6 млрд. осіб і до 2030 р. досягне за песимістичними прогнозами 10 млрд. осіб. (за оптимістичними – 11 млрд. осіб). Для підтримки їх життєвого стандарту буде потрібно збільшити сільськогосподарське виробництво в 4 рази, а виробництво енергії в 6 разів.

Отож, в сучасних умовах процеси глобального потепління призводять до посилення протиріч у світовому аграрному секторі, збереженні довкілля. Зокрема, підтвердженням цьому є цілий комплекс глобальних проблем, таких як продовольча безпека, демографічні зрушення, зростаючий розрив у рівні соціально-економічного розвитку між країнами.

Серед основних шляхів розв'язання глобальних світових проблем в аграрній сфері є перехід до матеріалістичних і енергозберігаючих технологій, а в перспективі – до замкнених циклів використання природних ресурсів, що дасть змогу перейти до маловідходного виробництва; використання нагромадженого за тисячоліття людської діяльності досвіду раціонального природокористування; розробка регіональних схем використання земельних ресурсів в залежності від природних, економічних та соціальних особливостей територій.

2. Земельні ресурси України: стан та перспективи їх використання.

70% наших земель складають чорноземи і чорноземні ґрунти. Сільськогосподарських угідь на 2009 рік було 41 625 тис. га, із них ріллі - 32 473 тис. га, пасовищ - 5 502 тис. га [5].

Однією з небезпечних для сільськогосподарського виробництва в Україні проблем є ерозія ґрунтів – руйнування ґрунтового покриву та знесення його частково потоками води або вітру. В природних умовах ерозія ґрунтів відбувається постійно, але, як правило, не набуває загрозливих масштабів. У результаті господарської діяльності ерозія ґрунтів може різко посилитися й призвести до значного пониження родючості ґрунтів та продуктивності пасовищ. Знесення і розмив ґрунту призводить до виникнення на сільськогосподарських угіддях вимоїн та ярів, що ускладнює обробіток земель та використання техніки, призводить до втрати значної площі ріллі.

В Україні у результаті впливу ерозії понад 13,4 млн. га земель (32% від загальної площі цих угідь) є еродованими, і ерозія продовжує наступати далі на кожний п'ятий гектар з тих, які поки що не знали її. Втрати гумусу на цих землях вже досягли 25-35%. За підрахунками вчених, на землях схилів крутизною понад 1 градус (їх у складі ріллі близько 52%) в Україні без користі для врожаю, а зі шкодою для навколишнього середовища і самого ґрунту втрачається до 60% талих і зливових вод, з якими виноситься в річки, озера і ставки від 15 до 25% біогенних речовин, добрив і пестицидів. Збільшуються розміри старих і виникають нові яри, що погіршує екологічний стан агроландшафтів [6].

Ерозія вітрова руйнує ґрунт під впливом вітру в разі відсутності на поверхні рослинного покриву, при значній розпиленості ґрунту, недостатній кількості води в ньому і при швидкості вітру вище від порогової.

Внаслідок зростаючої інтенсифікації землеробства, на жаль, розвиваються процеси деградації гумусу ґрунтів і знижується їхня родючість. Прискорене розкладання свіжої органічної речовини посилює і мінералізацію гумусу.

У степовій зоні України на зрошуваних землях поширилася іригаційна ерозія. Вона зумовлена штучною подачею на поля додаткової до атмосферних опадів кількості води і безпосереднім впливом на ґрунтові агрегати енергії крапель, утворених дощувальними машинами. Фізичну ерозію ґрунту викликає нераціональний його обробіток, руйнування важкими агрегатами.

Збільшення площ ріллі і посівів сільськогосподарських культур в Україні тривалий час було єдиним, хоч і згубним для майбутнього способом збільшення валових зборів продукції землеробства. У деяких областях України, зокрема у Вінницькій, Тернопільській, Черкаській, Кіровоградській та інших, всупереч національним потребам розорано понад 90% сільськогосподарських угідь, тоді як у Франції площа ріллі становила 48%, ФРН – 32, Англії – 25, США – 20% сільськогосподарських угідь [7]

Екологічні нормативи в землекористуванні становлять: розораність території – 58%, співвідношення екологічно сталих угідь (сіножаті, пасовища, ліси) до ріллі – не менше одиниці. Ерозійні процеси, руйнуючи ґрунти, впливають, насамперед, на забезпеченість їх органічною речовиною, а продуктивність еродованих ґрунтів знижується на 10-40% залежно від ступеня

еродованості. У виробничих умовах полісся середньорічні втрати гумусу під впливом ерозії становлять 2,4 млн. т у лісостепу – 11, у степу – 10,3 млн. т.

Щорічні втрати ґрунтів від вітрової ерозії у Нижньодніпровському піщаному масиві за швидкостей вітру 22-24 м/с і тривалості пилових бур понад 20 годин на рік втрачається понад 140 т/га дрібнозему. На чорноземах звичайних карбонатних приазовської височини, на чорноземах звичайних супіщаних і легкосуглинкових Середнього Придніпров'я, на сході Донбасу, на чорноземах слаборозвинених карбонатних західних районів Криму за такої ж швидкості вітру і тривалості пилових бур від 6 до 20 годин на рік втрачається 10-20 т/га ґрунту. У більшості північних і західних районах ці втрати не перевищують 2-10 т/га на рік. На поліссі і в лісостепу втрати становлять 2-5 т/га за низької швидкості вітру. Вітрова ерозія призводить до видування ґрунту і засипання дрібноземом садів, виноградників, зрошувальних каналів, лісосмуг і лісів.

Пилові бурі – найбільш активний і шкідливий вид руйнування ґрунту. За короткий строк пилові бурі, що спричинюються сильним вітром (швидкість понад 12-15 м/с), можуть поширитися на велику територію, знищити посіви на сотнях тисяч гектарів, знести значну частину ґрунту. Пилові бурі є лише показником ступеня руйнування ґрунту за час, що передував пиловій бурі. Іншими словами, пилові бурі – не причина, а наслідок руйнування ґрунту. Але виникнувши, вони самі стають фактором великої руйнівної сили.

На більшій частині території України (понад 12 млн. га) переважає водна ерозія ґрунтів, яка виявляється під час танення снігу, так і під час злив. Внаслідок змивання водою безповоротно втрачаються з полів найродючіші ґрунти і вимивається в річки та моря велика кількість елементів живлення рослин.

Прискорена ерозія ґрунтів відбувається в результаті господарської діяльності людини, при цьому втрати ґрунту перевищують темпи ґрунтоутворення. За деякими розрахунками у степу і лісостепу щорічно в середньому з 1 га земель відчужується водою і вітром 17-22 т. дрібнозему.

У боротьбі з водною ерозією застосовують організаційно-господарські, агротехнічні і лісомеліоративні заходи. Організаційно-господарськими заходами є протиерозійна організація території і впровадження ґрунтозахисних сівозмін.

Є підстави стверджувати, що зараз в Україні, на жаль, склалися передумови і навіть з'явилися елементи деградації ґрунтів. Нові землевласники, тобто селяни, які отримали паї, в своїй більшості не знають якісних показників своєї землі, а тому не можуть контролювати її стан, передаючи в оренду. Досить значна частина орендаторів земельних часток не має відповідних знань, а отже, й уміння використати сучасні технології вирощування культур і зберегти родючість орендованих ґрунтів.

Виходячи з таких умов, що склалися в Україні, досить актуальним і результативним з огляду на нагальну потребу часу є першочерговий захід – вапнування кислотних ґрунтів. Площа кислотних ґрунтів в Україні становить 10,8 млн. га [8]. В умовах лісостепу України практично всі ґрунти, що перебувають у виробництві, належать до групи сильно, середньо і слабокислих. У Вінницькій області кількість кислотних ґрунтів сягає 80%, Київській, Хмельницькій, Житомирській – 50-60%, Львівській, Черкаській, Чернігівській – 35-40%.

Хронічними проблемами, які ведуть до втрати ґрунтів сільськогосподарського призначення є промислове та житлове будівництво, відходи промислового будівництва, кар'єри, терикони, сміттєзвалища. Видобувні галузі спотворюють ландшафт землі. На жаль, до цих пір немає єдиної державної програми рекультивації земель. В останні роки роботи в цьому напрямі скоротились у 2,6 разу [9].

Вирубка лісів в Карпатах і в інших територіях за останні роки набула загрозливих масштабів, а лісонасадження явно відстає від вирубки лісів. Порівняно новою проблемою у землекористуванні стали земельні ділянки дачних кооперативів. На сьогодні сотні тисяч га земель там не використовуються.

В ході аграрної реформи у земельних відносинах України відбулись важливі зміни. 7 млн сільських жителів (15% українського населення) отримали безоплатно $\frac{3}{4}$ сільгоспугідь України в приватну власність. У державній власності залишилось 27% земель [10].

Ще однією проблемою для ведення сільського господарства в Україні є глобальне потепління. Це може призвести до зсуву природних зон на 160 км на південь України. Виробництво сільгоспкультур там буде можливим тільки за умов зрошення, оскільки посухи постійно будуть повторюватися [11].

Усі вищезазначені проблеми екології на просторах України турбують наше суспільство. Не стоїть осторонь цих небезпек і Верховна Рада України. За роки незалежності були прийняті закони, які мають свою дію на тривалу перспективу, зокрема: у 1991 р. Закон про навколишнє природне середовище, у 1994 р. Кодекс України про надра, про основні засади державної екологічної політики України на період до 2030 р та інші [12].

Створені і уже функціонують нові суб'єкти організаційно-господарської діяльності. Поступово, попри всі негаразди, з року в рік підвищується урожайність зернових культур. Все це вселяє оптимізм і можна стверджувати, що земельні ресурси українського народу будуть служити його інтересам.

Таким чином, запровадження додаткових організаційних, технологічних, бюджетно-фінансових заходів щодо використання земельних ресурсів України та збереження родючості ґрунтів має стати запорукою збільшення валового виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення фондівіддачі в галузі рослинництва, створення передумов для зупинення процесу деградації ґрунтів та подальшої інтенсифікації сільського господарства.

3. Продовольча безпека України та місце України на світовому продовольчому ринку.

Продовольча безпека згідно статті 2 закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» - це захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається можливістю безпосереднього економічного доступу людини до продуктів харчування [13].

Це проблема рівня продовольчого забезпечення населення, що гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держав.

Основою досягнення продовольчої безпеки держави є ефективне аграрне виробництво, яке передбачає задоволення населення основними продуктами харчування в достатній кількості та в асортименті. Законом України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. №964 – IV (ст.7) виділено критичний стан із продовольчим забезпеченням населення загрозою національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері. Основними загрозами продовольчій безпеці України є:

- незбалансоване споживання продуктів харчування населенням;
- низький рівень споживання продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення;
- висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат;
- висока диференціація вартості харчування за соціальними групами;
- низька ємність внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування;
- імпортозалежність країни за окремими продуктами;
- сировинний характер експорту сільськогосподарської продукції;
- зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку;
- повільне запровадження міжнародних стандартів і систем якості продуктів харчування;
- відсутність контролю за безпечністю продуктів харчування.

Баланс споживання основних продуктів харчування свідчить, що у 2010 р. В Україні за більшістю основних видів продовольства фактичне споживання було незбалансованим, знаходилося нижче раціональних норм. Найбільше відставання від раціонального споживання спостерігалось щодо плодів, ягід і винограду – на 46%, молока та молокопродуктів – на 46%, м'яса та м'ясопродуктів – на 35%, риби та рибопродуктів – на 28%.

За трьома продовольчими групами, а саме: хліб і хлібопродукти, картопля, олія рослинна всіх видів фактичне споживання перевищило раціональну норму. Таке перевищення є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів.

Має місце низький рівень споживання продуктів тваринного походження в раціоні населення. Основну частину калорій українці споживають із продукцією рослинного споживання, натомість 27,1% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що удвічі нижче за встановлений поріг критерій (55%). До того ж ще висока частина витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їх загальних витрат. Індикатор доступності продуктів харчування у 2009 р. становив 51,8% при граничному критерії 60% (2009 р.) Сукупні витрати домогосподарств становили 2754 грн. На місяць, з яких на харчування витрачалось 60% (1 426 грн.) на місяць.

У загальній структурі витрат на продукти харчування найвищу питому вагу займають витрати на: м'ясо і м'ясопродукти – 25% (358,7 грн. на домогосподарство), овочі (у т. ч. картопля) – 14% (195,2 грн.), хліб і хлібопродукти – 13% (185,2 грн.), молоко і молочні продукти – 12% (167,9 грн.)

В Україні низька ємність внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування, триває тенденція зменшення обсягів споживання населенням окремих продуктів харчування. Так, зниження середньодушового споживання призвело до скорочення ємності внутрішнього ринку за шістьма основними групами продовольства, а саме: хліб і хлібопродукти, молоко і молокопродукти, риба і рибопродукти, картопля, цукор, олія рослинна всіх видів.

Має місце імпортозалежність країни за окремими продуктами. Найбільша частка імпорту в Україну з ЄС становить 48,8% (2,34 млрд дол. США, з Азії – 20% (0,96 млрд. дол. США та з Північної та Південної Америки - 13,3% (0,64 млрд. дол. США [14].

Вразливими позиціями щодо імпортозалежності є позиція «риба і рибопродукти Частка імпорту за цими групами у загальному споживанні становить 68,3% при 30-відсотковому пороговому критерії цього індикатора.

В Україні склалася висока диференціація вартості харчування за соціальними групами. У 2009 р. 20% домогосподарств з найбільшими доходами в середньому витрачали на харчування 1732,9 грн. На місяць, а 20% домогосподарств з найменшими доходами – 1256, 32 грн. Коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами був високим і становив 1,38.

Переважно в експорті сільськогосподарської продукції переважає сировина. У загальній структурі експорту сільськогосподарської та харчової продукції (готова харчова продукція) у 2010 р. Становила 25,9%, тоді як сільськогосподарська продукція – 47,8%. Україна входить в 5-ку експортерів курятини. Однак, експорт м'яса свинини за 2013-2018 рр. Скоротився на 61,98% [14]. Ляковська О. зовнішня торгівля України м'ясом і м'ясопродуктами [15].

В Україні більшість сільськогосподарської продукції виробляється невеликими приватними господарствами населення, які не лише фінансово, а й матеріально та технологічно обмежені щодо запровадження міжнародних стандартів якості продуктів харчування, оскільки процес одержання сертифікатів системи ISO є надзвичайно трудомістким та капітало затратним.

Таким чином, як результат реалізації екстенсивної моделі розвитку аграрного сектора, більшість показників продовольчої безпеки України знаходиться за межами порогових значень. Підвищення якості сільськогосподарської продукції і продовольства є стратегічним завданням з позиції споживача продукції. Задоволення його інтересів, що включають всезростаючі запити населення у сфері споживання продукції, можливе лише за умови взаємодії з боку виробників продукції і суспільства.

Задоволення його інтересів, що включають всезростаючі запити населення у сфері споживання продукції, можливе лише за умови взаємодії з боку виробників Ринок органічної продукції вже близько двох десятиріч є найдинамічнішим ринком продовольства у світі і стає популярною альтернативою споживання традиційної продукції. Нині в Україні з 15 млн. лише близько 270 тис. га сільськогосподарської землі під органічним землеробством, проте на внутрішньому ринку відсутня органічна продукція, призначена для кінцевого споживача.

Таким чином, ситуація що склалася сьогодні, засвідчує наявність складних проблем в аграрному секторі економіки України. Це проявляється в проблемі ерозії ґрунтів, наслідками чого виступає знищення десятків тисяч гектарів ґрунту. Наступними проблемами є проблеми в галузі рослинництва, що проявляється у зменшенні посівних площ, не раціональним використанням земельних угідь для рослинництва і т.д. Щодо тваринництва – то має місце зменшення вирощування ВРХ та усіх тварин, зниження обсягів продукції тваринництва і т. д.

Радикальне вирішення продовольчої проблеми, а саме забезпечення населення України основними видами продовольства потребує значного збільшення обсягів їх виробництва на основі фінансової підтримки вітчизняного товаровиробника. На сьогодні екстенсивний шлях розвитку сільського господарства практично вичерпався. Тому у подальшому він може здійснюватися лише на основі широкомасштабного впровадження енерго та ресурсозберігаючих технологій, докорінної модернізації засобів механізації.

Усі вищезгадані проблеми потребують негайного вирішення, а це буде залежати від функціонування усього державного апарату нашої країни.

Світовий продовольчий ринок великий, стабільний і з кожним роком буде тільки зростати. Загальний обсяг світової торгівлі приблизно 200 країн тисячами найменувань сільгосптоварів та харчових продуктів на 2012 р. становив 436 млрд дол. [16].

Сутність глобальної продовольчої проблеми включає в себе: виробництво продовольчих ресурсів, створення системи їх розподілу в глобальному середовищі. Населення Землі на 2011 рік досягло 7 млрд. жителів, до 2015 року - сягне 8 млрд. На сучасному етапі склалось так, що запит на продукти харчування в світі перевищує їх пропозиції. При цьому маємо чітку тенденцію на зростання цін на продукти харчування. Оскільки Україна володіє великими потенційними можливостями у виробництві продуктів харчування, то вона зможе забезпечувати продовольством регіони, які потребують допомоги і таким чином покращити економічне становище в країні.

Україна у 2013 році посіла 2 місце у світі за експортом зернових культур після США. 2020-2021 р Україна завершила з загальним експортом 48,8 млн. т зернових та олійних культур [17]. (Більш детально про зовнішню торгівлю продукцією АПК України на сучасному етапі див. у Додатку №2.)

Україна займає 1 місце в світі за обсягом експорту соняшникової олії (58%). Лідерами за обсягами імпорту українського зерна залишаються Єгипет та Саудівська Аравія, кукурудзи – Саудівська Аравія, Китай, Єгипет, соняшникової олії – Польща, Індія, Єгипет, Іран, Алжир.

Український уряд, зернотрейдери та Європейський банк реконструкції та розвитку підписали меморандум про підтримку зернового сектору України. Згідно з угодою, міністерство аграрної політики та продовольства України має сприяти прозорості та вільній конкуренції в аграрному секторі, а Європейський банк реконструкції та розвитку спільно з іншими міжнародними фінансовими установами та трейдерами – підтримувати сільське господарство інвестиціями та новітніми технологіями. Угода дає Україні унікальну можливість зміцнити позиції на світових ринках зерна та збільшити закордонні й українські інвестиції у

власний аграрний сектор. Наш аграрний сектор важливий не лише для української економіки, а й для світового балансу продуктів харчування. Така можливість забезпечити світову продовольчу безпеку та стабільне постачання українського зерна на міжнародні ринки має велике майбутнє.

Зі свого боку ЄБРР виявив готовність подвоїти обсяг своїх інвестицій в український аграрний сектор, за умови, що українська влада зробить все для створення конкурентного та передбачуваного бізнес-середовища в сільському господарстві. Представники ЄБРР та Міністерство агрополітики та продовольства України повідомили що за угодою першочергово підтримку матиме сфера торгівлі зерном. Причому трейдери, у свою чергу, частиною цих коштів підтримуватимуть безпосередньо аграріїв під час посівної та збору урожаю.

Угода про підтримку сільського господарства між Україною та ЄБРР діє, до неї мають право долучитися й інші міжнародні інституції.

Серйозну увагу до сільськогосподарського потенціалу України проявляє Японія. Особливо в контексті світової продовольчої кризи. Японія хоче більш активно розвивати співробітництво з Україною, вкладати прямі інвестиції та кредити в наш аграрний сектор.

Досить небезпечною виявилась контрабанда продуктів харчування в Україну. Країни, що нас оточують, мають розвинений аграрний сектор, продукцію якого треба реалізовувати. Тому 6 тис. км досить «прозорих» кордонів нашої держави неспроможні стримати потік контрабандного товару, особливо з Польщі і Білорусі.

Сучасний стан справ на світовому продовольчому ринку сприяє тому, щоб Україна стала на ньому потужним гравцем, а тому найближчим часом, розпочаті урядом реформи в агропромисловому секторі мають бути завершені. Метою реформ АПК є виведення країни в розряд сильних європейських держав зі стабільними, високими економічними показниками.

Післямова.

Українське суспільство, попри чисельні і масштабні трансформації в земельних відносинах, понад тисячу років ментально залишалось аграрним і базувалося на сільському господарстві.

Земельні відносини, як і весь економічний лад суспільства, продовж століть розвивалися еволюційно, і змінювалися разом зі зміною продуктивних сил, що проявлялось в конкретних формах землеволодіння і землекористування. До того ж земельні відносини змінювалися не стихійно, а відповідно до історичних особливостей суспільного розвитку, складовим елементом якого вони є. Земельна політика існуючої влади могла лише прискорювати, або уповільнювати визріваючі процеси щодо необхідності трансформації земельних відносин. З огляду на цю об'єктивну реальність земельне питання має ознаки перманентності і від його стану у значній мірі залежала, змінювалась доля нашого селянства.

За тисячолітню історію земельні відносини пройшли шлях від звичасвого права у сільській общині - до формування юридично-правової системи, в основу якої покладене чітке розмежування землеволодіння, землекористування та землерозпорядження як фізичними так і юридичними особами.

Що досить тривалий час гальмувало вирішення земельного питання в інтересах більшості селян?

По-перше, надтривала відсутність власної держави і панування іноземних еліт. Їхні цілі в аграрній політиці і трансформації, які вони започатковували, мотивувалися необхідністю вирішення нагальних економічних і соціальних завдань переважно для своїх держав. При цьому право на володіння земельною власністю, як основного засобу виробництва та головного знаряддя політичного та економічного володарювання визначалося їхньою державою.

По-друге, українські селяни вели тривалу і важку боротьбу проти іноземних гнобителів, за свою землю, волю і, у кінцевому рахунку, за свою державу. Будучи в нерівних умовах, значна їх частина вимушена була не раз переміщуватися із Східної Галичини, Поділля, Волині на Подніпров'я, Дике поле, Слобожанщину, які в тих умовах ставали для них сільськогосподарськими рекреаціями.

Усвідомлювали це наші селяни чи ні, але вони тим самим гальмували започатковані ними ж процеси, що могли призвести до трансформації в земельних відносинах на їх користь. Іноземні владні структури, що утверджувались на наших землях, як правило, обмежувались поверховими реформами в аграрній політиці, які у кінцевому рахунку вели до збільшення їхніх землеволодінь та зміцнення їх влади над українськими селянами.

У земельних відносинах мали місце етапи, рубежі, які означали, що один їх стан уступав місце іншому. В основі їх трансформації в добу Київської Русі (IX – середина XIII ст.) було утвердження власності на землю держави. Держава в особі Великого князя на певних умовах (організація війська для оборони наданої удільним князям території, її залюднення) надавала їм землю у користування, на яку з часом вони набували право власності. В історичній літературі вона означена такими категоріями, як князівська, вотчинна, боярська, церковна, поміщицька. У

посталих землевласників кількість і величина земель постійно зростала. Основними напрямками зростання у них земель були займанщина, дарування, викуп за борги селян тощо.

У свою чергу, знову ж таки на певних умовах (виконання податкових зобов'язань (данини), громадсько-значимих для держави робіт, несення військової служби, праці окремих осіб у поміщицькому маєтку) князі, бояри, поміщики надавали їм землю у користування. Отже, первинним у земельних відносинах доби Київської Русі був поділ в суспільстві на тих, хто володів землею (князі, бояри, дворяни, поміщики, церква) і тих, хто мав право лише на певних умовах нею користуватися (селяни). Оскільки терміни користування охоплювали декілька поколінь, то у селян складалось враження, що та земля є їхньою власністю. Тим більше, що селяни в ту пору мали право передавати її у спадок, дарувати.

Завоювання наших земель Золотою Ордою призвело до серйозних змін в існуючій на той час системі земельних відносин. Землевласники доби Київської Русі опинились в становищі землекористувачів. Власником усіх завойованих ординцями земель став хан Золотої Орди. Селяни також залишалися користувачами землі. Різниця між користувачами землі колишніх землевласників і селянами була в тому, що перші зберегли за собою усі попередні землеволодіння (при умові визнання влади хана і сплати податків), а селяни залишалися землекористувачами також за умови виконання повинностей і визнання на місцевому рівні влади того князя, який отримав ярлик від хана.

Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Польського королівства (XIV– середина XVII ст.), в умовах відсутності власної держави, землевласником ставала їхня держава. Литовські князі і польські королі знову ж таки на певних умовах надавали землю у користування в першу чергу своїй шляхті. Шляхта найперше отримувала землі як плату за несення військової служби, виконання чиновницьких функцій. Величина земельного наділу залежала від важливості їхньої посади для держави. Так само, як і в київській русі, ці верстви населення намагались і, часто отримували документи на право власності на землі, якими вони до того часу лише користувалися.

Продовж XVI ст. відбувався процес поступового «узаконення» права польської і литовської шляхти на українські землі. Одночасно відбувалось обмеження таких же можливостей для української шляхти і позбавлення такого права українського селянства. Воно могло бути лише користувачем землі, яку йому на певних умовах надавав литовський чи польський пан. Умови одержання землі у користування для українських селян були більш обтяжливими ніж в добу Київської Русі. Чужинці запровадили кріпосну систему, тобто значна частина селян була позбавлена будь-яких прав, закріплена за конкретним землевласником з відведенням кріпакам невеликої ділянки землі за умови виконання нормованих робіт в панському господарстві.

У виробничій сфері в українському селі Литовсько-польської доби сформувалось три типи господарювання: переважно польське (приватно - власницьке), і українське общинне та подвірне (на правах користування

земельними ділянками). Крупнотоварними виробниками сільськогосподарської продукції були поміщицькі господарства шляхти, кожне із них володіло сотнями а то і тисячами дес. землі. Общинні та подвірні господарства українських селян були дрібнотоварними, кожне із них мало у користуванні лише декілька дес. землі.

Українська шляхта, козаки, селяни тривалий час і у різний спосіб вели боротьбу за зміну такого становища в поземельних відносинах. Вивершенням їхньої боротьби стала Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, яка мала відродити українську державність і у революційний спосіб трансформувати земельні відносини.

Наслідком Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького стало те, що в посталій українській державі Гетьманщині була ліквідована земельна власність польських латифундистів. Землевласниками, як і в добу Київської Русі, ставав український елемент, зокрема, чимало козацької старшин. Козаки і селяни також могли отримати землю у користування і, що не менш важливо, зберегти для себе і своїх дітей волю.

Для українських козаків та селян такі трансформації в земельних відносинах в силу зміни геостратегічних і геополітичних реалій виявилися короткотерміновими. Відбувся розподіл території України між сусідніми державами. Це означало, що і земельні відносини на тих територіях, що до них увійшли, будуть будуватися відповідно до їх правових основ та економічних потреб.

Специфіка ситуації в тих умовах полягала у тому, що відбулось розмежування борців за відродження української державності доби Хмельниччини на тих, хто не тільки зберіг, але й примножив земельну власність – козацька старшина (частина із них була прирівняна в правах до російських дворян) і тих – рядові козаки, селяни, які в кінцевому рахунку польськими, російськими та українськими поміщиками стосовно земельних відносин будуть повернуті в добу, що існувала до Хмельниччини. Вони, в значній своїй частині, втратять здобуті в ході визвольної війни землі і їх повернуть у кріпацький стан.

Економічний занепад панівної системи господарювання, що стався в середині ХІХ ст. в українських землях Австрійської і Російської імперій, був основним чинником проведення ними масштабних аграрних реформ, метою яких була відміна непродуктивної праці кріпосного селянина. Засобом досягнення цієї мети було скасування інституту кріпацтва при збереженні у дещо скороченому вигляді поміщицького землеволодіння і одночасному обов'язковому наділенні земельною ділянкою селян, що вийшли з кріпосної залежності.

Відмінність змін в земельних відносинах в ході імперських реформ і в ході Визвольної війни українського народу полягала в тому, що в ході реформ усі селяни одержали більш-менш однакову кількість землі і найперше ті, що були в кріпацтві. У повоєнній Гетьманщині розподіл відвойованих земель відбувався за принципом старшинства, рангів тощо. З іншого боку, в ході реформ зміни у системі землеволодіння носили обмежений і, як у невдовзі з'ясується, очікуваний позитивний результат буде короткотерміновим. В українському селі і надалі залишалось малоземелля та безземелля, яке зростало і по причині демографічного

вибуху, що стане для владних структур одним із основних чинників пошуку нових шляхів вирішення земельного питання в умовах нової аграрної реформи.

3 листопада 1905 р. урядовий Сенат прийняв постанову «Про відміну викупних платежів», яка вступала в дію з 1 січня 1906 р. Так розпочалась Столипінська аграрна реформа. Уряд П. Столипіна не ставив за мету наділення землею усіх селян, як це було в ході реформ середини XIX ст. Він мав за мету поступово ліквідувати общинне землеволодіння. Розрив цього «обруча» у поземельних відносинах на селі мав відкрити дорогу до збільшення кількості селянських дворів з приватною власністю на землю. Засобами досягнення цієї мети було обрано організацію хуторів та відрубів, залучення банківської системи та спонукання селян, які були неспроможні докупити для свого господарства землю, або сплачувати орендну плату за користування нею - до переселення в інші, малозаселені регіони імперії. Там вони могли безкоштовно одержати великі земельні площі.

Запланована урядом П. Столипіна реформа передбачала вирішення земельного питання у досить таки специфічний спосіб, хоча в силу багатьох причин не були завершені. Попри те, за досить короткий історичний відрізок часу село і селяни змінилися, кількість власників землі в українському селі зросла. Започатковані зміни, що вели до вирішення земельного питання, відповідали інтересам держави і значної частини селян.

Перша світова війна, як і будь-яка інша війна, була аномальним, небажаним для селянства явищем. Її хід та наслідки для земельного питання, зокрема, були вкрай негативними. Була призупинена аграрна реформа. Морально-психологічний стан усіх селян і найперше тих, що поверталися з фронту, був досить вразливим. У них було переконання, що вони своєю кров'ю заслужили на більш справедливий розподіл землі, їх охопило нетерпіння, бажання швидко і у повному обсязі вирішити свої земельні проблеми. Це уже були настрої не на продовження аграрної реформи, а революційного вирішення земельного питання.

На завершальному етапі Першої світової війни в Російській імперії відбулась антимонархічна революція. В Києві створена Українська Центральна Рада, яка своїми діями започаткувала процес відродження держави. Програми політичних партій, що входили до УЦР, передбачали вирішення земельного питання на засадах соціалізації землі. Це був зовсім новий курс з непередбачуваними для його ініціаторів наслідками. Земельне питання, однак, не було головним у тому часі не тільки для УЦР, але й для Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії. Білогвардійські уряди були більше налаштовані на продовження аграрної реформи, започаткованої П. Столипіним. Окремі відхилення ними від того курсу були пов'язані із тактичних міркувань.

Українські селяни, якби автономно від усіх діючих у ті роки державних утворень, самі за «революційним правом» намагались вирішувати земельне питання. Їм вдавалось не раз «добрати» в такий спосіб певну кількість земель. І не раз вони їх втрачали. Після кожної поразки у їх свідомості ще більше утверджувалась думка про необхідність ліквідації поміщицького землеволодіння і розподілу їхніх земель між собою по справедливості, тобто безоплатно і порівно.

З перемогою радянської влади розпочався процес виконання аграрної програми більшовиків. Основними її положеннями були: конфіскація поміщицьких земель, ліквідація приватної власності на землю. Це було не що інше як націоналізація усіх земель у конфіскаційний спосіб, тобто єдиним власником земель мала стати держава. Тільки їй надавалось право передавати землю у користування господарюючим суб'єктам. Із тактичних міркувань за зрівняльним принципом і безоплатно був здійснений розподіл земель між селянськими дворами. Одноосібні селянські господарства збереглися і якби нічого їм уже не загрожувало. З формального погляду це виглядало як повне задоволення вимог селянства щодо вирішення земельного питання.

Однак, одночасно органи влади розпочали й інший процес на селі – наступ на «куркулів», на безоплатній основі вилучення із їхніх господарств частини «лишків» земель та створення на їх основі нових організаційно-виробничих структур - комун, ТОЗів, колгоспів і радгоспів. В основу їх господарської діяльності був покладений принцип спільного обробітку у такий спосіб усупільненої землі. На стадії їх організації цим новим організаційно-виробничим структурам держава надавала землі у довічне користування із державного фонду і відрізків земель «куркулів».

Наступним кроком з боку радянської влади було на безоплатній основі примусове усупільнення земель тих одноосібників, які ще не були зараховані до категорії «куркулів». Їх землі також передавались у довічне користування колгоспів та радгоспів. За ними у довічному користуванні залишились присадибні ділянки.

Цей шлях вирішення земельного питання, як і попередній – ліквідація приватної форми власності на землю, здійснений в насильницький спосіб. Різниця була лише у тому, що від ліквідації приватної форми власності на землю постраждали крупні землевласники, а від усупільнення земель одноосібників в колгоспах і радгоспах постраждали мільйони українських селян. Вони таку трансформацію в земельних відносинах тривалий час не сприймали, сподівалися на повернення до одноосібного господарювання на землі. Голодомор українських селян, вчинений сталінським режимом мав так їх залякати, щоб вони і через десятки років не могли сподіватись на ведення одноосібного господарювання на своїй землі.

Радянська держава стала єдиним власником землі, яка оголошувалась всенародним надбанням. Так було нею вирішене одне із складових земельних відносин – питання про володіння землею. Ця трансформація співпала в часі із проголошеним курсом на індустріалізацію країни.

Друга складова земельного питання – землекористування також була вирішена в особливий спосіб - держава передала землі у довічне користування колгоспів та радгоспів, хоча зберегла за собою частину земель державного запасу. Колгоспи і радгоспи невелику частку земель із свого фонду передавали колгоспникам і робітникам радгоспів (присадибні ділянки) у користування. В такий спосіб відбувалось їх прикріплення до конкретного колгоспу чи радгоспу.

I, насамкінець, третя складова земельного питання – розпорядження землею, як і слід було очікувати, цілком опинилось у сфері компетенції держави як єдиного власника усіх земель.

У роки Другої світової війни німецька та румунська окупаційні влади були налаштовані на використання результатів праці селян, які мали працювати на землі, що переходила у власність німецьких та румунських поміщиків. Це означало, що форми організації сільськогосподарського виробництва для них не мали особливого значення. Головним, що передбачалось здійснити ними було: ліквідація суспільної власності на землю і утвердження їхньої приватної власності.

У повоєнні роки радянська влада відновила державну власність на землю, яка повторно була передана відновленим колгоспам і радгоспам у довічне користування. Адміністрування в земельних відносинах у повоєнні роки сприяло прискореній відбудові сільського господарства.

Реформи 1950–1980-х рр. в аграрній сфері у соціальному вимірі дали позитивний результат. Матеріальний рівень життя українських селян порівняно із попереднім часом суттєво зростав. З іншого боку, українські селяни у ті роки жили в умовах практично перманентних обмежень щодо господарювання на присадибних ділянках. І все-таки, після пережитого голодомору, лихоліття війни і важких повоєнних років відбудови сільського господарства в нових поколіннях селян сформувалося позитивне ставлення до суспільної форми власності на землю та колективних форм господарювання на ній. Це відбулося тому, що колгоспи за більш ніж півстоліття свого існування трансформувалися із господарств, де були примітивні знаряддя праці – у господарства, що були забезпечені новою технікою і використовували нові технології; була гарантована грошова оплата праці, а профспілка працівників сільського господарства відстоювала соціальні потреби колгоспників.

На середину 1980-х років попри усі попередні реформи та експерименти, розвиток продуктивних сил в колгоспно-радгоспній системі відставав від потреб в значній мірі уже урбанізованого українського суспільства, у забезпеченні його продуктами харчування, а легкої промисловості – сировиною. Розпочалась, хоч і досить поволі, чергова аграрна реформа, ядром якої на цей час стали земельні відносини (без порушення питання про власність держави на землю). Дозвіл оренди землі у колгоспів і радгоспів, створення сімейних кооперативів по вирощуванню продукції сільського господарства – все це були новації, про які до цього часу не могло бути і мови.

З проголошенням незалежності України, в аграрну реформу, яка розпочалась ще до того, включене надзвичайно сміливе і одночасно необхідне питання про зміну власника землі - земля має належати тим, хто її обробляє. Для вирішення цього завдання необхідно було здолати монополію держави на земельну власність, утвердити приватну власність на землю. Ці норми радикально змінювали характер і суть земельних відносин. З'явилась реальна можливість поширення різних форм земельної власності, їх правової рівності, включення землі як нерухомості у систему ринкового обігу, здійсненням угод купівлі-

продажу, застави, спадкування, оренди. Земельні відносини перетворюються у майнові.

Генеральною лінією у вирішенні вищезазначених напрямів реформи стала деколективізація сільського господарства. Роздержавлення, розпаювання та приватизація вчорашніми колгоспниками земель колгоспів - ці зовсім нові явища визначали сутність глибинних змін в аграрному секторі економіки ініціативу щодо необхідності здійснення деколективізації висунули урядові структури та політичні партії.

Названі трансформаційні зміни виявилися настільки масштабними і багатовекторними, що стали, по суті, економічною революцією, або «ринковою революцією» в аграрному секторі економіки України. В її ході почав формуватися новий земельний лад; ліквідована державна монополія на землю: здійснений перехід до різних форм земельної власності; проведений безоплатний перерозподіл землі на користь громадян; введене платне землекористування; створені об'єктивні умови для обороту земельних ділянок.

Одним із перших позитивних наслідків земельної реформи в сільському господарстві стало створення правових і економічних умов для трансформації колгоспів і радгоспів у більш гнучкі виробничі структури: асоціації, КСП, ОСГ, ОПГ, агрофірми і агрохолдинги. Фермерський тип господарювання на землі поступово займав лідируючі позиції.

Одним із недоліків демонтажу колгоспно-радгоспної системи було те, що ліквідували практично усі колгоспи та радгоспи, навіть і ті, що були високоприбутковими (колгоспи-мільйонери). На початковому етапі відбулося перетворення великого виробництва у дрібнотоварне, економічна ефективність якого суттєво знизилась. Новими структурами дрібнотоварного виробництва стали ксп, фермери, ОСГ, ОПГ. Попри те, що вони на сьогодні спроможні виробляти і виробляють чимало продукції сільського господарства, мабуть, деяким із них, як і КСП, історія відвела короткий проміжок часу. З припиненням існування КСП, більшість їхніх земель стали орендувати агрофірми та агрохолдинги, які є крупнотоварними виробниками сільськогосподарської продукції

Усі вищезначені зміни у земельних відносинах, що відбулися в процесі аграрної реформи з початку 1990-х рр., засвідчують, що в Україні уже завершився докорінний перерозподіл земель, щоправда, поки що на засадах оренди. Були також створені усі необхідні структури управління та суб'єкти господарювання на землі. Разом із тим, завдання щодо підвищення з їх участю продуктивності сільського господарства, особливо у тваринництві, поки не вирішене.

Приватизація землі відбувалась з 2001 року, але з відтермінуванням на 20 років, (аж до 2021 року) дозволу на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Можливо, із запровадженням закону Про обіг земель сільськогосподарського призначення ситуація зміниться на краще. Орендні відносини збережуться, але чимало фермерів та інших суб'єктів господарювання на землі стануть її власниками у повному розумінні цього слова.

Ситуативний характер господарювання на землі поступово буде відходити у минуле.

Для кращого розуміння того наскільки складним і, прямо скажемо проблематичним, залишається становище в аграрному секторі економіки вважаємо за необхідне означити проблеми аграрного сектора економіки, що мали місце на час проголошення незалежності України і перейшли в наш час, можливо залишаться ще на тривалу перспективу. Вони якби будуть продукувати потребу нових змін в земельних відносинах. До них ми відносимо такі:

- в Україні має місце процес зменшення кількості земельних угідь на одну душу населення. На 1 жителя припадає приблизно 1 га землі, площа ріллі на 1 душу зменшилась до 0,64 га з 0,80 га ще у 1960 р.;

- Україна володіє найбільшою кількістю ґрунтів-чорноземів, однак, в останні роки в результаті порушення сівозміни, вирощування монокультур (ріпак, соняшник, кукурудза) прискорились темпи їхнього виснаження. Маємо проблему щодо використання гербіцидів, мінеральних добрив з одного боку, з іншого – відсутність органічних добрив;

- в результаті Чорнобильської катастрофи – 145 тис. км. кв. землі виведено із сільськогосподарського обороту на не визначений період часу;

- в Україні уже роздержавлено понад 90% земель, що може за певних обставин створювати небезпеку державній аграрній політиці;

- на сьогодні маємо асиметричність у співвідношенні ОСГ, ОПГ, фермерських господарств з одного боку і агрофірм та агрохолдингів – крупнотовариних виробників сільськогосподарської продукції з наявною кількістю землі, яка до того ж у них має тенденцію до її стрімкої концентрації – з другого;

На сучасному етапі українська влада намагається шляхом реформ всього аграрного сектора економіки на правових засадах по новому вирішувати земельне питання, а отже і долю українського селянства. За 30 років аграрної реформи уже відбулось чимало фундаментальних змін, які ставлять в порядок денний чимало запитань і викликають тривогу в суспільстві. Одним із таких проблемних явищ є консолідація земель (поки що на умовах оренди) у невеликої кількості юридичних осіб, які у своїй більшості не належать до селянського стану. Крупнотоварне виробництво сільгосппродукції незаперечно має переваги над дрібнотоварним. Однак, це зовсім не означає, що дрібнотоварне виробництво має відійти у небуття. Загрози такого результату на сьогодні мають місце не тільки і не стільки тому, що в такій конкурентній боротьбі на рівні виробничих процесів програє дрібнотоварне виробництво. Значно більшою загрозою є демографічно-соціальне становище українського села.

Якою ж нам бачиться на перспективу історична доля українського селянства? Відповідь на це надскладне запитання можна спробувати дати, скориставшись методом ретроспективи. Для цього потрібно простежити історичний шлях нашого селянства щонайменше від доби Київської Русі і визначити у такий спосіб його місце у цивілізаційному поступі.

Українські селяни окультурили, ввели в сільськогосподарський обіг великі земельні площі. Вони ж були першими будівничими фортечних споруд і міст, що

виникали довкола них. Вони ставали першими оборонцями територій, на яких проживали.

У новий час українські селян були безпосередньо долучені до індустріалізації країни. Чимало із них з часом змінили свій соціальний статус, перейшли до стану робітників на заводах, фабриках, на транспорті і т. п.. Найбільш кваліфіковані із них перейдуть у статус інженерно-технічних працівників.

Наслідки науково - технічного прогресу ХХ – початку ХХІ ст. в усіх сферах виробничої діяльності і, зокрема, в аграрному секторі економіки на сьогодні і тим більше на перспективу будуть такими масштабними, що для роботи на землі буде зростати запит не на робочі руки, а на людський інтелект. Звичайно, цей поступ цивілізації є прогресивним, його поглиблення дає можливості для підвищення продуктивності праці в аграрному секторі економіки.

Виникає запитання, а що ж за такої об'єктивної реальності має відбутись і відбудеться з нашим селянством? Воно приречене. Мені, доктору історичних наук, професору, батьки якого від діда-прадіда були хліборобами, було досить складно і боляче дійти до такого висновку, про таку (ще важко сказати у часовому вимірі) перспективу, що очікує українське селянство. Однак, мушу, що називається «наступити собі на горло» і сказати те, що сказав.

Чи є у цьому історичному поступі трагедія для українського селянства? Ні, немає. Розпочався процес переходу у визначенні рівня розвитку сільського господарства від кількісних показників: кількість працюючих селян, кількість комбайнів, тракторів і іншої техніки, утримуваних тварин в господарствах - у якісні. Сільгоспвиробники набувають фаху оператора досить досконалих і високопродуктивних машин і механізмів. Характер праці, а головне - продуктивність зростає у рази. Цілком вочевидь, що цей стан уже призвів до зменшення запиту на робочі руки селян, а у перспективі він набере ще більших можливостей. Де той мінімум, поріг якого не варто переступати важко сказати. Сподіваємось, що час і історичний досвід, потреби суспільства безпомилково визначать, будуть вирішувати цю надскладну і багато у чому суперечливу проблему не тільки з огляду на науково-технічний прогрес, а також враховувати соціальні, моральні і етичні наслідки.

А яка ж очікується доля земельного питання? Споконвічною мрією українських селян була вимога того, щоб земля належала тим, хто її обробляє. В сучасних умовах уже простежуються контури реалізації цього гасла. Справа лише у тому, що воно здебільшого реалізується тими, хто має капітал, тому то, власне, значна частина селян і не причетна до цієї трансформації їхнього ж гасла.

Щодо другої надважливої вимоги селян, про рівний розподіл земель сільськогосподарського призначення, то і ця вимога не може бути реалізована, навіть попри те, що вони (учорашні колгоспники) отримали земельні паї у більш-менш однакових величинах. В умовах ринкових відносин, особливо із відкриттям обігу земель сільськогосподарського призначення, уже діє і цей процес буде набирати обертів, фактор консолідації земель у руках небагатьох власників. На стартових позиціях ринку земель вступають у конкуренцію неспівставимі за своїми фінансовими можливостями претенденти: дрібно і середньотоварні

виробники з одного боку і великотоварні виробники – з другого. До того ж, владні структури виступають все-таки на боці великотоварних виробників. І це закономірний процес, адже вони на сьогодні і тим більше на перспективу будуть гарантувати продовольчу безпеку країни.

Отож, сталося, те що сталося. Земельне питання поступово трансформується у зовсім іншу субстанцію. Продовж віків це питання педалювали селяни, бачили, або ж хотіли бачити у його вирішенні вищу справедливість, яка мала б гарантувати не тільки їх виживання, але й прокласти дорогу до збагачення. На сучасному етапі більшість селян де-факто усувається від його вирішення, ніяким чином не може впливати на цей процес, оскільки немає достатньої критичної фізичної величини тих, хто проживає в селах. Не існує у селянства більш-менш вагомої політичної партії у Верховній Раді України чи профспілкової організації, які б могли хоча б спробувати втрутитись у ці процеси.

З IX ст. і по сьогодні на загальнодержавному рівні відбулось щонайменше 9 аграрних реформ, що є свідченням важливості цього сектора економіки для суспільства. Це адміністративно-територіальна реформа князя Володимира Великого, в Литовсько-польську добу Волочна поміра, 1848-1849 рр реформа в Австро-Угорській, а у 1861 р. реформа в Російській імперії. У 1907-1914 рр. – Столипінська аграрна реформа. Радянська влада провела аграрну реформу в роки НЕПу. Колективізація сільського господарства і роки перебудови це також глибинні реформаторські дії. В сучасних умовах також відбувається аграрна реформа. В кожній із тих реформ органи влади ставили конкретні завдання. Тільки складається враження, що більш за все їх турбувала проблема збільшення виробництва продукції сільського господарства. І зовсім незначна увага приділялась тим, хто мав виробляти ту продукцію, тобто селянам.

XX – поч. XXI ст. – це доба найбільш активних дій владних структур з погляду реформування, узаконення власності на землю, утвердження нових форм господарювання. Підтвердженням тому є з'їзди колгоспників (1930, 1935, 1969 і 1988 рр.). Такими ж значимими для долі земельних відносин стали Земельні кодекси України (1922, 1927, 1970, 1988 і 2001 р.)

Продовж XIII – XVIII ст. в історії українського селянства мали місце вимушені переселення їх великих груп на інші території. У XIII ст. це сталося з вини золотоординців. В XVI –XVII ст. це сталося з вини литовських і польських феодалів У XVIII ст. це сталося з вини Російської імперії. Новими землями для їхнього облаштування і господарювання стала територія Московського царства, Середнє Подніпров'я, Слобожанщина, Дон і Кубань.

Завершуючи дослідження теми «Земельне питання в історичній долі українського селянства», вважаємо за необхідне на рівні загальноєвропейського цивілізаційного поступу окинути поглядом цей багатогранний, багато у чому доленосний історичний процес. Продовж віків він розвивався таким чином, що органічно вписувався, співпадав, а інколи і був визначальним у поділі історії українського народу на конкретні історичні етапи.

Ми розпочали дослідження земельних відносин в українському селі, коли суспільство знаходилося на етапі феодалізму. Для тієї пори визначальним у земельних відносинах була монополія феодалів на земельну власність, яку вони

набували шляхом позбавлення власності на землю селян. Цей процес відбувався через запровадження необхідних економічних, правових і політичних інституцій. Селянство, як і землі, розглядалось лише як товар, який мав приносити прибуток.

Етап капіталізму позначений запровадженням нових земельних відносин. Був відкритий доступ до набуття земельної власності тим, хто працював на землі. Специфіка в українському селі полягала у тому, що ще тривалий час зберігалась і феодальна власність на землю. Тривале і тим більше мирне співіснування цих двох форм земельної власності було не можливим і не бажаним з погляду корінних інтересів всього суспільства.

Етап соціалізму радянської моделі в земельних відносинах був таким, що припинялось і то, у радикальний спосіб, функціонування стержневої умови земельних відносин усіх попередніх етапів – приватної власності на землю. Однак, і при соціалізмі (як то було на етапі феодалізму і капіталізму) збереглося індивідуальне дрібнотоварне виробництво сільськогосподарської продукції на присадибних ділянках. Такий стан не влаштовував наших селян з погляду обмеження їхніх прав, бажання мати у своєму розпорядженні більше землі ніж присадибна ділянка. Проте їх найбільше обурювало запровадження комунального (спільного) обробітку земель. Насильство з боку радянської влади щодо примусового усупільнення земель і їх спільного обробітку селяни не сприймали, протестували ще тривалий час.

Земельні відносини доби незалежності України з погляду їх теоретичного обґрунтування ще не до кінця здійснені. Ми є свідками повернення до певної міри до капіталістичного етапу і, перш за все, у відновленні приватної власності на землю. Землі сільськогосподарського призначення знову стали товаром. Однак, людський (селянський) чинник в силу об'єктивних умов суттєво відрізняється від того яка роль йому відводилась на попередніх етапах історичного розвитку. Селянин-землероб, тобто той, хто обробляв землю руками з використанням примітивних знарядь праці, відходить у минуле. Ми знаходимось на етапі пост-індустріального сільськогосподарського виробництва. Важливо усвідомлювати, що вперше за всю попередню історію цей етап в нашій аграрній політиці співпадає з загальноєвропейським аграрним розвитком. У той же час конкуренцію на міжнародному рівні, як умову господарювання в капіталістичному суспільстві, у тому числі і на землі, ніхто не відміняв.

На сьогодні завдяки українським історикам ми маємо цілісну картину історії Київської Русі – першої держави східних слов'ян. Важливою її частиною є дослідження общинного землекористування та зародження приватної власності на землю. Цей шлях наших давніх попередників підтверджує той факт, що еволюційний розвиток східних слов'ян відбувався у руслі загальноєвропейського цивілізаційного простору.

Аномальним історичним явищем для східних слов'ян стало нашестя зовсім іншої цивілізаційної групи народів. Шляхом грубої сили вони встановили свою владу, економічні відносини, які не корелювались із тими, що були до їх появи на наших землях. Вони позбавили князів права власності на їх землі і встановили монопольне право на землю і отримувати від її використання прибутки за ханами і тією державою, яку вони очолювали. Це означало те, що більш як на століття

загальмувався економічний розвиток наших територій, визначним елементом якого на ту пору було сільське господарство.

В Литовсько-польську добу, а це майже 300 років, влади двох європейських народів в земельне питання на території України внесли глибинні зміни. Позитивним було те, що вони перенесли на наші землі свій досвід вирощування нових культур в рослинництві і технології їх переробки. Разом із тим, вони поступово переносили в наші краї свою практику у земельних відносинах. Прикріплення наших селян до «їхньої землі» ставало доконаним фактом. Кріпосна система стане ще одним гальмівним фактором в загальноєвропейському історичному поступі українського суспільства.

Не одразу і не легко було нашим селянам, козакам здолати цю перешкоду. Збройні сили Речі Посполитої і козацько-селянського війська були не рівними. І тільки жертвність нашого народу в битвах в ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, велике бажання повернути собі волю і землю, дозволило, хоч і на короткий історичний проміжок часу, відкривали можливість реалізації тих цілком справедливих завдань.

Розподіл українських земель навпіл між Австро-Угорською і Російською імперією, реалізація ними принципу; «Розділяй і володарюй!» на тривалий період роз'єднував, а значить послаблював наш економічний і людський потенціал. Земельне питання виявилось законсервованим імперіями аж до середини ХІХ ст.

Аграрна реформа в Австро-Угорській і Російській імперії внесли позитивні зміни у підходах до вирішення земельного питання. Українські селяни отримали додаткову кількість землі і одночасно – волю. Разом із тим, слід враховувати і те, що в умовах приватної власності на землю не могло бути і мови про наділення селян землею на безоплатній умові. Оскільки умови викупу земель визначали іноетнічні державні структури, то годі було нашим селянам сподіватись на їх справедливий характер.

За 40 пореформених років демографічний «вибух» в українському селі «з'їв» отримані під час реформи наділені землі. На початок ХХ ст. «земельний голод» в українському селі став жорстокою реальністю. Уряд Російської імперії започаткує нову аграрну реформу, стержневим елементом якої буде земельне питання. Особливістю Столипінської аграрної реформи буде те, що на цей раз можливість додаткового отримання землі селянами відбудеться не на основі наділення, а на ринкових засадах. В Австро-Угорській імперії на початку ХХ ст. подібна реформа не відбулась. Можливо, амортизатором зняття «земельного голоду» була масова еміграція українських селян за її межі.

Перша світова війна, тривале перебування на фронті великої кількості українських селян було детонатором в їх баченні вирішення земельного питання. Ліквідація поміщицького землеволодіння ставало основним завданням фронтовиків і значної частини селян. Шлях аграрної реформи їх уже не влаштовував. Вони були впевнені, що тільки в насильницький спосіб зможуть по справедливості вирішити земельне питання. Політичні сили доби Української революції, на наш погляд, були вимушені долучатись до вирішення земельного питання у такий спосіб.

Радянська влада на різних етапах свого існування по різному підходила і до вирішення земельного питання. Був пройдений шлях від наділення селян додатковою кількістю землі на безоплатній основі, через обмеження, а потім і в насильницький спосіб ліквідації одноосібних селянських господарств і усупільнення їх земель. Колективізація сільського господарства перервала дрібнотоварний характер господарювання селян на землі, сільськогосподарське виробництво переходило до крупнотоварного. Проблема була у тому, що дрібнотоварне виробництво було знищене «що називається під корінь»

В добу незалежності України в земельному питанні ми якби повертаємось до того становища, що було 100 років тому. Ми узаконили приватну власність на землю, дозволили господарювання на землі різних суб'єктів. По новому підійшли до проблеми розподілу земель. Оскільки на той час в українському селі не було перенаселення, то наявної у користуванні колгоспів і радгоспів земель було достатньо і то лише для членів цих структур. До того ж, вони на той час перебували у суспільній власності, відпадала потреба їх викупу. В принципі була забезпечена справедливість і щодо величини отримуваної земельної частки (паю)

Ми звернули свій погляд щодо вирішення земельного питання на визначальних, доленосних етапах нашої історії і ще раз підтверджуємо, що земельне питання, рівень його вирішеності безпосередньо впливав і буде впливати на долю українського селянства і всього суспільства. Це має стати пересторогою, відчуттям громадянської відповідальності для нинішніх очільників нашої держави і на перспективу.

Вступ

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.:1996. – С. 8.

2. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века – М.: 1952. – кн. 1. – С. 17.

Розділ 1. Методологія, історіографія та джерела дослідження

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. –К.: –Ірпінь. –С. 1471.

2. Осовська Г. В., О. К. Юшкевич, Й. С. Завадський. Економічний словник. К.: Кондор, 2009. – С.7.

3. Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: 2005. – С.82.

4. Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991 – 1998 роки). Редакційна колегія: Л. Ю. Беренштейн, Г. П. Митрін, С. В. Кульчицький, П. П. Панченко, О. П. Реєнт. – К.: 1998. – С 36.

5. Смолій В. А. Україна в другій половині XVII - XVIII ст.: основні напрями соціальної політики. // Історія середньовіччя: козацька доба. Зб. Наукових праць у двох частинах. – К.: Частина перша. – С.38.

6. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1986. – с.39.
7. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918. – С.135.
8. Миронов Б. Н. Социальная история России первой четверти XVIII – начала XX века. – Т.1. – СПб, 1999. – С.27.
9. Гуржий О. І. Податне населення України XVII – XVIII ст... Нариси з історії та статистики– Черкаси.-2009.- С.129, 162.
10. Правові засади земельної реформи і приватизації в Україні. –К.: 1999.- С.21, 25-26.
11. Земельне законодавство України про землю. –К., -2001.- С. 194.
12. Закон України « Про оренду землі» //Урядовий кур'єр, 1998, 22 жовтня.
13. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землекористування в Україні. –С. 119.
14. Законодавство України про землю. Нормативно-правові рекомендації. –К.: 2007. –С.16.
15. Правові засади земельної реформи в Україні. -С.21.
16. Рябоконт В. П. Децентралізація – шлях до розвитку селянських територій України. //Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий ССжурнал.-2020,(303) –С.9.
17. Грушевський М. С. Два селянські контракти купна-продажі з початку XVI в. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. (далі – записки НТШ). – Львів.:1902. – Т.1, Кн. VI. – С. 1.
18. Еверс Ф. Г. Древнее русское право в историческом его раскрытии. – СПб, 1835. – С.19-20.
19. Неволин К.А. История российских гражданских законов. – СПб, 1857. –Ч.II. – Т.IV, Ун. 2 – С. 128–129; 136–138.
20. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд.6. – СПб, Киев, 1909; Беляев Иконников Н. О. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К.: 1876. та ін.
21. Владимирский-Буданов М. Ф. Назв. праця, –с. 277, 516, 517; його ж: Обзор истории родовых прав. – Изд - тво –СПб – Киев.: 1909. – с.277, 316–317
22. Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. –К.:1905. – С.453– 454.
23. Грушевський М. С. Історія України-Руси. –К.: 1994. –Т.1. – С.358–360
24. Ефименко А. Я. Трудовое начало в народном обычном праве // Исследование народной жизни. –М.: 1884. – Вып.1. – С. 142.
25. Иловайский Д. История России. – М.: 1890. – Т.3. – С.82–83.
26. Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. // Журнал Министерства народного просвещения. 1896. – С. 3.
27. Леонтович Ф. И. Назв. праця, – С.180–181, 174.
28. Леонтович Ф. И. Назв. праця. – С.174,192.
29. Антонович В. Б. Про правове та економічне становище селян у XVIII ст. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV –XVIII в. Руська історична бібліотека. – Львів, -1901. –т. XXI. – С.126,132.

30. Антонович В. Б. Назв. праця. – С.153–157.
31. Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России XV -XVIII вв. –К: 1876. – С. 13–15, 53,64,70.
32. Иванишев И.О. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К: 1863. – С.5–6.
33. Владимирський-Буданов М. Ф. форми селянського володіння землею в Литовсько-Руській державі XVI в. Руська історична бібліотека. –Львів, 1902. –Т XXII. – С.71 – 72.
34. Любавский М. К. Очерк истории литовского государства до Люблинской унии включительно. – М.: 1910. – с. 95–96, 226.
35. М. Довнар.-Запольский. Западно-русская сельская община в XVI веке // ЖМНП.– 1897. – №7. – С.115.
36. Ефименко А. Я. Исследование народной жизни. – М.,1884. – с.219–221.
37. Ефименко А. Я. Дворянское землевладение в южной России // Русская мысль. – 1883. – кн.4. – С.173.
38. Багалея Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. //Киевская старина. – 1883.-№12. – С.20; Барвинский В.О. Крестьянство в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Харьков.: -1908. – С.44.
39. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVI – XVII вв. – Прага.1924. –Т.1 –Вып.1. – С. 283–285.
40. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. У. – С.152–153, 157; його ж: Барское староство. Исторические очерки XV – XVIIIв. – К.: 1894. – С.250–251.
41. Багалий Д. И. О займанщине в левобережной Украине // Чтения в обисторическом обществе Нестора-летописца. –Вып.11. –К.:1888; Лучицкий И. В. Об общинном землевладении в Малороссии . Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Вып.11. – К.: 1888 та інші.
42. Ковалевский М. Общинное землепользование в Малороссии в XVIII в.//Юридический вестник. – 1885, – №1 – С.46–47; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Прага, 1924. – Т.1. – Вып.1.; Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. З ілюстраціями і картою України. – К.: Видавництво «Україна», 1991. – 158 с.; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – 1994 – т.1; Єфименко О. Я. История украинского народа, В.6, СПб, 1906; Барвинский В. О. Крестьяне в левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Харьков.:1908 та інші.
43. Мякотин В. В. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII в. – Прага, 1924. – Т.1. – Вып.1. – с.123; Ковалевский М.М Общественное землевладение в Малороссии. – С.50.
44. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования.-к., 1899. – С.20.
45. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX – перша половина XX століття. – К.: Наукова думка, 1994. – С.125–126.

46. Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности крупного и среднего земледелия крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. –СПб., 1903; Салтыков А.А. Голодная смерть под фирмой дополнительного надела. К критике аграрного вопроса. –СПб.,1906.-С.43.

47. Лященко П. И . Очерки аграрной революции в России.-ч.1.-СПб.,1913; Святловский В. И. К вопросу о судьбах землевладения в России. – СПб., -1907.

48 Святловский В.И. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). СПб., 1911.

49. Мануйлов А. А. Поземельный вопрос в России. Малоземелье, дополнительный надел и аренда. –М.:,1906; Чупров А. Н. Янсон Ю.Є. //Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах.-СПб.,1881.

50. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. М.: Экономика, 1989. – С.37

51. Грушевський м. Історія України - Руси. – К.1994. – т. V. – С.13.15 – 53.181.

52. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. –К.: товариство «Знання», 1991. – С. 119.

53. Винниченко В. Відродження нації. Репринтне видання 1920 року. – К: Видавництво політичної літератури України, 1990. –ч.І. – 348 с.; ч.ІІ. –328 с.

54. Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907.- Харків, 1933; Мороховец С. А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции.- К.: 1926.

55. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. //Исторические записки.-т.60. -М.: 1957.-с.176-214, Теплицкий В. П . Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-80-ті роки ХІХ ст.) –К.: 1959.

56. Пойда Л. П. Крестьянское движение на правобережной Украине в пореформенный период (1861-1900 гг.).- Днепропетровск: 1960.

57. Греков Б. Д. Київська Русь. –К.: «Радянська Україна», 1951. – 500 с.; його ж: Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII ст. –Кн. Первая. Издание второе, исправленное и дополненное. –М.: Изд-во АН СССР. – 1952. – 534 с.; його ж.:кн. Друга. – 1954. –471 с.; Черепнин Л. В. Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси. // Исторические записки. – 1956. – № 56; Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М.: 1964; Мавродин В. В. Возникновение феодальных отношений у восточных славян. Древнерусское государство. Киевская Русь. – М:1957 та інші.

58. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVІІ ст. –М.: :1952. –Т.2. – С.191.

59. Черепнин Л. В . Назв. праця. – С.-245 – 249.

60. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. –К.: 1954; його ж: Боротьба селян і робітників проти феодально-кріпосницького гніту. – К., 1958 та інші; Лященко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції –К.: 1956. – 188 с.; його ж: Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. –К.: 1959; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения

октябрьской революции. –К.: 1957; Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века (социально-экономическая предпосылка войны). – М.: Изд-во АН СССР. – 1959. – 210 с.; Маркина В. А. Магнатское поместье правобережной Украины второй половины XVIII в. Социально-экономическое развитие.-К.: 1961; Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К.: Друкарня видавництва АН УРСР. – Львів: 1963. – 332 с.; Свенціцький П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. –Львів: Видавництво Львівського університету, 1966 – 192 с.; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Х.: Вид-во Харківського університету, 1967. – 118 с.; Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наукова думка, 1968. – 250 с. Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). –Донецьк: Вид-во «Вища школа», 1975. – 118 с. та інші.

61. Ковальчак Г. І. Назв.праця. – С. 40.

62. Баранович А. І. Назв. праця. – С.20, 26.

63. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на левобережной Украине в первой половине XVIII века. –К.: Наукова думка, 1986. – 135с.; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток лівобережної України в другій половині XVII ст. –1984; його ж: Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України другої половини XVII- XVIII. ст. –К., 1986; Маркина В. А. Магнатское поместье правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие). К.: Изд-во Киевского университета, 1961. – 236 с.; її ж: Крестьяне правобережной Украины конца XVII – 60-е годы XVIII ст. –К: Изд-во Киевского университета, 1971. – 176 с.; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 336 с. та інші.

64. Маркина В. А. Крестьяне правобережной Украины конца XVII– 60-е годы XVIII ст. – С.5

65. Бойко І. Д. Назв. праця. – С.323.

66. Лях Р. Ж. Назв. праця. – С.14, 76–77, 85.

67. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР / 1953 – 1980/. – К.:1980.

68. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене. –Львів: Видавництво «Світ», 1990. – 408 с.

69. Бойко Я.В. Заселение южной Украины. 1864-1890 гг. - Черкасы, 1993; Смолій В. А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. –К.: «Альтернативи», 1997. – 367 с.; Степанков В. С., Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. 1648 – 1675 рр. К.: 1999. – 339 с.; Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. // «Укр.істор.журн»,1991, № 5; його ж.: Україна в другій половині XVII - XVIII ст.: // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наукових праць у двох частинах. –К.: 1993; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. –К.:2000. – 300 с.; Косенко Л. О. Козаки. Факти. Міфи. Коментарі. Видання друге, доопрацьоване. –Х.: ВО школа, 2007. – 608 с. Борисевич С.О (1791-1886 рр.)

Законодавче регулювання земельних відносин у правобережній Україні. – К.:2007; Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. –Тернопіль.: 2014, -323 с. та інші.

70. Сургай Г. І . Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. –К.: 1991. – 184 с.; Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на поч. 90-х рр.// «Укр іст. журн.»- 1992.– №1.–с18-29; Панченко П., Славов В., Шмарчук В. Аграрна історія України – К.: 1996 та інші.

71. Українське село у 20 – 90 –х роках XX ст. / Короткий історико-економічний нарис // за ред. Л. Беренштейна, Г. Митрина, та П. Панченка. – К.: 1998.

72. Бондарчук О. Агропромислові асоціації: пути становлення. – К.: 1991. – 268 с.

73. Історія українського селянства. – т 1–2. К.: Наукова думка, 2006.

74. Толочко П. П. Київська Русь. –К.: Абрис, 1996. – 360 с.

75. Толочко П. П. Назв. праця. – С.166.

76. Толочко П. П. Назв. праця – С.169.

77. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця ХІУдо середини ХVІІ століття. Волинь і центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – С.167.

78. Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект.//Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1999. –т. ССХХVІІ. Праці історико-філософської секції. – С.168 –169.

79. Гуржій О. І. Податне населення України ХVІІ – ХVІІІ ст. – Черкаси: 2009.– 294 с.

80. Івангородський К. В. Селянство південної Київщини в ХVІ– середині ХVІІ ст.(студії з етносоціальної історії). – Черкаси, – 2006. – С. 115.

81. Реєнт О., Сердюк І. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 472 с.; Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни.//Український селянин. – 2004. Вип.8. – с.194–205; Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. –К.: Знання, 1997. – 344 с.; Лозовий В.С. Аграрна революція в наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) –Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. – 480 с.; Кривоший М. Г. Українське селянство в національно-демократичній революції. //Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: «Просвіта», 1998. – вип. ІV. С. 51– 64.

82. Лозовий В. С. Назв. праця. – С.392.

83. Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009) монографія. –К.: Книжне вид-во ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 296 с.

84. Бочаров В. В. Изменение структуры крестьянского землевладения в юго-восточной Украине / 1906-1916 гг.//Вісник східноукраїнського державного університе-ту. Історичні науки. – 2000. – №2. – С. 68.

85. Посадский А. В. Крестьянство периода модернизации: аспекты трансформации. //Український селянин, 2010. – вип. 12. – С. 191–194.

86. Дудка В. І., Дудка Л. Г. Трансформації великого землеволодіння у правобережній Україні напередодні революції 1917-1920 рр. // Український селянин, 2004. – Вип. 8. – С.206.

87. Соціально-економічні аспекти реформ в агропромисловому комплексі України / 1991–1998 рр./ За ред. Л. Беренштейна, Г. Митрина. С. Кульчицького, П. Панченка, С. Падалки. –К.: 1998. – 200 с.

88. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. –К.:1999.- С.23.

89. Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я. У двох книгах. –Черкаси, 1999. -420 с; його ж: Історія Середньої Наддніпряни.- Черкаси.- Вертикаль, 2011.- 649 с; Мельниченко В. М. Основні соціальні групи сільського населення України в середині ХІХ ст. (Порівняльний аналіз). //Український селянин, 2001. – вип. №1. – с.17–23; Івангородський К. В. Селянство полудневої Київщини в ХVІ – середині ХVІІ ст. –Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А, 2006. – 144 с.; Шамрай М. Г. Українська козацька державність. – Черкаси: 2005; Присяжнюк Ю. М. Українське селянство наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. –Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.

90. Боєчко В. Ф. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі НЕПу в оцінці 20-х рр. //Український селянин, 2004.–вип.8.– с.59-64; Гоцуляк В. В. Новітні дослідження з історії українського села 20-х років хх ст.//Укр. Іст. журн., 2008. – № 11. – С.51-59; його ж: Дослідження радянської моделі аграрної реформи сільського господарства в сучасній українській історіографії. //Український селянин, 2012. – вип.13. – С.17– 23; Ковальова Н., Корновенко С. Малишевський В., Михайлюк О, Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції. –Черкаси: АНТ. 2007. – 280 с.; Корновенко С. В. Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно-політичний резонанс. // Український селянин, Вип. 12, 2010. – С.176–179; Мельниченко В. М. Основні соціальні групи сільського населення правобережної України в середині ХІХ ст.// Український селянин. –2001. – №1; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси: 1993. – 276 с.; Перехрест О. Г. Українське село 1941 – 1945: економічне та соціальне становище. – Черкаси: 2011. – Вид-во Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. – 667 с.; Фареній І. А. Кооперативний рух в наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. –Черкаси: Відлуння - плюс, 2008. – 432 с. та інші.

91. Див. //Український селянин, 2001, Вип.2. – с.118–125; Вип.3.–С.115–227; 2003, Вип.7, С.81–115; 2002. Вип.4. – С.15– 23; 2008, Вип.11. – С.215– 259 та ін.

92. Панченко. П. П. Тенденції трансформацій сільського господарства України та управління 50–80-х рр. ХХ ст. /Український селянин, 2001– вип. 2. – С.190.

93. Кульчицький С. В. Ринкові відносини в сільському господарстві //Український селянин, 2002. –Вип. 4. – С.15.

94. Кульчицький С. В. Український селянин, 2002. –Вип. 4. –С.17.

95. Якименко М. А. Економічна ефективність індивідуального селянського /фермерського/ господарства лівобережної України в епоху утвердження та розвитку ринкових відносин / 1861–1917 рр. // Український селянин, 2001. – вип. 3. – С. 13.

96. Маркова С. В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку ХХ ст. // Український селянин, 2014. – вип. 14. – С. 117–120.

97. Корновенко С. В. Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно-політичний резонанс. // Український селянин, 2010. – вип. 12 – С.176.

98. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. Навчальний посібник. – К.: Аграрна наука, 2002. – 280 с.; його ж: Земельний кодекс ХХІ ст. – К.:1999. – 115 с; його ж: Землевпорядне проектування. Теоретичні основи і територіальний землеустрій. Навчальний посібник. – К.:2008. – 576 с; Землекористування: сучасність та перспективи. /авт.-упоряд.: Артеменко В. П, Врублевський О.П. –К.: Інститут громадянського суспільства. –тов. ІКЦ «Леста», 2005. – 252 с.; Земельні відносини в Україні // збірник інформаційно-аналітичних матеріалів. (1991–2000 рр.) /за загальною редакцією академіка НАН України Горбуліна В.П. видання друге, перероблене і доповнене. –К.: Істина, 2000. – 196 с.; Земельні ресурси і земельні відносини: стан, проблеми реформування, перспективи оптимізації. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 29–30. вересня 2011 р. – К.: 2011; Реформування земельно-майнових відносин в аграрному секторі України (інформаційний довідник для жінок-фермерів). – К.: 2000; Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. /М. А. Хвесик, В. А. Голян, А. І. Крисак. – К.: Кондор, 2008. – 522 с.; Дудка Г., Заремба Е., Черевко Г. Виникнення і еволюція аграрних відносин в Україні. // Аграрна економіка. – 2011. –т.4. – №1–4.; Левандівський О. Теоретичні аспекти малих форм селянського господарювання. // Аграрна Економіка, 2012. – т.5. – №3– 4; Лебідь В. Проблема розвитку фермерських господарств в Україні. //Аграрна економіка,2011. –т.4. –№1–4; Дорош Й. Інституціональне забезпечення розвитку земельних відносин і системи землеволодіння. //Аграрна економіка, 2011. –т.4. – №1–4; Черевко Г. Агрохолдинги як оптимальні форми крупнотоварного господарювання в агробізнесі України. // Аграрна економіка, 2012. –т.5. –№1–2; Андрійчук В. Г. Агропромислові формування нового типу у контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. /Економіка АПК. – 2013.–№1; Малік М. Й., Заяць В. М. Теоретичні засади та напрями трансформації ЛСГ. /Економіка АПК, 2013. – №5; Шарий Г. І. Сучасні земельні відносини на селі. /Економіка АПК. Науково-виробничий журнал. – 2014. – №4; Лупенко Ю. О., Саблук П. Г та інші. Результати та проблеми реформування сільського господарства України. / Економіка АПК. –2014. –№7; Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д Кучми в Україні. Історико-економічний аспект. – 2015, №1; Злупко С. М. Економічна історія України. Навчальний посібник. –К.: Знання, 2006. – 367 с. та інші.

99. Третяк А. М. Назв. праця. – с.7.

100. Земельні відносини в Україні. Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів (1971-2000 рр.). – С.42.

101. Дудка Г., Заремба В., Черевко Г. Назв. праця. – с.121

102. Черевко Г. Назв. праця. – С.39.

103. Земельні ресурси і земельні відносини: стан, проблеми реформування перспективи оптимізації. /Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. –К., 2011. –С.73–76.

104. Реформування земельно-майнових відносин в аграрному секторі України. (інформаційний довідник для жінок-фермерів). –К.: 2000.

105. Реформування земельно-майнових відносин в аграрному секторі України (інформаційний довідник для жінок-фермерів). – С. 6–7.

106. Коріненко П. С. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок ХХІ ст.) Порівняльний аналіз. –Тернопіль:.. – 2015; його ж: Правові засади аграрної політики в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)Історичний аспект. –Тернопіль. -2018; його ж: Трансформації земельних відносин в українському селі (IX - початок ХХІ ст.). –Порівняльний аналіз. Видання друге, доповнене і доопрацьоване. –Тернопіль.-2019; його ж: Правові засади земельних відносин в українському селі в першій половині ХХ ст. Історичний аспект. –Тернопіль, -2021.

107. Коріненко П. С. Падалка С. С., Вароді Н. Land relation in the context of social and economic transformation of the ukrainian countryside during the years of independence: scientific assessments and forecasts // Укр. Іст. Журн.- 2021 №1 (556) с. 84-98.

108. Гончарук Н. Б. Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України. //Український селянин, 2001. – № 3 – С.336–342; Шульга М. В., Жушман В. П., Уркевич В. Ю. / за загальною редакцією М. В. Шульги. Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення. – Х.: Одиссей, 2004. –464 с.; та інші; Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: 2005. –276 с.; Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади. Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.; Мірошніченко А. М. Земельне право України. Підручник. К.: Правова єдність, 2009. –712 с.; Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар. Земельний кодекс України (за станом нормативно-правових актів та судової практики на 1.09.2011 р). –К.: 2011. – 520 с.; Корнеєв Ю. В. Земельне право. –К.: Центр учбової літератури, 2011. –248 с. та інші.

109. Панченко П. П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. Підручник. 2-е видання, виправлене і доповнене. – К.: Знання, 2000. – 392с; Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України. –К.: «Просвіта», 2007. – 532 с.; Каденюк О.С. Аграрна історія України. Курс лекцій. – Кам'янець-Подільський: «Абетка», 2005. – 292 с.; Каденюк О., Коломієць С., Алещенко М. та ін. Аграрна історія України. –Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 298 с.; Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі. – Львів: Видавництво Львівського національного університету ім. І. Франка, 2002. – 275 с; Аграрне право України. Підручник. За ред. В. М. Єрмоленка. –К.: Юрінком, 2010. –608 с.; Коріненко П. С.

Історія українського селянства. Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Видавництво Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2014. – 295 с.; Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України. У 3-х частинах.- К.: 2019 та інші.

110. Присяжнюк Ю. Українське селянство наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси: 2007. – С.58.

111. Корновенко С. В., Гарасимова С. В. Селянин-бунтар, селянин-революціонер в Україні (1902-1917 рр.)- Черкаси:-2017; Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікт інтересів. «Аграрна революція в Україні. 1902-1922 рр»,. –Дніпропетровськ: -2016 .

112. Верховцева. І. Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян в російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Черкаси:-2018; Рекерут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція 1917-1921 рр. –Вінниця: -2016; Киданюк А. Соціально-економічні і культурні процеси у західноукраїнському селі (1944-1950 рр.). –Тернопіль: – 2018 та ін..

Розділ II. Основні чинники формування менталітету українських селян.

1. Лозовий В. Назв. праця.- С.69.

2. Присяжнюк Ю. Назв. праця. – С. 77.

3. Романцов В. Ю. Назв. праця. – К.: 2004.

4. // Екологічний вісник.-2020-.-№2.- С-1.

4. Присяжнюк Ю. Назв. праця – С. 95.

5. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (ХVІІ – початок ХХ ст.). – 2003. – С. 41, 123–124; Мірошніченко А.В. Розвиток селянського господарства в німецьких колоніях. Миколаївщина в ХІХ –на початку ХХ ст. // Селянство півдня України. – С.91.

6. Присяжнюк Ю. Назв. праця. – С. 452.

7. Романцов В. Ю. Назв. праця. –К.: -2004.

8. Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.). – К.: 2004. – С.11.

9. Пойда Д. П. Крестьянское движение на правобережной Украине в пореформенный период (1865 –1900 гг.). –Днепропетровск. – 1960. – С.373.

10. Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917 – 1921 рр.). - К.: – С. 249.

13. Селянство Черкащини в добу Української революції. 1917 -1921 рр. Збірник документів і матеріалів/ упорядники Т. А. Клименко, С. В. Корновенко та інші.- Черкаси:2017 - С.42-45.

15. Михайлюк О.В. Щодо політичної програми селянства України в період революції та громадянської війни.// Український селянин, 2003. Вип.2.-С. 105.

Розділ III. Формування системи землеволодіння і землекористування у Київській Русі та її трансформації у Литовсько-польську добу (IX – середина XVII ст.).

1. Толочко П. П. Київська Русь. –К.: Абрис, 1996. – С. 170.
2. Греков Б. Д. Київська Русь. – С.92.
3. Толочко П. П. К Київська Русь. – с.170.
4. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – С.41.
5. Правда русская. Учебное пособие. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – С.15.
6. Греков Б. Д. Київська Русь. –С.133.
7. Неволін К. А. Назв. праця. – С.153.
8. Греков Б. Д. Київська Русь. – С.143.
9. Толочко П. П. Київська Русь. –К.: Абрис,1996. –С.167.
10. Ворончук І. Назв. праця. –С.157.
11. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV– до середини XVII ст. Волинь і центральна Україна. Видання друге, перероблене і виправлене. К.: Критика, 2008. – С. 19
12. Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. –К.: Наукова думка, 1968. – С.26.
13. Ковальчак Г. І. Назв. праця. – С.63–64.
14. Ковальчак Г. І. Назв. праця. – С.65.
15. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. –К.: Видавництво «Україна», 1991. –С. 21–22.
16. Зашкільняк Л., Каплун М. Історія Польщі. –Львів, 2002. – С.84.
17. Єфименко О. Історія України та її народу. К.: Мистецтво, 1992. – С.47.
18. Яковенко Н. Назв. праця. – С.27.
19. Яковенко Н. Назв. праця. – С.24.
20. Яковенко Н. Назв. праця. – С.27.
21. Злупко С. М. Економічна історія України: навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. –К.:Знання, 2006. – С. 125.
22. Мірошниченко А.М. Назв. праця. – С.64.
23. Злупко С. М. Назв. Праця.- С.127.
24. Бойко І. Д. Назв. праця. – С.7.
25. Баранович А. И. Назв. праця. – С.32.
26. Статути Великого князівства Литовського у 3- томах. Том II статут Великого князівства Литовського 1566 р. Коментарі /за ред. С.Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса.: «Юридична література», 2003. Другий литовський статут. Коментар. Розд. IX, артикул.18.
27. Другий литовський статут. Розд. III, артикул 33.
28. Другий литовський статут. Розд. III, артикул.2.
29. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. –К.: Вища школа, 1989. – С.42–43.

30. Маркина В. А. Крестьяне правобережной Украины конца XVII– 60-е годы XVIII ст.– С.20.

31. Бойко І. Д. Назв. праця. – с.274– 284; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С.131.

32. Грушевський М.С. Історія України - Руси. В 11 томах. –К.: 1994. –Т.І. суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько - руських землях XIV - XVII ст. – С.107, 115.

33. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К.: 1963. –С. 189.

34. Яковенко Н. Назв. праця. – С.96.

35. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. –Черкаси, 1999. Кн. 2 – С.33.

36. Грушевський М. С. Барське староство. – с.202; Щербак В. О. Назв. праця. – С. 103.

37. Третій литовський статут. –Одеса: Видавництво «Юридична література» –Т.3. –кн.2. –розд.1. –артикул 15; розд.111. –артикул 2,43,44.

38. Третій литовський статут. –розд III. – артикул 26.

39. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Вид-во «Академія», 2000. – С.91–92.

40. Архив ЮЗР. –Ч. VII. –Т.1. – С. 103.

41. Смолій В.А . Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. // Укр.іст.журн. – 1991. –№5. – С.63.

42. Косенко Л. О. Назв. праця. – с. 383

43. Крип'якевич І. П. Назв. праця. – С.22–23.

44. Антонович В. Б. Очерк административного, общественного и социального быта юго-западного края в XVI– XVIII столетиях// Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.2. –К.:1888. – С.45.

45. Голобуцький В. О. Назв. праця. – с.65; Івангородський К.В. Козацтво в системі соціально-економічних відносин на теренах південної Київщини (до середини XVII ст.).етнічний вимір проблеми. // Український селянин, 2012. – Вип.13. – С.76.

46. Багалий И. Д. О займанщине в левобережной Украине. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Вып. 2. –К.: 1883. – С.196.

Розділ IV. Суперечливі процеси в земельному питанні в роки Національно-визвольної війни українського народу, Гетьманщини. Вплив аграрних реформ середини XIX – початку XX ст. на стан земельного питання.

1. Крип'якевич І. П. Назв. праця. –С.165.

2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. –Т.3. – М.:1954. – С. 473.

3. Степанков В. С. Аграрна політика Б. Хмельницького. // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. За ред. В.А. Смолія. –К.: 1999. –С.91.

4. Маркина В. А. Крестьяне правобережной Украины конца XVII – 60-е XVIII ст. – С.21.

5. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Укр. Істор. журн. – 1991. – №5. – С.64.
6. Крип'якевич І. П. Назв. праця. – С.175.
7. Гуржій О. І., Орлик В.М. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. – Біла церква.: Видавець О. Пшонківський, 2012. – С.23.
8. Акты ЮЗР. Т.11. –с.717,764; Щербак В. Назв. праця. – С.102.
9. Акты ЮЗР. Т. 10. – С.671–672, Т.15. –С.1–14.
10. Крип'якевич І. П. Назв. праця. – С.161.
11. Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные археографической комиссией. –СПб. 1853. –т.5. –С.85.
12. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С. 174– 175.
13. Крип'якевич І П .Назв. праця. – С. 165,182.
12. Смолій В.А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. –К.: Альтернативи, 1997. – С.72.
15. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. – С.105.
16. Крип'якевич І. П. Назв. праця. – С.185.
17. Крип'якевич І. П. Назв. праця. – С.189.
18. Документи Богдана Хмельницького (Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич). – К.: 1961. – С.432–433,436–437, 597–599
19. Гуржій О.І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. – С.270.
20. Шамрай М. Г. Українська козацька держава. – Черкаси, 2005. – С.183.
21. Гуржій О. І. Податне населення України XV11 – XV111 ст. –С.65.
22. Смолій В. А., Степанков В.С. Назв. праця. – С 191.
23. Смолій В. А. Українська козацька держава. – С.16.
24. Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба. –Нью-Йорк –К.: –Львів: – Париж: –Торонто, 2001. – С.112.
25. Антонович В. Б. Коротка історія козащини. – С.106.
26. Якименко А. Назв. праця. – С. 313–315.
27. Гуржій О. І. Податне населення України. – С. 155.
28. Сарбей В. Г. Національне відродження України. //Україна крізь віки. К.: Альтернативи, 1999. –т.9. –С. 30; Голобуцький В. Запорізьке козацтво. –К.: 1994. – С.3; Гуржій О.І. Подане населення України. – С. 8.
29. Апанович О. За плугом господь іде. (агрокультура українського селянства та козаків. // Історія України, 2000. – № 1. – С. 4
30. Гуржій О. І. Податне населення України. – С.161.
31. Смолій В. А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1675). –К.: 1999. –С.339.
32. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на левобережной Украине в первой половине XVIII века. К.: Наукова думка,1986. – С.20.
33. Барвинский В. А. Крестьяне в левобережной Украине в XVII – XVIII веке. –Харьков: 1909. –С.203.
34. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений. – С. 26, 31, 54.
35. Овсінський Ю. В. Назв. праця.- С.207.
36. Маркина В. А. Назв. праця. – С.26.

37. Крикун М. Колонізація подільського воєводства у першій половині XV111 ст. // [Український історико- географічний збірник. – К.: 1972. – вип. 2. – С.85–104.

38. Смолій В. А., Степанков В.С. Назв. праця. – С.245.

39. Теличук П. П., Паламарчук В. О. Особливості сільськогосподарської економіки правобережної України напередодні реформи 1861 року // Велика Волинь: минуле і сучасність (матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції.- Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка. 1994. -С. 132.

40. Лещенко Н. М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. –К.: - С. 40.

41. Зінченко А. Д. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на правобережній Україні наприкінці XVIII ст. //Укр. Істор. журн.- 1984.- №1.-с.99

42. Криськов А. А. Назв. праця. - С- 57.

43. Третяк А. М. Назв. праця. – С.106.

44. Ковальчак Г. І. Назв. праця. – С. 116.

45. Ковальчак Г. І. Назв. праця. – С.118.; Третяк А. М. Назв. праця. – С.106.

46. Голобуцький В. О. Назв. праця. – С.145.; Третяк А. М. Назв. праця. – С.106.

47. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. –2-е видання. Навчальний посібник. –К: Либідь, 1998. – С.273.

48. Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині. – С.277.

49. Свежинський П. В. Аграрні відносини на західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1966. – С.15.

50. Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. – Львів: 1910. – С.31.

51. Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст. Проблеми польсько-українських стосунків. –Львів: 2000. – С.250.

52. Осечинський В. Назв. праця. –С 47.

53. Свенціцький П. В. Назв. праця. – С.22.

54. Свежинський П. В. Аграрні відносини на західній Україні в кінці XIX – початку XX ст. – С.19.

55. Ковальчак Г. І. Назв. праця. – С.148.

56. Третяк А. М. Назв праця. –с.116.

57. Історія народного господарства Української РСР. В трьох томах, 4-х кн. - т.1.- К.:1983. - С.209.

58. Криськов А. А. Назв. праця. - С.62.

59. Гуржій І. О. розвиток феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст...-К.: 1954. - С.66.

60. Барабой А. З. Посевы и урожаи хлебов, картофеля, сахарной свеклы в помещичьем и крестьянском хозяйствах правобережной Украины в первой половине XIX в // Ежегодник по аграрной истории восточной Европы.- Минск:1964. - С. 342.

61. Хромов П. А. Очерки экономики докапиталистической России.-М.: 1988. - С.109.

62. Лазанская Т. И. Государственные карестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. –К.: 1989.-С.60.

63. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. –К.: 1970.-С.181.

64. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи // Исторические записки.- т.112.- М.: 1985. - С. 117.

65. Криськов А. А. Назв. праця. -С.69-70.

66. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. –К.: 1997. – С.20.

67. Котляр М. Кульчицький С. Довідник з історії У України. – К.: Україна, 1996. – С.174.

68. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С. 28.

69. Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев //Вопросы истории.- 1991.-№12. - С.45.

70. Ячменихин К. М. Назв. праця. –С.45.

71. Фролова Л. Н. Господарська діяльність військових поселень південної України. // Український селянин. 2004. – Вип. 8. – С. 151.

72. Сидорук С. А. Військові повинності населення Поділля наприкінці XV111 - в першій третині XIX ст. //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. -т.18. На пошану професора В.С.степанкова.-Кам'янець-Подільський: 2008.-С.306.

73. Олешко П. Особливості аграрних реформ 50 – 60 – рр. XIX ст. на Волині. // Український селянин. –Вип. 2. – Черкаси: 2001. – С. 241–242.

74. Сарбей В. Г. Національне відродження України. //Україна кризь віки. – Т.9. – С.34.

75. Олешко М. Назв. праця. – С. 242.

76. Злупко С. М. Економічна історія України. Навчальний посібник. – К.: 2006. – С. 211.

77. Мірошніченко А. М. Назв. праця. – С.94.

78. Панченко П. П., Падалка С. С. Скасування кріпацтва (1861 р.) як засіб соціально-економічної модернізації Російської імперії. //Український селянин. – 2001. –Вип. 2. – С.29.

79. Там же. – С. 27.

80. Голобуцький В. О. Назв. праця. –С.217.; Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Вид-во «Світ», 1996. – С.244-246; Панченко П. П., Падалка С. С. Скасування кріпацтва як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії. //Український селянин. –2001. –Вип.2. – С.29; Котляр М. ,Кульчицький С. Довідник з історії України. – С.196.

81. Ледовська І. //Український селянин. –2012. –Вип.13. – С.103.

82. Панишко Г. Т. Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст. – С.49.

83. Сарбей В. Г. Національне відродження України. //Україна крізь свіки,- Т -9, –С. 170–171.

84. Мельниченко В. М. Основні соціальні групи сільського населення правобережної України в середині ХІХ ст. (порівняльний аналіз). //Український селянин – 2001. – №1. – С.51.

85. Олійник І.В. Поміщики і селяни в (1861-1914 рр.) //Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Т.12.- Кам'янець-Подільський: 2004. -С. 130.

86. Голобуцький В. О. Назв. праця. – С.218.

87. Мельниченко В.М. Назв. праця. – С.51.

88. Соловйова Т. М. Землеволодіння та землекористування на правобережній Україні у пореформений період. //Український селянин. – 2002. – Вип.2. –С.47.

89. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С. 66–67.

90. Лисняк-Рудницький. Історичні Ессе. –К.: Основа, 1994. – с.145–148.

91. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. –С.41; Лященко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. –К.: 1970. – С.43.

92. Олійник І. В. Участь селян правобережної України у торгівлі землею у другій половині ХІХ– на початку ХХ ст. // Український селянин. – 2012. – Вип. 13. – С. 119.

93. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – С. 200.

94. Маркова С.В. Власність на землю як фактор розвитку громадянського суспільства (на прикладі українського села початку ХХ ст.)// Український селянин. – 2014– №14. – С. 119.

95. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве на Украине в конце ХІХ ст. // Вопросы истории сельского хозяйства в революционном движении в России. Сборник статей. –М.: 1961. – С.315.

96. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. Полтавское общество сельского хозяйства. –Полтава: 1914. – С.3.

97. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – С.82.

98. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – С.5,7,10

99. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України. – С .65.

100. Клименко Т. А. Сільськогосподарське виробництво на Черкащині в другій половині ХІХ ст. // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С.102.; Українське питання в російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).–Ч.1–1999. – С.72.

101. Маркова С. В .Назв. праця. –с.119; Панченко П. П., Щмарчук А. В. Назв. праця. – С.41.

102. Маркова С. В. Власність на землю як фактор громадянського суспільства (на прикладі українського села поч. ХХ ст. //Український селянин. –

2014. – Вип. 14 – с. 118; Статистика землевладения 1905 г. Вып. X1111. Киевская губерния. С.П.б., 1905 (Центральная типография М.Я.Мишкова), 1907 г.

103. Коваленко В. О. Шляхи вирішення селянського питання в економічній думці Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. №8. – С.169.

104. Економічні основи аграрної революції на Україні. К.: Видавництво Київського університету, 1973. – С.32.

105. Шмарчук В. Г., Суліменко О. Г. Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці XIX – поч. XX ст. // Український селянин. – Вип.1. – 2001. – С.46.

106. Мірошніченко А. М. Земельне право України. Підручник. – К.: Правова єдність, 2009. – С.95–97.

107. // Село. Українська народна ілюстрована газета для селян і робітників. 1909, 8 жовтня.

108. Мірошніченко А. М. Земельне право України. Підручник. – К.: Правова єдність, 2009. – С.95.

109. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – С.61.

110. Прядка М. Формування та розвиток структурних елементів ринку землі. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – С.12.

111. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа. Історія українського селянства нариси у 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – С. 405.

112. Мицюк О. К. Аграрна політика (1800-1925 рр.) – Т.2. – Ч.1. – Подєбради: видання «вид. Т-ва при укр. госп. Академії в ЧСР», 1925. – С.115.

113. Мірошніченко А. М. Назв. праця. – С. 95.

114. Шевченко В. М. Еволюція приватної земельної власності на правобережній Україні у 1906–1914 рр. (за результатами поточного дослідження). // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С.191–193.

115. Прядка М. Назв. праця. – С.12.; Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – С.60.

116. Лазарович М. В. Економічна історія. Навчальний посібник. – К.: Знання, 2008. – С. 219.

117. Прядка М. Формування та розвиток структурних елементів ринку землі. – К.: центр учбової літератури, 2013. – С.11.

118. Панченко П. П. Мельник Ю. Ф. Вергунов В. А. Назв. праця. – С.97.

119. Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества, 1913, 3 апреля.

120. Дудка Г., Заремба В., Черевко Г. Виникнення і еволюція аграрних відносин в Україні. // Аграрна економіка. – 2011. – Т.4. – № 1–4. – С.123–124.

121. Ковальова Н. А., Корновенко С. В. та інші. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). – Черкаси: АНТ, 2002. – С. 54.

122. Осечинський В. Колоніальне становище Галичини у складі Австро-Угорщини. // Наукові записки Львівського університету. – Львів: 1956. – Т.36. – серія історична. – Вип. 6. – С.36.

123. Маркова С. В. Назв. праця. – С. 118.

124. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 194.

125. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К.: Держполітвидав, 1956. – С. 29.

126. Ковальова Н., Корновенко С. та ін. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси: АНТ, 2007. – С. 32.

127. Ковальова Н., Корновенко С. та інші. Назв. праця. – С. 58.

128. Реєнт О. П. Сільське господарство України у роки Першої світової війни. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 196; Лозовий В. С. Назв. праця. – С. 219.

129. Вернадский Г. В. Московское царство. История России. – Ч. 2. – Тверь – Москва, 1997. – С. 318.

130. Темірова Н. Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках правобережної України на початку ХХ ст. // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 201.

Розділ V. Пошук шляхів вирішення земельного питання в роки Української революції (1917-1920 рр.).

1. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Назв. праця. – С. 126 – 127.

2. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии научного совета по проблеме «исторические предпосылки Великой октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. – М.: издательство АН СССР, 1962. – С. 51–52.; Маркова С. В. Назв. праця. – С. 119; Лозовий В. С. Назв. праця. – С. 117.

3. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. // Український селянин. – 2004. – вип. 8. – С. 194.; Історія селянства Української РСР. – у 2-х т. – Т. 1. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – К.: наукова думка, 1967. – С. 392; Олійник І. В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на правобережній Україні (1861–1914 рр.) // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету, 2004. – Т. 12. – С. 13.

4. Ковальова Н., Корновенко С. та інші. Назв. праця. – С. 40.

5. Данішев С. О. Великий жовтень на Полтавщині (1917 – березень 1918). – Харків: Прапор, 1969; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. М. Триумфальное шествие советской власти на Украине. – К.: Наукова думка, 1987; Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований на Украине. – К.: Изд-во АН УССР, 1957 та інші.

6. Лях Р. Д. Назв. праця. – С. 9.

7. Дудка В. І. Безземельні господарства Полтавщини напередодні революції 1917–1920 рр. // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 203, 207.

8. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: 1999. – С.72.
9. Лозовий В. С. Назв. праця. – С. 17; // *Земля і воля*, орган Харківського комітету партії соціалістів-революціонерів, 1917, 23 березня.
10. Вестник Временного правительства. – ПГ. –1917.
11. Великий жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник /Відповідальний. ред. І.Ф. Курас. – К.: Головна. ред. УРЕ 1987. – С.213; В. Р екрут. Нариси життя Гайсинщини.- Вінниця.: 2018 - С.149-154.
12. Державний архів Черкаської області (далі; ДАЧО). –Ф. 915. – Оп.1. – Спр.1. –Арк.9.
13. ДАЧО. –Ф.915. – Оп.1. – Спр.1. –Арк.17 зв.
14. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 р. Документи і матеріали. –К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С.349–350
15. Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917-1921 рр. в Україні. // *Український селянин*. – 2003. – Вип.2. – С.108.
16. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. –Спр.13. –Арк.104.
17. ДАЧО. –Ф.1. –Оп.1. –Спр.1. – Арк.103; *Селянство Черкащини в добу Української революції 1917 -1921 рр. Зб. документів і матеріалів.- Черкаси.: 2017.- С.22, 23,29, 33, 47.*
18. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – в 2-х т. –К.: Наукова думка, 1996. –С.400; ЦДАВОУ України. –Ф.1061. –Оп.3–Спр.6. –Арк.3.
19. ДАЧО. –Ф.915. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.33.
20. ДАЧО. –Ф.1. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.35.
21. ДАЧО. –Ф.915. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.40.
22. ДАЧО. –Ф.1. –Оп.1. –Спр.1. –Арк.41.
23. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Товариство «Знання України», 1991. – С.119.
24. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – в 2-х т. –К.: наукова думка, 1997. –Т.2. –С. 23.
25. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. –Т.2. –С.128.
26. Шаповал М. Революційний соціалізм в Україні. – Кн. 1. –Відень: накладом вид-ва «Борітєсь-поборете», 1921. – С141–144.
27. Верстюк В.Ф. Назв. праця. – С.247.
28. // *Голос Києва*, 1918, 16 травня.
29. ЦДАВО України. –Ф.1061. –оп.3. –спр.6. –арк.34–34 зв.
30. ЦДАВО України. –Ф.1061. –Оп.3. –Спр. 13. –Арк.5–7.
31. // *Голос Києва*, 1918–23 липня, 28 серпня.
32. Пиріг Р. Я. Земельна реформа П. Скоропадського: німецький вплив. // *Український селянин*. – 2008. – Вип.11. –С.15.
33. ЦДАВО України. –Ф.1429. –Оп.1. –Спр. –1. –Арк.3.
34. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Серентон, 1963. –Т.3. – С.201–203.

35. // Республіканські вісті. – 1918. – 13 грудня; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1929 рр. – в 4-х Т. – Нью-Йорк, 1969. –Т.4. – С.45–47.
36. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. –К.: 1993. – С.139.
37. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР //Укр. іст. журн. – 1997. –№2. – С.73.
38. ЦДАВО України. – Ф.1062. – Оп. 1. –Спр.88. – Арк.1
39. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР.// Укр. Іст. Журн. №2–С.74.
40. // Голос села. Орган Проскурівської повітової село - спілки. – 1919, 10 жовтня.
41. Історія українського селянства. –К.: 2006. –Т.1. –С.159-160.
42. Яценюк Я. М. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918–1919 рр.//Український селянин. –2003. – Вип. 7. – С.110.
43. ЦДАВО України. –Ф.1061. –Оп.3. –Спр.6. –Арк.11, 23–24.
44. Корновенко С.В. Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно-політичний резонанс. // Український селянин. –2012. – Вип. 8. –С.178.
45. Реєнт О. П. Назв. праця. –С. 34.
46. Корновенко С. В. Білогвардійський рух в Україні: теорія та практика вирішення аграрного питання. // Український селянин. –2003. –Вип. 2. – С. 114.
47. Радянське будівництво в роки громадянської війни (листопад 1918–серпень 1919 рр.). – С. 41,49.
48. Мірошніченко А. М. Назв. праця. – С.103.
49. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. –т.10. – К.: видавничий дім «Альтернативи»,1999. – С.201.
50. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1– 6 березня 1919 р. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – С.202.
51. // Красная деревня. Орган Одеського комітету КП(б)У. – 1919. – 31 травня.
52. Реєнт О. П. Аграрна політика за доби «воєнного комунізму» // український селянин. – 2002. Вип. 4. –С.32.
53. Коріненко П. С. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр.// Український селянин. – 2005. – Вип.9. – С.188.
54. // Київський комуніст. –1919. – 11 березня.
55. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.74. – Арк. 92.
56. Коріненко П. С. Пошук шляхів землекористування в Україні у 1919-1920 рр. //Український селянин. –2005. – Вип. 9. – С. 187.
57. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Харків: 1967. – С.170–171.
58. Терещенко Ю. И. Назв. праця. – С.62, 65 – 66.
59. Терещенко Ю. И. Назв. праця. – С.68.
60. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.149; Ф.27. – Оп.2. – Спр.168. – Арк. 23. 25.
61. ЦДАВО України. –Ф.1. –Оп.1. –Спр. 14, Ч.3. – Арк. 244.

62. //Селянин і робітник. –Лебедин. – 1920. – 1 лютого.
63. Радянське будівництво на Україні. –1919 – 1920 рр. – С.59.
64. Лях Р. Д. Назв. праця. – С.57.
65. Лях Р. Д. Назв. праця. – С.65–67.
66. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 року. (стенограма) (публікується вперше). – К.: видавничий дім «альтернативи», 2003. – С.333–334,452.
67. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.1. – Спр.293. –Арк. 6,9,90.
68. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.1. –Спр.339. –Арк.1.6.9; Спр.90. –Арк.5.
69. Реєнт О. П. Назв. праця.//Український селянин. –2002. – Вип. 4. – С.35; Сургай Г.І. Уроки минулого і сучасний аграрний курс. – С.33–34.
70. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.2. – Спр.188. –Арк.2.
71. Дудка В. І. Безземельні селяни Полтавської губернії напередодні революції 1917 – 1920 рр. //Український селянин. –2001. –Вип. 3. – С.203.
72. // Вісті ВУЦВК. –1920. – 7 березн.
73. Терещенко Ю. И. Великий октябрь и становление социалистической экономики на украине. Очерк истории экономической политики (1917–1920 гг.). – К.: наукова думка, 1986. – С.59.
74. Данилов В. А. Аграрные реформы и аграрные революции в России. //Данилов В.А. – Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. –М.: 1992. – С. 310–322.
75. Кондрашин В. В. Крестьянская революция в России 1902–1922 гг. Научный проект и научная концепция. (предварительные заметки.// Український селянин. –2008. –Вип.11. – С.70–74.
76. Кондрашин В. В. Назв. праця – С.71.
77. Кондрашин В. В. Назв. праця. – С.73.
78. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Велика селянська революція» В. П. Данилова. //Український селянин. – 2014. – Вип.14. – С. 162–167
79. Фареній І. А. Назв. праця. – С.162–163.
80. Михайлюк О. В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни. // Український селянин. –2003. – Вип. 2. –С.105
81. Коріненко П. С. Сутність і наслідки революційних процесів в Україні у 1917–1920 рр. Погляд із ХХІ ст. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – К.: 2007. – С. 552–556.

Розділ VI. Земельне питання в умовах перебування українських земель в складі радянської, польської держави та під час німецько-румунської окупації території Української РСР (1921 -1944 рр.)

1. Лях Р. Д. Назв. праця. – С.71.
2. Сургай Г. І. Сільське господарство України. – С.35.
3. Земельний кодекс УСРР. //Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – Харків: 1922.

4. Отчет губсовещания с апреля 1922 по 1 октября 1922 г. – Винница.: – 1923. –С.43.
5. Великий жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні.// Вісник Харківського університету. –1977. –№150. –С.30; Калініченко В.В. Оренда землі в українському селі в роки НЕПу. //Проблеми історії України. – Вип.16. –Ч.2. – С.33.
6. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.4. –Спр.214. –Арк.452.
7. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства Украины. Сборник II. – Харьков.: 1921. – С.20.
8. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. // Україна крізь віки. – т.11. –С.56.
9. Третяк А.М. Назв. праця. – С.38.
10. // Правда Прилукщини. Орган Прилукського повітпаркому і повітревкому. –1923. – 1 лютого.
11. Прилукська правда. Орган Прилукської окружної комісії КНС. – 1924. – 15 січня.
12. // Прилукська правда. – 1924. –15 січня, 13 липня
13. Лях Р.Д. Назв. праця – С.94.
14. Ганжа О.І. Назв. праця. – С.13.
15. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп. 5. – Спр.155. – Арк.14.
16. Земельний кодекс (зі змінами до 1 вересня 1927 року. П'яте офіційне видання. Юридичне видавництво нкю усрр. – Харків: 1927. – відділ IV.
17. ЦДАВО України. –Ф. 27. –Оп. 6. –Спр. 649.
становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). –К.: Інститут історії НАН
18. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.3.–Арк.187–188; Оп.6.– Спр.791.–Арк.1–6, 54.
19. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.214. – Арк.6.
20. ЦДАВО України. – Ф.27. –Оп.4. – Спр.214. –Арк.450.
21. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр. 791–Арк.123.
22. Третяк А.М. Назв. праця. – С.65.
23. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. –Документы и материалы. –в 5-ти Т. –Т.1. –май 1927–ноябрь 1929./под ред. В. Данилова и др. –М.: «Российская полиическая енциклопедия», 1999. – С.52.
24. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. // Україна крізь віки. – Т.11 – С. 147.
25. Сборник законодательных актов о земле. –М.: Госюриздат, 1960. – С.14.
26. Гаврилов В. М. Селянська реприватизація землі та боротьба з нею радянської влади. //Український селянин. –2001. – Вип.3. – С. 311.
27. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С.157.
28. Колективізація і голод на Україні у 1929–1933 рр. 3б. документів і матеріалів. –С.5.
29. // Радянський селянин. Селянська газета Кременчуцького оргкомітету КП(б)У та окрволкому. –1930. – 1 січня, 12 січня, 5 березня, 25 квітня.
30. ЦДАГО України. – Ф.1. –Оп.1. –Спр.589. – Арк.175.

31. Мірошниченко А. М. Назв. праця. – С.106.
32. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. –Спр.589. – Арк.124.
33. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. – Спр.589. – Арк.197.
34. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1– Спр.589. – Арк.112.
35. Сосновий С. М. Оренда землі на Україні. –Х.:1926. – С.26.
36. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. – С.161.
37. //Червоний край. Селянська газета. Орган Вінницького і Тульчинського окркомів КП(б)У та окрвиконкомів. – 1930. – 5 лютого, 8 лютого, 11 лютого, 14 лютого.
38. //Більшовик Полтавщини. Щоденна газета Полтавського МПК. – 1932. – 18 квітня, 2 липня; //Колгоспник. Орган РПК КП (б) У Решетилівського району. –1932. – 7 січня.; //За більшовицький колгосп. Орган політвідділу Закамельської МТС. –1934. – 21 лютого та ін.
39. //Більшовицька зірка. Орган Бердянського РК КП(б)У. – 1930. – 9 жовтня.
40. //Колгоспник. Орган РПК Решетилівського району. –1932. – 7 січня.
41. Калінкіна С. А., Корновенко С.В., Маркова С.В., Романець Н.Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 -1933 рр.). Черкаси,: 2017 - С.127.
42. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Назв. праця. – С.240.
43. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. –Спр. 589. –Арк.36, 48,50; Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 -1933 рр.).- Черкаси: 2017.- С.127.
44. ЦДАГО України. –Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 589. – Арк. 6–11.
45. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. – Спр. 589. – Арк. 15.
46. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.1. – Спр. 589. – Арк. 15, 16, 28.
47. Зашкільняк Л, Крикун М. Назв. праця. – С. 460.
48. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно західної України. –// Вісник Львівського університету. Серія історична. –Львівський державний університет ім. І. Франка, 1988. – Вип. І– С.33.
49. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Назв. праця. – С.198.
50. Мірошниченко А.М. Назв. праця. –С.121.
51. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі західної України до возз'єднання (1918–1939 рр.). – Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1978. – С.33-34.
52. Васюта І. К. Назв. праця. – С.30.
53. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі західної України до возз'єднання (1918–1939 рр.). – С.65–66, 70.
54. Коріненко П. С., Бармак М. В, Фартушняк А. К. та ін. /Курс лекцій з історії України. У 2- х Ч. – Ч. І. Початок ХХ ст. –1939 р. Тернопіль: Астон, 2010. – С. 330.
55. Ковальчак Г. І. Назв. праця. – С. 210.
56. // Земля і воля. Тижневик. Орган руської селянської організації. –Львів – 1937. – 28 листопада.
57. Ковальчак Г. І. Назв. праця. – С. 213.

58. //Вільне життя. –1939. –25 квітня.
59. //За нове життя, (орган Бучацького повітового комітету Компартії України і виконкому Тернопільської області. – 9 червня, 1940.
60. Мірошниченко А. М. Земельне право України. –С.122; Панченко П. П. Мельник Ю. Ф. Вергунов В. А. – Назв. праця. – С.302.
61. Мірошниченко А.М. Назв. праця. –С.122; //Вільне життя. 1940. – 25 квітня; 1945. –13 січня.
62. // Вільне життя. –13 вересня. – 1940.
63. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Назв. праця. – с.303
64. // Вільне життя. –1940. – 1 травня.
65. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. –Оп.7. –Спр.2790. – Арк. 1–90.
66. Перехрест О. Г. Українське село 1941–1945 рр.: економічне і соціальне становище. –С.457, 465, 468, 472, 488, 499.
67. // Вільне життя. – 13 січня. – 1945.
68. Перехрест О. Г. Назв. праця. – С.167.
69. Перехрест О. Г. Назв. праця. – С. 296.

Розділ VII. Земельні відносини в Українській РСР 1944 - 1991 рр.

1. ДАЛО. –Ф-р-221. – Оп.2. – Спр.11. – Арк. 17,25, 57,87.
2. ЦДАВО України.- Ф.1.-Оп.80.- Спр.307.-Арк.109.
3. // Радянське слово. Орган Буського РК КП (б)У та райради депутатів трудящих. –1945. – 4 лютого, 15 грудня; //Радянське життя. Орган Винниківського рк (б)у і виконкому райради депутатів трудящих Львівської області– 1947. – 24 липня. //Вільне життя. Орган Тернопільського обкому і міському Компартії України та облвиконкому. – 13 січня. – 1945; //Червоні Бережани. Орган Бережанського райкому Компартії України і районної ради депутатів трудящих. – 1945. – 22 липня.
4. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей України. 1939-1979/ М.К. Івасюта та ін. -К, 1979.- С.44-45.
5. //Радянське життя. Орган Винниківського РК КП(б)У і виконкому райради депутатів трудящих Львівської області. – 1947. – 16 лютого.
6. ДАТО. – Ф. Р-2.-Оп.4. – Спр.15. – Арк. 1, 24.
7. ЦДАВО України. –Ф. Р-166. – Оп.15. –Спр.807. – Арк. 97.; Ф.1. – Оп.75. –Спр.100. –. Арк. 17 зв.; Киданюк А. Соціально-економічні та культурні процеси у західноукраїнському селі (1944 - 1950 рр.).- Тернопіль: 2018.- С.54.
8. ДАЛО. –Ф. Р-2022. –Оп.1. –Спр. 289. –Арк. 21.
9. ДАЛО. –Ф.р-2022. –Оп.1. – Спр.597. –Арк.108.
10. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. –Оп.7. –Спр.7265. –Арк. –148–150 зв, 17, 354.
11. ДАТО. – Ф. Р-2. –Оп.4. – Спр.1. –Арк.1, 1 зв., 6.
12. // Більшовицьким шляхом. Орган Товстенського райкому Компартії України та районної ради депутатів трудящих Тернопільської області; ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп.4. –Спр.313. – Арк.4; ДАЛО – Ф.221. –Оп.2. – Спр.995. – Арк.5, 44.
13. ДАЛО. –ф.р-221. – оп.2. – спр.995. – арк.41; ф.165. –спр.862–864; 1614

14. ДАЛО. –Ф.р-221. – Оп.2. – Спр.1958. – Арк.3.
15. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / М.К. Васюта, М.І. Масловський та інші. – К.: Наукова думка, 1979. –С.74.
16. ДАЛО –Ф.221. – Оп.21. – Спр.350. – Арк.15, 16,28, 30, 33, 36, 41.
17. ДАТО. –Ф.р-2. –Оп.2. –Спр.546. –Арк. 1.
18. ДАТО. –Ф. Р-2. –Оп.1. –Спр.66. –Арк.1, 12, 155
19. ДАТО. – ф.р-2. –оп.2. –спр.530. –арк.1–2; // Під сталінським прапором. Орган Щирецького РК КП(б)У та райради депутатів трудящих. –1947. – 15 травня, 7 серпня; Кидпанюк А. - Назв.праця.- С.56.
20. ДАТО. –Ф.р-2. –Оп.2. –Спр.546. –Арк.31,33,34,17; ДАЛО. –Ф. 221. – Оп.2. – Спр.350. – Арк.33.
21. ДАЛО – Ф. Р-2. – Оп.2. – Спр.283. –Арк.3.
22. ДАЛО. –Ф.р-165. –Оп.2. –Спр.278. –Арк.3; //Серп і молот. Орган міському і райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих. – 1948. – 27 жовтня.
23. ЦДАВО України. –Ф. –р-2. –Оп.7. –Спр.2494. –Арк. 6,11,15,23,24зв.
24. ДАЛО. –Ф. 221. –Оп.2. – Спр.519. – Арк. 4, 5, 15.
25. Даниленко В. Особливості міграційної політики радянської держави у другій половині ХХ ст. // Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. –К.: Інститут історії НАН України, 2010. –С. 787–808.
26. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.2.- Спр.25. – Арк.1,2, 15, 17, 18, 61, 62; ДАТО. – Ф.р.-2. – Оп.2. – Спр.9 – Арк.1.
27. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.24. – Спр.66. – Арк. 4.
28. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп.2. – Спр.817. – Арк.84.
29. Мірчук П. Українська повстанська армія: 1942-1952. Документи і матеріали. /Петро Мірчук. - Львів: Основа,1991. – С.300.
30. Історія українського селянства: нариси в 2–х т.2 / О. В. Андрощук, В.К. Баран та інші/ відповідальний. Редактор. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. –Т.2. –С.394.
31. ЦДАВО України. –Ф.р-2. –Оп.7. – Спр.3816. – Арк. 15–15 зв.
32. ДАІФО. –Ф.п-1. –Оп.1. –Спр.619. –Арк.120.
- 33.Сургай Г. І Назв. праця. –С.76; Баран В. Г., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи. // Україна крізь віки. – Т 13. –С.39.
34. ДАТО–Ф р-2 –Оп.4. – Спр. 313. – Арк.1; Оп.7. –Спр.56. –Арк.1–5, 13,32, 44; ДАЛО –Ф р-165 Ооп.2.- Спр.278.- Арк.3.
35. ДАТО. –Ф.р-2. –Оп.4. –Спр.313. – Арк.1.
36. ДАЛО. –Ф. Р-221. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.2; ДАТО. –Ф.р-2. – Оп.4. – Спр.313. – арк. 1.
37. ДАТО. – Ф.Р-2. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.1-2.
38. ДАТО. –Ф.-Р-2. –Оп. 4. – Спр.34. –арк.1. – 53, 143, 234, 246, 251, 256
39. ДАТО. –Ф. Р-2. –Оп.4. –Спр.34. –арк.3. 4, 12, 14, 52, 53, 143
40. ДАЛО. –Ф.Р. –221. –Оп.2. – Спр.530. –Арк.57; ДАТО –Ф Р-2. – Оп.4. – Спр. 35. – Арк.6, 7, 13, 24, 33, 48, 71, 202, 243, 304.

41. ДАЛО. –Ф. Р-221. – Оп.2. – Спр.11. –Арк.3, 17, 57, 96, 97.
 42. ДАЛО. –Ф.Р-221. –Оп. –2. –Спр. –1797. –Арк. 108–109.
 43. ДАТО. – Ф-Р-2. – Оп.4. – Спр.80. – Арк.1–3.
 44. ДАТО. – Ф Р-2. – Оп. 4. – Спр.80. – Арк. 63, 65.
 45. ДАТО. –Ф.Р-2,- – Оп.2. –Спр.104. – Арк.2–8.
 46. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп. – 2. – Спр. 104. –Арк.8.
 47. Баран В. Г., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи. –Т.13. –С.37.
 48. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.2–4, 9, 12.
 49. ДАВО. –Ф.3375. Оп.2. –Спр.5. –Арк.16, 19.
 50. ДАВО. –Ф.-3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.43,72–77,84–85.
 51. ДАВО.- Ф.3375. –Оп.2. – Спр. 5. – Арк.5; ДАЛО. –Ф. Р-221. – Оп.2. – Спр.11. – Арк. 10; Спр. 995. – Арк.4, 31
 52. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.58,60, 70.
 53. ДАВО. – Ф.3375. – Оп.2. –Спр.5. –арк.142
 54. ЦДАВО України. –ф.27. – спр. 1445. – Арк. 1; ДАВО. – Ф.р –3375. – Оп.2. –Спр.5. –Арк.106.
 55. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.29. –Арк.2, 15,23, 44–49.
 56. ДАВО –Ф.3375. –оп.2. –спр.29. –арк.45, 47
 57. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.29. –Арк.22
 58. ДАВО. – Ф.3375. –Оп.2. –Спр.5. –Арк.6,8; Спр.29. –Арк.18,19,22,39,42.
 59. ДАВО.–Ф.3375. – Оп.2. – Спр.5. –Арк.106.
 60. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.2. –Спр.47. – Арк.6– 8, 22, 23.
 61. ДАВО – Ф.3375. –Оп.2. –Спр.47. – Арк.6.
 62. ДАВО. –Ф.3375. – Оп.2. – Спр.47. – Арк.22 –24.
 63. ДАВО. –Ф.3375. – Оп.2. – Спр.47. – Арк.33 – 35.
 64. ДАВО. –Ф. 3375. – Оп 7. –Спр.100. – Арк.2, 18; Оп.2. –Спр.47. – Арк.60; Оп.7. –Спр.235. –Арк.66.
 65. ДаВо. –Ф.3375. –Оп.7– Спр.169. – Арк. (10, 12. 14, 20, 34, 39.
 66. ДАВО. – Ф.3375. – Оп.7. –Спр.205. – Арк. 45, 46, 54, 76, 91.; ДАЛО. – Ф.165. –Оп.2. –Спр. –1896. –Арк.2, 93; Спр.2771. –Арк.2–4; Спр.1999. –Арк.1; Спр.1983. – Арк.1.
 67. ДАВО. – Ф.3375. –Оп.7. – Спр. 205. – Арк. 54; Спр.235. – Арк.3.
 68. ДАВО. –Ф.3375. –Оп.7. –Спр.235. –Арк. 6, 132.
 69. ДАЛО. –Ф.221. – Оп.2. – Спр.350. – Арк.2–3.
 70. ДАВО. –Ф. 3375. –Оп.7. –Спр.235. – Арк. 31, 65.
 71. ДАВО. –Ф. 3375. –Оп.7. –Спр.235. – Арк. 32.
 72. ДАЧО. –ф.2552. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.1,2; Спр.39. – Арк.5. ; Спр.47. – Арк.4; Спр.17. – Арк. 1.
 73. ДАЧО. –Ф.2552. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.5.
 74. ДАЧО. Ф.2552. – Оп.1– Спр.75. – Арк.2; Спр.39. Арк.5; – Спр.40. – Арк. 2; Спр.1. – Арк. 1.
 75. Романюк І. М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50–60-х рр. ХХ ст.//Український селянин. –2003. – Вип.2. – С.161.

76. ДАЧО. – Ф.2552. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.1, 8; Спр. 2. – Арк. 5–6; Спр.190. – Арк.1–5.
77. Історія українського селянства. – Т.2. – С. 481.
78. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 2. – Спр. 104. – Арк. 2.
79. ДАТО –Ф.р-2. – Оп.4. – Спр.313. – Арк.2–3, 7–8; Оп.4, – спр.91. – Арк. 1, 3,11, 15, 17, 18, 24.
80. ДАТО –Ф.р-2. – Оп.4. – Спр. 313. – Арк. 9.
81. ДАТО. –Ф.р-2. – Оп.4. – Спр.313. – Арк.1.
82. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп.4. – Спр. 313. – Арк. 1–4.
83. ДАЧО. Ф. 2552. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк. 7.
84. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.)/ В.К. Баран, В. М. Даниленко /.–К.: Альтернативи, 1999. – С.150.
85. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. –т.2. –С.481.
86. Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник 1986. –с.130,184
87. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.22. – Спр.1112. –Арк.1, 2, 16.
88. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.22. –Спр.6459. –Арк. 20, 30, 36.
89. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. – Спр.1145. –Арк.67, 83, 84; Ф. 1149. –Спр. 22. –Арк.5–7, 21, 72; Ф.27. – Оп. 22. – Спр. 1148. – Арк. 3, 12,14, 66.
90. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. –22. –Спр. 3294. –Арк. 4,6.
91. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.22. –Спр.3294. –Арк. 4.
92. ЦДАВО України.– ф.27. –оп. 22. – спр. 3269. – арк. 4.
93. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. 22. – Спр.6449. – Арк.8–9, 19-20; Спр.1145. – Арк.4; ДАЧО. –Ф.2552. – Оп.1. – Спр. 819. – Арк. 13; Оп. 3. – Спр.124, – Арк.5.
94. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. –Спр.3269. –Арк.2; Оп.22. – Спр.6423. – Арк.6–7.
95. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. –Спр. 3265.– Арк. 1,15,18–19.
96. ДАЧО. –Ф.2552. – оп.5. – спр.317. – арк.7.
97. ДАЧО. – Ф.2552. – Оп.1. – Спр. 819. – Арк. 12; Оп.5. – Спр.185. – Арк. 8, 12, 14.
98. ДАТО. – Ф.р-2. –Оп. 4. – Спр. 1894. –Арк. 1, 25.
99. ЦДАВО України. –Ф. 27. –Оп.22. –Спр.3269. –Арк.6, 8–9.
100. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. 22. –Спр. 6449. – Арк. 2.
101. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. –Спр. 3265. –Арк. 65.
102. ЦДАВО України. –ф.27. –Оп.22. –Спр.3269. –Арк. 38–39, 40–41; Оп. 22. –Спр. 3269–Арк. 6; Спр. 3294. –Арк. 5, 12.
103. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп.22. – Спр. 2718. – Арк.1–2. 25.12; ДАЧО. –Ф.2552.–Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 103–104.
104. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. –Спр.6424. – Арк. 10,18.
105. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. 22. –Спр.6424. –Арк.8–10.
106. ЦДАВО України. –Ф.27. – Оп. 22. – Спр. 6429. – Арк. 11, 143.
107. ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп. 22. – Спр. 6429. – Арк. 9, 11, 18.
108. ДАЧО. –Ф. 2552 –Оп. 3. – Спр. 110. –Арк. 2, 3, 9.

109. Історія українського селянства. –т.2. –С. 488–489.
110. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. – Назв. праця. – С.451.
111. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. –К.: 1991. – С.7.
112. Нові закони України. Випуск перший. –К.: 1991. –С.7.
113. Нові закони України. – С.10.
114. Аграрна реформа в Україні. –К.:1996. –С.17.
115. Збірник указів президента України. – випуск 4. –К.: 1994. –С.122–124.
116. Корнєєв Ю. В. Земельне право України. –К.: Центр учбової літератури, 2011. –248 с.

РОЗДІЛ VIII. КУРС НА УТВЕРДЖЕННЯ НОВИХ ЗАСАД В ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ У ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ.

1. Економічна енциклопедія: у 3-х томах. –т.1 / редколегія С.В. Мочерний (відповідальний редактор) та ін. –К.: 2000. –С.19.
2. Баран В. К., Даниленко В. М. Поглиблення кризи колгоспного ладу. / історія українського селянства. –т.2. –С.485.
3. Земельні відносини в Україні. Збірник теоретико - аналітичних матеріалів. 1991–2010 рр. /за загальною ред. Академіка НАН України Горбуліна В. П. видання друге, перероблене і доповнене. –К.: Істина, 2010. –С. 11.
4. Земельні відносини в Україні. Збірник теоретико- аналітичних матеріалів. 1991–2010 рр. –С.12.
5. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. – К.:1991. – С.7.
6. Третяк А. М. –Назв. праця. – С.174–177.
7. Кубельський О. Н. Проблеми реформування в аграрному секторі. // Український селянин. –2001. –Вип.2. –С.86.
8. Гуменюк В. І., Поліюк В. П. Земельна реформа. Правові аспекти. К.: – 2005;. Мірошниченко А.В. –Назв. праця. –С. 151–152.
9. Кульчицький С. В. Ринкові реформи в сільському господарстві. /Український селянин. –2001. – Вип. 8. –С.16.
10. Лупенко Ю. О., Саблук П. Т., Мессан В. Я., та інші. Результати і проблеми реформування сільського господарства в Україні. //Економіка АПК. – 2014. –№7. – С.27.
11. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні: монографія. / М.А. Хвесик. В.А. Голян, А. І. Крисак. –К.: кондор, 2008. –С.115.
12. Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України. – С.144.
13. Аграрна реформа в Україні. – С.2013.
14. Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: 2005. – С.81–82.

15. Третяк А. М. Назв. праця. – С.182.
16. Приватизація землі та реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні. –К.: 1998. – С.79.
17. Там само. –С.57–58.
18. Гончарук Н. Б Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України. /Український селянин. –2003. –Вип.3– С.340.
19. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С.182.
20. Статистичний щорічник України. –К.: 1998. – С.127.
21. Конституція України. –К.: 1996. –С. 13–14. –с.6–7.
22. Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991-1998 роки) –С.88–91.
23. // Голос України. – 2003. – 7 жовтня.
24. Інституціональні трансформації та фінансово-економічні регулювання землекористування в Україні. Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. –К.: Кондор, 2008. –С.13.
25. Третяк А.М. Назв. праця. –С.185.
26. Кульчицький С.В. Назв. праця. – С.18.
27. Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991–1998 роки). –С.43–45.
28. Гайдуцький П. Аграрна реформа: міфи й істина. //Урядовий кур'єр. – 2003. –№172–С.78.
29. Гончарук Н. Б. Назв. праця. – С.341.
30. Падалка С.С. Назв. праця. – С.296.
32. Статистичний щорічник України. 1988. – С.182.
33. Сповженко Т. С., Корсунь О. І., Корсунь І. І.// Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Зб. Наукових праць. -2021.Вип. 1 (141)
34. Гайворонський А. Нахабно і цинічно у фермерів відбирають землю, яку надали у постійне користування // Землевпорядний вісник. Науково-виробничий журнал.2021. С.4.
35. //Землевпорядний вісник. 2021, №5, -С. 12.
36. Статистичний щорічник України. –2000. –С.726.
37. Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. Назв. праця. – С.14.
38. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С.210.
39. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року. –стаття 33.
40. Малік М. Я., Заяць В. М. Теоретичні засади та напрям трансформації осг. /Економіка АПК. –2003. –№5. –С.89.
41. Коріненко П. С. /Land Relations in the Context of Social and Economic Transformation of the Ukrainian Countryside Diring the Years of Independence: Scientific Assessments and Forecasts/ Укр. іст. Журн. 2021. № 1 .с.92
42. Малік М. Й., Заяць В. М. Назв. праця. – С.92.
43. Антипова Л. І. Залучення зарубіжного досвіду організації земельно-орендних відносин. //Економіка АПК. –2007. – №1. –С.147.

44. Березовський П., Вронич Л. // Агроекономіка. Науковий журнал Львівського національного аграрного університету. –2013. –т6. –№3–4. – С.107.
45. Земельний кодекс України від 13 березня 1992 року. – стаття 48, 56.
46. Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р. –стаття 85.
47. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л.Д. Кучми //Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий журнал. -2015.-№1 .- С.8.
48. Закон Верховної Ради України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення. // Відомості ВР України. 2020. № 20.
49. Гайдуцький П. І. Правда про ринок землі. К., 2020 - С. 4.
50. <https://mingro.gov.ua> сайт Міністерства аграрної політики і продовольства України. Див. Додатки № 1
51. Гайдуцький П. І. Назв. праця. ,- С.23.
52. Населення України. Соціально-економічні проблеми українського села К.: 2007.- С.55. .
53. Рябоконт В. П. Децентралізація: шлях до розвитку селянських територій України. // Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий журнал. 2020, (303). - С.7.
54. Гладій М. Реформи на селі були неминучими. //Урядовий кур'єр.-2001.- С.4-5.
55. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. / Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. –С.15.
56. Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1992-2009 рр.). – К.: Видавництво ім. М. П. Драгоманова, 2010. –С.279.
57. Шарий Г. І. Сучасні земельні відносини на селі. /Економіка АПК. Науково-виробничий журнал. – 2014. –№4. –С.12–15.
58. Соціально-економічні аспекти реформ у агропромисловому комплексі України. – С.150.
59. Третяк А. М. Земельний кадастр ХХІ ст. Зарубіжні і вітчизняні погляди на розвиток земельного кадастру. – К.: 1999. – С.7.
60. А. Мартинюк. Чому безоплатна приватизація землі не має перспективи.//Землевпорядний вісник.2021. № 5.- С.12,15.
61. Коріненко П. С. / Land Relations in the Context of Social and Economic Transformation of the Ukrainian Countryside During the Years of Independence: Scientific Assessments and Forecasts / Укр. іст. Журн. 2021.№ 1 - С. 89.
62. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад. // Відомості Верховної Ради України, 2015, №13.
63. Рябоконт В. А. Децентралізація – шлях до розвитку селянських територій України.// Економіка АПК. Міжнародний науково-практичний журнал 1, 2020 (303),- С.11.
64. Мельник Л. Г., Сотник І. М., Чигрин О.Ю. Економіка природних ресурсів. – Суми. 2010.-С.188.
65. Шепотько Л. Вихід із безвиході в аграрній сфері. // Віче.1999. №12. — С.82.
66. Статистичний щорічник України за 2005 рік.-К.: 2006 . -С.152.

67. // Голос України. – 2003. – 8 липня.

68. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. /М. А. Хвесик, В. А. Голян, А. І. Крисак. –С.127, 131.

РОЗДІЛ ІХ. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЯХІВ НАБУТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ, УМОВ КОРИСТУВАННЯ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ ЗЕМЛЕРОЗПОРЯДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ.

1. Маркова С.В. Власність на землю як фактор громадянського суспільства (на прикладі українського суспільства початку ХХ ст.) //Український селянин. 2004. -Вип.14.- С. 118; Статистика землевладення 1905 г. Вип.ХІІІ Киевская губерния. Санкт-петербург. 1905; Власов І. М. Особливості реалізації Столипінської аграрної реформи на правобережній Україні. //Український селянин. 2001, Вип.2. - С.10.

2. Иванов Л. М. Распространение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907гг. «Исторические записки». М.: 1957. - С.185, 191;;Порш М. Статистика землевлеводіння в 1905р. І мобілізація земельної власності на Україні від 1877 до 1905 рр., 2 К.;, 1907.- С.35.

3. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України, -С.4.

4. Верховцева І. Г. Назв. праця.- С.170.

5.Ковальова Н. Назв. праця.- С.113.

6.Законодательство эпохи буржуазно -демократической революции –М.: - 1994.- С.41.

7. Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1917 – 1921 рр. Черкаси:-2017.- С 73-76..

8. Реєнт О. П. Українці в Держдумі Російської імперії // Проблеми історії України ХІУ – початку ХХ ст. Збірник статей. Вип. ХVІ. –С.318 – 335.

9. Корновенко С. В., Герасименко О. В. Назв. праця.- С. 113.

10. Герасименко О. В. Назв. праця. – С. 114, 119,152.243..

11. Аграрне законодавство періоду Української революції. –с.29..

12. Аграрне законодавство періоду Української революції,- С.59 .

13. //Земля і воля. Орган Харківського комітету партії соціалістів-революціонерів.. 1917.-23 березня; Лозовий В. С. Назв. праця.- С.17.

14. Черкащина в добу Української революції.-С.33.. 15.; ДАЧО.-Ф. 915. – Оп.1.,Спр.1,Арк. 9.

15. ДАЧО.-Ф. 915. –Оп.1.,Спр.1, Арк. 9.

16. Рекрут В. Назв. праця. -С.154.

17. ДАЧО. Ф. 915. -Спр. І.-Арк.17.

18. Ковальова Н. –Назв. праця . -С. 219.

19. Аграрне законодавство періоду Української революції. -С . 97-98,105-109,113-117.

20. ЦДАВОУ України. Ф.1420. Оп. 1. Спр. 1. Арк.3.

21. // Голос села. Орган Проскурівської селянської спілки. 1919, 10 жовтня

22. Історія українського селянства. К.: 2006. Т.1.- С.159- 160.

23. Західноукраїнська народна республіка 1918-1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ.: 2003. Т.2.- С.175-176.
24. Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 249-258)
25. Аграрне законодавство періоду Української революції.- С.353-354.
26. Аграрне законодавство періоду Української революції.- С.421.
27. Аграрне законодавство періоду Української революції. - С.425
28. Аграрне законодавство періоду Української революції.- С.320, 322.
29. История колхозного права. –С.121.
30. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР., 1930. -С.459.
31. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. С. 16.. 32.Справочник председателя колхоза. М.: 1941.- С.42.
33. Мірошніченко А. М. Земельне право України.- С.122.
34. ДАВО.- Ф.3375. Оп.2. Спр.5.Арк. 142].
35. ДАВО. Ф. 3375. Оп.2. Спр.47. Арк.22 -24.
36. ДАЧО Ф.2552. ОП.1. Спр.4. Арк.5.
37. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи. 1946-1980 рр.) К.: 1999. – С.150.
38. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кукчи. //Економіка АПК. Міжнародний науково - виробничий журнал.-2015.-№1. -С.8.

Розділ Х. Глобальні проблеми та тенденції у використанні земельних ресурсів в світі та в Україні на сучасному етапі.

1. Євсєєв І. О. Класифікація та екологічне забезпечення використання особливо цінних земель. –К.:, 2013.- С.17.
2. Євсєєв І. О. Названа праця.- С.240.
3. Шубровська О. В. Розвиток селекційної діяльності та ринку селекційних продуктів в Україні та світі // Економіка та держава. 2012.-№2. - с.86-90.
4. //Екологічний вісник.-№2.- С.1.
5. Чумаченко О. М., Мартин А. Г. Еколого-економічні проблеми деградації сільськогосподарських земель в Україні. К.: -2013.- С.79-81.
6. Чумаченко О. М., Мартин А. Г. Названа праця.- С. 31; Євсєєв І. О. Названа праця.- С.240.
7. Курило В. І. Охорона навколишнього середовища та раціональне використання земельних ресурсів.- К.: - 2008. -С. 38.
8. Світличний О. О. Основи ерозієзнавства. Підручник/ О. О. Світличний, С.Г. Чорній. –Суми: 2007.- С. 266.
9. Мельник Л. Г., Сотник І. М., Чигрин О. Ю. Економіка природних ресурсів. – Суми: 2010.- С. 188.
10. Євсєєв І. О. Названа праця.- С. 21.
11. Удова А. О., Прокопенко А. О., Дідковська Л. І. Вплив змін клімату на розвиток аграрного виробництва. // Економіка та держава.- 2012.-№ 2.- С.108.
- 12.Гевко Я. Екологічна політика України в роки незалежності: досягнення і проблеми. //Урядовий кур'єр.- 2021,№ 182.

13. Артамонова І. В. Теоретичні підходи до формування системи продовольчої безпеки. // Формування ринкових відносин в Україні. Збірник наукових праць.- 2016- № 1.- С.19.

14. <https://mingro.gov.ua> сайт Міністерства агрополітики і продовольства України. 2021 р; Андрущенко В. М. Актуальні проблеми формування продовольчої безпеки.// Економіка та держава. -2014.-№10.- С.91-92

15. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. -2021., №3.

16. Забарна Ю.В. Вплив основних факторів світової продовольчої проблеми на стан і перспективи продовольчої безпеки України // Економіка та держава.- 2015.- №5.- С.147.

17. <https://me.gov.ua> сайт Міністерства економіки України.-2021 р.

Текст на зворотню обкладинку

Коріненко Павло Степанович народився в с. Медвежа, Немирівського району, Вінницької області. Закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І. Мечникова, працював в ньому викладачем. Захистив в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук, присвоєно звання професора. Майже 40 років працює в Тернопільському національному педагогічному університеті ім. В. Гнатюка, тривалий час очолював кафедру історії України.

Автор понад 50-ти наукових статей, та 6-ти монографічних праць, зокрема, «Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ – початок ХХІ ст. Порівняльний аналіз); Податки і повинності в Галицькому селі «кінець ХVІІІ-середина ХХ ст.» (в співавторстві); Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. ХХ – початок ХХІ ст.). Історичний аспект»; « Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ – поч. ХХІ ст. Порівняльний аналіз. Видання друге, доповнене і доопрацьоване.»; « Правові засади земельних відносин в українському селі в першій половині ХХ ст. Історичний аспект»; «Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки».

Автор декількох підручників та навчально-методичних посібників для студентів історичних факультетів, зокрема: «Історія українського селянства», «Новітня історія країн Європи та Америки», «Курс лекцій з історії України ХХ – поч. ХХІ ст.».